2010 118

Toplum ve Bilim

EŞRAFTAN BURJUVAZİYE

Taşra burjuvazisinin tarihsel kökenleri	Ayşe Durakbaşa
Taşra kentlerinde yaşam tarzları alanı	Meltem Karadağ
Eşraf ailelerinin statü mücadelelerinde kadınların rolü	Gül Özsan
Yerel sanayi ve bugünün Türkiyesi'nde iş dünyası	A. Buğra - O. Savaşkan
Erken Cumhuriyet taşrasında parti, devlet ve toplum	Murat Metinsoy
Türkiye'de ulus-devlet, gözetim ve nüfus bilgisi	Ferhunde Özbay
Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde nüfus kontrolü	Elif Ekin Akşit
Sosyal güvenlik reformunun emek piyasasına etkisi	Aslıhan Aykaç Yanardağ
Yas ne zaman birleştirir? Açık yaralarla yaşamak	Aksu Bora
Birarada tutulmak - Birarada yaşamak	Cem Kaptanoğlu
"Zaman geri alınsın"	Meltem Ahıska
"Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna dair	Alev Özkazanç
Gönülsüz Cumhuriyet	Kerem Ünüvar

Toplum ve Bilim

SAYI 118 • 2010

Bu sayıda... 3

Ayşe Durakbaşa
Taşra burjuvazisinin tarihsel kökenleri 6

Meltem Karadağ
Taşra kentlerinde yaşam tarzları alanı: Kültür ve ayrım 39

Gül Özsan
Eşraf ailelerinin statü kazanma mücadelelerinde kadınların rolü 59

Ayşe Buğra - Osman Savaşkan
Yerel sanayi ve bugünün Türkiyesi'nde iş dünyası 92

Murat Metinsoy
Kemalizmin taşrası: Erken Cumhuriyet taşrasında parti, devlet ve toplum 124

Ferhunde Özbay
Türkiye'de ulus-devlet, gözetim ve nüfus bilgisi 165

Elif Ekin Akşit
Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde nüfus kontrolü yaklaşımları 179

Aslıhan Aykaç Yanardağ
Karşılaştırmalı bir bakış açısından sosyal güvenlik reformunun emek piyasasına etkisi 198

Aksu Bora
Yas ne zaman birleştirir? Açık yaralarla yaşamak 221

SORUŞTURMA: Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?

Cem Kaptanoğlu
Birarada tutulmak - Birarada yaşamak 235

Meltem Ahıska
"Zaman geri alınsın" 244

Alev Özkazanç
"Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna dair 247

Kerem Ünüvar
Gönülsüz Cumhuriyet 252

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 256

Yazarlara not 263

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

KAPAK: Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI: Kahramanmaraşlı Arifioğlu ailesi arşivinden

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCULAR
Murat Belge
Ömer Laçiner

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
İsmet Tanıl Bora
Levent Cantek

YAZI KURULU
Fethi Açıkel
Suavi Aydın
Ulus Baker (1960-2007)
Ahmet Çiğdem
Necmi Erdoğan
Refet Gürkaynak
Alev Özkazanç
Mithat Sancar
Yüksel Taşkın
Nilgün Toker

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak
Semih Sökmen

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Levent Cantek

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 03 21

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

"Herhangi bir toplumsal, idari ya da yasal kısıtlama olmaksızın, sermayenin dünyanın her yerine akabilmesi" olarak küreselleşmenin (Bourdieu) Türkiye'nin sosyokültürel ve ekonomik değişimini son çeyrek yüzyılda 'başka türlü' hızlandırdığını biliyoruz. Bu değişimin hem merakları gıcıklayan hem de hayli yüzeysel geçiştirilen önemli cephelerinden ve sahnelerinden birisi, taşranın değişimidir. Burada öncelikle kastettiğimiz, kapitalizmin taşraya nüfuzu, kapitalizmin 'yerlileşmesidir'. Sağ iktidarların sıyanetinden de yararlanan taşrada, geçmişteki ölçeklerle kıyaslanamayacak yeni sermaye grupları ortaya çıktı. Bu yeni sermaye oluşumu, Özal'dan itibaren, dışa dönük olarak millî gururu uluslararası rekabette yer alarak doyurma misyonuna dayanmıştı. Bu, içe dönük olarak da, –özellikle son on yılda–, "memleketin esas sahibi" addedilen muhafazakâr "Anadolu insanı"nın Batılı/Batıcı "yabancılaşmış" elitin vesayetini kırması misyonuyla tamamlanıyordu. Bu kurgunun sosyolojik düzlemde "çevrenin merkezi kuşatıp fethetmesi" sorunsalıyla ifade edildiğini biliyoruz (105. sayımızda bu konuyu dosyalaştırmıştık).

Türkiye taşrasında kapitalizmin gelişimi, "yeşil sermaye", "Anadolu kaplanları", "İslâmcı Kalvinistler" gibi terimlerle sosyal teoriden gündelik dile taşındı. Fakat bu frapan terimlerin arkasındaki bilgi birikiminin tatminkâr olduğunu söyleyemeyiz. Bu yeni sermaye oluşumu nasıl bir zihniyet dönüşümüyle yaşandı, yaşanıyor? Ne gibi kültürel kodlara dayanıyor? Şekillenen, nasıl bir sınıf kültürüdür? Taşrada palazlanan yeni sermaye 'eski' burjuvaziyle nispetini nasıl kuruyor, bir hegemonya mücadelesinden söz edebilirsek bunun çerçevesini nasıl çizebiliriz? Bu soruları çoğaltabiliriz. Zaten elinizdeki sayıya damgasını vuran "Eşraftan Burjuvaziye" başlıklı dosya da, bu sorulara cevap aradığı kadar, yeni sorular ortaya atmayı amaçlıyor. Başlığın ele verdiği üzere, odağımız, taşranın sınıfsal matrisindeki geleneksel üst sınıfın neo-liberal globalleşme çağındaki dönüşüm dinamikleridir.

İlk üç makale, taşra burjuvazisinin oluşumunda yerel eşrafın rolünü ve taşra kentlerinde orta sınıfları inceliyor. Ortak bir referans ve tartışma noktası olarak Bourdieu'den faydalanılmış; bilindiği gibi ünlü düşünür, toplumsal grupları, toplumda yer alma biçimlerine göre sınıflandırmakta, sınıfları, yararlanabildikleri ya da yoksun oldukları ayrıcalıklar, avantajlar, ya da imkânlar temelinde kavramsallaştırmaktadır. Ayşe Durakbaşa, taşradaki sınıf yapısındaki toplumsal değişmeyi, tarihsel bir toplumsal kategori olan "eşraf"ın geçirdiği dönüşümleri anlatmış makalesinde. Türkiye'de taşra elitleri olarak hatırlanan grupların sanıldığı gibi toprak değil ticaret temelli olmaları yakın tarihli değişimin bir sonucu. Geçmişteki taşra ailelerinin yoksullaştığı da söyleniyor. Meltem Karadağ, makalesinde kentlerin kültürel alanında 1960'lı yıllara kadar eşrafın hâkim sınıfı oluşturduğunu, günümüzde ise sanayici işadamlarının etkin olduklarını vurguluyor. Görüşmecilere bakılırsa Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yaşam tarzları ve buna bağlı güç ilişkileri yarı nostaljik bir tutumla hatırlanırken, günümüzdeki zevkler ve kültürel pratikler düzlemini ve bu düzlemde yaşanan taze ayrışma biçimlerini yeni işadamlarının belirlediği anlaşılıyor. Gül Özsan ise eşraf ailelerinde kadınların üstlendikleri rolleri irdeliyor. Kadınlar, özellikle sosyal sermayenin oluşturulmasında ve çeşitli sermaye biçimlerinin dönüştürülmesinde temel rolleri üstleniyorlar. Buna göre kadınlar, hem aile içindeki hiyerarşik konumlarını hem de toplum içinde ailelerinin sınıfsal konumlarını belirlemede etkili oluyorlar. Cinsiyet ve sınıf konumlarının örtüşmesi bakımından ilginç bir saha araştırması çıkmış ortaya.

Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, ekonomik faaliyetin mekânsal yapılanması bağlamında, Anadolu sermayesi güçlenirken eski metropollerin konumunun ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin nasıl biçimlendiğini tartışıyorlar. Kimi gönüllü girişimci derneklerin İslâmi referanslarla yerel düzeyde oynadıkları rolleri ve "muhafazakâr Anadolu Burjuvazisi" olgusunu irdeliyorlar. Murat Metinsoy'un yazısı ise tek parti döneminde, otuzlu yıllarda taşrada CHP örgüt dinamikleri hakkında. Çalışma iki bakımdan ilgi çekici, öncelikle eşraf kavramını Cumhuriyetin kuruluş evresinde ele alıyor. İkincisi, Cumhuriyet dönemi CHP'si genelde Ankara'daki ve birkaç büyük merkezdeki haliyle değerlendirilmiştir, çalışma bu bakımdan yeni bir perspektif kazandırıyor.

Küçük bir dosya olarak takdim edebileceğimiz iki yazılık bir "nüfus" paketine dikkat çekelim. Nüfus bilgisi, kapitalizmin ve ulus-devletlerin temel yönetim teknolojilerinden birini oluşturuyor. *Sosyal mühendislik* kavramı, nüfusun nicel bir veri, bir kaynak olarak kavranması ve bu niceliğin ayrıştırılmasıyla doğrudan bağlantılı. Bu sayıda, Türkiye'de nüfus politikasını bu teorik bağlamda inceleyen iki yazı yer alıyor. Türkiye'de nüfusbilimini, sosyal mühendislik anlayışının bir aracına dönüştüren teknisist bakışın dışına taşıyıp sosyal teorinin alanına dahil etmede öncü katkıları olan Ferhunde Özbay, Türkiye'de nüfus bilgisinin ulus-devletin gözetim pratiğinde nasıl işlevselleştirildiğiyle ilgili tarihsel-panoramik bir bakış sunuyor. Özbay'ın panoramasının güncel odaklarıyla ilgili başlıklar: Nüfus bilgisinde ku-

rumsal ve yapısal ayrışma, kayıt dışı göçün etkileri ve gözetim yeteneğinin artışı... Elif Ekin Akşit, kadın çalışmalarının teorik müktesebatını 'yerli' tarihsel malzemeyle yoğuran çalışmalarına bir halka daha ekleyerek, geç Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemlerine nüfus kontrolü yaklaşımlarını inceliyor. Bir kısa aile planlaması tarihi olarak okunabilecek çalışmasında Akşit, kadın bedeninin doğum politikaları üzerinden siyasetin nesnesi haline getirilmesini tartışıyor.

İki de 'müstakil' makaleye yer açabildik 118. sayıda. Aslıhan Aykaç Yanardağ'ın makalesi, sosyal güvenlik reformunu, sosyal güvenlik sistemi ile emek piyasası arasındaki ilişki çerçevesinde değerlendiriyor. Türkiye'de istihdamın önemli bir kesimini oluşturan tarım, turizm ve tekstil sektörlerinin temel özelliklerini, emek piyasalarının yapısı açısından karşılaştırmalı olarak inceliyor ve sosyal güvenlik reformunun çalışan kesimleri ne derece kapsayabildiğine bakıyor. Aksu Bora'nın makalesi, üç sayıdır takip ettiğimiz "Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna cevap arıyor; belki daha doğrusu, bu tek soruyu başka sorularla açımlıyor. Yazının başlığı: "Açık yaralarla yaşamak", odaktaki meseleyi haber veriyor: Geçmişle hesaplaşma-hesaplaş(a)mama ve travmalarla yüzleşme-yüzleş(e)meme... Makalede bu sorunsal, sadece geçmişin büyük travmalarını değil tarihsel bir sürekliliği içeriyor. Hangi travmalar 'seçiliyor', öfkeler hangi aczlerin üzerine örtüyor? Yazının nihai iması, bir duygular politikasının gerekliliğine işaret etmek.

Aksu Bora'nın makalesi yanında, "Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" dosyasını, *Toplum ve Bilim* yazı kurulunu da 'aktive eden' bir tür soruşturmayla genişletmeye çalıştık. Bu bölümde Cem Kaptanoğlu'nun, Türkiye'de toplumsalın oluşum/oluşamama koşullarının psikanalitik bir tahlilini öneren çarpıcı denemesinin yanı sıra, Meltem Ahıska, Kerem Ünüvar ve Alev Özkazanç'ın provokatif yorumları yer alıyor. Bu yorumların başka yazılara davetiye olarak algılanmasını umuyoruz.

LEVENT CANTEK – TANIL BORA

Taşra burjuvazisinin tarihsel kökenleri

*Ayşe Durakbaşa**

Özet: Bu makale, beş ayrı kentte yürüttüğümüz (Muğla, Aydın, Denizli, Gaziantep, Kahramanmaraş) araştırma çerçevesinde eşraf ailelerinden kişilerle gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih görüşmeleri ile kentin sanayi, ticaret ve kültür hayatında etkin kişilerle yaptığımız görüşmelere dayanmaktadır. Makalede, esas olarak, görüşmelerde elde ettiğimiz bilgiler ve sözlü anlatılar, burjuva işveren sınıfı, rantiyer ve eğitimli orta sınıflar olarak "sosyal sınıf oluşumlarına giden yollar"ı belirlemek üzere değerlendirilerek, eşraf ailelerinin bu kentlerde ekonomik, sosyal, politik alanda aktörler olarak etkilerinin sürüp sürmediği araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, Türkiye'de eşraf aileleri, taşra burjuvazisinin oluşumunda tarihsel bir öneme sahip olmakla birlikte, özellikle 1980 sonrası ekonomik süreçte ekonomik olarak güçlenen ve küresel ekonomiye eklemlenen yeni sermaye grupları ve yatırımcılar da kentsel aktörler arasına girmiştir. Eşraf ailelerinde iki kuşak arasında eğitimde, meslek seçimi, girişimcilik ve işadamı kimliğinde, politik seçimlerde gerçekleşen değişmeler, taşra kentlerinde bugün farklı stratejilerle kendilerini gösteren "kent seçkinleri"nin ve "kentli orta sınıflar"ın oluşumunda eşraf ailelerinin etkisinin ekonomik alanda olmasa bile sosyal alanda sürdüğünü göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Sosyal sınıf, sosyal hareketlilik, taşra burjuvazisi, yerel seçkinler, orta sınıflar, eşraf aileleri, girişimcilik, Anadolu kaplanları, Bourdieu, kültürel sermaye, sembolik sermaye

Araştırma hakkında

Bu makale çerçevesinde ve izleyen iki makalede 2006-2008 tarihleri arasında TÜBİTAK desteğiyle yürüttüğümüz "Türkiye'de Taşra Burjuvazisinin Oluşumunda Yerel Eşrafın Rolü ve Taşra Kentlerinde Orta Sınıflar" başlıklı araştırma projesinin verileri kullanılmıştır. Araştırma verileri, Türkiye'de toplumsal değişme sürecinin farklı boyutlarını yansıtabilecek olduğunu düşünerek seçtiğimiz

(*) Marmara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Batı'dan üç kent Muğla, Aydın ve Denizli'de; Güneydoğu'dan iki kent Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta gerçekleştirdiğimiz görüşmelere dayanmaktadır.[1] Bu kentler, gerek 1950'lerden sonra yaşanan tarımsal dönüşüm, kapitalistleşme ve sanayileşme süreçleri açısından gerekse 1980 sonrasındaki küresel kapitalizme eklenme süreçleri açısından farklılıklar göstermektedir. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılan sıralamada bu iller gelişmişlik derecesine göre oluşturulan gruplandırmada şu şekilde yer almaktadır: Aydın, Denizli, Gaziantep ve Muğla, ikinci derecede kalkınmış iller arasında yer almakta; Adana, Ankara, Bursa, İstanbul, İzmir ve Kocaeli'nin yer aldığı birinci grup illerden sonra sıralanmaktadırlar. Seçtiğimiz illerden yalnızca Kahramanmaraş, kalkınmada ikinci derecede öncelikli iller arasında yer almaktadır. Araştırma kapsamına alınan illerin seçiminde, araştırma ekibinden araştırmacıların önceki araştırma deneyimleri ve görüşme bağlantıları kurmada sağlanabilecek kolaylıklar da dikkate alınmıştır. Araştırma ekibinden Meltem Karadağ, doktora çalışmasında Gaziantep'teki toplumsal değişme evrelerini "eski" ve "yeni" zenginler diye adlandırdığı yerel eşraf ailelerine odaklanarak incelemiştir (Karadağ, 2005). Araştırmanın yürütücüsü, Ayşe Durakbaşa ise Maraş'ta aile tarihi üzerine ön araştırma ve gözlem verilerine sahiptir ve Muğla Üniversitesi'nde görev yapmış olduğu dönemde (2002-2008 yılları arasında) Muğla kenti ve çevresinin sosyal tarihine ilişkin bazı ön bilgiler edinmiştir (Durakbaşa, 2001; Durakbaşa ve Şahin, 2007). Yürütmüş olduğumuz araştırma çerçevesinde, Türkiye'de taşra burjuvazisi içinde söz sahibi olan aile şirketlerinin bir yandan "şirket öyküleri", bir yandan da "kamusal öykü"ye göre daha sınırlı da olsa "aile öyküleri"ni kaydettik; küreselleşme sürecinde kentlerin yeniden yapılanması, kentlerde gelişen yönetişim modelleri ve işadamlarının sosyal profili hakkında yeni bilgilere ulaştık.

Bu çalışma, Türkiye'de taşradaki sınıf yapısındaki toplumsal değişmeyi, tarihsel bir toplumsal kategori olan "eşraf"ın geçirdiği dönüşümler çerçevesinde anlamayı hedeflemiştir. Araştırmada, sözlü tarih, yerel tarih, sosyal tarih, feminist etnografya, sosyal tabakalaşma kuramları, gibi çok çeşitli alanların kuramsal ve metodolojik birikimlerinden yararlanılmıştır. Bu araştırma, Türkiye'de sosyal sınıflara ilişkin sosyo-kültürel bir analize katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Taşra kentlerindeki dönüşüm ile aile tarihleri arasında kurulabilecek ilintiler, bize Türkiye'de "taşra burjuvazisi" diye nitelendirebileceğimiz belirli bir sermaye birikimine sahip olmanın yanı sıra kentin sosyal hayatında da etkinlik gösteren, bu kentlerde kamu hayatında, siyasette, kentin sosyo-kültürel gelişmesinde etkili olan "kentsel aktörler"den söz edebileceğimizi gösterdi.

Araştırma tasarımı, seçilmiş kentlerde yerel tarih ile aile tarihlerinin kesiş-

1 Proje yürütücülüğünü üstlenmiş olduğum araştırma, benim dışımda Meltem Karadağ ve Gül Özsan'ın araştırmacı olarak, Didem Coşkun'un araştırma asistanı olarak yer aldığı bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya destek verdiği için TÜBİTAK'a, bu beş kentte görüşme yaptığımız tüm kaynak kişilere ve araştırma asistanımız Didem Coşkun'a katkılarından dolayı teşekkürlerimizi sunuyoruz.

me öykülerini, sözlü tarih görüşmeleri yaparak anlatmayı hedeflemiştir. Ancak araştırma kapsamı baştan çok geniş tutulmuş olduğundan araştırma kapsamındaki beş kentten her birinde aynı derecede aile tarihlerine nüfuz etmemiz mümkün olmamıştır. Bu nedenle, yapılmış bütün görüşmeler, "sözlü tarih görüşmesi" olarak nitelenebilecek kapsamlı bir yaşam öyküsü ve aile öyküsü anlatmasa da, görüşmeler ve gözlemler yoluyla topladığımız veriler, Türkiye'de taşra kentlerinde toplumsal yaşam, kentsel aktörler, işadamları, sanayiciler, toplumsal önderler, yükselen değerler ve sınıfsal hareketlilik konusunda üzerinde düşünüp işlenebilecek niteliktedir.

Araştırmanın temel kuramsal referansını Bourdieu'nün sınıf kuramı oluşturmaktadır. Bourdieu, toplumsal grupları birbirlerinden ayrıştıran *habitus*ları, farklı nitelikte sermaye kaynaklarının toplam sermaye içindeki niceliksel ve niteliksel katkısına dayanarak betimlemekte; toplumsal grupları, toplumsal uzamda yer alma biçimlerine göre sınıflandırmakta, toplumsal sınıfları, birbirlerine göre yararlanabildikleri ya da yoksun oldukları ayrıcalıklar, avantajlar, ya da elverişlilikler olarak kavramsallaştırmaktadır (Bourdieu,1984).

Bourdieu sosyal sınıfları tanımlarken farklı formlardaki sermayenin –ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik– dağılımına bakar. Eşrafın, kentlerin önde gelen aileleri olarak tarihsel konumlarını korumak üzere ne tür yatırımlara gerek duyduklarını ve burada ne ölçüde başarılı olduklarını analiz etmek için farklı formlardaki sermayeden söz etmek işimize yaradı. Bourdieu'nün bu kavramlarının eşraf ailelerinin değişen sınıfsal konumlarını anlamamızda ve betimlememizde yardımcı olduğunu gördük.

Araştırmada, niteliksel araştırma yöntemlerinden sözlü tarih yöntemi, görüşme teknikleri, etnografik gözlem ve yazım teknikleri kullanılmıştır. Sözlü tarih görüşme yöntemini kullanarak kişilerin bütünlüklü yaşam öykülerini ve gündelik hayatın ayrıntılarındaki değişmeleri de tarihsel olarak kaydetmek istedik.

Niteliksel yöntemlerle çalıştığımız için, bu çalışmada eşraf ve taşra burjuvazisine ilişkin belli örüntülerin varlığını saptamayı önemsedik; bu örüntülerin yaygınlığını ve niceliksel verilerle betimlenmesini (ne kadar, hangi sıklıkla) ise hedeflemedik. Araştırma sürecinin kendisi araştırmacılar tarafından bilgi üretimi için son derece verimli bir süreç olarak yaşandı; çünkü veriler çeşitli aşamalarda değerlendirildi; önce ses kaydı, gözlem notları ve raporları, sonra transkripsiyon metinleri, görüşmelere ilişkin bilgi kartları ve en son aşamada bütün bu metinler, araştırmacılar tarafından okunarak tematik tartışma başlıkları altında değerlendirildi. Taşra eşrafından taşra burjuvazisine çeşitli dönüşümleri içeren bu süreci ve içerdiği toplumsal ilişkileri, çeşitli düzlemlerdeki çatışmaları, insanların hayatlarında olup-bitenleri anlama çabamız, saha araştırması ile kuram arasındaki keskin ayrımı mümkün olduğunca bertaraf etmemizi ve kuramla, araştırma sürecinin deneyimi ve bilgisi arasında sürekli gidiş-gelişler çerçevesinde son raporun kurgusunu oluşturmamızı mümkün kıldı.

Araştırmanın kapsamına alınan beş kent, Muğla, Aydın, Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'tır. Araştırmanın kurgusuna göre, her kentten en az iki eşraf ailesi seçilerek bu ailelerin tarihlerinde 1950'li ve 1980'li yıllardaki sosyal ve ekonomik değişimin izleri, bugün 75-80 yaşlarındaki yaşlı kuşaktan ve bugün 45-50 yaşlarındaki orta yaşlı kuşaktan kadın ve erkek temsilcilerle sözlü tarih görüşmeleri yapılarak izlenecekti. Sözlü tarih görüşmelerinin ana odağı ise, aile tarihlerinde ekonomik uğraşlardaki değişme, ekonomik değerlerde değişme ve sosyal sınıfı ayrıştıran *habitus* örüntülerindeki değişmeler olarak belirlenmişti.

Araştırma materyali şu şekilde toplandı: Seçtiğimiz beş kentte öncelikle Sanayi ve Ticaret Odaları Başkanları ve kentteki yerel tarihçilerle ön görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerden elde edilen bilgilerle ailelerle bağlantılar kuruldu; farklı kuşaklardan kadın ve erkeklerle "sözlü tarih görüşmesi" niteliğinde görüşmeler yapılmaya çalışıldı. Bütün görüşmeler önce dijital kayıt cihazı ile kaydedildi; sonra CD'lerde ses kaydı olarak saklandı ve görüşme çözümleri yapılarak görüşme metinleri de arşivlendi. Özellikle yaşlı kuşaktan temsilcilerle sınırlı sayıda da olsa video kaydı da yapıldı. Saha araştırmasının büyük bölümü, 2006 ve 2007 yaz ayları ve 2007 Şubat tatilinde, bağlantılar sağlandıktan sonra çoğu zaman 3-4 gün içinde yoğun bir çalışma temposu içinde gerçekleştirildi. Aydın'da 1'i kadın, 6'sı erkek; Denizli'de 5'i kadın, 15'i erkek; Gaziantep'te 2'si kadın, 15'i erkek; Maraş'ta 1'i kadın 8'i erkek; Muğla'da 3'ü kadın, 7'si erkek olmak üzere toplam 63 kişiyle görüşme gerçekleştirildi; araştırma raporu verildikten sonra ise Aydın'da Posacılar ailesinden iki hanımla ayarlamış olduğumuz görüşmeler de eklenince toplam görüşme sayısı 65'e yükseldi. İşadamlarının kendilerine çoğu zaman Sanayi Odası ya da Ticaret Odası kanalıyla ulaştık; işadamlarının eşlerine ise işadamlarından geçerek ulaşmamız mümkün olmadı. Eşraftan kadınlarla kadınlar arası tanışlık ve akrabalık bağlantılarıyla ulaşabilmemiz ve konuşabilmemiz görece daha kolay oldu. Belki bunu da taşra kentlerinde burjuvazinin bir sınıf olarak oluşma sürecinin bir göstergesi, yani kendisini ayırtacak, koruyacak gizlilik, sosyal yalıtım ve ketumluk gibi kodları daha sıkı bir şekilde gözetmeye başlamış olduğunu gösteren bir işaret olarak okumak gerekiyor.

Sözlü tarih görüşmelerinde ve görüşmelerin değerlendirilmesinde görüştüğümüz kişinin kendi anlatısının ne olduğu, aile hikâyesinde nerede durduğu konusu önemliydi; başka bir deyişle, görüşmelerimizde hem tekil deneyime odaklandık; ama aynı zamanda sosyal yapıya ilişkin verilere ulaşmaya çalıştık. Sosyal yapıya ilişkin bulguları, görüşmelerin toplamından ve diğer verilerden hareket ederek çıkardığımız aile ve sanayici tiplemeleri ile ve taşra burjuvazisinin tarihsel oluşum sürecine ilişkin örüntüleri betimleyerek anlatmaya çalıştık; "Muğla'da Topallar, toprak ağalığından gelen ve bugün Muğla'da ticaretin çeşitli alanlarında varlığını (Ercan soyadıyla) sürdüren bir ailedir" örneğinde olduğu gibi.

Taşra-eşraf-burjuvazi kavramları üzerine

Türkiye'de sevilmeyen bir adlandırmaya işaret ediyor, "burjuvazi" kavramı. Uzun süre Türkiye'de sosyal bilimcilerin de kullanmaktan kaçındıkları ve zaten Osmanlı tarihi ve en azından Cumhuriyet'in kuruluş döneminde hep "yokluğu" ile işaret edilen bir sosyal sınıfa; hep dışarlıklı sosyal aktörlere atfedildiğinden olsa gerek, burjuvazinin kendisi de kolay kolay sahiplenmiyor sınıf karakterini. Burada Türkiye'de 1970'lerde hâkim olan sol literatür ve o çerçevede yaygınlaşan sol jargonun ürkütücülüğü de rol oynuyor büyük olasılıkla. İşadamlarıyla yaptığımız görüşmelerde projenin tam başlığını söyledikten sonra çoğu zaman farklı nitelemeler ekleyerek açtık konuşmayı: "Kentin tanınmış ileri gelen aileleri, sermayedarları, sanayicileri, işadamları, kentin ekonomik ve sosyo-kültürel hayatında etkili olan aktörleri merak ediyoruz." "Anadolu Kaplanları" nitelemesini genelde seviyordu, işadamları; şahlanan eril kimlik ve işe dönük bir niteleme. Genellikle son derece gösterişsiz bir eda ve yaptıkları işe yönelik bir yetkinlik ve güven duygusuyla, "taşra"nın küresel bağlantıları itibariyle metropollerden farksızlaştığını söylüyor, ya da ima ediyorlardı; zaten büyük holdinglerin birçoğunun dış ticaret şirketleri ve ofisleri İstanbul'da konuşlanmıştı.

Ancak yine de seçtiğimiz taşra kentlerinin hemen hepsinde –belki biraz Gaziantep, sosyetesinin dışa dönük yaşamı ve Muğla, kadın-erkek ilişkilerindeki rahatlık bakımından ayrıksı özellikler gösterse de– muhafazakâr değerler ağır basıyordu. Adeta Weber'in Protestan iş etiği diye tanımladığı ahlâki ilkeleri gözeten bir çalışma ve dünyevi başarı anlayışı ile bağdaştırılan ve İslâm dininin buyruklarıyla, ibadetleriyle kuşatılan bir kutsiyet hâlesi, aile ve sosyal hayata ilişkin sadelik, gösterişsizlik, hatta kanaatkârlık; tanış, akraba, hemşeri ilişkilerine dayalı kontrol, güven, kişiler arası itimat; sermayenin istediği güven ve güvenlik duygusu...

"Taşra" kavramı, böyle bir kendine, kendinde güvenli bulduğu yere çekilme duygusu ve anlamıyla yüklü olduğundan, araştırmanın başından itibaren bize zaman zaman yöneltilen eleştiriler ve bu kavramla ilgili tedirginlik ve tereddütlere rağmen, başından beri kullandığımız bir kavram oldu. Bugün taşra kentleri, bildiğimiz taşradan farklı özellikler gösteriyor; merkezle, merkezlerle ilişkisi "ikincil" bir pozisyona sabitlenmiş değil; modernleşmenin nesnesi değil öznesi, aktörleri olmaya aday; ve sanki bu kentleri biçimlendiren, bu kentler adına söz sahibi olan bütün aktörlerin eylemlerinde bu "meydan okuma" fark edilebiliyor. Ömer Laçiner'in dediği gibi, Türkiye'nin modernleşme sürecinde, "Türkiye taşrasının merkez-metropol(ler)ini kendine uzak, yabancı ve asıl önemlisi mütehakkim bir hayat tarzı ile onu ezen ve aşağılayan bir güç olarak nitelemesi", Türkiye'nin toplumsal tarihinin seyrini ve bu sürece özgü bazı özelliklerini analiz ederken taşra ve taşralı olma kavramlarına başvurmayı gerekli kılıyor; ancak merkezi de taşrayı da çoğul olarak merkez(ler) ve taşra(lar) diye, birbiriyle

dinamik bir ilişki içinde ve yer değiştirmeleri de dikkate alarak incelemek gerekiyor (Laçiner, 2005: 15). Taşra kavramının içerdiği gerilim, yalnızca girişimci yeni bir sınıfı doğurmakla kalmıyor; aynı zamanda Tanıl Bora'nın deyişiyle, "modernleşmenin 'şiddetine' karşı tahammül ve yumuşama alanları, modernleşmeyle baş etmenin zengin tecrübeleri"ne kaynaklık ediyor (Bora, 2005: 63) Taşra kentlerinin sosyal tarihini araştırmak, taşrayı Türk modernleşmesinin "ötekisi" olmaktan çıkarmayı; modern Türkiye'nin kuruluş sürecinde taşrayla kurulan ve taşranın merkezle kurduğu bağları, bağlantıları açığa çıkarmamızı, "ortak sırrımız, melankolimiz, neşemiz ve trajik unutkanlığımız"ın (Tekelioğlu, 2009) mekânıyla yüzleşmemizi güdülüyor.

Türkiye'de burjuvazinin sosyal tarihini incelerken yeterince incelemediğimiz bir konu, tarımdaki, toprak mülkiyetindeki dönüşümlerle kentli sermaye sahipleri arasındaki ilişki. Taşrada bugünkü sanayicilerin öykülerinde topraktan, tarımdan gelen bir sermaye birikiminin rolü nedir? Ticaret sermayesinin rolü nedir? İşadamlarıyla yaptığımız görüşmelerde en azından iki kuşakta sanayici olmaya giden yolla ilgili öyküyü dinlemeye ve belli örüntüleri çıkarmaya çalıştık. Korkut Boratav, sosyal sınıflara dair geliştirmiş olduğu kavramsal çerçevede, kapitalist sınıf içine sinai/tarımsal (sanayi sermayesi ve kapitalist çiftçilik), ticari ve mali sermaye alt grupları ile tarım dışı rantiyeleri de dahil etmektedir (Boratav, 2005: 32). Konuştuğumuz işadamları ve Ticaret ya da Sanayi Odası temsilcileri, sermaye birikimi kaynakları olarak toprak mülkiyetinden ziyade ticari faaliyeti öne çıkardılar; Türkiye'nin toprak mülkiyeti yapısına ilişkin genel değerlendirmelerde ağır basan özelliğinin orta-küçük ölçekli işletmeler olduğu gözönüne alınırsa belki burada pazara dönük tarım yapan zengin köylü kategorisi üzerinde özellikle durmak gerekebilir; ancak bizim örneklemimizde toprak sahibi de olsa kent merkeziyle idari bağlantısı dolayısıyla eşraf olarak nitelenen aileler, bu konuya odaklanmayı seçmiş olduğumuz için ağır basmıyor. Taşımacılık ya da inşaat sektöründe müteahhitlik de sanayici öykülerinde önemli öğeler. Özellikle Denizli'de örneklerine rastladığımız geleneksel zanaatkârlık-küçük işletmeden sanayi işletmesine geçişler de mümkün olabiliyor.

Saha araştırmamız sırasında "eşraf"tan söz ettiğimizde, Sanayi ve Ticaret Odaları'nın temsilcileri olsun, işadamlarının kendileri ve eşraftan kişiler, ağız birliği etmişçesine artık eşrafın öneminin kalmadığını, eşraf ailelerinin yoksullaştıklarını ve kentteki nüfuzlarını da yitirdiklerini belirttiler. Araştırma çerçevesinde yaptığımız gözlemler, aslında bunun tam da doğru olmadığını ancak kentsel aktörler içinde "yeni" algısının ağır bastığını gösteriyor. Bir tür dekadans yaşayan örneklerin yanı sıra eşraf ailelerinden sanayiye yatırım yapanlar var; ancak bunun Türkiye'deki sanayici profilinde hâkim özellik olduğunu söylememiz elbette zor. Osmanlı eşrafı ve Cumhuriyet eşrafı, bu iki toplumsal grup da kendi varlığını devlet idaresi ile ve yerel halkla kurduğu yerel nüfuz ilişkilerine dayandırdıklarından sivil toplum geliştikçe ve devletten görece bağımsız

ekonomik aktörler meydana çıktıkça gücünü yitirmesi beklenen bir gelişme; nitekim öyle de oluyor ancak özellikle evliliklerde eşraf ailelerinde yetişmiş olmak hâlâ geçer akçe niteliğinde. Eşraf ailelerinin sosyal statülerini korumak için en çok başvurdukları strateji ise eğitim yoluyla kültürel sermayelerini yüksek tutmak ve üyeleri arasında iyi evlilikler örgütlemek. Taşrada burjuvazi olmasa da üst orta sınıfların oluşumunda eşraf ailelerinin bürokrasi ve profesyonel meslek pozisyonlarına çeşitli "yerleştirme" kanalları geliştirdiğini, ya da üyelerini en azından küçük işletmeler açmaya teşvik ettiğini söyleyebiliriz. Boratav'ın ara tabakalar (Boratav, 2005: 32) diye adlandırdığı bürokrasi, profesyonel gruplar, küçük ticaret grubu, daha az rastlanmakla birlikte "esnaf/zanaatkâr" yaftası altında toplanan kentsel küçük üreticiler, ve "marjinaller" gruplarına da eşraf kökenli bireyler dahil olabiliyor. İlerideki bölümlerde, bu örüntülerin bazılarını ailelerden örnekler vererek örneklemeye çalışacağız.

Bu makalenin ana odağını ise sosyal sınıf konumunun üretiminde ve yeniden üretiminde, aile stratejilerinin, aileler dolayımıyla kuşaktan kuşağa aktarılan elverişliliklerin irdelenmesi oluşturuyor. İnceleyeceğimiz örneklerde de göreceğimiz gibi, bu avantajlar, genellikle ailelerin bazı kolları ve bazı üyeleri tarafından daha iyi değerlendiriliyor; ya da bazıları ailenin çeşitli olanaklarını kullanma konusunda daha baskın çıkıyor ve aile içi çatışma ve gerginlikler de kaynaklar üzerindeki denetime dair sosyal rekabetten kaynaklanıyor çoğu kez.

Daniel Bertaux ve Paul Thompson'ın *Pathways to Social Class* adlı kitaplarında geliştirdikleri ve bu makaleye de esin kaynağı olan niteliksel analiz yöntemi, ailelerin kuşaktan kuşağa aktardıkları ekonomik, kültürel, sosyal kaynaklar kadar bu kaynakları harekete geçirebilecek psişik ve moral enerjiye sahip bireylerin yetiştirilmesini, aile gelenekleri, mitleri ve hatta hayallerini taşıyan karakterlerin "üretimi"ni (1997: 19) de dikkate almayı gerekli kılıyor.

Eşraf ailelerinin tarihsel kökenleri

İslâm Ansiklopedisi'ndeki ilgili maddede "ayan", "eşraf" ve "erkan" ile benzer anlam içeriğiyle tanımlanmaktadır. Buna göre ayan da eşraf gibi Osmanlılarda şehir ve kasabalarda soy sop ve itibar bakımından halkın gözünde sosyal nüfuzu olan, "erkan" kavramının çağrıştırdığı gibi kent yönetiminde "kentin ileri gelenleri" konumunda olan ve hem devlet nazarında hem de halkın nazarında itibar sahibi olduğundan devletle halk arasındaki ilişkilerde etkili olan ve çeşitli formel görevler ile enformel roller üstlenen kişi ya da gruplardan oluşur.

Yine aynı maddede belirtildiği üzere,

> tarihi belgelerde voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali olarak görülen yerli hanedanlar, aynı zamanda ayan, derebeyi veya mütegallibe tabirleriyle de ifade edilmektedir. Ayrıca molla, kadı, müftü, müderris, seyyid, tarikat şeyhi gibi ilmi-

> ye mensupları, kethüdayeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulları ve bunların mazul ve emeklileri ile çocukları, kasapbaşı ve bakkalbaşı gibi esnafın önde gelenleri, zahireci, kuyumcu, sarraf, bezzaz ve çuhacı gibi tüccar ve mültezimler ayandan sayılmıştır. Osmanlılarda bunların hepsine birden "a'yan-ı vilayet" adı verilmekteydi (Mert, 1991: 198).

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde taşra idaresi bir yandan merkezden tayin edilen vali, mutasarrıf, mütesellim veya voyvodalar bir yandan da "a'yan-ı vilayet" arasından seçilen ayan tarafından yürütülürdü. Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren ayan gitgide güç kazandı ve merkezî idareye karşı yerel nüfuzunu daha çok kullanmaya başladı. Klasik dönemde merkez tarafından atanan vali ve kadının baş muhatabı konumunda olan ayan, halkla himaye ilişkisi içindeydi ve merkezî idare tarafından da "halkın vekili" olarak görülüyordu.

17. yüzyılın ikinci yarısından sonra bozulan tımar sistemi ve yaygınlaşan iltizam sistemi ile halktan vergi toplanması sürecinde bir yandan kapıkullarından iltizam yoluyla iktisadi olarak güçlenenler olduğu gibi, bir yandan da yerel eşraf ve ayandan da benzer bir şekilde murabaha ile halkı borçlandırarak kendine bağımlı hale getiren bir sosyal zümre oluştu. Ayan, iktisadi gücünü artırdıkça, himayesi altındaki köyler ve köylüler arttı, maiyetindeki sekban ve levent sayısı da arttı; dolayısıyla iktisadi, içtimai ve askeri güç ve bazı idari yetkiler ele geçirdi. 18. yüzyılın ortalarına doğru merkezî otoritenin zayıflamasıyla yöneticilik görevini de kuşaktan kuşağa taşıdıkları için neredeyse hanedan niteliği taşıyan bu büyük aileler, Osmanlı'nın taşra vilayetlerinde etkinlik kazandılar. Özcan Mert'in belirttiğine göre, Ayan'ın taşra idaresinde şöyle görevleri vardı:

> şehir ve esnaf için gerekli malları sağlamak, erzak ve hammadde fiyatlarını tayin etmek, kamu binalarının inşa ve tamirini yapmak, eşkıya yakalamak ve cezalandırmak, orduya asker sağlamak ve bu askerlerin ihtiyacını görmek, ordu tayinat ve mühimmatının taşınması için hayvan tedarik etmek, İstanbul'a erzak ve koyun göndermek, İstanbul baruthanesinin güherçile ihtiyacını karşılamak, bazen gemi yapmak ve gemi yapımı ile ilgili malzemeyi temin etmek, vergi ve mukataa gelirlerini toplamak vb. gibi (Mert, 1991: 197).

II. Mahmut'tan başlayarak Osmanlı Devleti'nde idari yapıda merkezileşme yönünde reformlar yapıldı; ayanların idari ve askerî güç kaynakları engellenmeye çalışıldı. Tanzimat döneminde resmî ayanlık müessesesi ortadan kaldırılmakla birlikte ayan ve eşraf olarak bilinen aileler ve kişiler, üyesi bulunduğu taşradaki idare meclisleri, görev aldığı mahkemeler, ve bazı ihtisas komisyonları vasıtasıyla nüfuzlarını sürdürdüler. 1847 Tapu Nizamnamesi ve 1858 Arazi Kanunnamesi de ayanın iltizam yoluyla yararlandığı toprak mülkünün sahibi olmasını sağladı.

Özcan Mert'in de vurguladığı gibi, Osmanlı ayan ve eşrafı, gerek Osmanlı Meclis-i Mebusan'a gerek Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne temsilcile-

rini göndermişlerdir (Mert, 1991: 198). Bizim beş ayrı kentte aileler üzerinden yürüttüğümüz araştırmada da süreç içinde nüfuzlarını kaybeden aileler olmakla birlikte, bazı ailelerin taşrada belediye meclislerinde, siyasi partilerin taşra teşkilatlarında, ziraat, ticaret ve sanayi odaları ve diğer meslek odalarının yönetiminde etkilerini sürdürdükleri görülmektedir.

Osmanlı eşrafı içinde kadı aileleri de önemli bir statüye sahipti; kadılar, ilmiye sınıfının en bilgili ve eğitimli kişileriydi. *İslâm Ansiklopedisi* "Kadı" maddesine göre kadı, insanlar arası uyuşmazlıkları şer'i hükümlere göre çözen ve karara bağlayan ve kamu görevlisi olarak atanan görevli kişidir. Kadı olarak tayin edilecek kişilerde, derin hukuk bilgisine sahip olması, naslardan hüküm çıkarabilecek derecede ilim sahibi olması ve üst düzey kamu görevlisi olacak kişisel niteliklere sahip olması gibi vasıflar aranır (Atar, 2001: 67).

Osmanlı Devleti'nde kadı, ilmiye sınıfına mensup, şer'i hukuk adamı ve devletin en yüksek dereceden memurudur. İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi, "Osmanlı kadısının mülki, beledî, malî, askerî ve adli sahaları kapsayan görevleri" olduğundan görev alanı çok geniş tanımlanmıştır ve "bütün yönetici zümre gibi askerî sınıfın üyesidir, fakat şer'i hukuku uygulamakla vazifeli olması sebebiyle merkezî hükümetin memuru olduğu kadar ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü durumundaydı (Ortaylı, 2001: 70).

Kadının mesleki eğitiminde kurumlaşma ve devlet sisteminde bu alandaki teşkilatlanma Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde Fatih medreselerinin kuruluşundan sonra gerçekleşmiştir. Fatih Medreseleri, 16. yüzyılda Süleymaniye medreseleri kuruluncaya kadar kadılık mesleğine girecek gençlerin tahsil görüp icazet aldıkları yer olmuştur. Ortaylı'nın İnalcık'tan aktardığına göre, "16. yüzyıl sonunda, 'kenar medrese' tabir edilen taşra medreselerinden icazet veya tezkire alanların –eğer eskiden o medreseye verilmiş böyle bir imtiyaz yoksa– başvuru ve adaylığının söz konusu olamayacağı karara bağlanmıştır" (Ortaylı, 2001: 70). Kadıların tayinleri mutlaka padişah beratı ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin daireleri tarafından yapılırdı.

İlber Ortaylı'nın belirttiğine göre, müderrislerin yüksek sınıfının yanı sıra yüksek yevmiyeli ve molla ünvanlı sancak kadıları (mevleviyet payeli) "eşraf-ı kudat" diye anılır oldu (*a.g.e.*). Kadının devlet erkânı içindeki bu üstün mevkiini anlamakla, kadı ailelerinin "kadızade" ünvanıyla taşra kentlerindeki nüfuzunu anlamamız da kolaylaşır. 19. yüzyılda Osmanlı idari teşkilatındaki yeniliklerle kadıların da görev alanları sınırlanarak, mülki ve belediye faaliyetlerine ilişkin görevleri başka bürokratlara ve dairelere devredilse de kadı aileleri ilmiye sınıfının mensupları olarak sosyal nüfuzlarını sürdürmüşlerdir, diyebiliriz.

İslâm Ansiklopedisi'nde "Müfti" maddesi "fetva" maddesinde anlatılmaktadır. Buna göre "fetva", bir hadisenin hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, daha kısa bir tabir ile güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar anlamına gelir. Kaza gibi üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin hü-

küm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap anlamında kullanılmaktadır. Fetvayı veren fakihe müfti denilir. Kadı, hüküm vermeye memur edilen fakihe verilen isim ve görevdir. Kadı ile müfti arasında, mahiyet bakımından, şu fark görülür: müfti, şer'i kanunları delillerinden istinbat edip müdevven hale getirir; kadı, bu kanunlardan, kendisine arz olunan hadiseye temas eden hükmü bulup tatbik eder. Buna göre müfti olacak kişiler İslâm fıkıhı konusunda donanımlı olmalarının yanı sıra, bazı yüksek şahsiyet özelliklerini de taşımalıdır. Bu ancak insanları tanımak, zalimi mazlumdan ayırmak, halkın örflerini bilmek, muhitte yapılagelen hileleri, tertipleri vd. ihata etmekle elde edilir (Mardin, Ebul'ula, 2001: 582-583).

Araştırmamız sırasında eşraf aileleri arasında hemen her kentte Kadızade ve Müftizade diye anılan köklü ailelere rastladık; örneğin, Denizli'deki Müftüler ailesi. Denizli Sanayi Odası eski başkanı ve aynı zamanda Denizli'de sanayi girişiminde önemli bir rolü olan Feridun Alpat'la yapılan görüşmede, Alpat konuşmasına "eşraf" kavramını tanımlayarak başladı. Ona göre "eşraf, şerefliler, Osmanlı döneminde mali imkânı, dinî itibarı olan, çoğu hacı olan, daha çok tarım, daha sonra da esnaflık ve ticaret yapan kişiler". Aslında sahip olduğu toplumsal, ekonomik, kültürel kaynaklara göre bir eşraf tipolojisi yapılabilir (Özsan, Durakbaşa, Karadağ, 2009). Denizli'deki eşrafın ve ileri gelenlerin sahip olduğu dinî güç ve bilgi başka görüşmelerde de ifade edildi. Kentle ilgili kaynaklarda da belli bir mahalli güce sahip olan bu kesimin müftü ve hacı özelliği gösterdiği görülmektedir. Burada çok önemli bir nokta, Cumhuriyet ve hemen sonrası dönüşümde bu kesimin hızla siyaset ve yönetime geçişidir. Ayrıca, Milli Mütareke yıllarında Denizli'den müftü olan eşraftan kişilerin o dönemde bölgede Kuvayı Milliye örgütünü oluşturdukları ve etkin olarak çalıştıklarını görüyoruz. Bu ailelerden kişiler Cumhuriyet'le birlikte siyaset ve yönetim alanına geçmişlerdir. Bizim de Denizli'de kendisiyle konuştuğumuz Haluk Müftüler, mütareke döneminde bölgedeki milli güçlerin örgütlenmesinde oldukça ön planda olan Müftü Ahmed Hulusi Efendi'nin torunuydu.

Örneklemimizde yer alan Muğla'daki Özbekler ailesinden söz ederken bu konuya tekrar değinilecek ve İslâm fıkıhı konusunda entelektüel sermayeye sahip olmanın bazı aileleri nasıl sosyal itibar yönünden avantajlı kıldığı anlatılacaktır.

Taşra burjuvazisinin tarihsel kökenleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl sonu dönüşümler, taşra kentlerinde uluslararası ticaret ağlarıyla bağlı gayrimüslim ticaret burjuvazisinin güçlenmesine yol açtı. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adlı kitabında (ilk basım, 1989) Osmanlı'nın son dönemindeki sınıf çatışmalarına dikkat çekerek Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda oluşan sınıfsal ittifakların tarihsel arka planını analiz etmektedir. Buna göre, Ege adalarından ve Anadolu'nun içlerin-

den gelerek Ege kıyısındaki topraklarda ihracata yönelik tarım yapan Rum çiftçilerin zenginleşmesi ve Müslüman ayan ve eşraf karşısında güçlenmesi özellikle Batı Anadolu'da Müslüman köylü ile zenginleşen Hıristiyan tüccar arasında toprağın el değiştirmesini de içeren çıkar çatışması yarattı. 19. yüzyılda ticaret hacminin artmasıyla başlayan şehirleşme ve ardı ardına gelen savaşlarda Müslüman nüfusun kayıp vermesi ve yaşam koşullarının yarattığı yüksek ölüm oranı, nüfus dengelerinin Hıristiyan kentli nüfus lehine dönmesi sonucuna yol açtı; böylece etnik ve dinsel çatışma alanına kayan maddi çıkar çatışmaları, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Mücadele döneminde oluşacak olan sınıfsal ittifakların maddi temelini oluşturdu (Keyder, 1999a).

Osmanlı yönetici sınıfı ile bu sınıfı tehdit eden burjuvazi arasındaki mücadele, çok uluslu imparatorluğun dağılma sürecinde bürokrasi ile Müslüman-Türk burjuvazisi arasında kurulan ittifak ve ulus-devletin kurulma sürecinde İmparatorluğun Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan çoğul etnik yapısından gayrimüslim unsurların büyük ölçüde tasfiyesi ile sonuçlandı (Keyder, 1999a).

Yahya Tezel'in de belirttiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiyesi'ne geçiş süreçlerinde çeşitli kırılmalardan söz edilebilir. Birçok başka tarihçinin de belirttiği gibi Türkiye'de yaşayan nüfusların oluşturduğu etnik-kültürel kompozisyondaki kırılma, özellikle Rum ve Ermeni nüfusun göç ve tehcir ve diğer nedenlerle kaybı, aynı zamanda Türkiye'de kapitalistleşme, dünya pazarları ile bütünleşme ve Türkiye burjuvazisinin oluşum sürecinde de bir kırılmaya işaret eder (Tezel, 2003).

Keyder'in verdiği sayılara göre, 1906 sayımında Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki nüfus takriben 15 milyon olup, bunun yüzde 10'u Rum, yüzde 7'si Ermeni ve yüzde 1'i Musevilerden oluşmaktaydı. Müslümanların oranı da yüzde 80'in üzerindeydi (Keyder, 1999b: 6).

Rumlar ve Ermeniler daha çok şehirlerde yaşamakta ve tarım dışı sektörlerde çalışmaktaydılar. 1912 yılında, İmparatorlukta iç ticaretle uğraşılan 18.000 iş yerinin % 15'i Türklere, % 49'u Rumlara, % 23'ü Ermenilere ve % 19'u Levantenler, diğer gayrimüslimler ve diğer Müslümanlara aitti. Doktor, mühendis, muhasebeci gibi 5.300 serbest meslek sahibinin % 14'ü Türk, % 44'ü Rum, % 22'si Ermeni'ydi. 1919 yılında Batı Anadolu'da çalışmakta olan 3.300 imalat sanayi işyerinin % 73'ü Rumların olup 22.000 işçinin % 85'i de gayrimüslimdi (Tezel, 2002: 98-99).

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Türkiye'deki nüfus, imparatorluk bünyesi içinde varolan dinsel ve etnik açıdan çoklu yapısını yitirmiştir. Tezel'in verdiği verilere göre, 1914'te Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşamakta olan 16,3 milyonun 1,6 milyonu Rum Ortodoks Hıristiyan, 1,2 milyonu Ermeni Hıristiyan'dı (Tezel, 2003: 23).

Birçok kaynakta belirtildiği gibi, 1914 ile 1924 arasında bu nüfus bileşimi ciddi değişikliklere uğradı. Müslüman nüfus, savaşlar nedeniyle yaklaşık beşte bir

oranda nüfus kaybetmişti; toplam nüfus içinde yaklaşık % 20 olan gayrimüslim nüfusun önemli bir bölümü ise ülke topraklarından göç etmek zorunda kalmış ve bu oran, 1927 sayımlarına göre yüzde 2,6'ya düşmüştü (Keyder, 1999b: 6).

Bu demografik veriler ve nüfus kaybının ekonomik, sınıfsal niteliği, Türkiye'de "taşra burjuvazisi"nin sosyal tarihine ilişkin analizimizde çok önemli temelleri sağlamaktadır. Buna göre, 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle ticaret yolları üzerinde olan taşra kentlerindeki iktisadi canlanma ve kültürel uyanış, gayrimüslim girişimci sınıfın ülkeden çıkarılmış olması ve Müslüman burjuvazinin uluslararası bağlantılarının zayıflamasının yanısıra gelişmekte olan milli burjuvazinin de devletin ve bürokrasinin vesayeti altına girmesi ile kesintiye uğradı.[2]

Toplumsal kültürel yaşam ve örgütlenmiş sivil toplum sönükleşti. Ayrıca, 19. yüzyıl sonlarında yüzde 25 olarak tahmin edilen şehir nüfusu, 1927 sayımında yüzde 18'e düşmüştü (Keyder, 1999b: 6). Nüfus değişimlerinin yarattığı bir başka sonuç, Balkanlar'dan, Adalar'dan, Kırım'dan, Rusya'dan göçen Müslüman muhacirler arasında köylüler çoğunlukta olmakla birlikte, önemli sayıda Müslüman tüccarın da bulunmasıydı; bunlar yaşanan nüfus kaybının yerine milli burjuvazinin bir bölümünü oluşturmaya aday oldular. Nüfus değişimi aynı zamanda milliyetçi kadrolar ve milliyetçi davayı destekleyen yerel eşrafın önemli bir miktarda servete, mülke el koyması, dolayısıyla "servetin el değiştirmesi" sonucunu da doğurdu. Toprağın bir bölümü millileştirilerek Yunanistan ve Rusya'dan göçen Müslüman muhacirlere dağıtıldı; bir bölümünü ise siyasi iktidarla iyi ilişkiler içinde olan yerel eşraf ele geçirdi. Kentlerde, kasabalarda terk edilmiş mülk ve ticarethanelerin yeniden paylaşımında da yerel eşraf ve tüccar en kazançlı çıkan gruplar oldu. Keyder'in belirttiği gibi yeni devlet ile yerel burjuvazi arasında kurulan bu sembiyotik ilişki, Türkiye'de kapitalizmin gelişme doğrultusunu belirledi. Büyümekte olan ticaret burjuvazisi, 1920'li yıllarda parasal olarak zenginleşirken, siyasi iktidar karşısında özerk bir sivil güç olma hakkından vazgeçerek, bir bakıma bağımsız bir sosyal sınıf ve tarihsel aktör olmak yerine siyasi otoritenin himayesi altında palazlanmayı tercih etti (Keyder, 1999b: 8).

Müge Göçek'in öne sürdüğü gibi Tanzimat'tan başlayarak Osmanlı'da parçalanmış bir burjuvazi oluşmuştu: Türk unsuru ağırlıklı bir "bürokratik burjuvazi" ve gayrimüslim etnik unsurlardan oluşan, uluslararası kapitalizmle bağlantısı olan bir "ticari burjuvazi" (Göçek, 1996).

Osmanlı modernleşmesinin yarattığı 'kamusal alan' da bu oluşumların çeşitliliğini barındırıyordu. İttihat ve Terakki döneminde "Müslüman milli burjuva-

2 İncelediğimiz kentlerde iktisadi hayattaki bu kırılma en açık şekilde Muğla örneğinde görülüyordu; Mübadeleden önce, Rum ailelerden Barutçu ve Dimistoklu aileleri ile kentin Müslüman zengin aileleri arasında servet yapısı ve ekonomik faaliyetler açısından benzerlikler ve Ege adalarıyla kurulan ticaret ağında bir işbirliği vardı. Mübadeleden sonra uluslararası ticaret bağlantıları kesintiye uğradı ve 1950'li yıllara kadar kapalı bir ekonomi özelliği gösterdi Muğla (Tekeli, 2006: 154).

zi" ve "girişimci sınıf" yaratma yönündeki politikalar çerçevesinde sermaye birikimi sağlanamayınca liberal ekonomi politikaları yerine milli iktisat politikaları uygulandı (Toprak, 1982: 56) İttihat ve Terakki Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı sırasında dış ticarete, özellikle tarım ürünleri ithalatına sınırlar getirdi; ordunun ekonomik olarak desteklenmesi öncelik kazandı ve savaş koşullarında ithalat tekelleri yaratılarak kendi yandaşlarına tanınan ayrıcalıklarla, Türk burjuvazisi yaratılmaya çalışıldı; harp zenginleri yaratıldı (aktaran Mataracı, 2005: 15).

Osmanlı'nın son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra, zihniyet haritası Türk milliyetçiliği ve Kemalizm tarafından çizilen "bürokratik burjuvazi" egemen olmuş; gayrimüslim ticari burjuvazinin tasfiyesi ile burjuvazinin bürokratik kanadı "kamusal alan"a tamamıyla hâkim olmuştur.

Sosyal sınıf analizi açısından böyle bir yapılanmanın "özel alan-kamusal alan"ın yapılanması açısından da belli özellikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Osmanlı'nın son döneminde, Osmanlı'nın üst sınıflarını oluşturan Paşa konakları ve uzantılarında oluşan kamusallık biçimleri (Findley, 1980) Cumhuriyet döneminde özel alan ve kamusal alan arasında sınırları belirginleşen bir yapılaşmaya dönüşmüştür, diyebiliriz. Sekülerleşme belki bunun önemli kurumsal altyapısını oluşturur. Eviçi, mekân olarak özel hayat, yeni aile hayatı, modern ev kadınlığı olarak örgütlenirken, yeni bir 'kamusal alan' da modern ulus-devletin uzantısı olarak ve bürokratik seçkinlerin hâkimiyetinde biçimlendi.

Cumhuriyet kurulduktan sonra milliyetçi hareket kendisini idari bir kadro olarak yeniden oluşturma zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Keyder, bu süreç içinde bürokrasi içinde de bölünmeler baş gösterdiğini ve radikal reformizm ve Batılılaşmadan yana otoriter kanadın hâkimiyeti ele geçirdiğini; dine ve hanedana dayanmayan bir meşruiyet prensibinin muhalefete karşı baskı uygulanarak yerleştirildiğini anlatıyor (Keyder, 1999b: 10).

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı ertesinde çokuluslu imparatorluk yapısından ulusal devlet yapısına geçiş sırasında Cumhuriyet'in (Jakoben diye nitelenen) öncü kadrosu, bir yandan "Türk ulusu"nun ve ulusal kültürün inşa edilmesi için kurumsal ve kültürel bir reform programı yürüttüler; bir yandan da İslâm'a ya da dinsel kutsallığa referans yapmayan bir "kamusal alan"ın inşasına giriştiler (Tezel, 2003: 34). Devletin militan laikliği karşısında, İslâmiyet, siyasi toplumun nüfuz etmekte zorlandığı sivil toplumun, gündelik yaşam dünyasının ifade aracı, anlam haritası, bütünleştirici dili olarak devlet karşısında toplumsal muhalefetin ve merkez karşısında çevrenin dili haline geldi (Keyder, 1999b: 11; Mardin, 1985).

Bugün hâlâ Cumhuriyet'in tanımladığı bu "aşkın kamusal alan"a ilişkin meşruiyet meselesi, Türkiye siyasasının temel meselelerinden birini oluşturmaktadır; "Cumhuriyetçilerin bugün hâlâ, rejimin dar anlamda meşruiyetini ona kararlılık kazandıracak güçte üretememiş oldukları"na ilişkin kaygılar sıklıkla dile getirilmektedir. Tezel'e göre, "Bir kamusal alanın kararlık kazanması, yani üs-

tünde yaşayanların, inançla, fedakârlık yapmayı göze alarak onu sahiplenmeleri ve yeniden üretmeleri, bu alanın, hayatlarının sıradan olmayı aşan bir değeri olduğunu hissetmelerine katkıda bulunmasıyla ilişkilidir" (Tezel, 2003: 37) Tezel'in sorduğu soruları daha da ileri götürerek, Türkiye'de yurttaşların gözünde saygın değerlerle donanmış, örneğin, hukuki anlamda, örneğin, kalkınma ve sosyal refah programlarıyla ya da evrensel insan haklarının gözetilmesi anlamında "aşkın"lık atfedilebilecek bir "devlet" ve "kamusal alan" tasarımının, ne yazık ki, en çok da 1980 askerî darbesinden sonraki süreçte yok edilmiş olduğunu öne sürebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde, devlet eliyle ulusal burjuvazinin yaratılması, siyasi seçkinler, asker-sivil bürokratlar ve bunların taşra vilayetlerindeki uzantıları, bir bakıma yeni kurulan ulus devletle halk arasında çeşitli ilişki ve himaye ağlarının kurulmasını, devletin sosyal tabanının oluşmasını sağladı. Bu süreç içinde merkez ile çevre arasında Cumhuriyet rejimini destekleyen eşraf aileleri aracılığıyla yeni ittifaklar kuruldu; özellikle taşrada siyaset, ailelerin nüfuzu ve onların etkisinde genişleyen sosyal halkalar çerçevesinde yürütüldü. Cumhuriyet'in ilk kuşaklarının temsilcileriyle yaptığımız sözlü tarih görüşmelerinde de gözlemlediğimiz gibi, Cumhuriyet'in kurucuları, kurucularının olduğu siyasi parti, adeta dokunulmazdı; çünkü Kurtuluş Savaşı diye anılan bir bağımsızlık savaşının ardından yoktan var edilmişti; bu anlamda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti onların gözünde aşkın bir değere ve kutsiyete sahipti. Sonraki kuşaklar için ise aynı duygudaşlığın varolduğunu söylemek zor. Tezel'in dediği gibi, sonraki kuşaklar için devlet, "gerekiyorsa yurttaşlar çoğunluğuna rağmen korunması gereken, kendisi yurttaşların rızalarından bağımsız olarak varolan", (*a.g.e.*) (ve zaman zaman yurttaş haklarını da zora başvurarak kısıtlayan) kendi kendisini dayatan bir aşkınlıktır. Galiba bizim araştırma sorunsalımız çerçevesinde, yani Türkiye'de taşra burjuvazisinin gelişim evrelerine ilişkin sosyolojik değerlendirmelerimizi yaparken, Türkiye'de taşra eşrafının, taşra burjuvazisinin ve kentli orta sınıfların devletle, siyasetle, kamusal alanla olan ilişkilerinde bu "devlet tasarımı"nın ne kadar destekçisi olduklarını, küresel kapitalizmle kent düzeyinde kurulan bağlantıların devletle olan ideolojik, siyasi, iktisadi bağların pragmatik temellerini ne derece aşındırdığını sorgulamamız gerekecektir.

Taşra kentlerinde toplumsal değişme ve taşra burjuvazisi

Türkiye'nin 1950'li yıllarda tarım yapısında önemli bir değişme yaşandığını, tarım alanında sermaye birikimi olanaklarının modern tarım işletmelerinin gelişmesiyle birlikte arttığını biliyoruz; Demokrat Parti'nin sınıf temeli de genellikle topraktan sağlanan servetle zenginleşen çiftçi ve köylü olarak nitelenir. 1950'den itibaren Türk işadamları üzerine yapılan çalışmalarda, Türkiye'de yaygın şirketleşme tipinin aile işletmesi biçiminde olduğu ve sosyal kökenlerinin

üst düzey bürokratlığa, ya da ticarete dayandığı vurgulanmıştır. Gencay Şaylan da 1986'daki çalışmasında azgelişmiş ülke burjuvazisinin tipik özelliklerinden söz etmiştir. Buna göre Türkiye burjuvazisi de bu modeli takip eder; Batı'yla bütünleşmiş, asker-sivil bürokrat, toprak ağası, eski sömürge artığı yabancı gruplardan türeyen yerel bir burjuvazinin oluşum süreci gözlenebilir (aktaran Özgen, 1996: 740). Türkiye'de burjuvazinin gelişim sürecinde, özellikle ithal ikameci dönemde devlet teşvikleriyle desteklenen montaj sanayi ve tüketim malları üretimine yatırım yapmak öne çıkan özelliktir. 1950-80 döneminde işverenpatron grubunun en önemli özelliği (devletle bağlantılı işletme eğilimi), devletin en büyük alıcı olduğu alanlarda yatırımlarını yoğunlaştırmalarıdır. 1970'lerden itibaren özel sektörün kendi finans gruplarını kendilerinin oluşturduklarını söyleyebiliriz (Özgen, 1996: 739).

Şaylan, Türkiye'deki burjuvazinin gelişme süreçlerinin, Ortadoğu burjuvazisininki ile benzer olduğunu vurguluyor. Girişimcilik eylemleri daha çok yarı-feodal nitelik taşır ve uzun erimli sanayi yatırımları yerine kısa sürede kâr getireceğine inanılan ticaret alanlarına yönelim görülür (aktaran Özgen, 1996: 740).

1978 petrol krizini izleyen ekonomik bunalım döneminde, döviz darboğazı, artan dış açık ve enflasyon, ekonomik politikalarda "24 Ocak kararları" diye bilinen "ekonomide liberalizasyon" ve yeniden yapılanma programına geçişi getirmiştir. İktisat tarihçileri, genel olarak bu dönemde uygulanan politikalar sonucunda sermayenin kabuk değiştirdiğini vurguluyorlar. Boratav da 1960'lı, 70'li yıllarda devletin sanayi sermayesi lehine bir aygıt olmasından ve 12 Eylül rejimi süresince ve ANAP'ın ilk iktidar yıllarında ithal-ikameci, korumacılık modelinin terk edilmesi ile kredi tahsislerine dönük kimi "rantlar" ortadan kaldırılırken hükümet politikalarından kaynaklanan yepyeni ve muhtemelen çok daha büyük rakamlara ulaşan avanta/rant olanakları yaratmış olduğundan söz etmektedir (Boratav, 2005: 96). İthal ikameci sanayi politikalarından ihracata yönelik sektörlerin teşvik edilmesine doğru bir değişme ile ülkeye en fazla dövizi getirecek olan kaynakların harekete geçirilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede yabancı sermayenin yurda girişi teşvik edilmiştir. 1990'lı yıllarda yabancı sermaye yatırımlarının ve ortaklıklarının hizmetler, turizm ve bankacılık sektörlerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Özgen, 1996: 741). Türkiye bu dönemde uluslararası sıcak paranın çekim yerlerinden birisi olmuş ve yabancı sermaye ile ortaklıklar için kolaylık sağlanmıştır.

Bu yeniden yapılanma sürecinde istenmeyen sektörler tasfiyeye zorlanmıştır. Tarımsal hammadde ve ucuz işgücüne dayalı sektörlerde, tekstil, konfeksiyon, cam, seramik, ambalaj, deri eşya, dayanıklı tüketim malları, otomobil dışındaki ulaşım araçları, metal yan sanayi ve turizm benzeri sektörlerde yatırımlar teşvik edilmiştir. Küresel kapitalizmin özellikle çevre ülkelerde gözlemlenen örüntüleri, "taşeronlaşma", Türkiye'de çokuluslu şirketlerin fason imalatını yapan çok sayıda firmada gözlemlenmektedir. "Sistemli olarak uygulanan ekonomik poli-

tika, sermayenin merkezileştirilmesine yöneliktir. İthal ikameci dönemde korumacılıkla ortaya çıkan çok sayıda irili ufaklı firma yerine, dış piyasada rekabet şansı olan düşük maliyetli üretimi gerçekleştirebilecek az sayıda büyük ölçekli firma ile üretimin sürdürülmesi hedeflenmektedir" (Özgen, 1996: 742). Küresel kapitalizme eklemlenmeye ilişkin neo-liberal politikalar, küresel düzeyde çokuluslu sermayenin çıkarları doğrultusunda "emek etkinliği oluşturarak üretim akışını düzenlemek ve çatışmalı toplumsal ilişkileri disipline etmek" üzere dünyanın her bölgesini "küresel fabrika"ya dönüştürmeyi hedeflemektedir. Özuğurlu'nun Frôbel ve diğer teorisyenlere atıfta bulunarak tanımladığı "küresel fabrika rejimi", çok uluslu şirketlerin dışsallaştırdığı risklerin taşeron firmalar tarafından içselleştirilmesini, buna yönelik olarak 'esnek' işgücü istihdamını ve işgücü piyasasının bu rejime uygun biçimde kurumsallaşmasını, sermaye birikimini artırmak amacıyla çeşitli kuralsızlaştırma ve özelleştirme uygulamalarını gerekli kılar (Özuğurlu, 2005: 101).

Türkiye'de 1980 sonrasında izlenen ekonomi politikaları, büyük burjuvazinin gelişmesini destekledi. Holdinglerin hemen hepsinin birer bankasının bulunması, büyük burjuvazinin gelişim sürecinde, finans-ticaret ve sanayi sermayesinin iç içe geçmiş olduğunu gösteriyor (Şen, 1992). Taşra burjuvazisi henüz finans alanında böyle bir yapılanmaya gitmemiş olsa da, farklı sektörlerde şirketler grubu olarak faaliyet göstererek, örneğin, enerji sektörüne de yatırım yaparak sermaye birikimini artırmaya yöneldi.

İstanbul kökenli firma sahiplerinin ağırlıkta olduğu TÜSİAD gibi doğrudan büyük burjuvazinin sınıf çıkarlarını savunan bir dernek, devlet politikalarında etkisini artırırken ve siyasal iktidara doğrudan eleştiri ve öneri paketleri ve bildirgeleriyle etki yapmaktan kaçınmazken, 1970'lerden itibaren örgütlenmeye başlayan "Odalar" (Sanayi ve Ticaret Odaları) 1980'den itibaren kamuoyunda baskın söylemleriyle toplumun en örgütlü kesimi olarak yer almışlardır (Özgen, 1996: 743; Buğra, 1996: 748). TÜSİAD, 1990'lı yıllardan itibaren işveren kesimi adına, işveren-işçi ilişkilerinde toplumsal uzlaşma, iş ahlâkı ve sosyal sorumluluk gibi konulardaki "duyarlılığını" çeşitli vesilelerle kamusal olarak dillendirerek burjuvazinin uzun erimli çıkarlarını gözeten bir sınıf örgütü olarak kamuoyunu şekillendirmeye çalışmaktadır. Türkiye'de sermaye dönüşümünü simgeleyen küreselleşme süreçlerinde işadamları topluluklarının çeşitli örgütleri, küresel-bölgesel, ulusal-yerel ölçeklerde değişimin öncüsü olan sosyal aktörler olarak göze çarpmaktadır. Yakın zamanda tamamlanan ve 11 Anadolu kentinde bu örgütler üzerine yapılan bir araştırmaya göre,

> Anadolu, Anadolu'daki kentler, bu kentler içinde yer alan aktörler, bu bağlamın pasif izleyicileri ya da nesneleri olmamışlardır. Aksine, Anadolu'nun dönüşümü, küreselleşme, Avrupalılaşma, bölgeselleşme, modernleşme, siyasi dönüşüm süreçlerine aktif yanıt veren, bu yanıt içinde aktif aktörleri ortaya çıkartan ve bu aktörlerin söylem ve

stratejileriyle Türkiye siyasetini, ekonomisini, dış politikasını ve kültürel yaşamını etkileyen bir nitelik kazanmıştır (Keyman ve Lorasdağı, 2010: 272).

Bizim araştırmamızda da Odalar'ın yalnız ekonomik alanda değil, sosyal ve kültürel alanda da taşra kentlerinde yerel kararların alınmasında ve siyasilere etki yapmada son derece etkili olduklarını gördük.

Doğu'dan kaçan sermayenin bir bölümü İstanbul'a finans ve ticaret sermayesi olarak aktarıldı. İstanbul, dış dünya ile finans ve satış konusunda bütünleşebilmiş firmaların yerleşim yeri ve Anadolu'da ihracata yönelik sektörlerde hamle yapmış olan firma ve holdinglerin satış ve pazarlama ekipmanlarını taşımak zorunda kaldıkları bir dış ticaret ve finans merkezi haline geldi. Kentsel sanayi geçmişine sahip olan Denizli, Bursa, Mersin gibi iller, ihracatlarını İstanbul üzerinden gerçekleştirmeye yöneldiler.

Türkiye'de burjuvazinin kendi içinde yapılanması genellikle aşağıdaki kategoriler çerçevesinde incelenmektedir:

1. İstanbul-merkezli büyük burjuvazinin nitelikleri

Türkiye ekonomisindeki ve ekonomi politikalarını belirlemekteki rolü arttı; bu yeni dönem, "işveren-patron" görüntüsünü, "işadamı-girişimci" olarak cilaladığı bir dönem olarak nitelenebilir (Özgen, 1996: 744). Bu döneme damgasını vuran özellik, girişimciliğin yüceltilmesi olmakla birlikte, işadamının toplumsal saygınlığını artırmak üzere kültürel, sembolik sermayeye yatırım yapması, kamusal alanda görünür olan etkinliklere katılım (sanatı finanse etmek gibi) yoluyla kendisinden söz ettirmesi gerekiyor.

Holdinglerin yönetiminde aile üyelerinin yanı sıra profesyonel yöneticiler de yer alarak yönetimde profesyonel ilkelerin hâkim kılınması ve kurumsallaşma yönünde çaba harcanıyor.

2. Taşra burjuvazisi

1980'li yıllar ya da Özal'lı yıllar, taşranın atağa geçtiği bir dönemdir; bu dönemde gündelik dilde "Anadolu Kaplanları" diye nitelenen taşra kökenli girişimciler, tarım kökenli küçük sanayiden ihracata yönelik sanayilere yöneldiler ve küresel, uluslararası ticarette etkin hale geldiler. Sanayileşme yönünde atılım yapan bu işletmeler "yeni sanayi odağı" diye nitelenen illerde yer almakta ve kentin kendi deyimleriyle, "markalaşması"nda etkin rol oynamaktadırlar. 1980 sonrasında gelişme gösteren ve bu gelişmeyi kendi bağımsız kaynaklarıyla sağlamış iller, Yeni Sanayi Odağı (YSO) olarak tanımlanmaktadır. Yeni Sanayi Odağı olmanın kriterleri şu şekilde sıralanabilir:

i) Herhangi bir sanayi yoğunlaşma alanının ardbölgesi olmaması; diğer bölgelerden çevreselleşen girişimci ve sermaye yerine; kendi girişimcisini ve kaynaklarını kullanması,

ii) GSYİH, nüfus ve hepsinden önemlisi sanayi göstergeleri itibariyle başarılı bir gelişme performansı göstermesi,

iii) KOBİ'ler temelinde belli başlı sektörlerde uzmanlaşmaları (Özağır, 2001: 1371).

Bu iller Denizli, Kayseri, Konya, Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya, Eskişehir, Afyon ve Çorum olarak sıralanmaktadır. Türkiye'de ekonomi politikalarında ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikalarından, ihracata dayalı politikalara geçiş ve 1980'li yıllarda dışa açılma ve ihracatı teşvik eden kamu politikaları, Anadolu'nun bazı kentlerinde küresel piyasalara bağlanabilen "kent ekonomileri" yaratmıştır. Özağır, bu kentlerdeki ekonomik gelişmeyi DPT'nin gelişmişlik göstergeleri açısından, toplam işyerleri, imalat hacmi, imalat sanayinde yaratılan katma değer, imalat sanayindeki işletmelerin büyüklüğü ve hukuki yapıları açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir (2001). Buna göre bu kentlerde teşvik politikalarını etkinleştirecek tarihsel bir birikimin, "girişimcilik" kültürü ve altyapısının varlığı ve bu kentlerin Türkiye'nin rekabet olanaklarını –örneğin, tekstil sektöründe– iyi değerlendirmesi, onları diğer Anadolu kentlerinden farklı kılmıştır. "Esnaflık (ticaret) ve zanaatkârlık (üretim) temelli kuşaklar arasında aktarılan bir bilgi ve beceri stoku (girişimcilik) ve bu stokun çeşitli dönemlerde ülke ve dünya konjonktürüne kendini uyarlaması, aynı zamanda bu illerdeki sanayileşmenin evrim süreci olmuştur" (Özağır, 2001: 1387). Araştırma verilerimiz, bizim örneklemimize giren Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta farklı kuşaklardan işadamlarının anlatılarında, sözü edilen "girişimcilik altyapısı"nın ipuçlarını barındırmaktadır.

Biz buna elbette sağlanan kredi ve teşviklerle ve ehlileştirilmiş bir işçi sınıfı güvencesiyle dış piyasalarda rekabet gücü elde eden sektörlerde örneğin, gıda ve tekstil alanında açılan yeni dış pazarların –örneğin, Türkî Cumhuriyetler, Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkeleri vd.– avantajının iyi kullanılmış olduğunu da ekleyelim. 1985'ten itibaren açıklanan ekonomik politikalarda, yeni dış ticaret hedefi "Ortadoğu ülkeleri ve eski SSCB kalıntısı ülkeler - Türkî Cumhuriyetler" olarak belirlenmişti; özellikle Denizli, Kahramanmaraş gibi ihracata dönük tekstil sektöründe hamle yapmış olan taşra kentlerinde sanayicilerle yaptığımız görüşmelerde, bu ülkelerle yapılan ticaretin önemi vurgulandı.

Araştırma yürüttüğümüz kentlerde kent seçkinleri arasında işadamları önemli bir toplumsal aktör grubunu oluşturmakla birlikte, işadamlarının yanı sıra, iş hayatında etkili olmasalar bile belirli bir sosyal nüfuza sahip olan eski eşrafın bugünkü temsilcileriyle, profesyonel mesleklerde ya da bugün küçük ölçekli ticaret ve sanayide etkin olan eşraftan kişilerle ve sivil toplum örgütlerinden kişilerle yapılan görüşmeler, kentlerde bugünkü toplumsal dinamikler ve sahnede etkili olan aktörler hakkında oldukça kapsamlı bir resim görmemizi sağlamıştır.

İzleyen örneklerde ailelerin kuşaklararası çeşitli kaynakların aktarılmasında ve üyelerinin psişik ve moral olarak belirli biçimlerde yönlendirilmesinde nasıl işlevler yüklendiğini irdelemeye çalışacağız. Taşra eşrafından ailelerin bazıları yerel olanakları, tarihsel olarak devraldıkları sosyal nüfuz ve ekonomik güç

kaynaklarını, politik nüfuz kanallarını da işleterek kullanmayı başarmış ve üyelerine aşıladığı girişimciliği yücelten değerlerle onları işletme sahibi ve sanayici olmaya teşvik etmiştir.

Sosyal sınıfa giden yollar I: Geleneksel aile kaynaklarının toplulaştırılması

Kahramanmaraşlı Arifioğlu Ailesi'nin sanayide başarılı kolu

Arifioğlu Ailesi'nden bugün sanayide etkin olan Mehmet Fethi Arifioğlu ve (saha çalışmasının yapıldığı dönemde, 2006 yaz aylarında, Sanayi ve Ticaret Odası Başkan Yardımcısı olan) babası Şevket Arifioğlu ile görüşme yapılmıştır. Araştırmacılardan Ayşe Durakbaşa'nın babaannesi Arifioğlu ailesinden olduğu için bu aile hakkında akrabalık bağları ve farklı kuşaklardaki meslek yapısı hakkında ailenin diğer üyelerinden toplanan bilgiler, gözlem verileri de değerlendirmemize katılmıştır.

Arifioğlu ailesinin bir kolu (Abdülkadir Bey'in çocukları) Sezal soyadını almıştır. İki dönem Maraş'ta Refah Partisi'nden Belediye Başkanlığı yapmış olan Ali Sezal, sonraki dönem AKP'den Maraş milletvekili olarak seçilmiştir; 1950'li yıllarda CHP İl Başkanlığı yapmış olan Abdülkadir Bey'in oğlu ve Mehmet Arifioğlu'nun dayısıdır. Ailenin kökü Osmanlı'ya dayanır; hatta Osmanlı kayıtlarında bulunan Arifi Bey'in ödediği vergiye ilişkin bir belge çerçeveletilmiş ve Mehmet Arifioğlu'nun ofisinde duvara asılmıştı. Arifi Bey'in oğlu Hacı Sıtkı Bey, Kurtuluş Savaşı öncesinde belediye reisi olduğundan savaş sırasında esir alınmıştır. Esirken aile üyelerine yazdığı şiir bugün hâlâ aile üyeleri tarafından okunmakta, bu hikâye kuşaktan kuşağa anlatılmaktadır (Durakbaşa, 2001).

Aile büyüğü Hacı Sıtkı Bey, çokeşli evlilik yapmıştı; evlendiği hanımlar ailede Hatın diye anılmaktadır ve özellikle Büyük Hatın ile Ortancıl Hatın'ın çocukları arasındaki ilişkiler daha yakındır; Küçük Hatın'ın çocukları da ailede kollanmakla birlikte ailenin hem ekonomik, hem de kültürel sermayesinden yararlanmada biraz daha kenarda kalmışlardır. Hacı Sıtkı Bey, Cumhuriyet döneminde Maraş'ta sosyal itibarı ve nüfuzu olan bir kişiydi ve Belediye Reisi olduğu için büyük olasılıkla Ermenilerden intikal eden arazilerin aileye intikal etmesinde etkili oldu. Hacı Sıtkı Bey büyük kızlarından Hatice'yi Jandarma Zabiti Ömer Durakbaşa ile evlendirdi. Ömer Durakbaşa, aileye damat (Rumeli göçmeni) olarak girdiği halde Hacı Bey'in ve Hacı Bey'in ölümünden sonra ailenin yönetiminde söz sahibi olan büyük oğlu Abdülkadir Bey'in nazarında son derece itibarlı bir konum kazandı ve mal varlığını genişletti.

Ailenin toprak varlığından en iyi şekilde istifade eden ve Maraş'ta yerleşikleşen kolu, Büyük Hatın'ın en büyük oğlunun çocukları, sanayide de etkili olmayı başardı; bugün 60 yaşlarında olan Mehmet Arifioğlu, Karacasu Tekstil A.Ş.'nin

başında bulunuyor. Mehmet Arifioğlu'nun babası Şevket Arifioğlu (95 yaşında), ailenin mal varlığını ve Maraş'ta giriştiği ekonomik faaliyetleri şöyle anlatıyor:

> Hacı Bey benim dedem, Özel İdare Müdürü'ydü...hatta o zaman harf inkılabı çıktı, ben ona öğrettim yeni yazıyı...ben o zaman orta okul üçteydim...
>
> ... Arazisi vardı, Maraş Ovası'nda. Gavurlar sürülünce, onlardan intikal edilen araziyi sattılar. 28 parça tarladan 8 hissesini dedem ve enişlem aldılar. Sizin dedeniz aldılar (Jandarma Zabiti Ömer Durakbaşa'dan söz ediyor) ve ziraata devam ettiler. Hemen hemen 1500 dönüm arazi oldu... Ailemizde iki büyük hadise olmuştur. Birisi Ermenilerin isyanında Arifi Bey, yani dedemizin (Hacı Sıtkı Bey'in) babasını oraya memur etmişler ve Nurhak İsyanı'nı bastırmış. Nurhak İsyanı'nı bastırınca hükümet tarafından Beyzadelik ünvanı verilmiş; Arifibeyzade oradan geliyor. Ondan sonra ikinci bir isyan da Zeytun İsyanı. Ondan da Ömer Deden Maraş'ta jandarma kumandanıydı, yüzbaşı, onu memur ettiler. O da gitti orayı halletti. Böylece Atatürk'ün zamanında sürüldü gitti (Ermeniler) yani.

Şevket Arifioğlu, kendisini inkılapçı ve Atatürkçü olarak tanımlıyor; 18 senesi Maraş'ta İstiklal Okulu'nun Başöğretmeni olarak toplam 22 sene öğretmenlik yapmış. Demokrat Parti iktidarı sırasında CHP'li olduğundan görev yeri değiştirilince öğretmenlikten istifa etmiş ve ticaret hayatına atılmış. 1960 ihtilalinden sonra Ticaret Odası Başkanlığı, daha sonra Ziraat Odası Başkanlığı yapmış. Ferguson traktör bayiliği, pamuk, buğday ekimi yapmış, çırçır fabrikası işletmiş. Daha sonra ziraat işlerini bir oğluna, fabrika işlerini de diğer oğluna devretmiş. Şevket Arifioğlu'nun iki erkek kardeşinden birisi Ticaret Odası'nda ve Erkek Sanat Okulu'nda muhasebeci olarak çalışmış. Yaşamını Maraş'ta kurduğu halde belki çocuk sahibi olmadığından Şevket Arifioğlu gibi ekonomik alanda girişimci değildi; toprakları da Şevket Arifioğlu tarafından işletildi çoğu zaman. Diğer kardeş ise öğretmen oldu; Amerika'da bir burs kazandı ve dönüşünde Ankara'da Orta Öğretim Genel Müdür Muavini olarak görev yaptı; çocukları da iyi eğitim aldılar ve profesyonel mesleklere yöneldiler.

Arifioğlu ailesi, birkaç koldan büyümüş olan ve gerek politik yönden gerekse ekonomik mal varlığı açısından kendi içinde ayrışmış bir aile. Ailede ileri gelenler, hem aile fotoğraflarında kendini göstermekte, hem de anlatılarda ailede kimlerin daha fazla ekonomik güce ve sosyal etkiye sahip olduğu dile getirilmekte, hatta aile içi çatışmalara üstü kapalı da olsa değinilmektedir.

Arifioğlu ailesinin Hacı Bey'in en büyük oğlu Abdülkadir Bey'den gelen kolu, ailenin toprak mülkünün kontrolü, toprakların ekimi ve işletilmesini üstlenmiş; ayrıca aile üyelerini Maraş'ta tutmak için özellikle birkaç kuşak kardeş çocuklarıyla evlilikler düzenleyerek ekonomik varlığın yoğunlaşmasını ve aile üyeleri üstünde güçlü bir kontrolü sağlamış. Abdülkadir Bey, ağabeyi Fettah Bey çok genç yaşta (24 yaşında) vefat ettiği için onun üç erkek çocuğunun da himayesini üstleniyor ve Şevket'i (Arifioğlu) kendi kızıyla evlendiriyor. Ailenin bu ko-

lunda 1970'lerde CHP milletvekili olan Orhan Sezal ve 1990'lı yıllarda AKP milletvekili olan Ali Sezal gibi Maraş siyasetinde etkili olmuş isimler var. Aynı zamanda kardeş çocuklarıyla evlenme, akraba evlilikleri, ailenin bu kolunda kararlı bir aile stratejisi olarak sürdürülüyor; örneğin, Şevket Bey'in oğlu Mehmet Arifioğlu da dayısı Orhan Sezal'ın kızı ile evlendirilmiş.

Hacı Sıtkı Bey'in Büyük Hatın'dan kızı Hatice (Durakbaşa) ile Maraş'ta Cumhuriyet'in ilk yıllarında jandarma subaylığı yapan Rumeli göçmeni Ömer Durakbaşa'nın çocukları ise hepsi yüksek eğitim alıyorlar ve –yüzbaşı iken ordudan ayrılıp Maraş'ta uzun yıllar Aygaz bayiliği, Skoda bayiliği, müteahhitlik gibi işler yapan Fikret Durakbaşa ve Maraş siyasetinde bir dönem etkili olmuş Dr. Nusret Durakbaşa (1960 ihtilalinden önce CHP milletvekili) hariç tutulursa– Maraş'ın dışında profesyonel mesleklere yöneliyorlar. Babalarının mal varlığını sanayide değerlendirmek üzere 1970'lerin ortasında yaptıkları girişim ise başarısızlıkla sonuçlanıyor ve TARMAŞ Tarım Makineleri fabrikasını üretime geçmeden Maraşlı sanayici Galip Çalık'a devrediyorlar. Bertaux ve Thompson'u izleyerek ailenin bu kolunun "burjuvalaşma" serüvenindeki başarısızlığının bir nedeni, babaları Ömer Durakbaşa'nın Rumeli göçmeni olarak intisap ettiği ailede, ailenin varlığını Maraş'ta yoğunlaştırmak yerine, bireysel bir varkalışı çocuklarına dayatmış olmasında aranabilir.

Hacı Sıtkı Bey'in Ortancıl Hatın'dan tek oğlu Zeki Arifioğlu (Elbistan'da malmüdürlüğü yapmış; Kahraman Yurt, Engizek gibi yerel gazetelerde yazar) ve çocukları ise eğitim-kültür-sanat-edebiyat alanında meslek edinmişler ve çoğu öğretmenlik mesleğine yönelmiş. Ailenin bu kolunun ekonomik olarak palazlanamaması Zeki Bey'in erken yaşta ölümü ve çocuklarının bakımının esas olarak ailedeki kadınlar tarafından üstlenilmesine bağlanabilir. Ortancıl Hatın'ın kızlarından Şerife (Bayazıt), Ökkeş Bayazıt (memur) ile evlendiğinden ailenin bu kolu, Maraş'ın geleneksel eşrafından Bayazıtlıların itibar ve nüfuzunu da paylaşıyor; yine memuriyet, öğretmenlik mesleği, edebiyat ve sanat alanlarında etkinlik göze çarpıyor; şair Erdem Bayazıt 1980'li yıllarda ANAP Maraş milletvekili; ailenin bu kolunda sanayicilik yönünde bir girişim yok.

Hacı Sıtkı Bey'in Küçük Hatın'dan çocukları da (erkekler) öğretmenlik ve alt kademe memuriyete yönelmişler; kız çocuklarının eğitimi genelde sınırlı ve çoğu çalışmıyor; birçok sosyal statü göstergesi açısından ailenin en avantajsız kolu olarak niteleniyor.

Arifioğlu ailesi hakkında bu kadar ayrıntılı bilgi toplama imkânımız olduğundan, bu örnekte, aynı ailede farklı kolların ailenin kaynaklarını kullanmakta nasıl farklılaşabileceğini ve bireylerin yaşam şanslarını yaratmada demografik olgular kadar kaynakların bilinçli stratejilerle yönlendirilmesinin ve bazı bireylerin kendilerine bu rolleri atfetmesinin de önemli olduğunu görebiliyoruz.

Sosyal sınıfa giden yollar II: Yeni ekonomik aktörlerle ortaklık

Kahramanmaraşlı Öksüz ailesi

Kahramanmaraş'ta Türkiye'nin ilk 500 şirketi arasında yer alan KİPAŞ'ın ortaklarından Hanefi Öksüz'le yapılan görüşmede, Hanefi Bey, Öksüz ailesinin Maraş'ta toprak sahibi, varlıklı bir aile olduğunu ve Maraş'ın geleneksel eşrafı arasında itibarı olan bir aile olduğunu anlattı. Hanefi Bey, kendilerine aile terbiyesini ve disiplini öğretmiş olduğundan anne tarafından dedesinden de saygıyla söz etti. Adının sahibi baba tarafından dedesini ise kendi devrinin işadamı olarak tanıttı; onun Maraş'taki saygınlık ve itibarının önce babasının işlerinde bir avantaj olduğunu, iş kurarken kurulan bağlantılarda ya da bankalara karşı teminat gibi değerlendirildiğini anlattı. Hanefi Bey, kendisini sanayici olarak Maraş'ta yerel bir lider gibi görüyor; "Maraş'a hizmet etmek" diye bir kavramdan söz ediyor ve yalnız en yeni teknoloji ile en verimli yatırımları yapmak gibi bir misyonu üstlenmekle kalmıyor; aynı zamanda sağlık ve eğitim gibi alanlara ve bazı hayır işlerine "sosyal yatırımlar" yapmanın da önemini vurguluyor. Hanefi Öksüz'ün anlatısı, sanayiciliğe yüklediği anlam ve sanayici, işadamı olarak kendisini kentsel aktör olarak algılaması açısından çok çarpıcı. Hanefi Öksüz, aynı zamanda Kahramanmaraş Sanayici ve İşadamları Derneği'nin başkanıydı; onun anlatısı ile Ticaret Odası Başkanı, Nazar Tekstil'in Yönetim Kurulu Başkanı Mehmet Balduk'un anlatısı arasında paralellikler kurmak mümkün. Bu iki işadamı da kendilerini 1980 sonrasında Özal politikalarıyla devletten bağımsızlaşmış ve yerel-ulusal-küresel düzeyde iş yapabilen müteşebbisler olarak algılıyorlar ve öyle hareket ediyorlar.

Hanefi Öksüz, bürokratlarla, siyasilerle kurulan bağlantıların yatırımların büyümesine katkısı ile ilgili bir soruya şöyle cevap verdi:

> ...hiçbir siyasi yanım yok. Yani kendime ait tabii ki siyasi fikirlerim olabilir ama siyaset konusunda hiçbir faaliyetim yok. Üstelik siyaset konusunda tam bir demokrat insanımdır. Halkımız kimi seçmişse ona destek verir, onunla çalışırız; kesinlikle, çünkü siyaset ayrı bir meslektir; ben onu yapacak olsam, çok da kendime güveniyorum o konuda, çok da iyi yapardım, buna inanıyorum ama benim mesleğim sanayicilik. Ben bu konuda varım. Şimdi olmadığıma da memnunum. Çünkü böyle şeylerde bir aile başarılı olunca bak bak işte kardeşi milletvekili de, dayısı milletvekili de bu paralar nereden geldi diye, halk dedikodusunu yapar... Ama şu anda siyasilerimizin hepsine giderim, sıkıntımı anlatırım, hepsi de çözmeye yardımcı olurlar. Siyasetten istifade etmek gibi en ufak şeyimiz bile olmadı. Biz sanayide güzel işler yaptık, yani kendi gücümüzü, dinamizmimizi ortaya koyduk. Onunla ilerledik. Devletle de bir iş yapmadık zaten, hiçbir ilişkimiz yok devletle.

Her iki işadamı da Maraş'ta ve benzer Anadolu kentlerinde sanayi alanındaki atılımların, "Anadolu Kaplanları" diye nitelenen Anadolu burjuvazisinin sosyal tarihini son derece keskin bir gözlem gücü ve incelikli sosyal kavrayışla analiz ettiler. Mehmet Balduk, eşrafla ilgili soruya, eşrafı "Osmanlı eşrafı" ve "Cumhuriyet eşrafı" olarak ayrıştırarak cevap verdi:

> ...Osmanlı'da ekonomik sistemde eğer eşrafı ekonomik aktörler oluşturuyorsa Türklerden pek ekonomik aktör yoktu, ağırlıklı Yahudi, Rum ve Ermenilerden çeşitli sanayi ve ticaret yapısı vardı, Osmanlı'da. Osmanlı'dan sonraya gelirsek zaten Cumhuriyet döneminde de, bence Türkiye'nin burjuvazisi oluşmadı, oluşmadığı için sıkıntılar çekiyoruz zaten şu anda. Yani Türkiye'de gerçek anlamda bir aristokrasi ve burjuva kesinlikle oluşsaydı bir kere zaten darbelere de ihtiyaç kalmazdı; aydınlarla, burjuva, aristokrasi ülkeyi yönlendirebilirdi. Osmanlı'da oluşmadı benim kanaatim o. Cumhuriyet döneminde oluşturulmaya çalışıldı. Resmî vatandaş tiplemesi ortaya çıktı; ağırlıklı kent eşrafı memurlardı ve oradaki önemli ailelerin oluşturmaya çalıştığı bir burjuva kesimi ...bunlar tarıma dayalı ekonomik modelde oluşan burjuva kesimi, Türkiye'de son dönemde yok oldu. Gerek sanayinin, gerekse hizmetler sektörünün, ticaretin gelişmesi tarıma dayalı kalan ailelerin veya eşraf diye tabir ettiğimiz ailelerin gerilemesine, hem ekonomik hem de sosyal açıdan da toplumu yönetememesine kadar gelişti... Cumhuriyet döneminde oluşturulmaya çalışılan burjuva da son dönemde çoğunluk itibariyle etkisiz hale geldi. Yine burjuva kesimi oluşuyor, Anadolu'da, bu daha çok muhafazakâr cemaat ilişkileri ile beraber büyüyen ve Türkiye'yi o anlamda farklı yönlere taşıyan bir burjuva oluşuyor...

Hanefi Bey ailenin soyadını şöyle anlatıyor:

> Babamın babası çok büyük bir işadamıymış, ismini taşıyorum, ben onu tanımadım, doğmamışım ama o adamcağızın yüzünden ben toplumda küçükken çok saygı gördüm aynı ismi taşıdığımız için. Epeyce dükkânlarımız vardı, kiraya verdiğimiz; nereye gitsem oturup senin deden vardı, şöyle iyi adamdı, böyle iyi adamdı; çok yardımsever bir insanmış. Dükkânının önünü bile fakirlerle paylaşırmış. Hatta Öksüz soyismi oradan geliyormuş, "öksüzler babası" diyorlarmış.

Hanefi Öksüz, dedesi Hanefi Bey'i (çiftçi) şöyle anlatıyor: "...benim ismini taşıdığım dedem var. O zamanlar memlekette daha bir şey yok; oteli, hanı, hamamı, fırını, müteahhiti, çiftliği var, değirmeni var. O zamana göre küçük bir holdingmiş adam..."

Hanefi Öksüz'ün dedesi hem erkek çocuklarını hem de kızını okutuyor, o devirde son derece açık görüşlü ve yenilikçi bir adam. Amcası Remzi Öksüz Robert Kolej mezunu; DP milletvekili; halası ise İstanbul'da Kız Sanat Enstitüsü'ne gönderiliyor. Hanefi Öksüz'ün babası Hüsnü Öksüz ise çiftçi, büyük arazi sahibi, Kabataş Lisesi mezunu, Ziraat Fakültesi ikinci sınıftan ayrılmış; modern tarım girdileri ve teknolojileri kullanıyor. Hanefi Bey, babasını "Maraş'a ilk biçerdöveri, ilk traktörü getiren kişi" olarak tanıtıyor; çeltik fabrikası, biber sanayi,

çırçır fabrikası denemeleri yapmış. Hanefi Öksüz de nitelikli bir eğitim almış; Kabataş Lisesi mezunu, makine mühendisi, Amerika ve İngiltere'de okumuş, yabancı dil öğrenmiş. Hanefi Öksüz'ün kendisinden 16 yaş küçük bir erkek kardeşi İmam Hatip Okulu'ndan sonra Kabataş Lisesi'ni bitirmiş. Yıldız Teknik Üniversitesi Makine Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra Almanya ve Amerika'da kalmış; İstanbul'daki pazarlama ve ihracat departmanının başında bulunuyor; aynı zamanda Holding'in Yönetim Kurulu Başkan Vekili.

KİPAŞ Mensucat'ın kuruluş hikâyesinde, kendi ailesinden gelen, özellikle babasının toplumda kazanmış olduğu itibarın yanı sıra, Kahramanmaraş'ta 1980 sonrasında zenginleşen aileler arasında sayılan Gümüşer ailesi ile ortaklık göze çarpıyor:

> ...ortağım Gümüşer ailesi ile tanıştım. Tabii imkânlarımız sanayiye girmek için çok sınırlı hemen hemen. Hiç unutmuyorum ikimizin tüm parası ile boş bina yapabildik. Boş bir bina, bir fabrikanın maliyetinin % 10'u. Krediler peşinde koştuk. Orada pederin çok yardımı oldu. Onun eskiden gelen, bankanın yanında hatırlı bir müşteri idi. Mesela 30-40 sene banka ile çalışmış, en ufak bir şey de olmamış. Orada bankalar şeceresini tutarlarmış müşterilerin. Dürüstlüğüne göre yıldız verirlermiş. Pederin beş yıldızı varmış. O bizim için sermaye oldu. İş Bankası'ndan kredi çıkarttık, makineleri getirttik. 85'te KIPAŞ küçük bir iplikhane olarak çalışmaya başladı.

İbrahim Gümüşer ile ortaklığını ise "Bir tesadüf oldu" diye anlatıyor:

> Şimdi Gümüşer ailesi de çırçırcılıkla uğraşıyordu. Tesadüfen bir pamuk sattım, tanıştık. Dedim ki, "bu pamukları nerede satıyorsun. Ben de biraz satacağım" "Antep'e satıyorum" dedi. Beraber Antep'e pamuk satmaya gittik. Giderken bu binanın olduğu yere inşaat yapıyordu, çırçır yapmak için. Ona ben pamuk satmasaydım, olmazdı. Tanımıyordum, ama iyi isimleri olan insanlardı. Buraya uğradık, "ne yapıyorsun, İbrahim Bey?"; "çırçır yapacağım" dedi. "Ya boşver çırçır fabrikasını" dedim. "Bir işim var o olursa seninle iplik fabrikası yapalım" dedim. Orada da bizim bir bina vardı, orayı da satmak istiyordum. Pederin bütün ömrü boyunca yapmış olduğu yatırımdır o. Orayı da satınca elime biraz para geçti, o imkânlarla geldim İbrahim Bey'e, "bizim elimizde bir sermaye oluştu, sen de şu binayı yapıyorsun, gel çırçırı boşver iplik kuralım". Sonra beraber iplik fabrikası yaptık. İki aile birleşti. Babam da onlar için iyi referans verdi. İki genç, dedi, siz anlaşacaksınız, dedi. Dolayısıyla böyle bir ortaklık oluştu. Ee tabii iplik fabrikasını yaparak biz... sanayiye girmiş olduk. Sanayide sürekli yatırım yaptık, önümüze gelen fırsatları değerlendirdik, mühendislik vizyonumuzu kattık bu işe; 85'te 30 kişiyle başlayan kuruluş 5000 kişi oldu. Fabrikalar büyüdü, sonra tekstil sektöründe çok büyüdük. Türkiye'nin en büyüklerinden biri olduk. Şimdi başka ne yapalım, başka ne yapalım, başka sektörlere de girdik. Çimento sektörünü seçtik, enerji santrali kurduk; tarımda yine seracılık, bağcılık şeylerimiz var. Bunların yanı sıra sosyal yatırımlar var...

Hanefi Öksüz'ün ilk eşi Taciroğlu ailesinden; akraba evliliği yapmış. Eşraf aileleri arasında kurulan evliliklerin bir örneği daha; bu evlilik stratejisi, birçok

yönden elverişlilikler taşısa da değişen koşullarda başka tercihler de söz konusu olabiliyor. Hanefi Bey, ilk eşinden ayrılmış; eski eşi, üç kızı ile birlikte İstanbul'da yaşıyor. Hanefi Bey ikinci evliliğini, üniversite mezunu, bankacı bir hanımla yapmış ve şimdiki eşiyle birlikte Maraş'ta yaşıyor. Bize, eşinden ayrılmış da olsa, ailesinin, özellikle kızlarının amcalarının gözetiminde, kontrolünde olmasını istediğinden eski eşi ve kızlarının aynı sitede, amcaya ait villanın yanı başında bir villada yaşamalarını sağlamış olduğunu ve onlarla çok yakından ilgilendiğini anlattı. Kızlarının en büyüğü Sabancı Üniversitesi Mühendislik'te okuyor; öbür iki kızı ise Bahçeşehir Koleji'ne gidiyor. Yaz tatillerinde yurtdışına gidip dil öğrenmeleri teşvik ediliyor. Kız çocuklarının eğitimine yapılan yatırım ve kız çocuklarının da erkek çocuklarıyla benzer bir şekilde aile işletmesinde görev almak üzere yetiştirilmesi de Türkiye'de aile işletmelerinin tarihinde yeni bir motif olarak göze çarpıyor.

Sınıfa giden yollar III: Kurumsallaşma ve kültürel sermaye

Denizli'de Türkiye'nin ilk 500 işletmesi arasına giren bir örnek: Cafer Sadık Abalıoğlu Holding

Kahramanmaraş'ta KİPAŞ ve Denizli'de Cafer Sadık Abalıoğlu Holding özellikle kentte üstlendikleri sosyal sorumluluklar ve burjuvazi tanımını sosyo-kültürel sermaye yönünden de üstlenmeleri yönünden birbirlerine benzetilebilecek örnekler. Zaten ikisi de İstanbul Ticaret Odası'nın 2005 yılı için belirlediği ilk 500 firmanın içinde yer alıyorlardı.

Abalıoğlu Ailesi, işe tabakçılık, yani dericilikle başlasa da görüşmelerde aileden hem tüccar hem sanayici olarak söz edildi. Firma ve holdingin kurucusu olan Cafer Sadık Abalıoğlu Denizli'de 1920 yılında doğmuş. 1941 yılında işletme alanında okumak üzere Yüksek Ticaret Okulu'na başlamış. Ali Abalıoğlu babasının işin başına geçişini ve ailenin o dönemdeki durumunu şöyle anlattı:

> Cafer Abalıoğlu'nun çocukları olarak 5 kardeşiz. Babamız 1941 yılında üniversiteyi yarıda bırakıp iş hayatına atılmıştır. Dolayısıyla bu sene 67. kuruluş yıldönümümüz... O dönemde İstanbul'da Yüksek Ticaret okuluna başlamış. Abisi Baki Abalıoğlu'nun askerde olduğu 1941 yılında babasını da kaybedince yeni başladığı ve okumayı çok arzu ettiği üniversiteyi bırakmak zorunda kalmış. O zamanlarda bizim tabaklık dediğimiz deri işleri ile uğraşıyorlarmış. Daha sonra un fabrikasını almışlar. Un fabrikası ile sanayideki ilk işlerine girdiklerinde eniştesi Ahmet İnceoğlu da ortaklığa dahil olmuş. Daha sonra çırçır fabrikası kurulmuş. Aynı dönemde yaptıkları diğer ticari işleri yavaş yavaş bırakmışlar. Un ve çırçır sanayinin yanında otomotiv, kamyon, traktör, lastik bayilikleri ile ticarete devam etmişler.

Yaptığımız görüşmelerde ve kentte çeşitli birimlerden edindiğimiz bilgilerden ailenin temelde bir toprak zenginliğine sahip olmadığını öğrendik. "Toprak zengini olduğumuzu söyleyemeyiz. Ailemizin büyük miktarlarda toprağı yok". Yine gerek Abalıoğlu ve gerekse diğer ticaret ve sanayi yapan ailelerde gözlemlediğimiz önemli bir özellik, aileler ve kişiler arasında hızlı ve yoğun ortaklıkların kurulduğu ama aynı biçimde ayrılıp yeni ortaklıklara gitmenin de yoğun yaşandığıydı. Ayrıca bu ortaklıklardaki farklılaşma ve bölünmeler, firmalar ve yaptıkları iş açısından da ciddi bir sorun ya da engel olarak da gösterilmiyordu. Denizli'de gerçekten bu yönde pek çok hikâye anlatılıyordu:

> Babam 1956 yılında abisini kaybediyor ve artık yeğenleriyle (ablasının ve abisinin oğullarıyla), birlikte işine devam ediyor. '66 yılında babam ile yeğenleri arasında ortaklık bitiyor. Birlikte kurdukları işleri kendi aralarında paylaşıyorlar. Aynı yıl ben ve İsmet, babamızla birlikte çalışmak üzere iş hayatına atıldık. Biz işe başladığımız zaman önceki şirketten babama kalan çırçır fabrikamız ile Massey-Ferguson Bayiliğimiz, birkaç küçük lastik ve kamyon bayiliklerimiz vardı. Bu işlerden bir kısmını bırakarak, iş hayatımızın ilk yıllarına yalnız çırçır fabrikası ve traktör ticaretiyle devam ettik.

Görüşme ve gözlemlerimiz sonucunda vardığımız kanı, bugün de Denizli'de gerek firmalar ve gerekse kişiler arası ticari ortaklıkların gerçekten canlı ve hızlı değişen bir yapı gösterdiğiydi.

Ali Abalıoğlu, Holdingin bugün üç ana sektörde faaliyet gösterdiğini anlattı:

> Biz babamızla beraber başladığımız çırçır işini iplilde devam ettirdik, bugünkü stratejimiz mevcut pamuk ipliği tesisimizin yarısını Mısır'a, yarısını Özbekistan'a taşımak. Türkiye'de de geleceğin tekstiline yatırım yapmak istiyoruz. Katma değeri daha yüksek olan, pamuk ipliğinin dışında yeni karışımları işleyebileceğimiz bölümlere gireceğiz. Çünkü Türkiye'de standart malın üretildiği tekstil dönemi bitiyor. Biz standart üründeki bilgi birikimimizi ve uzmanlığımızı Mısır ve Özbekistan'a taşıdığımız tesislerimizde kullanmaya devam edeceğiz. Diğer bir faaliyet kolumuz kâğıt sektöründeki yatırımımız olan Dentaş Grubumuzdur. Bu grupta iki ayrı şirketimiz bulunmaktadır. Dentaş Ambalaj şirketimiz, oluklu mukavva üretir ve İMKB'de kayıtlı bir şirkettir. Dentaş Kâğıt şirketimiz ise yumurta viyolü ve selülezik ambalaj üretir. Dentaş Kâğıt'ın Romanya'da da bir tesisi bulunmaktadır. Bu şirketimiz yurtdışında kurulan ilk şirketimizdir.

Cafer Sadık Abalıoğlu Holding adına konuştuğumuz Ali Abalıoğlu ve İsmet Abalıoğlu'nun anlatılarında, Denizlili sanayici işadamları arasında bir fark yaratmaya, bazı yeni anlayışlara öncülük etmeye çalıştıklarını fark ettik; çok bilinçli bir şekilde Denizli'de yalnız sanayide değil, çok çeşitli toplumsal alanlarda da etkin aktörler oldukları ve kendilerine ilişkin böylesi bir kamusal misyon yüklendikleri; böyle bir kamusal imajla toplumsal itibarlarını pekiştirdikleri anlaşılıyordu. Öyle ki bu aynı zamanda çizmek istedikleri yeni girişimci-sanayici tiplemesiydi:

> Denizli söylediğiniz gibi farklı bir şehir. Kazandığını yine şehrimize yatıran işadamlarımızın akıllı, girişimci ve cesur olduğunu söylemeliyiz. Üretim sürecinde de verimlilik, ürün ve hizmette kalite, kapasiteyi artırma, değişim, stratejik karar alabilme, büyüme gibi kavramlardaki anlayışımız Denizlili işadamlarını farklı kılıyor. Girişimciliği akılla cesaretin biraraya gelmesi olarak değerlendiriyorum. Sektördeki gelişmeleri ve fırsatları diğer kişilerden farklı görüyor, onların fark edemediği iş alanlarını keşfedip yatırım yapmaya değer buluyor ve risk alıyoruz.

Holding'e ismini veren kişi, Ali Abalıoğlu ve İsmet Abalıoğlu'nun babası, Cafer Sadık Abalıoğlu; ölümünden sonra adına bir de Eğitim ve Kültür ve Vakfı kurulmuş.[3] Ali Abalıoğlu, Holding'in üstlenmiş olduğu sosyal sorumluluk projelerini gururla anlattı:

> ...Babamdan sonra yaptırılanlarla birlikte bugün Denizli, Türkiye'de aileler adına okul yapma açısından en ön sıradaki şehirlerden biridir. Babam daha sonra annemin ve şirketimiz Dentaş'ın adını vererek birer ilkokul daha yaptırdı. Babamı kaybettiğimiz '94 yılından sonra Erbakır Fen Lisesini yaptık. Yani hep kuralların, kanunların zorlamasının dışında, kazandığımızı, yaşadığımız yöre ile paylaştık, gönüllü destek olduk. Ülkemiz zengin bir ülke değil, dolayısıyla varlıklı kişilerin ve toplum önderlerinin desteğine ihtiyaç var. Biz aile olarak özellikle sağlık ve eğitim alanında bu sorumluluğumuzu yerine getiriyoruz, hatta belli bir zamandan bu tarafa bunu vakıflarımız aracılığıyla artırarak ve çeşitlendirerek yapıyoruz. Bizim desteklediğimiz iki vakfımız var. Kardeşim İsmet, DOÇEV Doğa ve Çevre Vakfını kurdu. Orada çok özverili bir çalışması var kutluyorum kendisini. Denizli onun sayesinde doğası ve çevresi açısından çok şanslı bir geleceğe sahip olacak. Gerçekten çevremizin, doğamızın, ağacımızın, yeşilin kıymetini hiç bilmeyen bir toplumuz. DOÇEV yüz binlerce ağaç dikti, onlarca orman kurdu. Ağaç dikmenin yanında doğa için çok yararlı başka çalışmalara da imza attı.

Ali Abalıoğlu ve İsmet Abalıoğlu, ikisi de sivil toplum örgütlerinde topluma hizmet ettikleri gibi, çok çeşitli sosyal yatırımlar gerçekleştiriyorlar; ayrıca Holding'in tanıtım sayfasında da görüldüğü gibi çevreci değerlere duyarlı, etik değerleri gözeten yeni bir sorumlu sanayicilik modeli çizmeye çalışıyorlar.

Sınıfa giden yollar IV: Eşraftan orta sınıfa doğru sosyal saygınlık kaynakları

Muğla örneği: Özbekler –Hacıhamzalar– ya da Sarı Müftüler

Muğla'da aileler genellikle lakaplarıyla biliniyorlar; Hacıhamzazade sülalelesinin Sarı Müftüler kolundan olup soyadı kanunundan (1936) sonra "Özbek" soyadını aldıkları için Özbekler diye anacağımız ailenin üyeleriyle yaptı-

3 Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, *Geçmişten Günümüze Denizli* adlı bir yerel tarih ve kültür dergisini 3 ayda bir düzenli yayınlıyor; Denizli'deki kaynak kişilere ulaşmamızda bize destek veren, saha araştırmamız sırasında bizde iz bırakan şahsiyetlerden, derginin iletişim sorumlusu Sayın Mehmet Korkutalp'e bu vesileyle teşekkürü borç biliyoruz.

ğımız görüşmelerde, ailenin genellikle "okumuş" "âlim" ya da "bilgin" kişilerden oluştuğu için "bilginler ailesi" olarak tanındığı belirtildi.[4] Ailenin büyüklerinden Mehmet Zekai Efendi (Ali Rıza Özbek'in annesi Hadiye Hanım'ın babası), medrese hocası, yani müderris imiş. *Muğla Menteşe Büyükleri* adlı kitapta da ismi geçmektedir:

> Kurşunlu Camisi bitişiğindeki medresede müderris olarak göreve başlamış ve müderrislik yaptığı süre içersinde altı defa icazet vermiştir. 1322 (M.1906) tarihinde Muğla Müftülüğü görevine başlamış ve dokuz yıl müftülük yaptıktan sonra yaş haddinden dolayı emekliye ayrılmış ancak 1334 (M.1918) yılında tekrar müftülüğe atanmışsa da bir süre sonra ihtiyarlığından dolayı çekilmiştir... 1329 (M.1913) yılından itibaren üç yıl kadar Şahidi Vakfının gelirinden aldığı iki lira ücretle Şahidi Mevlevihanesi'nde Mevlevihanlık yapmıştır. Ayrıca Turgut-Leyne'deki İlyas Bey Camisi'ne ait vakfın da mütevelliliğini yapmıştır (Hakses, 1999: 146).

Ailenin bugün yaşayan en yaşlı üyesi Prof. Dr. Ali Rıza Özbek, matematik profesörü; İstanbul Teknik Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra Muğla'ya yerleşmiş, Muğla'da yaşıyor. İki kızı, Füsun Hanım ve Hülya Hanım ise İstanbul'da yaşıyorlar; Füsun Hanım ve eşi Kutsi Bey yaylada, anne tarafından, Hacıkadılardan kendilerine intikal eden arazide yaptırdıkları evde bahar ve yaz aylarını geçirmek üzere geliyorlar. Ailede son derece büyük hürmet ve saygı ile anılan Hadiye Hanım'ın (Ali Rıza Özbek'in annesi) anısına ve Özbek soyadını yaşatmak üzere Belediye'ye verdikleri ev, Muğla Belediyesi tarafından restore edildi ve 2005 yılında halka açıldı.[5] Hadiye Hanım hayattayken kendisine bu evi uzun yıllar ayakta tuttuğu için, Mimarlar Odası tarafından "en iyi korunmuş tarihî ev" ödülü verilmiş. Özbeklerin Muğla ve Muğla dışında İzmir, İstanbul'a dağılmış olan üyeleri birkaç yıl önce (2003) bir aile toplantısı yapmışlar ve bir yemek düzenlemişler; toplam yetmiş dokuz kişinin biraraya geldiğinden söz edildi. Bu toplantıda herkes adı, eğitimi ve mesleğiyle listeye kaydedilmiş. Ayrıca yurtdışındaki bir yeğen tarafından yapılan sülalenamenin bir kopyasını da bize verdiler; oldukça özenli bir şekilde neredeyse 200-250 yıl geriye gidebilen bir soykütüğüydü bu.

Ailenin en yaşlısı olarak Ali Rıza Özbek ile yaptığımız görüşmelerde, kendisi aileyle ilgili eleştirel bir değerlendirme yaptı; benzer bir konuşmayı aslın-

---

4 Muğla'da 1960 yılından beri yayın yapan *Devrim* gazetesinin sahibi ve başyazarı, yerel tarih araştırmacısı Ünal Türkeş'in Hacıhamzalar ile ilgili çalışması Tarih Vakfı'nın yerel tarihle ilgili bir yarışmasında ödül almıştır.

5 Muğla Belediyesi'nin (CHP) eski konakları restore ettikten sonra halkın hizmetine sunma çabasının yanı sıra 2004-2007 yılları arasında Belgesel Sinemacılar Derneği ve VTR ekibi ile ortaklaşa düzenlediği Sözlü Tarih Atölyeleri ve Belgesel Film Günleri de Muğla'da yerel belleği canlandırmaya ve kayıt altına almaya yönelik çabalardı. Bu atölyelerin organizasyonunda Muğla Üniversitesi ve başka üniversitelerden öğretim üyeleri, Belediye temsilcileri ve Enis Rıza Sakızlı gibi belgeselcilerin yanı sıra Ünal Türkeş, Mehmet Ali Eren ve Ertuğrul Aladağ gibi yerel tarihçiler de yer aldılar (bkz. Durakbaşa ve Şahin, 2007).

da aile toplantısında da yapmış ve ailenin ticaretle uğraşan kanadının zayıf olduğundan söz ederek bu kanadın daha da güçlenmesi gerektiğini vurgulamıştı. Bir de Cumhuriyet'in 75. yılında Turgut Topaloğlu ve Osman Kasapoğlu ile davet edildikleri toplantıda, "ailede bürokratlar, üniversite profesörleri ve müdürler var" diye eleştirel bir dille, bu grupların statükocu olduklarını oysa Muğla'da girişimci ve yatırımcının eksik olduğunu ve bu eksikliğin giderilmesi gerektiğini savunmuş.

Ali Rıza Bey'in dayısının oğlu, Ruşen Özbek de Hacıhamzalar sülalesinde iki gruptan söz etti: Biri okuyan, diğeri ise ticaret yapan bir gruptu. Burada sanki okuma ile ticaret ayrı olgular olarak algılanıyorlardı. Yani ticaret yapmak daha pratiğe ait bir şey olarak düşünülüyordu. Hatta bu sülaleden bugün ticaret yapan tek kişinin kendisi olduğunu söylüyordu. Aslında esas olarak annesinin tarafının ticaretle ilgisi vardı. Öyle ki, annesinin ailesi "ucuzcu" lakabını almıştı ve daha sonra dedesi de bu lakabı soyadı olarak seçmişti. Bizim yaptığımız görüşmelerde ailede hem anne tarafından hem de baba tarafından devralınan bu tür kültürel mirasa ilişkin değerlendirmeler çok önemli bir yer tutuyor; bütün bu aileye ilişkin özellikler, ailelerin ve aile üyelerinin toplum içinde bir sosyal statü kazanmalarını sağlıyor.

Ruşen Bey'in babası vaazlık yapıyormuş, dedesi ise okutman, yani müderrismiş. 1961 yılında İzmir Ticari İlimler Okulunu bitirmiş, bu arada askerlik yaptıktan sonra, 16 Mart 1964 günü bir muhasebe bürosu açmış. Bu tarihi çok önemsiyordu; hatta Muğla'da ticareti başlatanlarla ilgili tutulan kayıtlarda bu tarihin farklı geçtiğini, daha sonra kendisinin gidip onu düzelttiğini söyledi. Muhasebe bürosu dışında ticaretle ilgili çeşitli alanlarda çalışmıştı. 1983'te Lassa Bayii'ni açmıştı. Bir ara da inşaat sektörüyle ilgilenmişti, ancak daha sonra bunu bırakıp sadece ticaret yapmıştı.

Ali Rıza Özbek'in babası Mehmet Hamdi Bey, kumaş ticareti ile uğraşıyormuş; görüşmelerde Mehmet Hamdi Bey'den fazlaca söz edilmedi, erken yaşta ve çocukları çok küçükken ölmüş olduğundan, onun çocukları üzerinde önemli bir etkisinden söz edilmiyor. Anne Hadiye Özbek çok genç yaşta (22 yaşında) dul kalmış; eşinin ölümünden sonra erkek kardeşleri Saadettin Bey ve Süreyya Bey ekonomik yönden ve sosyal yönden destek olmuşlar. Ali Rıza Özbek Almanya'da matematik alanında tahsilini tamamladıktan sonra Teknik Üniversite'de göreve başlamış ve bundan sonra annesine ekonomik açıdan destek olabilmişti. Ali Rıza Bey'in eşi Mefharet Hanım da oldukça genç yaşta (43 yaşında) vefat ettiği için Hadiye Hanım'ın eli sürekli Ali Rıza Bey ve kızlarının üzerinde olmuş; onlarla birlikte İstanbul'da yaşamış; hatta Füsun Hanım'ın çocuklarına bile bakmış.

Bizim aile üyeleri ile tanışmamızı sağlayan Özbeklerden ilk kaynak kişi, Muğla Sanat Severler Derneği Başkanı Saadettin Özbek'ti. Saadettin Özbek, ailedeki "bilgin aile" hâkim anlatısına biraz uzak duruyordu; aile üyeleri arasında hem

eğitim yönünden hem de ekonomik varlık açısından farklılıklar olduğunu vurguladı. Saadettin Bey'in bu yorumu, bize ailelerin kendilerini nasıl algıladıkları ve konumlandırdıklarını göstermesi açısından önemliydi; bu "kamusal algı"yı gerçeğin yalnızca bir yüzü olarak anlamalıydık. Gerçekten de örneğin, Ali Rıza Bey'in kızı Füsun Hanım'ın konuşmasında ailenin çağdaş ve entelektüel kimliğine ilişkin belirgin bir kurgu ve türdeşleştirme vardı. Kendilerini diğer ailelerle karşılaştırıp, Bourdieu'nün sözünü ettiği kültürel sermayeye sahip olan bir konuma yerleştiriyorlardı. Ailede mühendis ve öğretim üyesi olanlar vardı, ticaretle ise dediklerine göre sadece birkaç kişi ilgileniyordu. Ruşen Özbek ve oğulları ticaret ya da iş yaşamının içindeydiler. Genel olarak görüştüğümüz aile üyelerinin hemen hepsi alçakgönüllü bir yaşam standardı ve gösterişten uzak, mütevazı bir yaşam tarzını benimsemiş olduklarını vurguluyorlar; ekonomik varlıklarını küçümsemeyi yeğliyorlardı.

Sonuç

Yukarıda örneklemeye çalıştığımız aile hikâyelerinde, ailelerin farklı kollarının ve bu kolları yönlendiren bazı ana kişilerin, aile imkânlarını kullanma ve bu imkânları ekonomik, sosyal yatırıma dönüştürme derecelerinin, aile bağlarına ve doğum yeri ya da "memleket"e aidiyet gibi duygusal yatırımlarının farklılaştığını gözlemledik. Burada eşraftan sanayici sermayedara doğru giden bir yolu ancak bazı girişimci aile üyelerinin başarabildiğini, diğerlerinin ise daha güvenli ve temkinli bir yolda ilerleyerek profesyonel serbest mesleklere yöneldiklerini ya da orta-üst düzey bürokrasi ya da memuriyet pozisyonlarına yerleştiklerini söyleyebiliriz. Türkiye'de taşra kentlerinin son 20-30 yılda geçirdiği dönüşümler, küresel-bölgesel kapitalist ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde, kentlerin "markalaşma" sürecine girmiş olduklarını ve bu süreçte yerel eşrafın "kentsel kimlik", "kentsel tarih" ve "kentsel bellek" oluşturmada öncü roller üstlendiğini öne sürebiliriz. Bu süreç, yerel eşrafın yeni aktörlerle buluştuğu ve kentli kimliğini oluştururken orta sınıf saygınlık kalıplarını da yeniden tanımladığı ve ürettiği bir süreç olarak nitelenebilir; tabii, aynı zamanda neo-liberal siyasete uygun yönetişim kanallarına dahil olmanın çeşitli biçimleri de bu süreçte oluşturuluyor, diyebiliriz.

Araştırmamızın en önemli bulgularından biri, Türkiye'de seçmiş olduğumuz kentlerde, özellikle Denizli, Kahramanmaraş ve Gaziantep'te ekonomi alanında son derece etkin olan sanayici-işadamlarının varlığı ve bunların yerel aktörler olarak küresel süreçlere bağlanmış olmaları idi; ulusal ölçekte değil, uluslararası ve küresel ölçekte iş yapmanın getirdiği güvenle ve öncelikle ekonomik aktörler olarak kendilerini tanımlayan "girişimci sınıf"tan, kendi bireysel sermayedar çıkarlarının ötesinde Odalar aracılığıyla kendi sınıf çıkarlarını kollayan bir taşra burjuvazisinden çok rahatlıkla söz edebiliriz. Tabii bize en çok sorulan soru-

lardan ve bizim de en çok zihnimizi çelen sorulardan biri "neden hâlâ bu sınıfı karakterize ederken, 'taşra' nitelemesini kullanıyoruz?" sorusu. Burada "taşra" nitelemesinin asla bir küçümseme içermediğini, ancak küreselleşme sürecinde önem kazanan "yerel değerler", "yerel farklılık" ve "coğrafyanın kazandığı yeni değer" olarak anlamlı olduğunu belirtelim. Nitekim hem Oda temsilcileri hem de işadamlarıyla yaptığımız tüm görüşmelerde kentin bir "marka" haline gelmesi ve ürünlerin "kent"le anılır hale gelmesi vurgulandı. Bir başka önemli konu ise hemen tüm kentlerde, özellikle yerel idareler tarafından yürütülen, çoğu zaman özel inisiyatifler, sivil toplum örgütleri ve özel sektör tarafından desteklenen "yerel tarih" çalışmaları ve bunlarla ilgili kültürel etkinliklerdi.

Muğla diğer kentlerden farklıydı çünkü Muğla'nın farklılığı asla bir sanayi kenti olmaması ve turizmde kendisini avantajlı kılan bu özelliğini, mutlaka koruması gerekliliği konusunda, hemen bütün kentsel aktörler arasında paylaşılan ve Muğla Ticaret Odası tarafından da desteklenen ortak düşünce idi. Muğla, dev turizm yatırımlarının ortasında kalmış, kurtarılmış bir vaha gibi, kendi küçük ölçeğinde, direniyor; yalnız kendi sosyal-ekonomik tarihinin eski ticari birikiminden, Adalar'la olan ticari bağlantılarını geliştirerek yararlanmak istiyor. Burada belki de tarihe gömülmüş bazı "örgütsel kapasiteler" yeniden hatırlanacak ve sahneye örneğin, Ada kökenli, ya da toprak satın alan, ticaret yapan "yabancılar" gibi yeni toplumsal aktörler çıkacak.

Araştırma kapsamında AKP oylarının çoğunluğu oluşturduğu Muğla dışındaki dört ilde, yerel toplumsal bağlantılar ve ilişki ağları çoğu zaman dindar-muhafazakâr değerlerle birlikte güçlenmiş görünüyordu. Örneklemimiz içinde Denizli'de Cafer Sadık Abalıoğlu Holding ve Kahramanmaraş'ta KİPAŞ gibi şirket grupları bu nitelemenin dışına çıkan niteliklere sahip olsa da, işadamlarının genel söyleminde, muhafazakâr değerlerle desteklenen mazbut yaşam ve disiplinli çalışma etiğiyle bütünleşen bir iş ahlâkı anlayışının küresel ekonomiyle bağdaşmasında herhangi bir sorun olmadığı vurgulanıyordu. Cafer Sadık Abalıoğlu Holding'in kendi kamusal imajını kurarken başvurduğu bazı evrensel beşeri değerler, çevreyi, doğayı koruma bilinci, ekip çalışması, verimlilik, toplumsal sorumluluk gibi etik değerler her ne kadar din-temelli muhafazakârlık sınırlarını aşsa da "disiplinli çalışma ve verimlilik odaklı", belki daha Batılı bir iş ahlâkı anlayışı Holding'in web sitesindeki tanıtımında da fark ediliyordu. Cafer Sadık Abalıoğlu Holding ve KİPAŞ Şirketler Grubu'nun yaptıkları sosyal yatırımlar da onların yalnızca ekonomik aktörler olarak değil, kentin sosyal-kültürel hayatında da etkin toplumsal aktörler olarak anılmak istediklerini gösteriyor.

Taşra burjuvazisinin oluşum sürecine ilişkin örüntülerde toprak ağalığından sanayiciye dönüşmenin nadir görüldüğü, daha çok toprak mülkü olan ailelerde bile, yukarıda Kahramanmaraşlı Arifioğlu ailesinde örneklendiği gibi ticaretle uğraşan kolların daha sonra sanayi yatırımlarına yönelebildiğini gördük. Burada Osmanlı eşrafından bir bölümünün bürokratik kadrolarla ve yeni

Cumhuriyet'in yönetici seçkinleriyle kurduğu bağlarla güçlendiğini, ancak bunlardan birçoğunun da ekonomik birikimlerini kuşaktan kuşağa geçirebilecek girişimcilik kültürüne ve örgütsel kapasiteye sahip olmadığı için giderek güçsüzleştiğini gördük. Ne olursa olsun eşraf aileleri, taşra kentlerinde sosyal itibarlarını özellikle evlilik bağları ve bazen de siyaset alanındaki etkinlikleriyle sürdürebiliyorlar; özellikle kuşaktan kuşağa aktardıkları eğitime dayalı kültür sermayesi ile ve profesyonel mesleklerde ya da memuriyet kademelerinden birinde edindikleri pozisyonla en azından orta sınıfların üyesi olarak kentlileşmiş sosyal grupları oluşturuyorlar.

KAYNAKÇA

Atar, F. (2001) "Kadı" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*.

Bertaux, D. ve Thompson, P. (1997) *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility*, Clarendon Press, Oxford.

Bourdieu, P. (2000) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge, Londra.

Bora, T. (2005) "Taşralaşan ve taşrasını kaybeden Türkiye", T. Bora, (der.) *Taşraya Bakmak* içinde, s. 37-66, İletişim Yayınları, İstanbul.

Boratav, K. (1996) *Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gercek Yayınevi, İstanbul.

Buğra, A. (1996) "Cumhuriyet Döneminde Burjuvazinin Gelişmesi", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 13, s. 745-748.

— (1995) *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Davidoff, L. (2002) *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Durakbaşa, A. (2001) "Tarih Yazımının Yeni Olanakları, Aile Tarihi ve Yerel Tarih", *Yerel Tarihçilik, Kent, Sivil Girişim, Yerel Tarih Grupları Deneyimi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Durakbaşa, A. ve Şahin, Ö. (2007) *Yerel Tarih Yöntem ve Deneyimler, II. Sözlü Tarih Atölyesi*, Muğla Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla.

Findley, C.V. (1980) "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", O. Okyar ve H. Inalcık, (der.) *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* içinde, s. 227-236, Meteksan Şirketi, Ankara.

Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, 12-13-14, Denizli, (2006-2007).

Göçek, F. M. (1996) *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, New York, Oxford.

Hakses, A.R. (1999) *Muğla Menteşe Büyükleri*, Muğla Valiliği Yayını, Muğla.

Hurç, R. (2005) "19.Yüzyılın İkinci Yarısında Kahramanmaraş'ın Sosyo-ekonomik ve Kültürel Yapısı", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, Kahramanmaraş.

Karpat, K. H. (2003) *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Keyder, Ç. (1988) *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra.

— (1999a) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (1999b) "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçişte Kayıp Burjuvazi Aranıyor", *Toplumsal Tarih*, 68: 4-11.

Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası Raporu (2006).

Keyman, F.ve Lorasdağı, B.K. (2010) *Kentler, Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, Doğan Kitap, İstanbul.

Laçiner, Ö. (2005) "Merkez(ler) ve taşra(lar) dönüşürken", T. Bora (der.) *Taşraya Bakmak* içinde, s. 13-36, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Ebul'Ula, (2001) "Fetva" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 582-583.

Mardin, Ş. (1985) "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez - Çevre İlişkileri", Kalaycıoğlu ve Sarıbay (der.) *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim* içinde, Der Yayınları, İstanbul.

— (1995) "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mataracı, A.F. (2005) *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity*, Osmanlı Bankası Yayınları, İstanbul.

Meeker, M.E. (2005) *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus-Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Mert, Ö. (1991) "Ayan" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*.

Ortaylı, İ. (2001) "Kadı" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*.

Özağır, A. (2001) "Anadolu'da Sanayileşen Kent Örneği: Kahramanmaraş", I. Kahramanmaraş Sempozyumu.

Özgen, E. N. (1996) "Türkiye'de İşadamları ve İşverenler", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 13, s. 736-744.

Özsan, G.; Durakbaşa, A.; Karadağ, M. (2009) "Eşraf Ailelerinin Çalışılmasında Kaynak Olarak Kadın Anlatıları", *Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu*, yay.haz. Fatma Türe ve Birsen Talay, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 20. Yıl Sempozyumu, 17-19 Nisan 2009, Kadir Has Üniversitesi ve Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ortak yayını, İstanbul.

Öztürk ve Ozan (2003) *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*.

Özuğurlu, M. (2005) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Yayınları, İstanbul.

Scott, J. (1996) *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*, Polity Press, Cambridge.

Şen, M. (1992) "Türkiye Büyük Burjuvazisinin Anatomisi", *Toplum ve Bilim*, 66: 46-65.

Tekeli, İ. (der.) (2006) *Tarih İçinde Muğla*, ilk basım,1993, Muğla Belediyesi Yayınları, Muğla.

Tekelioğlu, O. (2009) "Bir taşra anlatısı: Kasaba", *Radikal İki*, 27 Aralık.

Tezel, Y. S. (2003) "Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sinde 'Muhafazakârlık' Sorunsalı: Devamlılıklar, Değişmeler ve Kırılmalar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık*, Cilt 5, s. 21-39, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2002) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Toprak, Z. (1982) *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tuncel, M. (1982-3) "Bugünkü Kahramanmaraş" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, Cilt: 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

Türkeş, Ü. (1971) *Muğla İli Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Okyay Matbaacılık, İstanbul.

— (1973) *Kurtuluş Savaşında Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul.

Taşra kentlerinde yaşam tarzları alanı: Kültür ve ayrım[1]

*Meltem Karadağ**

Özet: Kültürel pratiklerimiz ve zevklerimiz hiçbir zaman yalnızca beğenilerimize işaret etmezler. Bourdieu'nün *Distinction*'da da belirttiği gibi yaşam tarzlarımız sosyal yapılar tarafından belirlenir ve bu tarzları içeren sosyal düzlem sosyal eşitsizliği yansıtabilir. Bu düzlem içersinde hâkim gruplar zevkleri ve tarzları belirlerken, "alt" gruplarla kendisi arasındaki sınırları da çizer. Yaşam tarzları ve kültürel pratikler üzerine olan bu tartışmaları izleyerek bu makale kapsamında Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş kentlerindeki eşraf ve işadamlarının kültürel pratikleri ve bu grubun zevkler örüntüsü üzerinde durulurken, kültürel alanda görülen toplumsal ayrışmalar ve bu ayrışma çizgilerinin biçiminde yaşanan dönüşümler irdelenecektir. Bu kentlerin kültürel alanında 1960'lı yıllara kadar eşrafın hâkim sınıfı oluşturduğunu, günümüzde ise sanayici işadamlarının etkin olduklarını görmekteyiz. Eşraf ile yaptığımız görüşmeler Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşam tarzları ve buna bağlı güç ilişkileri üzerine bilgi verirken, işadamları ile yaptığımız görüşmeler ise günümüzdeki zevkler ve kültürel pratikler düzlemini ve bu düzlemde yaşanan yeni ayrışma biçimlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Makalenin ana tartışmasını kültürel tercihler ve zevkler düzleminde görülen bu değişim oluştururken, eşrafın anlatılarından yola çıkarak bunun tarihsel arka planı üzerinde de durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Kültürel sermaye, zevkler, etnisite, İslâmi yaşam tarzları

Kültürel pratiklerimiz ve zevklerimiz hiçbir zaman yalnızca beğenilerimize işaret etmezler. Bourdieu'nün *Distinction*'da da belirttiği gibi yaşam tarzlarımız sosyal yapılar tarafından belirlenir ve bu tarzları içeren sosyal düzlem sosyal eşitsizliği yansıtabilir. Bu düzlem içersinde hâkim gruplar zevkleri ve tarzları be-

(*) Gaziantep Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

1 Bu çalışma, proje yürütücüsü Ayşe Durakbaşa ve araştırmacı Gül Özsan ve Meltem Karadağ'ın hazırladığı, TÜBİTAK tarafından desteklenen SOBAG-105K174 No'lu Projeye dayanmaktadır. Bu araştırmanın gerçekleştirilmesindeki yardımlarından dolayı Didem Çoşkun'a, Gaziantep'teki çalışmalarda bize yardımcı olan Mehmet Bilecen'e ve görüşme yaptığımız kişilere teşekkür ederim. Tanıl Bora'ya desteği ve derginin hakemlerine önerileri için teşekkür ederim. Hataların sorumluluğu yazara aittir.

lirlerken, "alt" gruplarla kendisi arasındaki sınırları da çizer (Veenstra, 2005: 248). Yaşam tarzları ve kültürel pratikler üzerine olan bu tartışmaları izleyerek bu makale kapsamında Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş kentlerindeki eşraf ve işadamlarının kültürel pratikleri ve bu grubun zevkler örüntüsü üzerinde durulurken, kültürel alanda görülen toplumsal ayrışmalar ve bu ayrışma çizgilerinin biçiminde yaşanan dönüşümler irdelenecektir. Bu kentlerin kültürel alanında 1960'lı yıllara kadar eşrafın hâkim sınıfı oluşturduğunu, günümüzde ise sanayici işadamlarının etkin olduklarını görmekteyiz. Eşraf ile yaptığımız görüşmeler Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşam tarzları ve buna bağlı güç ilişkileri üzerine bilgi verirken, işadamları ile yaptığımız görüşmeler ise günümüzdeki zevkler ve kültürel pratikler düzlemini ve bu düzlemde yaşanan yeni ayrışma biçimlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Makalenin ana tartışmasını kültürel tercihler ve zevkler düzleminde görülen bu değişim oluştururken, eşrafın anlatılarından yola çıkarak bunun tarihsel arka planı üzerinde de durulacaktır.

Eşrafın anlatıları, o yıllarda bu kentlerde kültürel alanda Batılı yaşam tarzlarının belirleyici olduğuna işaret ederken, bu yaşam tarzına sahip olanların nasıl daha prestijli görüldüklerini de göstermektedir. Öyle ki kültürel alanda yaşanan mücadelede kimin daha Batılı yaşam tarzını yansıtan zevklere ve tüketim tarzlarına sahip olduğu belirleyici olmaktaydı. Bu çerçevede, eşraf bu kentlerde Batılı yaşam tarzının ve tüketim alışkanlıklarının temsilcileriydi.[2] Günümüzde ise kültürel pratikler ve yaşam tarzlarında dinî formları yansıtan tercihlerin belirleyici olduğu görülürken, bu kentlerin kültürel alanlarında yaşanan mücadelenin sadece ekonomik sermaye ile açıklanamayacağına da işaret etmektedir. Nitekim görüşme yaptığımız işadamlarının yaşam tarzları ve kültürel pratiklerinde dinsel yaşam tarzı biçimlerinin belirleyici olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra, Gaziantep kenti örneğinde kültürel alanda etnisitenin de zevklerin tanımlanmasında, ayrıştırılmasında ve sınırların çizilmesinde etkin bir role sahip olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada üç kentte (Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş) eşraf ve işadamları ve mümkün olduğu kadarıyla bu ailelerin kadınlarını da içerecek şekilde sözlü tarih yöntemine dayanan görüşmeler ve derinlemesine mülakatlar yapıldı.

Bourdieu ve kültür: Zevkler ve pratiklerin incelenmesi

Sosyolojide yaşam tarzları, kültürel pratikler ve tüketimin toplumsal boyutu üzerine olan çalışmalar sıklıkla sınıf konumu ve yaşam tarzları ilişkisi ile ilgilenmişlerdir. Bu alandaki klasik yazında Weber en önemli isimdir. Weber'in (1997) sınıf konumu ve yaşam tarzları arasındaki paralellikler üzerine olan düşünceleri statüye dayalı ayrışmaların sıklıkla sınıf ilişkileri ile örtüşebileceği-

2 O yıllarda dinin kültürel tercihler ve pratikler üzerindeki rolünü gözardı etmiyorum. Ancak, benim vurgulamaya çalıştığım nokta o yıllarda Batılı yaşam tarzlarının statü getirdiğidir. Günümüzde ise İslâmi yaşam tarzlarının da orta sınıf yaşam tarzları içerisinde yer alma mücadelesi vermekte olduğunu görmekteyiz.

ne vurgu yapmaktadır. Ancak, Weber'e göre sınıf, statü gruplarından farklılık gösterir. Bourdieu de *Distinction*'da sosyal sınıflar ile yaşam tarzları ve pratikleri arasındaki ilişki üzerinde durur. Bourdieu'nün sınıf ve kültür ile kurduğu ilişki Weber'in bu görüşlerinden ayrışır. Bourdieu'ye göre sosyal sınıf *sınıf habitusu* ile ilişkilendirilmelidir. Sınıf *habitusu,* sınıf konumlarının içselleştirilmiş biçimidir (Scott ve Lopez, 2000: 104). Toplumsal uzamdaki her konum belli bir "sınıf durumuna" (*class condition)* tekabül ederken, aynı sınıf konumunda yer alan bireyler homojen tavır ve eylemler sergilerler. Bu tavırlar ve eylemler, Bourdieu'ye göre, bir sistem oluşturur. Öyle ki, Bourdieu *Distinction*'da (2000), sınıfları sadece dışsal faktörler çerçevesinde irdelemek yerine, homojen bir birliktelik oluşturan ve cisimleşmiş yatkınlıklar ve eylemler bağlamında inceler. Böylece Bourdieu sınıf konumları ile yaşam tarzları ve pratikleri arasında paralellik kurar ve sınıfların kendi arasında buna göre ayrıştığını vurgular. Bu yaklaşımı ile sınıf konumları ve statüyü analitik olarak ayrı düşünen Weber'den ayrışır. Dolayısıyla, Bourdieu, Weber'in aksine sınıf ve kültür arasında zorunlu bir ilişki kurar (Weininger, 2005: 95).

Nitekim Bourdieu'ye göre günümüz toplumlarında toplumsal kolektivite öncelikle tüketim alanında görülmektedir. Bu varsayımdan yola çıkarak Bourdieu, sanat, edebiyat, müzik, tiyatro, okuma ve yeme alışkanlıkları, spor, giyim ve ev içi dekor gibi geniş çeşitlilik içeren alanlarda bireylerin tercihlerini ve tüketim pratiklerini yansıtan verileri Mütekabiliyet Analizi (MCA) kapsamında incelemiştir (Weininger, 2005: 92-93). Böylece Bourdieu, toplumsal uzam içerisinde yer alan farklı ve çok boyutlu tercihler ve eylemlerin altında yatan homojen yapıyı gözler önüne serer. Örneğin, egemen sınıfın ve işçi sınıfının üyelerinin birbirinden ayrı yaşam tarzları ve sınıf habitusları bulunduğuna vurgu yapar. Bourdieu'ye göre, bu farklılıkları, yeme içme alışkanlıklarında, giyim, ev dekoru, sosyalleşme gibi "gündelik yaşamımızdaki tüm tercihlerimiz" düzleminde düşünebiliriz (Bourdieu, 2000: 376). Bunun yanı sıra, kültürel pratiklerimiz ve yaşam tarzlarımız kadar, bunlar üzerine nasıl konuştuğumuz da, yaşam tarzları alanında yaşanan ayrımlara ve mücadelelere işaret eder. Bourdieu *Distinction*'da (2000) insanların kendilerini yalnızca pratiklerine göre tanımlamadıklarını; bu pratikleri üzerine nasıl konuştuklarıyla da tanımladıklarını belirtir. Böylece yaşam tarzlarımız ve kültürel pratiklerimiz üzerine olan söylemlerimizin de önemli olduğunu vurgular. Son bölümde, yaşam tarzları alanında, etnisite bağlamında yaşanan ayrışma, işadamlarının kültürel pratikler ve yaşam tarzları üzerine olan konuşmaları çerçevesinde incelenecektir.

Bununla birlikte, bu makalede, işadamlarının ve ailelerinin yaşam tarzları ve tüketim pratikleri bağlamında da tartışılacağı gibi, Bourdieu'nün sınıfın kültür üzerindeki etkisine yaptığı bu vurgu etnisite, cinsiyet gibi kültür üzerinde etki gücü olan sınıf dışındaki ayrışmaları gözardı eder. Öyle ki, *Distinction*, etnisite gibi toplumsal yapının içsel ayrışmalarına işaret eden unsurlara yer vermediği

ve böylece Yahudiler, Cezayirliler ve Faslılar gibi Fransa'daki etnik grupları dışladığı için eleştirilmiştir (LiPuma, 1995: 23). Benzer şeklide Prior (2005), günümüzde tüketim üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkarak, Bourdieu'nün etnisite, cinsiyet ve yaşa dayalı eşitsizlik mekanizmalarını içermemesinin bir eksiklik olduğuna işaret eder. Yaşam tarzları, pratikler ve tüketim üzerine olan çalışmalarda sınıf nosyonunun tek başına tüketim örüntülerini gösteremeyeceğini, yaş, cinsiyet, etnisite, bölge gibi çoklu boyutlara dayanan daha incelikli sınıflandırmaların yapılması gerekliliğini vurgular.

Nitekim, Bourdieu'ye göre, etnisite, cinsiyet gibi faktörlerin, eylemler üzerindeki işlevleri "ikincil" öneme sahiptir:

> ... inşa edilmiş (*constructed*) sınıfı oluşturan faktörler, birbirlerine aynı ölçüde bağlı değillerdir ve oluşturdukları sistemin yapısı işlevsel ağırlığı en yüksek olan faktörler tarafından belirlenir (Bourdieu, 2000: 107).

Böylece, Bourdieu bireyin toplumsal uzamdaki konumunu etkileyen faktörlerin bir kısmının "ikincil" öneme sahip olduğunu vurgular ve "bir sınıf içerisinde kümelendirilen bireylerin, ...sınıflandırılmaları ile ilgili özelliklerin yanı sıra daima açıklayıcı modelin içine gizlice giren ikincil özellikleri de beraberlerinde getirdiklerini" belirtir (Bourdieu, 2000: 102). Bourdieu'ye göre "birincil" öneme sahip olan faktörleri toplumsal uzamdaki konumumuza işaret eden bireyin sahip olduğu sermayenin hacmi, kompozisyonu (içeriği) ve yönü oluştururken, "ikincil" öneme sahip faktörleri yaş, cinsiyet ve etnisite gibi demografik özellikler oluşturur (Weninger, 2005: 109).

Bununla birlikte, çalışmamız dinsel formların yaşam tarzları ve pratikler üzerinde belirleyici role sahip olabileceğini ve etnisitenin de zevklerin tanımlanmasında, ayrıştırılmasında ve sınırların çizilmesinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu makale kapsamında tartışılan kavramsal açılımlar kullanılarak Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş kentlerindeki eşraf ve işadamlarının kültürel pratikleri ve bu grubun zevkler örüntüsü üzerinde durulurken, kültürel alanda görülen toplumsal ayrışmalar ve bu ayrışma çizgilerinin biçiminde yaşanan dönüşümler irdelenecektir. Makalenin ilk bölümünde her üç kent üzerine genel bir bilgi verilirken, ikinci bölümde 1960'lı yıllara kadar bu kentlerdeki yaşam tarzları, kültürel pratikler ve mücadelenin çerçevesi çizilecek, üçüncü bölümde ise günümüzdeki egemen kültürel pratikler ve yaşam tarzları örüntüleri tartışılacaktır.

Kentler üzerine

Denizli ekonomisinde sanayinin güçlü bir konumu bulunmaktadır. Kentte sanayileşme 1970'li yıllardan sonra ivme kazanmıştır. 1970'li yılların neredeyse sonlarına kadar devlet tarafından işletilen Sümerbank dışında tekstilde büyük sanayi işletmeleri görülmemekteydi (Özgür, 2007: 1). 1973 yılında Denizli'nin

kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınması bu gelişmede etkili olmuştur. Bu dönemde kooperatifler aracılığı ile belli bir sermaye birikiminin oluşması, girişimcilerin atölye tipi üretimden fabrika tipi üretime geçmesini sağlamıştır. Böylece, Denizli yöresinde antik çağdan bu yana var olan dokumacılık yapısal bir dönüşüm geçirmiş, 1980'lerde sona eren kalkınmada öncelikli iller kapsamı sırasında Denizli'de, çoğunluğu dokumacılık alanında 60 kadar fabrika kurulmuştur (Akdiş, 2000). 1990'lı yıllarda Gaziantep, Konya, Çorum, Edirne ve Denizli'nin de içinde bulunduğu beş kentteki küçük ve orta boyutlu işletmeler üzerine yapılan bir çalışmada, araştırma örneklemi içerisinde yer alan firmaların % 80'inin 1980 ve 1990 sonrası kurulmuş oldukları görülmüştür (Gülalp, 2001: 437). Bu durum Saracoğlu ve Başak'ın (2009) Denizli ve Gaziantep'te tekstil sektöründe fason üretimi ele alan yakın tarihli çalışmalarında da vurgulanmıştır. Ancak, Saracoğlu ve Başak'ın çalışmasında küçük ve orta boyutlu işletmelerin yanı sıra büyük ölçekli işletmelere de yer verilmiştir. Çalışma kapsamında görüşülen bu işletmelerin büyük bir bölümünün 1980'lerin ortalarından sonra, ihracata yönelik büyüme politikalarının uygulandığı dönem içerisinde kuruldukları belirlenmiştir (Saracoğlu ve Başak, 2009: 222).

Denizli'de Sanayi ve Ticaret odasıyla ve işadamlarıyla yapılan görüşmelerde de tekstildeki dönüşümde 1980 sonrasının önemli bir dönem olduğu vurgulandı. Denizli'de Babadağlıların "girişimci ruhu" sayesinde büyük çaplı bir tekstilin kurulduğu ve yüksek rakamlara varan bir ticaretin bu alanda yapıldığı ve tüm bu dönüşümün de 1980'lerin ortalarında yaşandığı ifade edildi. Bununla birlikte, araştırma için bulunduğumuz 2006 yılında, görüşme yapılan işadamları tekstil üretimini "kontrollü olarak" azaltmaya çalıştıklarını belirtiyorlardı. Buna, dünyada maliyetlerin değişmesiyle birlikte tekstilin çok kârlı bir alan olmaktan çıkması, bu alanın giderek maliyetlerin daha fazla düştüğü Doğu'daki ülkelere ve yoksul bölgelere doğru kayması neden olarak gösteriliyordu.

Cumhuriyet tarihinin ilk 20 yılında ülke nüfusunun büyük bir bölümü tarım alanında çalışmaktaydı. Bu yıllarda Gaziantep'te de kent nüfusunun büyük bir bölümü tarım ile uğraşmaktaydı. Ancak günümüze kadar olan süreç içerisinde kent ekonomisinde payı küçülen sektör tarımdır. 1955 ve 1975 yılları arasında tarım sektöründe çalışan kişi sayısı % 73'ten % 62'ye düşmüştür (*Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 2990). 1967 Köy Envanter Etütleri tek bir kişiye ait olan köylerin oranının Gaziantep'te % 17 Urfa'da % 19 Diyarbakır'da % 11 civarında olduğunu ortaya koymaktadır. Bu oranlar 1980'den başlayarak düşme eğilimi göstermektedir. Bunun sonucunda son 20 yılda ortakçılık oranında da bir düşüş gözlenmektedir. Geleneksel toprak mülkiyeti, toprak tasarrufu ve emek örgütlenmesi biçimleri, daha gelişkin tarımsal teknikler kullanan köylü çiftçilerin genişleyen mülkiyet biçimleri tarafından dönüşüme uğratılmıştır (Akşit, vd., 1994: 19). Bu durumu kentte görüşme yaptığımız eşraf ailelerinin anlatıları da desteklemektedir. Görüşülen eşraf aileleri 1950 öncesi dönemde ailelerinin ekonomik

faaliyetlerini tarım ile tanımlarken, sahip oldukları toprak miktarı sorulduğunda bunu ailelerinin sahip olduğu köy sayısı ile ifade ettiler. Bununla birlikte, görüşme yapılan eşraf ailesinin de günümüzde toprakları miras dağılımı nedeniyle ya bölünmüş ve küçük parçalar haline gelmiştir ya da aile üyelerinin büyük bir bölümü köylerindeki topraklarını satmıştır. Nitekim, Akşit ve Akçay (1999) GAP Bölgesinde toprak ağalığının hızlı bir dönüşüm yaşadığını vurgularlar. Bu yazarlara göre köylülerin toprağa el koymaları, toprak ağalarının arazilerini mirasçıları arasında paylaştırmaları ya da doğrudan satmaları gibi nedenler sonucunda birkaç köyü içerecek şekildeki işletmeler ve bir köyün tamamına sahip işletmelerin sayısı yok denecek kadar azalmıştır (Akşit ve Akçay, 1999: 188).

Kentte 2000 yılında tarımda istihdam edilen nüfusun toplam istihdam içindeki oranı % 39,1'dir. Gaziantep bu oran ile % 48,4 olan Türkiye oranının da altında görülmektedir (*Bölgesel Göstergeler*, 2007: 408). Böylece, Gaziantep'te 1950 sonrasında tarım, kent ekonomisindeki önemini yitirirken, ticaret ve sanayi alanlarında gelişmeler yaşanmış ve hizmet sektöründe büyüme görülmüştür.

Ticaret kadar kentte sanayi de güçlüdür. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısı düşerken 2000 yılında sanayide istihdam edilen nüfusun toplam içindeki oranı, Gaziantep'te % 21,3 iken, bu oran, % 13,3 olan Türkiye oranının üzerinde bir rakamdır (*Bölgesel Göstergeler*, 2007: 406). Kentte eğitim alanında da dönüşüm yaşanmış, 1975 yılında yüksek eğitimli kişilerin oranı 0,80 iken 2000 yılında bu oran 4,79'a yükselmiştir. Bu değişim kentin sınıfsal yapısına "beyaz yakalılar"ın artışı şeklinde yansır (*Devlet İstatistik Enstitüsü*, 2002: 47, 52).

Son yıllarda Doğu'dan göç alan kentte bu göçün etkileri ekonomik yaşamda da görülmektedir. 1993-1994 yıllarında yürütülmüş olan "GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri" araştırmasına göre en çok göç edildiği birinci sırada söylenen merkezlerin dağılımına göre, GAP içindeki örneklem illeri arasında en yüksek hareketlilik ya da göç tercih oranı % 30 ile Gaziantep kentinde görülmektedir (Akşit, Akçay, 1999: 326). Kentin büyük sanayisinde çoğunlukla 'yerli' girişimciler söz sahibi iken, küçük ve orta boyutlu emek yoğun firmaların sahiplerini ise Gaziantep'e kırsal yörelerden ve çevre illerden yakın zamanda göç etmiş kişiler oluşturmaktadır (Ayata, 2004: 566-567). Ancak, çalışma kapsamında görüşme yaptığımız işadamı büyük ölçekli sanayi firmasının sahibiydi ve şirketlerinin 1989 yılında kurulduğunu, kente ise 1970'li yıllarda göç ettiklerini belirtti. Bugün kentin büyük sanayisinde söz sahibi olan diğer firma ise 1993 yılında kurulmuştur. Bu aile de kente 1970'li yıllarda göç etmiştir. Görüşmeler sırasında, kent ekonomisinde Doğu'dan göç eden ailelerin de söz sahibi olması 'yerli' yatırımcılar tarafından açık bir şekilde olmasa da eleştirildi. Bu durumun kentin kültürel alanına yansımaları son bölümde tartışılacaktır.

Anadolu'nun başka yörelerinde de olduğu gibi, Maraş'ta da dokumacılık el tezgâhları ile başlamıştır. Cumhuriyetin ilk döneminde dokumacılığın yanı sıra geleneksel zanaatlar kent ekonomisinde belirleyiciydi. 1950'li yıllar

Kahramanmaraş'ta dokuma sanayisinde ilk hamlenin yapıldığı yıllar olmuştur. Kent 1968 yılında kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmıştır. Bunu takiben de kentte iplik fabrikaları kurulmaya başlanmıştır (Öztürk ve Ozan, 2004: 1391). Kahramanmaraş'ta ikinci önemli sanayi hamlesi 1980'li yılların ortalarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde sanayiciye verilen teşvikler sanayi yatırımlarının gelişmesine ön ayak olmuştur. Kentte görüşme yaptığımız işadamları ve iş dünyasının bütün temsilcileri de bu yıllardaki teşvik uygulamasının kent sanayisindeki rolüne vurgu yaptılar. Kahramanmaraş, 2004 yılında yürürlüğe giren 5084 sayılı Yatırımların ve İstihdamın Teşviki Kanunundan yararlanmıştır. Gaziantep'te yapılan görüşmelerde Gaziantep sanayisinin bundan olumsuz etkilendiği vurgulanıp bu durum eleştirilirken, Kahramanmaraş'ta yapılan görüşmelerde ise bu teşvikin olumlu yönlerine vurgu yapıldı. Gerçekten her üç kentte de teşvik konusuna görüşmeler sırasında mutlaka vurgu yapılıyordu. Denizli ve Gaziantep'te teşvikin yanı sıra kentteki girişimci ruhunun da başarılarında rolü olduğu sıklıkla dile getirildi. Bu ise her iki kentteki sanayici işadamlarının kendilerine olan özgüvenlerine de işaret etmektedir. Bununla birlikte, işadamlarının teşvik üzerine olan düşünceleri onların devlet ve devletin ekonomideki konumuna eleştirel bakmakta çekinceleri olduğuna da göstermektedir. Her ne kadar görüşmeler sırasında sanayici işadamları bu politikalarda yapılan sık değişiklikleri eleştirdiyseler de Ayşe Buğra'nın (1995: 106) Türkiye'de özel sektörün tarihi ve gelişmesi üzerine olan çalışmasında da belirttiği gibi devletin ekonomideki rolüne eleştirel olarak yaklaşmadılar.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş kentlerinde yaşam tarzları alanı: Eşraf ve Batılı yaşam tarzları

Bourdieu'nün çok boyutlu analizinde sosyal sınıflar, birçok farklı formlardaki sermayenin –ekonomik, kültürel, sosyal ve sembolik– dağılımı ve sayısız yollarla bu sermayelerin her birinin bir diğeri ile bağlantısı üzerinden tanımlanır (Bourdieu, 2000). Nitekim Bourdieu sermayeyi "kullanılabilir kaynaklar ve güç formları" olarak tanımlar (Weininger, 2005: 87). Ekonomik sermaye, örneğin, gelir, servet, parasal varlıktan oluşur. Kültürel sermaye üç biçimde görülür; kurumsallaşmış (*institutionalised*) biçimi, formel eğitimi, cisimleşmiş (*embodied*) biçimi zihinsel ve bedensel tavırlarımızı, nesnelleştirilmiş (*objectified*) biçimi ise kültürel nesneleri içerir. Sosyal sermaye ilişkilerle oluşur, bağlar ve grup üyeliğine dayanır. Sembolik sermaye ise farklı biçimlerdeki sermayenin kabul edildiği ve meşru görüldüğü durumu ifade eder (Skeggs, 2001: 8). Böylece Bourdieu bir yandan Marx'ın düşüncesinden etkilenmiş ve sınıfı modern toplum üzerine yapılan çalışmaların merkezine oturtmuş fakat bir yandan da sembolik ve kültürel sermaye gibi maddi olmayan formları da çalışmalarına dâhil etmiştir (Postone, vd., 1995: 5).

Bourdieu'nün bu kavramsal araçları Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş kentlerinde *eşraf* ailelerinin kent yaşamındaki nüfuzlarının nasıl tek boyutlu olmadığı ve bu ailelerin farklı sermaye biçimlerine sahip olduklarını belirlememize yardımcı olmaktadır. Bu bölümde eşrafın kent yaşamındaki belirgin rolünü Bourdieu'nün işaret ettiği sermaye türlerinden birisi olan kültürel sermaye ve kültürel alandaki mücadeleler bağlamında irdeleyeceğim. Gerçekten de *eşraf* ailelerinin tarihi, ekonomik sermayenin yanı sıra farklı biçimlerdeki sermayeleri de içermektedir. *Eşraf* aileleri, statüleri Osmanlı dönemine kadar dayanan şeyh, hocalar, beyler ve idari görevlilerden oluşmaktadır. Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta görüştüğümüz eşraf ailelerinin büyük bir kısmı bu alanlardaki başarılarını tarıma yatırım yaparak pekiştirmişler ve kentte söz sahibi olmuşlardır. Az da olsa ticaretle uğraşanlar ve sanayiye yatırım yapanlar da olmuştur. Öyle ki, her üç kentte de sanayiye yatırım yapan birkaç kişiden bahsedildi. Bununla birlikte, bizim dinlediğimiz anlatılar içinde, 1960'lı yıllar sonrasında eşraf için ekonomik çöküş hikâyesi ağır basıyordu.

Toprağın ekonomik katkısının yanı sıra mülkiyet sahibi olmanın kendisi, eşrafa prestij getirirken, kentin sosyal mekânında farklı güç formlarına erişme ve yatırım yapma olanağını da sağlamıştır. Bu aileler toplumsal konumlarını kuşaklar boyunca devam ettirmek ve toprak mülkiyeti sahibi konumlarını koruyabilmek için farklı alanlarda da güçlerini artırmaya çalışmışlardır. Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta yaptığımız görüşmeler ve topladığımız veriler eşraf ailelerinin mülkiyet sahipliğinin verdiği avantajı kullanarak başarılı bir şekilde bir sermaye çeşidini diğer bir sermayeyle birleştirdiklerine ve hatta kentin politik yaşamını da 1950'lere kadar yönlendirdiklerine işaret etmektedir. 'Nasıl konuşulacağını' ve 'nasıl hareket edileceğini' yalnızca onlar bildikleri için kent halkı ve köylüleri temsil edebilecek ve onların adına konuşabilecek kişi olmaları da kaçınılmazdı. Gerçekten de eşrafın o yıllarda yerel parti yönetiminde etkin bir gücü olduğu, bakan ve milletvekili olarak Meclis'te görev aldıkları görülmektedir. Görüşme yaptığımız ailelerin üyeleri bu durumu doğrulayacak şekilde ailelerinin politik faaliyetlerine vurgu yaptılar. Eşrafın siyaset alanında böyle bir konumda olması sosyal yapıdaki pozisyonlarını korumalarının yanı sıra sembolik sermaye birikimini de sağlamıştır.

Yukarıda da belirttiğim gibi eşraf o yıllarda ekonomik ve siyasi yaşamın yanı sıra kültürel alanda da etkindi. 19. yüzyıl sonrası Osmanlı üst ve orta sınıflarının gündelik yaşam alanlarının bir parçasını kültür ve zevke olan yakın ilgi oluşturmuştur. İmparatorluğun büyük kentlerinde, özellikle İstanbul'da Bourdieu'nün terimi ile *sınıflandıran* bir kültür, Osmanlı günlük yaşamının bir parçası olmuştur. Her ne kadar 18. yüzyılda Batı'ya ait ithal malların kullanılmasına sınır konulmuşsa da, 19. yüzyılda, Avrupa ile bütünleşmenin artmasına paralel olarak bu tür ürünlerin gündelik hayatta kullanımı yaygınlaşmıştır. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa tarzı giyim, piyano ve Fransızca dil

dersi almak, evcil köpek sahipliği, balo, dans, opera gibi aktivitelere katılmak günlük yaşamın bir parçası olmuştur (Göçek, 1996: 119). Klasik Osmanlı mahallesinde zengin ile yoksul benzer tüketim alışkanlıklarına sahip iken bu değişime paralel olarak sınıflara göre zevklerde ve tüketim kalıplarında farklılaşmalar belirmeye başlamıştır. O yıllarda birçok Avrupalı perakendeci, imparatorluğun büyük kentlerinde mağazalar açarken, uzmanlaşmış çarşılar ve geleneksel meslekler simgesel önemini yitirmiş ve tüketim alışkanlıkları da değişmeye başlamıştır. Örneğin, zamanla vitrine bakmak ve sokaklarda dolaşmak bir eğlence haline gelmiştir. Böylece, geleneksel mahallelerde görülen yaşama tarzlarındaki homojenlik yitirilirken gündelik yaşam içerisinde kullanılan birçok eşyanın yerini Batı'dan ithal edilen mallar almıştır (Durakbaşa ve Cindoğlu, 2005: 87).

Duben ve Behar, Osmanlı üst ve orta sınıflarının 'Avrupalılaşması'nın alaturka usullerin, örneğin alaturka yemek yeme alışkanlıklarının olumsuz, geri veya tiksindirici olarak yeniden tanımlanmasını da içerdiğine işaret ederler (Duben ve Behar,1996: 224-225). Benzer şeklide Kandiyoti (1997) de "modernlik"in nasıl statü ile bağlantılı olduğundan bahseder. Netice olarak, üst sınıflar, sosyal üstünlüklerinin göstergesi olarak piyano ve Batı tarzı mobilya gibi ithal estetik objeler almak istemişlerdir (Işın, 1985: 553). Gaziantep, Denizli ve Kahramanmaraş'ta görüşme yaptığımız eşraf aileleri üyelerinin anlatıları, o yıllarda bu kentlerde eşrafın Batılılaşma projesinin gündelik yaşama uygulanmasında nasıl öncü rolü üstlendiklerine işaret etmektedir. Eşrafın günlük yaşamının bir parçasını bu yeni kültürel tüketim alışkanlıkları ve Batılı yaşam tarzı oluşturmuştur. Görüşmeler Batı'dan ithal edilen malların kentteki diğer ailelerden önce bu ailelerin gündelik yaşamının içinde yer aldığını gösteriyor. Bourdieu'ye göre kültürel sermaye belli bir toplumsal düzlemde eşit olarak dağıtılmayan kültürel kaynak ve gücü içerir. Bu ise formel eğitimin yanı sıra, cisimleşmiş (*embodied*) ve nesnelleştirilmiş (*objectified*) biçimlerde olabilir. Cisimleşmiş (*embodied*) hali, kalıcı düşünsel ve bedensel tavırlar olarak görülür, nesnelleştirilmiş (*objectified*) biçimi resimler, kitaplar, müzik aletleri, makineler gibi kültürel nesneleri içerirken, kurumsallaşmış (*institutionalised*) hali formel eğitime dayalı niteliklere işaret eder (Bourdieu, 1997: 241-258).

Bu bağlamda, görüştüğümüz eşraf ailesi üyelerinin evlerinde kullandıkları kültürel nesneler ve mobilyaları yeniden düşünmemiz gerekmektedir. Mesela, eşrafın o yıllara ait aile fotoğraflarında sandalye, piyano, kitap gibi Batılı yaşam tarzıyla ilişkilendirebileceğimiz objelerle poz vermesi dikkat çekicidir. Bu nesneler görüşmecilerin evlerinde bugün de salon gibi ev içindeki kamusal mekânlarda sergilenmektedir. Nitekim, eşrafın aile mirasında önemli bir yer tutan antika eşyalar ve kitaplar gibi nesneler kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Hatta görüşmeler sırasında eşraf, sık sık ve gıpta ile, piyano, şapka, Batı tarzı mobilya gibi ithal estetik objeleri kullanan ve Batılı yaşam tarzını benimseyen aile üyelerini anlatırken, anne ve babalarının nasıl Cumhuriyetin reformlarını destekledik-

lerini vurguladılar. Mesela, Denizli'de görüştüğümüz bir eşraf ailesi üyesi M.M. babasını şöyle anlattı: "Babam Cumhuriyete tam ayak uydurmuştu; inkılâplara her şeye." Aynı durum, Gaziantepli eşrafın "yeni zenginler" ile olan mücadelesinde, her iki tarafın da kendisinin daha çok Batılı yaşam tarzlarına sahip olduğunu göstermeye çalışmasında da görülüyor (Karadağ, 2009: 547-548).

O yıllarda bu kentlerde balo, resepsiyon gibi kültürel etkinlikler de düzenlenmekteydi. Eşraf sosyal statü simgeleri halini alan balo, resepsiyon ve konser gibi kültürel etkinliklere katılmaktaydı. Bu tür etkinliklere katılmak yeni bir tür eğlence biçimiydi ve katılanlara belli bir oranda statü getirmekteydi. Eşraf bu toplantılara katılarak diğer sınıflardan farklı olduğuna işaret ediyordu. Aynı zamanda, eşrafın kentte o yıllarda görevli olan yüksek düzeyli bürokratlarla da yakın ilişkisi bulunmaktaydı. Görüşme yaptığımız eşraf bu bürokratlarla ailelerin de biraraya geldiği toplantılar ve geziler düzenlediklerini dile getirdiler. Bürokratları "aile ahbapları" olarak tanımlayanlar da oldu. Eşraf sosyal statü simgeleri halini alan bu tip toplantılara katılarak diğer sınıflardan farklı olduğuna işaret ediyordu.

Bu noktada özellikle eşraf kadınlarının oynadığı rolü gözardı etmememiz gerekiyor. Kadınların bu tip eğlence formlarında görülmeleri bu aktiviteleri daha prestijli kılıyordu. Burada Bourdieu'nün tıpkı birçok teorisyen gibi kültürel sermayenin aktarımında kadınların oynadığı rolü gözardı ettiğini belirtmemiz gerekmektedir (Gunn, 2005: 55). Bourdieu'ye göre kadınlar zevklerin baskın belirleyicileridir. Kadınların görevi zevklerini sergileyerek ailelerinin ekonomik sermayesini simgesel sermayeye çevirmektir. Ancak, Lovell (2000) Bourdieu'nün bu yaklaşımını eleştirir. Lovell'a göre Bourdieu kadınların statüsünü *sermaye taşıyan nesneler* olmalarına dayandırır, böylece kadınların statüleri içinde bulundukları gruba göre artar. Bu bakış açısında kadınlar toplumsal alanda stratejik dolaşımları simgesel sermayeyi artırmayı sağlayan sermaye biriktiren özneler olarak görülmezler (Lovell, 2000: 37-38).

Yeniliklerin takipçisi olan eşraf ailelerinin erkek üyeleri gibi kadın üyeleri için de yeni eğlence alışkanlıkları günlük yaşamın bir parçasını oluşturmuştur. Böylece, o yıllarda, kentte beğeninin kriterlerinin belirleyiciliğini eşraf kadınları yaptı ve bir yandan da onların takipçisi olan orta sınıfa model oldu. Bu bağlamda, eşraf kadınları, Bourdieu'nün tanımladığı biçimde, zevklerini ailelerinin simgesel sermayesini artırmak için sergileyen *sermaye taşıyan nesneler* olarak görülmektedir. Bununla birlikte, eşraf kadınlarının anne soylu aile ve akrabalık bağlarına dayanan sermayeleri ve bunları biriktirme stratejilerini gözardı edemeyiz. Nitekim, eşraf kadınları bu toplantılara katılırken, bedenlerinde kalıcı bir biçimde cisimleşmiş olan kültürel sermayeyi kişilikleri, giyimleri, davranışları ve duruşlarıyla temsil ettiler. Göle (2000: 24) Türkiye'de modernleşme süreci içerisinde kadının hem modernizmin simgesi hem de aktörü olduğuna dikkat çekerek, kadının bedensel, toplumsal ve siyasi görünürlüğünün, modernist kamusal alana şekil verdiğini vurgular.

Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta eşraf ile yaptığımız görüşmeler, o yıllarda, kültürel alanda Batılı yaşam tarzları üzerinden beğeninin ölçütlerinin belirlendiğine ve eşraf ile diğer gruplar arasındaki sınırların buna göre çizildiğine işaret etmektedir. Günümüzde bu kentlerdeki hâkim grupların kültürel pratikleri ise, zevklerin tanımlanması ve ayrıştırılmasında etnisite ve dinin rolüne işaret etmektedir.

Yeni hâkim sınıflar ve yaşam tarzları alanı

Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta görüştüğümüz işadamlarının ifadelerine göre firmalarının geçmişi 1980'li yıllara dayanmaktadır. Gülalp (2001) İslâmi sermayenin yükselişini konu edindiği makalesinde 1960 ve 1970'li yıllar arasında uygulanan ihracata dayalı sanayileşme modelinin nasıl kentlerdeki büyük sanayi ile taşradaki küçük ve orta büyüklükteki sanayi arasındaki mücadeleyi de içerdiğine işaret etmektedir. Bu modelle büyük sanayinin devlet tarafından desteklenmesi ve bununla sanayileşmenin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu ise taşradaki orta ve küçük ölçekli işletmelerin kendilerini dışlanmış hissetmelerine neden olmuştur. Öyle ki Gülalp, 1970'te kurulan ilk İslâmi partiyi bu dışlanmışlık hissinin doğurduğunu belirtir (2001: 435-437). Bununla birlikte, 1980'lerin ortalarında Turgut Özal metropollerdeki laik burjuvaziye ve Anadolu'nun küçük şehirlerindeki dindar işadamlarına hitap ederek iktidara gelmeyi başardı. Özal hükümeti, Türkiye'de özelleştirmenin, çok uluslu şirketlerin ve serbest pazarın girişinin önünü açarken, ekonomik ve siyasal liberalleşme yönünde adımlar attı. Bu model büyük kentlerde yaşayan kent sakinlerinin hayatlarını değiştirirken, Anadolu'nun küçük kentlerindeki dindar işadamlarını kendi holdinglerini kurmaya teşvik ederek Batı merkezli kapitalizmle sıkı bağlar kurmaya yönlendirmiştir (Navaro-Yaşın, 2005: 231-232). Bu dönemde, aynı zamanda, küresel neo-liberal eğilimlerin oluşturduğu bir ekonomik atmosfer de taşradaki işadamlarının birikimleri ile şirket kurmalarına yardımcı olmuştur (Tuğal, 2002: 92).

Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş kentlerinde görüşme yaptığımız işadamlarının şirketlerinin kuruluş yıllarına dair anlatıları da bu tarihler üzerine yoğunlaşmaktadır. Örneğin, Gaziantepli bir işadamı babasının işini ve 1979 yılında şirketlerinin nasıl kurulduğunu şöyle anlatıyor:

> ...babamız ticarete yedi yaşında atılmış. Gerçeklik bu yani yedi yaşında deyince komik. "Dükkânın kepengini kaldıramazdım. Komşular gelir açardı." ...Babam ticarette biraz yol kat edince bizler de belli bir yaşa gelince hepimizi ticarethanesine ortak etmiş. Dükkânda gece saat 9-10'a kadar kalır malları ayırırdık. Çok büyük, Metro market gibi bizim altyapımız vardı. Çok geniş kapsamlı çalışırdık. O zamanlarda Türkiye'nin imalatı olmadığı için iğneden ipliğe, çuvaldıza her şey ithal gelir. Buradan İstanbul'a gitmek 48 saatini alırdı. Mektup yok, telefon yok yani... İstanbul'da am-

> camdan birisi kalır devamlı mal alır, Antep'e gönderir. Antep'te de biz Doğu'ya tüccar olarak satardık. Akordeondan tutun, gramofon, her türlü radyo; o zaman büyüktü radyolar, işte baharat, şeker, lastik ayakkabı, bisiklet, her şeyin satıcısıydık biz. Gramofon iğnesinden tut nakış iğnesine kadar... Türkiye'ye giren T göz merheminin yüzde ellisini biz satardık... Biz toptancıya satardık. Öyle bir altyapımız vardı... İşte sanayiye yöneldiğimizde ticareti bırakmadık... müşterinin talebinin fazla olduğu kalemlere beş altı yıl daha devam ettik... işte arazi aldık sattık. Babamız işte "on kuruş kazanırsan dokuzunu götür araziye yatır" derdi. 1979 yılında X şirketimizin kuruluşu ama babamız o zaman 40 yıl ticaretle uğraşan, Antep'te... Daha sonra bundan plastik kaleminde imalatı yapalım diye düşünüldü ki o sırada ülkede yeni tanınan bu plastik işte örtülüler filan talepleri artmıştı. Biz bunun imalatına girebilir miyiz? diye işte babamız bize önderlik ederekten, 79'da 4 kardeşimizle birlikte bunun ilk yatırımına karar verdik.

Nitekim, bugün, bu kentlerde ekonomik, sosyal, politik ve kültürel alanda eşrafın yerine yukarıdaki anlatıdakine benzer şirket tarihlerine sahip sanayici işadamları öne çıkmaktadır. Kentlerde işadamları ile yaptığımız görüşmeler kültürel alanda yaşanan mücadelelerin de yeni ayrışmalara ve statü gruplarının varlığına işaret etmektedir. Bu ise her üç kentte İslâmi yaşam tarzlarının sembolik mücadele içerisinde yer alması şeklinde görülmektedir. İslâmi öznellikler, İslâmi yaşam biçimleri görüşmeler sırasında sıklıkla dile getirildi. Yaşam tarzlarında görülen bu farklılığın izlerini işadamlarının eşlerinin[3] şirketlerinin yardımseverlik faaliyetlerini değerlendirmelerindeki ayrılıkta da görebiliriz. Bu işadamları için kentin kültürel faaliyetlerinde şirketlerinin yaptığı yardımseverlik etkinlikleri ile de görünür olmak önem taşıyor. Bu tür etkinliklerde kadınlar öncü rol oynamaktadır. Görüşme yaptığımız bu ailelerin üyesi olan iki kadının ailelerinin bu etkinlikleri üzerine olan anlatılarında görülen farklılık dikkat çekici. Denizli'de bir eğitim vakfının da kurucusu olan bir ailenin kadın üyesi, ailesinin vakfı kuruş hikâyesini şöyle anlattı:

> O nasıl başladı, babamı kaybettiğimiz zaman '94 yılında bizim iş yaptığımız İsrailli bir firma, bir aile vardı, onlar da oranın köklü ailelerinden. Sağ olsunlar oğlu ile birlikte başsağlığına geldiler ve bize bir şey getirdiler, dedi ki "biz birini kaybettiğimiz zaman onun adına ağaç dikeriz." Şu anda Kudüs'te babanız adına, atıyorum 20-30 tane ağaç dikildi, istediğiniz zaman gelip görebilirsiniz, üzerinde X yazıyor falan diye. Hepimiz duygulandık, ama küçük ağabeyim daha çok duygulandı ve bir şeyler yapmam gerekiyor dedi. Vakfımız öyle doğdu. Denizli çevresi çok kuraklaşmıştı. Bizim büyüdü-

3 Bu çalışma sırasında çok sınırlı sayıda işadamının eşleri ile veya kadın yakınları ile görüşebildik. Birçok araştırmacının da belirttiği gibi elit gruplar sosyal bilimcilere kapılarını çok zor açıyorlar ve bu grup üyelerini görüşme yapmaya ikna etmek oldukça güç. Çalışmamızda işadamları ile bağlantıyı bu kentlerdeki sanayi odaları aracılığıyla kurduk. Görüşmeyi kabul eden işadamları arasında sadece iki tanesinin eşi ile görüşme yapabildik. İşadamları, eşleri veya ailelerinin kadın üyeleri ile görüşme yapma önerimize sıcak bakmadılar. Genel olarak kadınlar şirketlerde aktif bir role sahip değiller. Bu kadınlar arasında aile vakıflarında çalışanlar bulunuyor. Ancak onların da sayısı sınırlı. Nitekim bu aile vakıflarında aktif olarak çalışan iki kadın ile görüşme yaptık.

> ğümüz zaman Denizli çok yeşil, pırıl pırıl bir şehirdi. Bahçeli evde büyüdüm, bahçeli evler yıkıldı apartman oldu. Evler büyük olsun diye ağaçlar kesildi böyle şeyler oldu.

Gaziantep'te görüşme yatığımız bir işadamının eşinin ailenin eğitim ve kültür vakfı üzerine olan anlatısında ise dinî motivasyonlar öne çıkmakta:

> Bu kadar nimet içerisindeyiz. Mesela bir soğuk havada işte sıcak bir kaloriferli evde oturup da Allahım çok şükür deyip kalmak bence çok büyük bir duyarsızlığın ifadesi. Bunu bir başkası yapabilir ama bizim kesinlikle yapmamamız lazım. Çünkü az önce bahsettiğim gibi bizim Cenab-ı Allah bize farklı şeyler lütfetmiş. Eğer bir şeyleri vermişse sizin bunu, o zaman, kendi rızası doğrultusunda kullanmanız lazım...

Nitekim, görüştüğümüz işadamlarının kentsel yaşamda kamusal görünürlüğü olan bir bölümünün gündelik yaşam pratiklerinde İslâmi yaşam biçimi belirleyiciydi. Gerçekten de, işadamlarının da içinde bulunduğu bu kentlerdeki hâkim sınıfın yaşam tarzı, tüketim alışkanlıklarının, zevkler ve kültürel pratiklerin İslâmi yaşam biçimlerine göre düzenlendiğine işaret etmektedir. Bu ise, dinî kimliklerin kültürel pratikler ve zevkler üzerinde belirleyici bir role sahip olabileceğini göstermektedir. Tıpkı etnisite gibi dinî kimliklerin de yaşam tarzları ve zevkler üzerinde olabilecek bu etkisi, Bourdieu'nün, yaşam tarzlarının, yalnızca sınıf konumları tarafından belirlendiği düşüncesi içerisinde gözardı edilir. İşadamları ile yaptığımız görüşmeler yaşam tarzları ve kültürel zevkler üzerindeki dinî formların etkisine ve bunun sonucunda işadamlarının yaşam tarzlarında oluşan ayrışmaya işaret etmektedir. İşadamları arasında görülen bu farklı yaşam tarzları İslâmi yaşam tarzlarının da bu sınıf içerisinde görünür olma çabasının izlerini yansıtmaktadır. Bu ise, ilk bölümde üzerinde durduğum, taşra kentlerindeki kültürel alanda hâkim olan yaşam tarzları biçimlerinden farklılık göstermektedir.

Geçmişte eşrafın temsil ettiği Batılı yaşam tarzı bu sınıfın simgesel göndermelerini temsil ederken, bugün İslâmi yaşam tarzı ve estetik anlayışı da üst sınıfın yaşam tarzları ve kültürel pratiklerinde belirleyici olmaktadır. Benzer bir biçimde Navaro-Yaşın (2005: 256) da dindar bir kapitalist sınıfın Türkiye'de gelişmeye başladığına ve İslâmi yaşam tarzlarının simgelerinin de üst sınıf yaşam tarzları içinde yer almasını istediklerine işaret etmektedir. İşadamları ile yaptığımız görüşmeler de bunu doğrulamaktadır. Mesela, yaşam tarzları ve tüketim alışkanlıklarının yansıtıldığı işyerlerinin dekorasyonu bu ayrışma konusunda ipuçları veriyor. Görüşmelerimizi hep işadamlarının işyerlerinde yaptık. İslâmi yaşam tarzının hâkim olduğu işyerlerinde şirket çalışanları için mescit mutlaka bulunuyor. Bu işyerlerinde çalışanlar arasında kadınlar da yer alıyor ancak kadın çalışanlar genellikle türban kullanıyorlar. Nitekim Durakbaşa (1987) çağdaş Türkiye'de tesettür ve Atatürk simgelerini kültürel kimliğin temel göstergeleri olarak yorumlamıştır. Benzer şeklide görüştüğümüz bazı işadamlarının kadınlarla el sıkışmak istemediklerini gördük.

Bununla birlikte görüştüğümüz işadamları İslâmi yaşam tarzlarını benimserken, Navaro-Yaşın'ın (2005: 256) betimlemesi ile İslâmcı yazarların "Batılı şeyler" kullanan veya "Batılılaşmış yaşam tarzları" olarak tanımladıkları orta sınıf yaşam tarzları ve zevklerine de eğilim göstermektedirler. Örneğin, Kahramanmaraş'ta görüştüğümüz bir işadamı çocuklarını bir sanat evine yolladığını ve çocuklarının burada müzik, bale dersleri aldıklarını dile getirirken, yine bu kentte yaptığımız bir başka görüşme sırasında bir işadamı ise çocuklarının İngilizcelerini geliştirmeleri için yanlarında bir süre bir İngiliz dadı çalıştırdıklarını belirtti. Nitekim, İslâmi yaşam tarzlarının belirleyici olduğu bu grup içerisinde yer alan işadamları çocuklarının eğitimine önem veriyorlar ve çocukları için kolej eğitimini ve özel üniversiteleri tercih ediyorlar. Onları, yabancı dillerini ilerletebilmeleri için tatillerde yurt dışındaki dil eğitim kurslarına yolluyorlar. Çocuklarının sporla ve sanatla ilgilenmelerini teşvik ediyorlar.

Söz konusu orta sınıf yaşam tarzlarına ve kültürel pratiklerine olan eğilimi Gaziantep'te işadamlarından birisinin eşi ile ailenin bağ evinde yaptığımız görüşme sırasında da gözlemledik. Geniş bir arazi içerisinde yer alan bağ evinin bahçesinde büyük bir yüzme havuzu bulunuyordu. Görüşme sırasında ailenin çocukları bu havuzda yüzebilmek için annelerinden izin istemişlerdi. Geçmişte misafirlerini daha çok evlerinde veya bağ evlerinde ağırlayan işadamları artık bu kentlerde açılan yeni lokanta ve otel mekânlarını da kullanıyorlar. Benzer bir biçimde, bu işadamlarının evlilik törenleri gibi zevkin sunulduğu ve zevklerin rekabet ettirildiği sosyal aktivitelere önem verdikleri de görülmektedir. Öyle ki Gaziantep'te son yıllarda yayımlanan *Gaziantep Life* ve *Gaziantep Cemiyet Hayatı* dergilerinde bu tip toplantılara katılan veya bu toplantıları düzenleyen işadamları ve ailelerinin resimleri de yer almaktadır. *Gaziantep Life* dergisinde kentteki kültür ve sanat etkinlikleri, Gaziantepli sanatçılar ile yapılan görüşmeler, kentteki yaşamın, yemek, mekânlar, insanlar ve aileleri de içeren tarihsel tasviri ile daha çok "yerel" kültüre yer verilmektedir. *Gaziantep Cemiyet Hayatı* ise kentteki düğün ve açılışları konu edinmektedir.

Çalışmamız dinin işadamlarının kültürel tercihleri ve zevkleri üzerinde belirleyici rolü olduğunu da göstermektedir. Katz-Gerro da kültürel pratikler üzerine İtalya, Almanya, Amerika, İsveç ve İsrail'e baktığı karşılaştırmalı çalışmasında, sınıf kadar dinin kültürel tüketim ve pratikler üzerinde rolünü olabileceğine işaret eder (Katz-Gerro, 2002: 221-222). Bu nedenle işadamları arasındaki yaşam tarzlarını yeknesak olarak tanımlayamayız, aksine bu sınıfın yaşam tarzları dinî kültürel ve tüketim pratiklerine göre ayrışmaktadır. Böylece, her ne kadar dindar işadamlarının yaşam tarzları orta sınıf yaşam tarzları ve zevkleriyle dinî kültürel pratikleri birleştirme eğilimi gösterse de, diğer yaşam tarzlarını veya farklı bazı kültürel pratikleri ve tüketim biçimlerini dışlamaktadır. Nitekim Göle'nin üzerinde durduğu Caprice Otel örneğini kültürel tüketim veya orta sınıf yaşam tarzları ve zevkleri ile dinin iç içe geçmesi şeklinde okuyabili-

riz (2000: 36)[4] Bu otel bir yandan lüks tüketim ve eğlence veya tatil gibi farklı tüketim pratiklerini İslâmi yaşam tarzına dâhil ederken, diğer yandan namaz saatlerini gözeterek, alkollü içki sunmayarak, kadın ve erkekler için ayrı plajlar ve yüzme havuzları ve haşama bulundurarak dinin kültürel tüketim ve pratikler üzerindeki belirleyiciliğine işaret eder.

Kültürel alanda ayrışmalar dinî formların yanı sıra etnisiteye de bağlı olmaktadır. Gaziantep kenti örneğinde kültürel alanda etnisitenin de zevklerin tanımlanmasında ve sınırların çizilmesinde etkin bir role sahip olduğu görülmektedir. Gaziantep'te yaptığımız görüşmeler sırasında kültürel pratikler ve zevkler ifade edilirken veya savunulurken bir yandan da söylemlerde etnisiteye dayalı sınırlar çizildi[5]. Buna ilave olarak kentin ekonomik alanına dair konuşmalarda işadamlarının ekonomik alandaki pratikleri yerlilik ve göçle gelen nüfus karşıtlığına göre tanımlanıyor ve ayrıştırılıyordu. Bourdieu *Distinction*'da (2000) yaşam tarzlarımız ve kültürel pratiklerimiz üzerine olan söylemlerimizin de önemli olduğunu vurgular. Kültürel pratiklerimiz ve yaşam tarzlarımız kadar bunlar üzerine nasıl konuştuğumuz da yaşam tarzları alanında yaşanan ayrımlara ve mücadelelere işaret eder. Gaziantep'te yaşam tarzları ve kültürel pratikler üzerine olan söylemlerde etnisite bağlamında farklılıkların kurulduğunu görüyoruz.

Bununla birlikte, Bourdieu'nün Fransız zevki üzerine yaptığı etnografya çalışması *Distinction*'ın (2000) ana eksenini, ekonomik ve kültürel sermaye farklılıklarının kültürel pratiklere etkisi oluşturmuştur. Tabakalaşmada etkili olan cinsiyet, yaş, bölge, etnisite gibi diğer faktörlere ise çalışmasında yer vermemiştir. Öyle ki, Li Puma (1995: 23) Bourdieu'nün alan, sermaye ve habitus kavramlarından yola çıkarak oluşturduğu kültür teorisinde etnisite gibi ayrışmalara yer vermediğini belirtir. Bourdieu'nün göreceli olarak homojen 1970'ler Fransası'nda yaptığı çalışmasında belki de etnisitenin zevkler alanındaki ayrışmada çok belirgin bir etkisi yoktu. Ancak, Gaziantep'te yaptığımız görüşmeler kültürel alanda yaşanan mücadelenin etnisite boyutunu da içerebileceğine işaret etmektedir.

1990'larda Gaziantep'e Doğu'dan göç eden Kürt nüfus kent ekonomisinin hemen hemen tüm sektörlerinde rekabete dâhil oldu. Gaziantep Sanayi ve Ticaret Odalarının yöneticileri ile yaptığımız görüşmelerde de kent ekonomisindeki bu dönüşüme işaret edildi. Gaziantep'e Doğu'dan olan göçlerle birlikte kentin sanayisinde ve ticari yaşamında Kürt işadamlarının güçlü konumlara sahip olduklarını görmekteyiz. Gaziantep Ticaret Odası Genel Sekreteri Mesut Ölçal da kentin ekonomik gelişimini anlatırken göçe işaret etmektedir:

---

4 Göle, Caprice Otel örneğini İslâmi hareketin kamusal görünürlülüğünün nasıl paradokslar taşıdığını göstermek için kullanır (2000: 36). Nitekim, İslâmi entelektüellerce, yeni oluşan İslâmi orta sınıf ve onun yeni tüketim kalıpları eleştirilmektedir. Göle'ye göre Caprice Otel örneği, İslâmi politikaların kendi içindeki gerilimlerine işaret eder.

5 Quebec'te kültürel tüketim alanında kültürel farklılığa açıklığın nasıl ifade edildiği araştıran Ollivier (2008) de bu nokta üzerinde durur.

> Şimdi tabiî Gaziantep hem Anadolu Kaplanı, hem de diğer yönü ile çok yönü olan bir kent. Şöyle, özellikle 1970'li yıllardan sonra hem ekonomide değişim rüzgârını yakalayan, hem de çok yoğun göçlerle karşı karşıya kalan bir kent. Aynı zamanda da çok değişik kesimlere de hitap eden bir kent. Gaziantep'in işte tarihten gelen bir özelliği çok dinamik bir yapısı, çok eski bir yerleşke. Dolayısıyla her şeyi, her gelişimi dolu dolu yaşıyor. Krizleri çok dolu yaşıyor, ekonomik gelişimi çok dolu yaşıyor.

Kent ekonomisinde Doğu'dan göç eden ailelerin de söz sahibi olması "yerli" yatırımcılar tarafından açık bir şekilde olmasa da eleştirilmektedir. Görüşmelerde sıklıkla göç eden ailelerin "yerli" ailelere göre "cesur" ve "dayanışma içinde oldukları" belirtilirken, başarılarının altında bu niteliklerinin yattığı vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, sözlü anlatılar, kent ekonomisinde "yerli" ailelerin değil de göç eden ailelerin başarılı olması karşısında duyulan hayal kırıklığına işaret etmektedir. Başka bir görüşmede kentte eşrafın hâlâ ekonomiye hâkim olup olmadığını sorduğumda verilen yanıtta göç edenler ve onlar arasındaki dayanışmaya ve "yerliler" ve göç edenler arasındaki farklara vurgu yapılmakta:

> Antep sanayisine Antep'in yerlileri hâkim değil, dıştan göçle gelen, buraya yatırım yapan yatırımcıların sanayide ve ticarette hâkimiyetini görüyorum ben. Onlar da inanılmaz bir dayanışma içindeler, kendi kendilerini ayrı bir sınıf gibi görüyorlar. Bence esas dikkat edeceğiniz nokta o. Çünkü Antep'in yerlisi dediğimiz eşrafı, ekonomik gücünü kaybetmiş, çünkü her şeyde utanma ve ayıp duygusu var. Fakat dışarıdan gelen bir insan bir kere buraya bir amaçla geliyor. Ben burada para kazanacağım, her şey benim için mubah diyor, tanıyan da yok... Bunu Antep'in yerlisi yapamıyor, çünkü bunu Antepli yapsa, cemiyetin bir baskısı var ayıplarlar ve utandırırlar o adamı... Dışarıdan gelen arkadaşlarda böyle bir cemiyet baskısı yok, adam belli bir gaye için gelmiş.

Gaziantep Ticaret Odası yöneticisinin görüşmede dile getirdikleri de bu noktada dikkat çekici:

> ...Şimdi tabiî ben de Antep'in yerlisiyim. Zaman zaman bakıyoruz, sabah bir başka arkadaşla aynı şeyi, o da Antep'in yerlisi ve eski zenginlerinden, yani şehri yönlendiren insanlardan birinin oğlu. Hep şeyi konuştuk, biz Anteplilerin geride kaldığını ama dışarıdan gelen bu sermayenin ve girişimcilerin belli noktalarda çok cesaretle çok iyi girişimler yaptığını paylaştık. Tabii bunun sosyolojik nedenleri var. İşte bir yerin dışında olup insanların birbirine tutkun olması, ataerkil bir aileye sahip olması, insanların dört bir yandan birbiri ile bakir bir şekilde çaba sarf etmesi, mücadele etmesi ve öbür tarafta da "nasılsa biz bu memleketin çocuğuyuz" deyip, birbirini hasetleyip işte "nasılsa bize bir şey olmaz" düşüncesi ile hareket eden insanlar. Tabiî ki işte Antep'te yeni burjuvazi doğmaya başladı. Siyaset zaten bu konuda çok etken, özellikle sermayenin hangi tarafta olduğunu bilen siyasetçiler ve kimler düştü, kimler daha çok nüfuz yapısına sahip; siyasetçiler de bu yanda çaba sarf etmeye başladılar. Ve herkes birbirine yandaş olmaya başladı. İşte Gaziantep'te bugün Diyarbakırlılar Derneği, Bitlisliler Derneği, Siirtliler Derneği, bilmem ne derneği falan filan bunlara siya-

> setçilerimiz de yardımcı oldu. Hâlâ daha yardımcı oluyorlar. Bu sosyolojinin, siyasetin getirdiği bir şey.

Ticaret Odası Genel Sekreterinin görüşlerine benzer görüşler diğer görüşmeler sırasında da sıklıkla dile getirildi. Öyle ki, göçle gelen nüfus "cesur" olarak tanımlanırken "yerli" yaşam tarzı ile göçle gelen nüfusun yaşam tarzı da ayrıştırıldı. Aslında, "yerli" yaşam tarzı birbirini kıskanan bireyler ile karakterize edilirken, kentsel yaşam tarzının özellikleri ile tanımlanmaktadır. Göçle gelenler ise ataerkil ve aile bağlarının güçlü olduğu yaşam tarzları ile bağlantılandırılmaktadır. Kentteki ekonomik pratiklere dair konuşmalarda "yerli" yaşam tarzına vurgu yapılması ve bunun etnisiteyle ilişkisel olarak tanımlanması durumu, işadamlarının yaşam tarzları üzerine olan konuşmalarında da görülmektedir.

Gaziantep'te Kürt işadamları da orta sınıf zevkleri ve yaşam tarzı alanındaki mücadelenin içinde yer alıyorlar. Kürt işadamları ve ailelerinin çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun küçük kent ve kasabalarında yaşayan muhafazakâr ailelerden gelmektedir. Onlar da diğer işadamları gibi statülerini ortaya koyabilmek için para harcamaktan kaçınmıyorlar. Lüks arabalara sahipler, kentte üst gelir gruplarının yaşadıkları yerlerde oturuyorlar, görkemli düğün törenleri düzenliyorlar. Firmalarında da yenilikleri takip ediyorlar. Örneğin, bu firmalardan birisi yakın zamanda büyük bir reklam kampanyası ile ünlü markaların tanıtımını yapan bir uzmanla çalışmaya başlayacaklarını açıkladı. Nitekim görüştüğüm işadamı kentteki tenis kulüplerine üyeliğini sorduğumda şöyle yanıtladı:

> Her ikisine de üyeyim, birisinin kurucularındanım. Böyle mekânların zaman içerisinde çoğalacağını düşünüyorum. Deniz değil ama artık balıkçılarımız oluyor. Bunlar yeterli mi, değil mi onu sorarsanız yeterli değil hiçbir zaman. Gazino alışkanlığı artık yok, gitmek isteyenler, misafirini götürmek isteyenler için eğlence yerleri var. O eski tarz gazinolar değil de beş yıldızlı oteller, daha farklı yaşam tarzları. Bunların da olması lazım. Bizim eğer Avrupa Birliği üyeliği için hazırlanıyorsak bunların da değişmesi lazım, ama değişmesi lazım derken kimsenin de kendisini unutmaması lazım. Örf adetler de önemli. Bunlar da bir taraftan bir yere yazılmalı ve onlar da takip edilmeli.

Bütün bunlar tıpkı diğer işadamları gibi Kürt işadamlarının da orta sınıf yaşam tarzı ve zevklerinin alanına dâhil edilme mücadelesi verdiklerini göstermektedir. Görüşmeler bu alanda yaşanan mücadeleye işaret ediyor. Görüştüğümüz eşraf ailesi üyelerinden birisi, içinde yaşadığı apartman dairesini anlatırken bu apartmandan daire almak isteyen bir Kürt ailesine apartman sakinleri ile birlikte nasıl karşı koyduklarını hatırladı ve cümlesine şöyle devam etti:

> Mesela biz kendi apartmanımızda 30'a yakın dairemiz vardı mesela atıyorum 150 milyarlık daireleri bazı ailelere 120 milyara verdik, ama hoşlanmadığımız birine verme-

> dik. Hatta sattığım daireyi başkasına satmıştı, hoşlanmadığımız bir adamdı çağırdık geri satın aldık başka birine sattık. Huzurumuz bozulmasın, aile düzenimiz bozulmasın. Çünkü onların çocuk yetiştirme tarzı, onların yaşam tarzı farklı. Bizim evimizde misafir bayramda, hastalıkta falan filan o şekilde girer çıkar. Onlara misafir geldiği zaman 30-40 kişi geliyor, adamın evinin önünde bir ayakkabı demeti oluyor senin kapının önüne kadar geliyor. 30 kişi bir anda oturuyor... Onlar öyle alışmış. Mesela bir aile, haftanın belli günü 2. gün olmasa bile 3. gün mutlaka biraraya geliyorlar. Bizde öyle bir şey yok, benim çocuğum bilgisayar oynar, öbürü yüzme kursuna gider herkesin kendi programı vardır. Mesela ben çocuğumun nerede olduğunu bilirim, onlarda öyle bir program yok.

Bu anlatıda orta sınıf yaşam tarzları kültürel sınırlar çizilerek "geleneksel" yaşam tarzından ayrıştırılmaktadır. Kürt nüfusun genel özelliklerinden biri geniş aile formuna sahip olmalarıdır. Aile ilişkilerinin ve ziyaretlerinin yoğun olduğu bu yaşam tarzı, orta sınıf çekirdek aile yaşam tarzından farklıdır ve Batılı yaşam tarzıyla iç içe geçmiş orta sınıf değerlerinde "geleneksel" ve "kırsal" olanı ifade etmektedir. Benzer şekilde, görüşmeler sırasında işadamları "yerel" yaşam tarzına vurgu yaparken kentin dışarıdan gelenlere nasıl kucak açtığına ve onların da bu "yerli" yaşam tarzına uyum sağladığına vurgu yaptılar. Woodward ve Emmison (2001) Avustralya'da zevkler üzerine yaptıkları çalışmalarında "zevkli" ve "zevksiz" gibi tanımlamaların, yalnızca estetik değerlere değil etik ve toplumsal eğilimlere de işaret ettiğini gösterirler. Görüşmelerde, yaşam tarzlarına ve zevklere dair olan değerlendirmelerin "yerel" yaşam tarzı vurgulanarak yapılması, yaşam tarzlarına dair olan değerlendirmelerin etnisite boyutunu da içerebileceğini göstermektedir.

Böylece, bu kentlerde, yaşam tarzları alanının din ve etnisite boyutunu içerdiğini söyleyebiliriz.

Sonuç yerine

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren her üç kentte eşrafın kültürel alanda hâkim olduğunu ve kültürel pratikler ve zevklerin Batılı yaşam tarzları çerçevesinde düzenlenirken sınırların ve ayrışmaların da buna bağlı olarak yapıldığını gördük. Gaziantep, Denizli ve Kahramanmaraş'ta eşraf, Batılılaşma projesinin gündelik yaşama uygulanmasında öncü olmuştur. Eşraf kadınlarının buradaki aktif rollerini gözardı edemeyiz. Nitekim kentte beğeninin kıstasları eşraf kadınları tarafından belirlenmiş ve orta sınıfa da model olmuştur.

Göstermeye çalıştığım gibi eşraf aileleri Batılı yaşam tarzının ve tüketim alışkanlıklarının kentlerde temsilcileri olmuşlardır. Günümüzde ise İslâmi yaşam tarzı, orta sınıf zevkleri ve yaşam tarzları içerisinde yer edinmeye çalışırken, kültürel alandaki mücadele, etnisite boyutunu da içermektedir. İşadamlarının kültürel pratikleri ve zevkleri ve bunlar üzerine olan ifadeleri bu sınıfta yaşam

tarzları arasındaki ayrışmaya ve bu ayrışmada din ve etnisitenin rolüne işaret etmektedir. İslâmi yaşam tarzları işadamları arasındaki farklı yaşam tarzlarını göstermektedir. Böylece, işadamları arasında yaşam tarzları ve kültürel pratiklerini dinî formlara göre düzenleyen grup ve buna bağlı ayrışmayı görüyoruz. Bununla birlikte, görüşmeler işadamlarının bir kısmının takip ettiği İslâmi yaşam tarzlarının orta sınıf yaşam tarzları ve zevklerini dışlamadığını da gösterdi. Fakat dinî yaşam tarzları ile orta sınıf yaşam tarzları ve zevkleri birleştirilmeye çalışılsa da, dinin kültürel pratikler üzerindeki belirleyiciliği görülmektedir. Nitekim dinî formlara uymayan farklı bazı kültürel pratikler ve tüketim biçimleri dışlanmaktadır. İşadamlarının yaşam tarzları ve kültürel pratikleri ve bunun üzerine olan ifadeleri etnisiteye bağlı ayrışmalara da işaret etmektedir. Yaşam tarzlarına ilişkin ifadeler ve ayrıştırmalar etnisite bağlamında yapılmaktadır. Eşraf ve işadamlarının yaşam tarzları ve kültürel pratikleri, taşra kentlerinde üst sınıfların oluşumunda, kültür ve tüketimin rolüne işaret ediyor. Bu alanda yaşanan ayrışmalar ve kültürel alanın dinamiklerinin incelenmesinin, eşitsizlikleri anlamamız açısından önemli olduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

Akdiş, M. (2000) "Denizli Ekonomisi ve Globalleşme", *Denizli Ticaret Odası Dergisi*, 24: 10-13.

Akşit, B., Ayata, S. Mutlu, K, Nalbantoğlu, Ü., Akçay, A., Şen, M.ve Çiftçi, C. (1994) *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması.*, T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma Idaresi, Ankara.

Akşit, B., Akçay, A. (1999) "GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama", *75.Yılda Köylerden Şehirlere*, A. Hacımirzaoğlu (der.) içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 323-332.

Ayata, S. (2004) "Bir Yerel Sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Ekonomik Dünya ile İlişkiler", *İlhan Tekeli için Armağan Yazıları*, S. İlkin, O. Silier, M. Güvenç (der.) içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 559-590.

Devlet İstatistik Enstitüsü (2002) *Nüfus İstatistikleri*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.

Duben, C. ve Behar, C. (1996) *İstanbul Haneleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Durakbaşa A., Cindoğlu D. (2005) "Tezgah Üstü Karşılaşmalar: Toplumsal Cinsiyet ve Alışveriş Deneyimi", *Kültür Fragmanları*, D. Kandiyoti ve D. Saktanber (der.) içinde, Metis Yayınları, İstanbul, s. 84-100.

Durakbaşa, Ayşe (1987) "The Formation of Kemalist Female Identity: A Historical-Cultural Perspective", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi.

Bourdieu, P. (1997) "The Forms of Capital", *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford A.H. Halsey (der.) içinde, Oxford University Press.

— (2000) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge, Londra.

Buğra, A.(1995) *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Göçek, F.M. (1996) *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, New York.

Göle, N. (2000) "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak", *İslamın Kamusal Yüzleri*, N. Göle (der.), Metis Yayınları, İstanbul.

Gunn, S. (2005) "Translating Bourdieu: Cultural Capital and the English Middle Class in Historical Perspective", *The British Journal of Sociology*, 56: 49-64.

Gülalp, H. (2001) "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party', *International Journal of Middle East Studies*, 33(3): 433-448.

Işın, Ekrem (1985) "19. yy'da Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kandiyoti, D. (1997) "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.) içinde, University of Washington Pres, Seattle.

Karadağ, M. (2009) "On Cultural Capital and Taste: Cultural Field in a Turkish City in Historical Perspective", *European Societies*, 11(4): 531-553.

Katz-Gerro, T. (2002) "Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States", *Social Forces*, 81(1): 207-229.

Koçer, Nejat http://www.gso.org.tr/default.asp?syf=haber_detay&haber_id=-1631324274.

Li Puma, E. (1995) "Culture and The Concept of Culture in a Theory of Practice", *Bourdieu: Critical Perspectives*, M. Postone, E.L. Puma, C. Calhoun (der.) içinde, Polity Press, Cambridge.

Lovell, T. (2000) "Thinking Feminism with and again Bourdieu", *Reading Bourdieu on Society and Culture*, B. Fowler (der.) içinde, Blackwell, UK.

Navaro-Yaşın, Y. (2005) "Kimlik Piyasası", *Kültür Fragmanları*, D. Kandiyoti, D. Saktanber (der.) içinde, Metis Yayınları, İstanbul.

Ollivier, M. (2008) "Modes of Openness to Cultural Diversity: Humanist, Populist, Practical, and Indifferent", *Poetics*, 36: 120-147.

Özgür, H. (2005) "Integration of a Local Economy to the Global and European Markets through Export-Led Growth and Specialized Textile Products Export: Home Textile Production in Denizli-Turkey", *New Members-New Challenges for the European Regional Development Policy*, Institute in Regional Science, Lodz-Cracow. (http://wz.uni.lodz.pl/ersa/abstr/ozgur_p.pdf)

Öztürk, A. ve Ozan, E. 2004 "Kahramanmaraş'ta Sanayinin Tarihsel Gelişimi", I. Kahramanmaraş Sempozyumu, s. 1389-1400, (http://www.kahramanmaras.bel.tr/images/stories/Sempozyumlar/kahramanmaras_sempozyumu/c3/35_Alihan_OZTURK_Eyyup_OZAN.pdf).

Postone M., Li Puma E., Calhoun C. (1995) "Bourdieu and Social Theory", *Bourdieu: Critical Perspectives*, M. Postone, E.L. Puma, C. Calhoun (der.) içinde, Polity Press, Cambridge.

Prior, N. (2005) "A Question of Perception: Bourdieu, Art and the Postmodern", *The British Journal of Sociology*, 56(1): 123-139.

Saracoğlu, D.Ş., Başak, Z. (2009) "Firmalar Arası Değişim İlişkileri Kapsamında Fason Üretim: Denizli ve Gaziantep Tekstil Sektörü Örneği", *Toplum ve Bilim*, 114: 214-237.

Scott, J., Lopez, J. (2000) *Social Structure*, Buckingham: Open University Press.

Skeggs, B (2001) *Formations of Class and Gender*, Sage Publications, Londra.

Tuğal, C. (2002) "Islamism in Turkey: Beyond Instrument and Meaning", *Economy and Society*, 31(1): 85-111.

TÜİK. *Bölgesel Göstergeler 2007*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası: Ankara.

Veenstra, G. (2005) "Can Taste Illumine Class? Cultural Knowledge and Forms of Inequality", *Canadian Journal of Sociology*, 30(3): 247-279.

Weber, M. (1997) "Class, Status, Power", *From Max Weber: Essays in Sociology*, H.H. Gerth ve C. Wright Mills (der.) içinde, Routledge, Londra.

Weininger E.B. (2005) "Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis", *Approaches to Class Analysis*, E. O. Wright (der.) içinde, Cambridge Universty Press, Cambridge.

Woodward, Ian ve Michael Emmison (2001) "From Aesthetic Principles to Collective Sentiments: The Logic of Everyday Judgements of Taste", *Poetics*, 29(6): 295-316.

Eşraf ailelerinin statü kazanma mücadelelerinde kadınların rolü

*Gül Özsan**

Özet: Bu makale, Denizli, Aydın, Muğla, Kahramanmaraş ve Gaziantep'te gerçekleştirdiğimiz, "Türkiye'de Taşra Burjuvazisinin Oluşum Sürecinde Yerel Eşrafın Rolü ve Taşra Kentlerinde Orta Sınıflar" başlıklı araştırmamızın verilerinden hareketle yazıldı (Durakbaşa, Karadağ ve Özsan, 2008, TÜBİTAK destekli). Makalede, eşraf ailelerinden kadınlarla yaptığımız görüşmelere dayanılarak, bu ailelerin statü kazanma mücadelelerinde, kadınların yürüttükleri etkinliklerin öneminin gösterilmesi amaçlandı. Eşraf ailelerinde kadınların üstlendikleri roller, hem yerel ve yönetici elitle (devletin temsilcileri ve ayrı niteliklerdeki kamu görevlileri) kurulan ilişkilerde hem de kentte daha alt konumlardaki ailelerle kurulan ilişkilerde kritik bir önem taşımaktadır. Kadınlar, özellikle sosyal sermayenin oluşturulmasında ve çeşitli sermaye biçimlerinin dönüştürülmesinde temel rolleri üstleniyorlar. Bu nedenle de bu çalışmanın birinci savını; bu ailelerde eşraflığın kurucu aktörlerinin kadınlar olduğu tezi oluşturuyor. Bu makalede, eşraf ailelerinden kadınların, bulundukları aile içindeki konumlarını güçlendirmeye çalışırken, bir yandan da ailelerinin sınıfsal konumları için hangi temel rolleri üstlendikleri gösterilmeye çalışıldı. Eşraf ailelerinden kadınların aynı anda her iki konumu da güçlü bir duruma getirmeye çalıştıkları, dolayısıyla cinsiyet ve sınıf konumlarının örtüştüğü, iç içe geçtiği ortaya kondu.

Anahtar sözcükler: Eşraf, eşraf aileleri, statü, statü mücadelesi, kadınların konumları, sosyal sermaye, kültürel sermaye

Bu çalışma, beş ayrı kentte (Denizli, Aydın, Muğla, Kahramanmaraş ve Gaziantep) gerçekleştirdiğimiz, "Türkiye'de Taşra Burjuvazisinin Oluşum Sürecinde Yerel Eşrafın Rolü ve Taşra Kentlerinde Orta Sınıflar" başlıklı araştırmamızın verilerine dayanıyor (Durakbaşa, Karadağ ve Özsan, 2008, TÜBİTAK Destekli). Araştırmada, eşraf ailelerini özellikle sahip oldukları sosyal sermaye açısından görmeye çalıştık. Bu çalışma, eşraf ailelerden kadınlarla yaptığımız görüşmelere

(*) Marmara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

dayanarak, eşraf ailelerinin statü[1] kazanma mücadelelerinde kadınların ev içinde ve dışında yürüttükleri etkinliklerin önemini gösterıneyi amaçlıyor. Görüştüğümüz eşraf ailelerinden kadınların, kendi ailelerinden ve aile ilişkilerinden söz ederken, kendilerini nasıl konumlandırdıklarını ve anlattıklarını incelemeyi hedefliyor. Çalışmada, eşraf ailelerinden kadınların bir yandan bulundukları aile içindeki konumlarını güçlendirmeye çalışırken, bir yandan da ailelerinin sınıfsal konumları için hangi temel rolleri üstlendiklerinin, özellikle aile işletmesinin kuruluşu sürecinde erkeklerle birlikte nasıl bir işbölümü yaptıklarının gösterilmesi çabasında olunacak. Bu çalışmada, eşraf ailelerinde kadınların aynı zamanda her iki konumu güçlü bir duruma getirmeye çalışırken, bu iki alanın birbirini nasıl kurduğuna odaklanılacaktır. Dolayısıyla, cinsiyet ve sınıf konumlarının bağlantılı olduğuna, iç içeliğine dikkat çekilecektir.

Eşraf ailelerinde kadınların üstlendikleri roller ve işbölümü, hem yerel ve yönetici elitle (devletin temsilcileriyle) kurulan ilişkilerde hem de kentte daha alt konumlardaki ailelerle kurulan ilişkilerde önem kazanmaktadır. Çalışmada, eşraf ailelerinde kadınların özellikle sosyal sermayenin oluşturulmasında ve çeşitli sermaye biçimlerinin dönüştürülmesinde[2] çok temel rolleri üstlendikleri, dahası bu aileler temelinde düşünüldüğünde eşraflığın kurucu aktörlerinin (kişilerinin) esas olarak kadınlar olduğu tezi ileri sürülüyor. Bu makalede değerlendirilen görüşmeler, beş taşra kentinin eşraf ailelerinin kadın fertleriyle yapılan görüşmelerle sınırlı tutuluyor. Bununla birlikte, Denizli'de daha fazla kadına ulaşabilmemiz, makalede bu kentten eşraf ailelerinden daha fazla kadınla yapılmış görüşmeye yer vermemize neden oldu.

---

1 "Sınıf"ı, kavramsal olarak "sosyal topluluk"la aynı değerde ele almanın yanlışlığına işaret eden Weber, sınıfların tersine, statü gruplarının genellikle "sosyal topluluklar" olduğunu belirtmektedir. Ona göre farklı sınıf konumlarının söz konusu olmasına karşın, "sınıf konumu", en temelde "piyasa konumu"dur. Dolayısıyla "tümüyle ekonomi tarafından belirlenen 'sınıf konumu'na" karşın "statü konumu", "toplumsal onur" ve "toplumsal itibar iddiası" olarak tanımlanabilir. Bu "onur", "bir topluluk tarafından paylaşılan herhangi bir nitelikle ilgili" olabileceği gibi "sınıf konumu"yla da ilişkili olabilir. Ancak, "statü onurunun mutlaka bir 'sınıf konumu'yla bağlantılı olması gerekmez." Bu sebeple de "salt ekonomik" güç, "sosyal onur için geçerli neden sayılmaz." Nihayetinde sınıf ve statüyü birbirinden ayıran Weber, "sınıfların asıl yerinin ekonomik düzen içinde olmasına karşılık, 'statü gruplarının asıl yeri'nin 'sosyal düzen', yani 'onur' dağılımının yer aldığı toplumsal alan" olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, "sınıflar ve statü grupları, bulundukları alanların içinden" birbirlerini etkilerler ve aralarındaki farklılıklar sık sık örtüşür (Weber, 1998: 269-287; bkz. Weber, 1998, Turner, 1988). Bourdieu tersine sınıf ve statü arasında zorunlu bir ilişki olduğunu belirtmektedir (Weininger, 2005: 95). *Distinction*'da sosyal sınıflar ile statü grupları arasındaki ilişki üzerinde duran Bourdieu, Weber'in sınıf ve statü arasında vurguladığı farklılıkları "ekonomik" ve "sembolik" farklılıklar olarak görmektedir (Scott, 1996: 32). Bu çalışmada, eşraf aileleri belli bir sosyal konuma sahip statü grupları olarak görülmelerinin yanı sıra sosyal bir sınıf olarak düşünüldüler. Eşraf aileleri, belli bir maddi varlığı taşısalar da, bulundukları kentlerdeki varlıkları esas olarak sahip oldukları "toplumsal itibar"a, "saygınlığa" ve "toplumsal onur"a dayanıyor.

2 Bourdieu, sermayenin "dönüştürülmesi" ile, hâkim sermaye bileşiminde meydana gelen değişimi veya bir sermaye tipinden diğerine geçişi kastetmektedir. Küçük toprak sahibinin oğlunun memur olması veya küçük zanaatçılıktan ofis çalışanı olmaya doğru yapılan hareketlilik buna örnek verilebilir (Bourdieu, 1996: 131-132).

Bir sosyal konum ve statü grubu olarak eşraflık ve eşrafın cinsiyeti

Eşraf deyince bir taşra kentinin ya da kasabasının yerli ahalisinin ileri gelenleri akla gelir ve bu ileri gelenlerin de erkek olduğu varsayılır. Belli bir zenginlik, statü ve itibar üzerine kurulu olan eşraflık, bu özellikleri nedeniyle erkeklere ait bir konum ve alan olarak düşünülüyor. Dolayısıyla eşraf kavramı hem erkek hem de eski çağrışımlıdır. Ayrıca, eşraf ve eşraflık, günlük hayatta birbirine benzer bir sosyal konumdaki insanları çağrıştırıyor olsa da ("buranın eşrafı" dediğimizde), dolayısıyla homojen bir kategori olarak algılansa da, aslında eşraf aileleri kökenleri, zenginlik biçimleri, kendi aile tarihlerini (aile öyküleri) ve varlıklarını dayandırdıkları dönemler ve kullandıkları sosyal sermayeler yönünden belirgin farklılıklar taşıyorlar. Bu ailelerin kendilerini tanımlamaları değiştiği gibi, kentte yaşayan kişiler tarafından da eşraf ailelerine çeşitli isimler ve sermaye biçimleri atfediliyor. Araştırma yaptığımız kentlerde gözlemlediğimiz gibi belli aileler "toprak zengini" ve "ağa" olarak tanımlanırken, kimi aileler sanayi alanında bir sermaye grubu olarak veya daha çok eğitim ve kültürel faaliyetleriyle, bazı aileler ise dinî ve siyasi geçmişleriyle[3] anılıyorlar. Ayrıca bu kentlerde, eşraf ya da varlıklı ailelerin, aile tarihleri ve varlıkları üzerine tartışma açıkça görülebiliyor. Kimi aileler bu açılardan daha eskiye dayandırılırken –bunların bir kısmından "Osmanlı eşrafı" ya da "Cumhuriyet eşrafı" olarak söz ediliyor–[4] diğer kısmı ise 1980 ve sonrası zenginleşmiş, "yeni zengin" aileler olarak tanımlanıyor. Özellikle Denizli için düşünürsek, tam olarak eşraf sayılan aileler, Osmanlı ve Cumhuriyet eşrafı olarak söz edilen ailelerdir. Bu eşraf aileleri, Osmanlı döneminde ve daha sonra da Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte ekonomik ve siyasi açıdan devletle çok çeşitli ilişkiler içinde olmuş. Çalıştığımız kentlerde kimi aileler ise bu eşraf grubunda yer almasa da, "yeni zengin" aileler olarak da görülmüyorlar. Bu nedenle eşraf olarak anılmak, eşraf aileleri için kendilerini ve varlıklarını dayandırabilecekleri belli bir tarihi gerektiriyor. Bu kentlerde eşraf ve "yeni zenginler" üzerine olan tartışma iki açıdan önem taşıyor. Birincisi, eşraflığın temelde aileler arasında bir mücadele alanı olduğu ve bir tür sta-

3 Yerel yayınlar bu konuda önemli bilgiler taşıyorlar (bkz.Uyar, 2005: 18-19; Parlaz, 2006: 27-29; İnan, 2004: 30).

Bu aileler arasında Osmanlı'da müftülük görevinde bulunan Müftüzade gibi aileler bulunuyor. Gaziantep'te görüştüğümüz bu ailelerinden biri Cumhuriyet'le birlikte başka bir soyadı almıştı. Denizli'de ise Osmanlı Dönemi'nde çok uzun süre müftülük yapmış olan bir aile 1934'te Müftüler soyadını alıyor ve bugün de bu soyadını kullanıyor. Bu aileler aynı zamanda Cumhuriyet'le birlikte ve daha sonra da siyasete atılarak, çeşitli yönetim kademelerinde bulunuyorlar. Bu ailelerden görüştüğümüz fertler kendi aile tarihlerini anlatırken, Cumhuriyet'le birlikte müftülükteki değişimi, bir kırılma veya bir tür karşıtlık kurarak anlatmıyorlar. Hızla siyaset ve yönetimde görev aldıklarını belirtip, kurulmakta olan yönetimle ittifak ve bir denge arayışına girdiklerine vurgu yapıyorlar (Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009: 189-201).

4 Görüştüğümüz kişilerden bazıları, bu grupları "Osmanlı eşrafı" ve "Cumhuriyet eşrafı" olarak ayrıştırdılar. Yerel kaynaklarda da bunun izlerini görmek mümkün (İnan, 2008: 2-8).

tü kazanma yarışını içerdiğidir.[5] İkincisi ise bununla bağlantılı olarak bu aileler için aile tarihlerinin önemli oluşudur. Eşraf aileleri için uzun bir geçmişe ve tarihe sahip olma, onlara kendi aile öykülerini (tutarlı bir aile öyküsü) kurma ve kendilerini belli bir döneme dayandırma olanağını verdiği gibi sahip oldukları varlığı meşrulaştırmalarını da sağlıyor. Bu nedenle de bu kentlerdeki görüşmelerimizde ifade edilen, 1980 sonrası zenginler için kullanılan, onların "yeni zenginler" oldukları ve zenginliklerinin de "şaibeli" olduğu görüşü, bu tarihe atfedilen niteliğin ve anlamın yanı sıra "gerçek bir eşraf ailesi" olmanın esas olarak belli bir zamanı gerektirdiği varsayımına dayanıyor. Daha önemlisi, eşraf aileleri için belli bir tarihe dayanma aynı zamanda belirli ahlâki normları da beraberinde taşıyor. Eşraf ailelerinin belli bir görgüye sahip oldukları (harcama biçimleri ve gündelik yaşam pratikleri, bulundukları kentle ilişkileri açısından)[6] düşünülürken, "yeni zengin" aileler bunun karşıtı olarak anlatılıyorlar. Dolayısıyla eşraf olmanın "belli bir görgüyü gerektirdiği" ve "görgü" konusu, ailelerin kendilerini ve kentlerdeki kişilerin onları dayandırdıkları tarihle bağlantılı. Bu nedenle belli bir görgüye sahip olma "eşraf" ile "yeni zengin" aileleri ayırıcı bir ahlâki norm olarak yer alıyor.[7] Bu "görgünün" edinilmesi ise, "zengin" olmanın dışında, zenginliğin "görgüsünü" edinme ve o "görgüyü" taşıma, aileler kendilerini eskiye dayandırdıkça mümkün olabiliyor. Dolayısıyla hem kendilerini dayandırdıkları dönemin niteliği hem de belli bir tarih ve geçmişe sahip olma aslında bu kentlerin ileri gelen, varlıklı aileleri için kritik bir önem taşıyor.

Yukarıda belirtilen eşrafın bir taşra kentinin ya da kasabasının ileri gelenleri –erkek ileri gelenlerinin– olduğu varsayımı ve erkek çağrışımlılığı aslında bu ai-

5 Bir eşraf ailesinin kendi içinde de mücadeleler olduğunu unutmamamız gerekiyor. Aynı eşraf ailesinden farklı konumlardaki kişileri dinlediğimizde ailenin tarihini çok farklı anlattıklarını, kimi aile ve kişiler kendilerini bulundukları eşraf ailesinin daha merkezinde anlatırken, bazı üyelerinin daha kenarda kaldığını ve dışlandığını görebiliyoruz. Ailedeki ekonomik sermayede eşitsiz bir dağılımın yanı sıra ailenin ayrı kolları farklı sermaye biçimlerinde öne geçiyorlar ve özellikle kültürel sermaye alanında daha iddialı olabiliyorlar. Aynı eşraf ailesi içindeki ailelerin kendi içinde ayrı siyasi kollara ayrıldıkları da görülebiliyor. Bu ailelerin ayrı kollarının günümüzde bulundukları kentlerin dışında hangi kentlerde yaşadıkları, siyasi ittifakları ve hangi ekonomik ve kültürel etkinliklere yöneldikleri büyük bir önem taşıyor.

6 Bir eşraf ailesi için önemli bir saygınlık göstergesi, ailenin ve aile fertlerinin sahip oldukları varlığı bulundukları kentteki başka ailelere (denk ve denk olmayan ailelere) ve gündelik davranışlarına nasıl yansıttıklarıdır. Eşraf ailesi olmanın ana bir ölçüsü belli bir varlığa sahip olmanın yanı sıra belli bir yaşama ve harcama "görgü"sünü de taşımasıdır. Görüştüğümüz kişiler bunu varlığın "gösterilmesi" veya "saklanması" olarak ifade ediyorlardı. Kentte "yeni zengin" aileler birincisine örnek olarak verilirken, eşraf ailelerinden fertler, kendi anne ve babalarının ikincisini yapma yolunda kendilerini uyardıklarını anlatıyorlar. Dolayısıyla bu tür bir "görgü"ye sahip olma diğer ailelerle (mücadele içinde oldukları "yeni zengin" ailelerle) olan sınırı da belirliyor.

7 Andrew Sayer, sınıfın her zaman belli ahlâki normlar içerdiğine, sınıfın ahlâki önemine vurgu yapmaktadır. Eşraf ve "yeni zengin" aileler arasındaki tartışma açık bir biçimde olmasa da esas olarak güçlü bir ahlâki boyutu ve sınıfsal dışlamayı içeriyor. Dolayısıyla sınıf ahlâki olarak da kuruluyor. Sayer'in de ifade ettiği gibi sınıf, insanlara yönelik belli değerlendirmeleri gündeme getiriyor, ancak buradaki sorun, insanların yaşamdaki şansları, başarıları, ahlâki nitelikleri ve meziyetlerinin başka somut faktörler tarafından belirlendiği ve etkilendiği bir bağlamda, sınıfın ön plana çıkarılmasıdır. Dolayısıyla sınıf, bu tür değerlendirmelerde ahlâki olarak ön plana çıkıyor (bkz. Sayer, 2005).

leler arasındaki mücadeleleri örten bir niteliğe de sahip. Oysa bir yerin eşrafı olma ve eşraflık, tek tek kişilere ve erkeklere değil, aileler düzeyinde kurulan bir sosyal konum ve statü grubuna atfedilen bir özellik. Bu nedenle de eşraf olup olmama tartışması bu aileler arasındaki bir mücadeleyi yansıtıyor. Denizli, Gaziantep ve Aydın'da eski eşraf ailelerinden kadınlarla yaptığımız görüşmelerde, özellikle günümüzde malvarlığını yitirmiş ailelerden kadınlar kentte bugünkü varlıklı aileleri, eşraf olarak görmedikleri gibi onları "sonradan zengin olmuş", "geldikleri yeri unutan" ve "geçmişlerine bakmayan" aileler olarak değerlendiriyorlar. Bu ailelerin sanatsal ve kültürel faaliyetlerde bulunmadığını ve bu aileden kadınların tüm bu etkinliklerde geri planda kaldığını belirtiyorlar. Bu kadınlar, kendi ailelerini bu "yeni ailelerle" karşılaştırıyorlar ve kendi ailelerini bugün zenginlik açısından dezavantajlı bir konumda görüp, bunu "bizim gerileme dönemimiz" biçiminde ifade etseler de, kendilerini eğitim, sanat ve kültürel alanda daha güçlü ve donanımlı buluyorlar.

> Şu anda çok daha... hiçbir şeyleri olmayan insanlar mesela ..... (Ailesi). Bizim mahallemizin çocukları, mahalleden çocuklar fakat çok samimiyetimiz yok. Merhaba merhaba. Samimi bir ortamımız yok. Çünkü onlar sonradan zengin oldukları için ne oldum delisi oldular, geldikleri yeri unuttular diyelim, başka bir şey diyemeyeceğim. Bu şekilde söyleyeceğim. İnsanlar biraz geçmişlerine baksınlar. Mesela evlerine gittim geçen .....'nın, böyle burunları Kaf Dağı'nda, çok gıcık hareketler, doğal insan değiller, olamıyorlar maalesef, paranın verdiği güçle ne oldum delisi olmuşlar... Bizim şu anda gerileme dönemi... En azından bir bilgi, kültür birikimi var bizde.

Araştırmamızın bulgularından biri, eşraflığın en temelde bir ilişki biçimi olduğudur. Eşraf aileleri ayrı niteliklerde pek çok ilişkiyi gözetiyorlar. Kentte kendilerine benzer ailelerle ve kendileriyle denk olmayan ailelerle, kente gelen yöneticiler, devlet temsilcileri ve kamu görevlileriyle, yerel ve ulusal düzeyde pek çok ilişkiyi büyük bir dikkatle sürdürüyorlar. Dolayısıyla eşraflık, belli ilişkileri kollamayı ve bunun yanı sıra büyük kentleri takibi de içeren bir ilişki biçimi olarak gözüküyor. Araştırmamızda, eşraflığın öncelikle sosyal ilişkiler üzerine kurulu olduğunu gördük. Eşraf olma konumu, aynı zamanda başka kişilerin (özellikle diğer eşraf ailelerinin) ve birçok şeyin takibini, belirgin bir merakı ve izlemeyi içeriyor. Bu nedenle eşraflık başka kişilerle ilişkili olarak kurulan, sosyal ilişkilere ve o ilişkileri sürdürmeye ilişkin belli bir sosyal bilgiyi taşıyan toplumsal bir konum. Eşraf ailesi mensupları, hem ev içi hem de ev dışı işlerde büyük bir özen gösteriyorlar, hiçbir ayrıntıyı kaçırmıyorlar ve başka eşraf ailelerinin etkinliklerinin değerlendirilmesini asla ihmal etmiyorlar. Yukarıda belirtildiği gibi, yerel düzeyde ilişkilerin yanı sıra ulusal düzeydeki ilişkiler, devletin farklı birimleriyle kurulacak bağlantılar[8] bu aileler için temel önemde. Dolayı-

8 Keyder, Türkiye'de tek parti rejiminin (1923-1945), kentli ve taşralı elitlerle eşrafın ittifakına dayandığını belirtmektedir. Ona göre 1930'lardaki Büyük Bunalım'ın yarattığı iklimde devlet-

sıyla eşraf bir statü grubu olarak en temelde, çeşitli sosyal ilişki ağlarına ve onun kaynaklık edeceği sosyal sermayeye göndermede bulunuyor. Ayrıca "eşraf" ve "eşraflık" aynı zamanda bugüne taşınan güçlü bir ilişki biçimi; ulusal düzeyde ve siyaset, ekonomi ve hatta akademi gibi ayrı düzlemlerde karşılığını görebileceğimiz belli bir davranış formu. Eşraflığın aile düzeyinde ve ilişkiler üzerine kuruluşu tam da kadınların etkinliğini gerektiriyor, özellikle bu ailelerin ihtiyaç duyduğu sosyal ve kültürel (bunlarda kritik bir önem taşıyan eğitim alanının) sermayenin kuruluşu, biriktirilmesi ve aktarılması açısından. Eşraf aileleri kadınların çeşitli biçimlerde oluşturdukları sosyal sermayeye bakılmadan anlaşılamaz. Dahası eşraf aileleri söz konusu olduğunda sosyal sermaye ve onun çeşitli biçimleri daha fazla ön plana çıkıyor. Taşra kentlerindeki eşraf aileleri ya da varlıklı aileler, büyük kentlerin varlıklı ailelerine oranla sosyal sermayenin kuruculuğuna daha fazla ihtiyaç hissediyorlar ve bulundukları kentle ilişkileri ve kent kimliğinin sahiplenilmesi açısından da sosyal sermayeye gerek duyuyorlar.

Sosyal sermaye ve eşraf ailelerinde sosyal sınıfın oluşturulmasında kadınların rolleri

Bourdieu, sosyal sermayenin[9] oluşturulmasında evde yapılan işlere dikkatimizi çekerek, kadınların bu alandaki rolünü vurgulamaktadır. Ona göre, ev içi alanın bir başka boyutu, soyun toplumsal olarak yeniden üretimiyle olan bağıdır. Ev işinin büyük bir bölümü, sosyal etkinliklerin örgütlenmesi ve akrabalığı sürdürerek ailenin bütünlüğünün ve dayanışmasının korunması amacını taşır. Bütün bir aileyi biraraya getiren yemekler ve toplantılar, hem akrabalık bağlarını ritüel yoluyla kutlamaya hem de sosyal ilişkileri ve ailenin prestijini sürdürmeye yöneliktir (Bourdieu, 2001: 97; Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009: 190,191). Meltem Karadağ'ın Gaziantep'te eşraf aileleri üzerine yaptığı çalışmasında belirttiği gibi, kadınların üstlendikleri roller, ailenin "eski zengin" ve "yeni zengin" eşraf ailesi olmasına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Karadağ'a göre, Gaziantep'teki "eski zengin" eşraf ailelerinde, kadınlar soyun yeniden üretimi için daha fazla çalışırken, "yeni zengin" eşrafta ise kadınlar yardımsever kuruluşlarda ailenin sosyal sermayesinin yeniden üretimine katkıda bulunmaktadırlar. Karadağ'ın çalışmasında vurguladığı diğer husus ise her iki grupta da kadınların, kendilerini daha alt sınıflardaki kadınlardan ayırt etmeyi erkeklere naza-

çilik ve içe dönük sanayileşme konusunda karar kılan kentli ve taşralı elitler, devlet güdümlü kalkınma politikalarını destekliyorlardı. Keyder, ilginç bir biçimde taşralı elitler ile eşrafı birbirinden ayrı görüyor. Bu ayrım kolay yapılamayacağı gibi aslında kentli elitin bir kısmı her zaman eşraf ailelerinden olmuştur. Ayrıca eşraf aileleri veya taşra eliti için daha önemli bir özellik, Türkiye'de belli siyasi dönemlerde gösterdikleri uyumdur (Bkz. Keyder, 2007).

9 Üç temel sermaye formundan (ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye) söz eden Bourdieu'nün üzerinde durduğu sermaye formlarından biri ise sosyal sermayedir. Bourdieu, sosyal sermayeyi, az çok kurumsallaşmış karşılıklı tanışıklık ağları veya bir gruba üyeliğin getirdiği sosyal ağlar olarak görmektedir (Bourdieu, 1996: 114, 122).

ran daha fazla önemsemeleridir. Eşrafın sınıf karakterinin belirlenmesinde kadınlar, sembolik sermayeyi daha fazla öne çıkarmışlardır (Karadağ, 2005; Özsan, Durakbaşa ve Karadağ: 2009: 191).[10] Aslında hangi nitelikte olursa olsun –"eski zengin" ya da "yeni zengin" aile– eşraf ailelerinde kadınlar, gerek ev içi gerekse ev dışındaki etkinliklerle ailenin sosyal sermayesini güçlendirmeye çalışıyorlar ve sınıfın sosyal olarak kuruluşunda çok belirgin bir biçimde rol oynuyorlar.

Bourdieu, sosyal sınıfı salt nesnel bir konum olarak değil, toplumsal bir kuruluş ve oluşum, "kültürel bir formasyon" olarak görmektedir; bu da kadınları sosyal sınıfın kuruluşunda etkin konuma getirmektedir. Böylelikle sosyal sınıf, cinsiyetli bir oluşum ve yapıya karşılık gelmektedir. Delphy (1999) ve Davidoff'tan (2002) yararlanan Ayşe Durakbaşa, sosyal sınıfın cinsiyetlendirilmiş tarihsel bir oluşum olduğuna tekrar vurgu yaparak, bir sosyal sınıf olarak eşraflığı, kuruluşu, sürdürülmesi ve içerdiği pek çok ilişki formu açısından incelemiştir (Durakbaşa, 2005; Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009). Delphy ve Davidoff'un ifade ettikleri gibi, erkeklerin sınıf konumları genellikle onların iş piyasasındaki "nesnel konumlarına" göre tanımlanıyorken, kadınların sınıf konumları, bulundukları sosyal koşullar, aile kökenleri, saygınlık ve görgü gibi statü faktörleriyle bağlantılı düşünülmektedir. Kadınlara atfedilen tüm bu statü göstergeleri, sosyal sınıfın oluşumu ve sürdürülmesinde daha fazla belirleyicidir. Eşraf ailelerinde de büyük ölçüde kadınların etkinliği yoluyla inşa edilen sınıf konumu, temsil edilişi ve sembolik sınırlarının belirlenmesi açılarından da, bu ailelerden kadınların çabalarını gerektirir.

Kandiyoti, kadınların evlilik içinde kocalarına karşı güçlü bir pozisyon elde etmek için çeşitli "ataerkil pazarlık" stratejileri geliştirdiklerini öne sürmüştü (Kandiyoti, 1997: 114). Eşraf ailelerinden gelen kadınlar, kendi aile kökenlerini önemsiyorlar ve bunu hem "iyi bir evlilik" yapmak üzere kendileri için bir evlilik stratejisi olarak hem de yeni geldikleri ailenin statüsünü yükseltmek için kullanıyorlar. Bu kadınlar kendi aile kökenlerini ve sahip oldukları başka

10 Sencer Ayata, Ankara'da uydukent örneğinde yeni orta sınıf mensuplarının sitedeki yaşamlarını anlatırken, farklılıkları ön plana çıkarma, sınırları belirleme ve sınıflama özelliklerine dikkati çekmektedir. Ona göre tüm bunlar, işlevler, etkinlikler, insanlar, mekânlar ve zaman dilimleri arasında net sınırları belirlemeye yaramaktadır. Ayata, uydukentler örneğinde sosyal sınıfın farklılaşması sürecinde kadınların konumunu şöyle özetliyor: "sosyal sınıf farklılaşması sürecinde kadınlar ikili rol oynuyor. Zevkli ve iyi düzenlenmiş ev kurmak suretiyle, ailelerinin orta sınıf statüsünü kanıtlayarak kendilerini ve ailelerini daha aşağıda gördükleri sosyal sınıflardan ayırıyorlar. Ama aynı zamanda ailelerinin orta sınıfın içinde belirli bir statü kategorisinde yer almasını da sağlıyorlar. Bourdieu'nün (1984) deyişiyle beğeni hiyerarşisinde ailelerinin düzey ve konumunu belirlemede temel bir rol üstleniyorlar. Stil, sunum ve görüntü gibi özellikler orta sınıfın kimlik ve statüsünü belirlemede büyük önem taşıyor. Başkalarını etkileme yalnızca zenginlik ve servete değil, onlar kadar önemlisi bir tüketim biçimi ve tüketim estetiğine de bağlı olduğu ölçüde kadınlar statü yarışmasının kilit oyuncuları oluyorlar" (Ayata, 2002: 41, 50). İstanbul'da 2004 yılında yaptığı araştırmasında Seçil Doğuç, özel sektörde çalışan yeni orta sınıf üyelerinin kendilerini toplumsal uzamda konumlandırırken kentte çeşitli kesimlerle kendileri arasında yaptıkları ayrımlara işaret ediyor (Doğuç, 2005: 73-92).

özellikleri (örneğin İstanbul ya da İzmir gibi bir yerden gelmek, "modern giyinmek" ve belli bir "kent görgüsü" taşımak, eğitimli olmak) vurgulayarak kocalarına karşı güç kazanıyorlar (Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009: 190). Bir eşraf ailesinin kızı olmak çoğu kez belli bir toprak ve ekonomik zenginliğin yanı sıra güçlü sosyal sermaye sahibi olmak anlamına gelir. Aşağıda sözü edileceği gibi, "köklü bir aile"den gelmek, bu kadınlara neredeyse doğuştan getirdikleri bir otorite gücü ve yeteneği kazandırıyor. Araştırmamızda, eşraf ailelerinde evliliklerin esas olarak kendilerine benzer, varlıklı ailelerle yapıldığını gördük.

Bu ailelerde kültürel sermayenin aktarılmasında da kadınların rolü kritik önemdedir. *Masculine Domination* adlı eserinde Bourdieu, ailenin itibarının korunmasında ve sosyal ilişkilerin sürdürülmesinde kadınların rolüne işaret etmektedir (Bourdieu, 2001: 97; Karadağ, 2009: 13). Gunn, İngiltere bağlamında kültürel sermayenin aktarımında kadınların önemini değerlendirirken, 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle orta sınıf evli kadınların, kültürel sermayeyi nasıl somut bir biçimde yansıttıklarına dikkati çekmektedir (Gunn, 2005: 55). Gunn'a göre, Bourdieu, modern Fransa üzerine yazdığı bir dizi çalışmasında (*Distinction* ve *The State Nobility*) kültürel sermayenin biriktirilmesinde ve aktarılmasında, aile ve eğitim sistemlerini temel yerler olarak görse de, kültürel sermayenin aktarımında kadınların rolünü öne çıkarmamıştır (Gunn, 2005: 55; Karadağ, 2009: 13, 14). Gunn, bu durumun sadece Bourdieu'nün çalışmalarında değil, literatürün büyük bir kısmında görülebileceğini savunmaktadır. Örneğin İngiltere bağlamında, kültürel sermayeye ilişkin tartışma sıklıkla sosyal hareketlilikle bağlantılı yapılmaktadır, çalışmalarda erkeğin mesleğine, baba ve oğul arasındaki ilişkiye odaklanılmış, annenin ailesi ve etkisi görmezlikten gelinmiştir. Bu tutum bütün sınıflar için düşünülebilir ama 19. ve 20. yüzyıl orta sınıfının köklü kesimleri için özellikle geçerlidir. İngiltere'de orta sınıfa mensup kadınlar, okul çağı ve sonrasında çocukların eğitim ve yetiştirilmesi işini yüklenmişlerdi, dolayısıyla gelecek kuşakların biçimlenmesinde birincil rolü üstlenmişlerdi. Hanenin sosyo-kültürel statüsüne işaret eden birtakım etkinlikleri başarıyla yürütmelerinin yanı sıra, kültürel becerinin aktarımında da kritik bir rol oynamışlardı. Bu kadınlar kendi kişilik, hal ve davranışlarında, giyimlerinde tüm bunları somut bir biçimde yansıtmaktaydılar (Gunn, 2005: 55). İngiltere'de orta sınıf kadınlar sadece bulundukları sınıfın oluşturucuları değil, aynı zamanda sınıflarının seçkin taşıyıcılarıydılar (Gunn, 2005: 55, Davidoff ve Hall, 1987: 397-415). Meltem Karadağ, Gunn'ın İngiltere'de orta sınıf kadınlar için sözünü ettiği yukarıdaki özelliklerin, Gaziantep'te eşraf ailelerinden kadınlar için de geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Bu ailelerden kadınlar, sadece birtakım toplantıları örgütlemek ve katılmakla kalmıyorlar, aynı zamanda kişilik, giyim ve davranışlarıyla da bunu açık bir biçimde ifade ediyorlar, dolayısıyla kültürel alanın kurucuları durumundalar (Karadağ, 2009).

Araştırmamızda eşraf ailelerinden görüştüğümüz belli kuşaklardan kadınlar

kendilerinden ve annelerinden söz ederken giyim ve kamusal alandaki etkinliklerini özel bir dikkat ve ayrıntıyla anlatıyorlar.[11] Gaziantep'ten eşraf ailesinden bir kadının, şapka devriminde babaannesini ve aileden kadınları anlatışı şöyle:

> Babaannem benim çok açık ve net, hemen o kanun çıktığında zaten açıklarmış. Zaten Osmanlı döneminde de kapalı değillermiş ki, kapalılık diye bir şey yok bizde. Ondan sonra şapka devriminde de kadınlarımız şık şık tayyörler giyerlermiş, çok şık.

Eşraf ailelerinden kadınların "modern olmalarına" yaptıkları vurgu aynı zamanda bir öznellik biçimine de dönüşüyor. Kandiyoti'ye göre pratikte modernleşme farklı tabakaların maddi kültür, alışkanlık ve beğeni unsurlarının seçici bir tarzda benimsenmesine dayanıyordu ve bu durum aynı zamanda toplumsal statünün işaretleri olan farklı tarzları yaratıyordu. Bu nedenle de modern olmanın ne anlama geldiği hakkındaki yorumlar, aynı zamanda gizli sınıf ve statü kodlarını da bildiren bir nitelik kazanıyordu. Kandiyoti, cinsiyetin bu tür farklılıkları dile getirmeye ve ifade etmeye aracılık eden kilit alanlardan biri olduğunu ileri sürmektedir (Kandiyoti, 2005: 105-107).[12] Görüştüğümüz eşraf aileleri ve bu ailelerden kadınlar kendi statülerini modern beğeni ve alışkanlıklarla ilişkilendirerek anlatıyorlar. Özellikle belli kuşaklardan kadınlar kendi gençliklerindeki, aile yaşantılarından söz ederken, "modern" olarak gördükleri hemen pek çok şeye nasıl heves duyduklarını ifade ediyorlar ve görüşmelerimizde giyim ve duruşlarıyla bunu yansıtıyorlar. Modernleşme ve "modern olmak", farklı cinsiyet ve statü gruplarında farklı anlamlar ve görünümler almaktadır. Aşağıda sözü edileceği gibi, eşraf ailelerinden kadınlar kendilerini yerel düzeyde modernleşmenin taşıyıcıları ve temsilcileri olarak görüyorlar. Bunu eğitimleri, giyim ve saç biçimleri ve gündelik yaşam pratikleriyle kanıtlıyorlar.

Kadınların hane içindeki konumları ve eviçi-evdışı ayrımı

Çalışmanın bu bölümünde Sirman ve Özbay'dan yararlanarak, kadınların hane içindeki konumlarını kısaca ele almaya çalışacağım. Gerek kadınların konumlarının ve gerekse hanenin sınırlarının görülmesi açısından, eviçi ve evdışı ayrımının kendisinin yarattığı güçlüklere işaret edeceğim. Özellikle eşraf aileleri ve

11 Karadağ, çalışmasında "eski" varlıklı ailelerden bir kadının, annesinin Antep'te kadınlar için müzik organizasyonu gerçekleştiren ilk kadın olduğunu belirterek bundan nasıl gurur duyduğuna işaret etmektedir. Karadağ'ın da ifade ettiği gibi, eşraf ailelerinde kadınlar, adeta zevk alanının bekçileri ve karar vericisi durumundalar ve konser, resepsiyon ve balolara katılarak bunu gösteriyorlar (Karadağ, 2009).

12 Yakın Ertürk, modernleştirici ve laik reformların Doğu Anadolu'daki kırsal kadınlara aynı biçimde yansımadığını savunmaktadır. Bu kadınların "ulusal bütünleşme ve modernleşme sürecinin bir sonucu olarak" daha da marjinalleştiklerini, devletin yeni kurum ve mekanizmalar karşısında savunmasız kaldıklarını, çünkü kadınların modern devlet kurumlarına ulaşmasına erkeklerin aracılık ettiğini, bağımlılıklarının modern/laik yapıyla pekiştiğini ileri sürmektedir (akt. Kandiyoti, 2005: 112, Ertürk, 1995: 202, 203).

onlar arasındaki statü mücadelesinde kadınların rolünü görebilmem için böyle bir tartışma yararlı olabilir. Yukarıda belirtildiği üzere, bu ailelerden kadınlar hem aile ve toplumdaki bireysel konumları hem de ailelerinin sınıfsal konumları için çalışıyorlar. Bir konumu diğer konumu güçlendirmek için kullanıyorlar. Örneğin kadınlar ailelerinin statü mücadelesinde avantajlı olmasından yararlanarak kendi konumlarını pekiştiriyorlar. Dolayısıyla her bir konumu başka konumlarla bağlantılı olarak görmek gerekiyor. Bu çalışma, kadınların konumlarının yanı sıra haneden söz ederken, eviçi-evdışı ayrımını aşmayı hedeflemektedir. Bu nedenle eşraf ailelerinden kadınların pek çok konuda (diğer eşraf aileleri, yöneticiler ve devletin temsilcileriyle ilişkiler, büyük kentlerin takibi, giyim ve moda, evliliklerin düzenlenmesi, aile fertlerinin eğitimi) nasıl etkin olduklarını, birbiriyle ilişkili olarak bu alanları nasıl kurduklarını göstermeyi amaçlıyor.

Sirman, sosyal bilimlerde kadının konumunu ele almanın güçlüklerine dikkati çekerek, bazı yazarlara referansla (Kandiyoti, 1988b; Delaney, 1984; Rogers, 1978) kadının konumunu anlatmak için geliştirilmiş olan, "patriyarki, üretim/yeniden üretim, özel alan/kamusal alan" gibi kavram ve ayrımların yeterli olamayacağına vurgu yapıyor. Sirman'ın da belirttiği gibi köy toplumlarında üretime aktif olarak katılan kadınların, bu toplumları oluşturan "ilişkileri düzenlemede ve mülkiyetin kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli bir mekanizma olan evliliklerin kurulmasında" oynadıkları rol, antropologların endüstrileşmiş toplumlar için geliştirilmiş bu kavramları sorgulamalarına yol açmıştır (Sirman, 1995: 248, 249). Kimi antropologlar daha 1960 ve 1970'li yıllardan başlayarak (Friedl, 1967; Harding, 1975) "köy toplumlarında hanenin ekonomik ve politik öneminden" hareketle, kadınların hane içindeki rolleriyle toplum içindeki konumları arasındaki bağlantıyı görmüşlerdi, dolayısıyla kadınların hane içindeki rollerinin onların toplum içinde güçlü olmalarını sağladığını ileri sürmüşlerdi (Sirman, 1995: 249). Sirman "kadınlık konumunun özgül koşullarda nasıl belirlendiği"nin özellikle altını çizmektedir. Bu durumda önemli olan, "kadınlık konumunu" hangi faktörlerle açıklayacağımızdır. Sirman, öncelikle kadınlara ilişkin birtakım "tiplerin" sorgulanması gerektiğini önermektedir. Ona göre ikinci önemli husus ise kadınlık konumunu ele alırken, yapısal faktörler ile kadınların kendi davranışlarını birarada ele almanın gerekliliğidir. Dolayısıyla, "kadınlık konumunu hane/aile şekilleri veya üretim biçimi gibi salt yapısal faktörlerle değil, kadınların kendilerinin davranış stratejilerine de yer vererek açıklamak" anlamlı olacaktır (Sirman, 1995: 249, 250). Bu ise kadınların ne yaptıklarını ve kendilerini, içinde bulundukları konumları ve yaşamlarını nasıl anlattıklarını görmemizi gerektiriyor. Sirman'ın da belirttiği gibi, hane içindeki güç ilişkileri ve bu ilişkileri yönlendiren "kadınlık" ve "erkeklik"e ilişkin değer ve kanılar daha geniş çerçeveler içinde kurulmakta (kurgulanmakta) ve desteklenmektedir. Bu nedenle kadınların konumları incelenirken sorunu

hane içi ilişkilerle sınırlamak yeterli olmayacaktır. Sirman, bu tür bir kavrayışın kadınların toplumsal konumlarını görmek açısından sorunlar yaratacağını savunmaktadır (Sirman, 1995: 250). Sirman'ın antropolojik çalışmalara referansta bulunarak ileri sürdüğü yukarıdaki tezleri, araştırmamızın verilerini desteklemektedir. Eşraf ailelerinde kadınların toplumsal konumlarını ele almak, hem onların eylemlerini ve üstlendikleri işleri hem de içinde bulundukları hanelerin politik, ekonomik ve sosyal önemini görmeyi gerektiriyor. Yukarıda belirtildiği üzere, bu haneler yerel ve ulusal düzeyde ekonomi, siyaset, eğitim ve kent kimliğinin temsili gibi pek çok işlevi üstleniyorlar. Bu hanelerde kadınların oynadıkları rol, başka ailelerle ve kente yeni gelen yönetici ve eğitici gruplarla ilişkilerin sağlanması, mülkiyet ilişkileri, evliliklerin düzenlenmesi, aile fertlerinin eğitimi, giyim, ziyaretler ve büyük kentlerin takibi gibi işler, ailelerin bu işlevlerini yerine getirmesinde büyük önem taşıyor. Tüm bunlar nedeniyle de kadınların konumlarını hane içi ilişkilerle sınırlı tutmak yeterli olmayacaktır. Ayrıca, bu tür bir sınırlama haneye ilişkin kavrayışımız açısından güçlük yaratmaktadır. Hane içi ve buradaki ilişkiler aslında hane sınırlarının dışına taşan ilişkilerle yeniden üretilmektedir, bir toplumsal birimdeki ilişkiler aslında başka birçok toplumsal düzeyi de içerir. Eşraf aileleri söz konusu olduğunda, hanenin kendisi, kentteki denk ve denk olmayan diğer haneler, bulunulan sınıf, kent ve yerel düzlemler birarada yer almaktadır. Eşraf ailelerinin girdikleri ilişkiler ve kadınların rolleri aslında bize hanenin sınırları ve kendisi üzerinde yeniden düşünme olanağı veriyor. Hanenin sınırları net olmadığı gibi onu statik bir alan olarak da tanımlayamayız. Haneler birtakım somut fonksiyonları üstlenmiş olsalar da ve öyle görünseler de (ki hiçbir hane bütün bu fonksiyonları tek başına yerine getirmiyor), başka haneler ve ilişkilerle birtakım işlevleri sağlıyorlar (Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009a).

Kadınların konumları için mücadeleleri ve kadın-erkek ilişkilerinin niteliği söz konusu olduğunda, Sirman'ın, Kandiyoti'ye referansla vurguladığı üzere, ancak "çevresel ilişkiler göz önüne alındığında toplumdaki kadın-erkek" ilişkilerinin, eşit olmayan karşıt güçlerin çarpıştığı ve "bu anlamda bir 'pazarlık' (*negotiation*) sonucunda ortaya çıkan" ilişkiler olduğu, ama bununla birlikte "zaman içinde değişebilen bir sistemin parçaları olduğu" görülebilecektir (Sirman, 1995: 251). Bu durumda kadınların çeşitli düzeylerde aktif olarak girdikleri ilişkileri (komşular, diğer haneler, akrabalar...) bir bütün olarak yorumlayabilmemiz, hangi ilişkileri nasıl kurduklarını ve bunların birbirine bağlı veya iç içe geçen boyutlarını görmemiz önemli.

Yukarıda eviçi ve evdışı ayrımının sınırlılıklarına işaret ettikten sonra Özbay'ın metnine dayanarak, kadınların uğraşılarıyla statüleri arasındaki ilişkiye bakabiliriz. Özbay, "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme" başlıklı makalesinde Türkiye'de belli dönemlere odaklanarak (1950 öncesi, 1950-1980 ve 1980 sonrası dönem) kadınların uğraşıları ile statüleri arasındaki bağ-

lantıları ele almaktadır. Özbay, Türkiye'de kadınların uğraşlarındaki değişmeleri tartışırken bir yandan kadınların üretime katılma oranlarındaki ve katılma biçimlerindeki eşitsizliklere vurgu yaparken, bir yandan da "egemenlik ilişkilerinin karmaşık dinamiğini" gösterebilmek için kadınların "üretim faaliyeti olarak kabul edilmeyen diğer uğraşlarının" önemine dikkatimizi çekmektedir (Özbay, 1995: 129, 130). Kadınların uğraşlarının önemli bir bölümünün statülerini artırıcı faaliyetlerden oluştuğunu ileri sürmektedir. Özbay'a göre burada sorun olan, kadınların statülerindeki artışın, ancak ailelerinin statülerinin artmasıyla mümkün olacağının düşünülmesi, dolayısıyla kadınların da uğraşılarını bu yönde yoğunlaştırmalarıdır. Kadınların statülerinin yükselmesi, ailelerinin "toplumsal statüsünün artması ile olası kabul edildiği için kadınlar uğraşlarını ailenin diğer üyelerinin statü kazanması ya da kaybetmemesi üzerine yoğunlaştırmak zorunda kalmaktadırlar" (Özbay, 1995: 151). Buna karşın Sirman, köy toplumları örneğinden giderek, kadınların konumlarının "kocalarının ve hanelerinin statülerini devralmakla açıklanamayacağını, aksine kadınların bu statülerin oluşmasında kritik bir rol" oynadıklarını ileri sürmektedir. Burada önemli bir soru, bir statü ya da konumun kendisinin nasıl oluşturulduğudur. Eşraf ailelerinde kadınlarla ve erkeklerle yaptığımız görüşmeler ve gözlemlerimiz, Sirman'ın da ifade ettiği gibi, kadınların konumlarının, eş ve hanelerinin statüleriyle açıklanamayacağını göstermektedir. Tersine bu kadınlar, eşraf hanesinin oluşumunda ve statü yarışında çok önemli rolleri üstleniyorlar, buradaki konumlarının farkındalar ve bunu talep ediyorlar. Burada statü veya konumun kendisinin her zaman bağlantılı olarak kurulduğunu unutmamamız gerekiyor. Özbay'ın vurguladığı bir diğer husus ise, Türkiye'de kadınların statüleri ile üretime katılmaları arasında kurulabilecek köprülerin, az gelişmiş kapitalizm ve erkek egemen ideolojinin yarattığı değerler sistemi tarafından sürekli bir biçimde yıkıldığıdır (Özbay, 1995: 140).[13] Sirman, kadınların toplumsal rollerinin basitçe üretime katkılarıyla ölçülemeyeceğine, pek çok boyutu içerdiğine dikkati çekmektedir (Sirman, 1995). Dolayısıyla kadınların üretime katılmalarıyla statüleri arasındaki ilişki ancak diğer pek çok alandaki uğraşı ve rolleri hesaba katıldığında anlamlı olabilir. Eşraf ailelerindeki kadınlar için düşündüğümüzde, aşağıda ayrıntılı ele alınacağı gibi bu kadınların üstlendikleri işler ve temel roller, onların konumlarını aslında "üretime katılıp-katılmama" ya da buna benzer ölçütlerle değerlendiremeyeceğimizi gösteriyor.

13 Kümbetoğlu'nun çalışması, Özbay'ın ileri sürdüğü tezi desteklemektedir. Kümbetoğlu'na göre ev kadınlığının hâlâ belli bir değeri taşıdığı Türkiye'de, kadınlar kendilerinin gelir getirici işlerini dahi ev işi (haneye ilişkin bir iş) sayma eğilimindedirler ve kendilerini ev-eksenli çalışan olmaktan ziyade ev kadını olarak konumlandırırlar (Kümbetoğlu, 1994). Kümbetoğlu, çalışmasında kadınların, yaptıkları işlere, kendi etkinliklerine yönelik algılarına vurgu yaparak, önemli bir noktaya dikkati çekmektedir.

Araştırma bulgularının değerlendirilmesi

Devlet temsilcileri, denk ve denk olmayan ailelerle ilişkilerin sağlanması

Eşraf aileleri yerel ve ulusal düzeyde devletin çeşitli temsilcileri, görevliler ve devlet elitiyle ilişkilere büyük önem veriyorlar ve tüm bunları titizlikle sürdürüyorlar. Hem kente gelen öğretmenler, sağlık görevlileri ve üniversite öğretim elemanlarıyla hem de devletin "ileri gelenleri" olarak gördükleri kişilerle ilişkiler kuruyorlar. Kentte çeşitli vesilelerle düzenlenen resepsiyon, kutlama ve yemekli toplantılar bu açıdan büyük önem taşıyor. Eğitim, kentteki siyaset ve yönetim meseleleri, sağlık hizmetleri, ekonomi ve turizm gibi pek çok konunun konuşulduğu, kentin varlıklı ve ileri gelen ailelelerinin çok önemsediği bu toplantılar, aynı zamanda kentin kamusal duygusunun oluşturulduğu ve görülebileceği yerler. Araştırma yaptığımız kentlerin birinde yeni yapılmış öğretmenevinde verilen yemekli bir toplantıyı gözlemleme olanağımız oldu. Toplantıya kentte etkin olan ayrı çevrelerden (sanayi ve ticaret odası temsilcileri, kentte sanayi ve ticarette etkin olan aileler, bilinen eğitim ve sağlık kurumlarının temsilcileri, öğretmen ve yöneticiler) kişiler eşleriyle katılmışlardı ve kadınların etkinliği çok açık bir biçimde görülüyordu. Bu toplantının sonlarına doğru öğretmenevinin giriş salonunda kendisiyle uzun görüşme şansı bulduğum kentte çok bilinen bir eğitim kurumunda uzun zamandır öğretmen olan bir kadın, kentte pek çok alanda belli çevre ve ailelerden kadınların etkinliğinin görülebileceğini ve bu toplantıya da bunun yansıdığını belirtmişti. Kentte çeşitli alanlarda yapılacaklara ilişkin hedefler toplantıda konuşuluyordu. Bunlardan biri kentin üniversite giriş sınavlarında, eğitim alanındaki durumu ve kaçıncı sırada yer aldığı konusuydu. Toplantı baloyu andıran bir özenle gerçekleştirilmişti.[14]

Görüşmelerimizde, Denizli'de eşi de çeşitli idari ve siyasi görevlerde bulunmuş eski eşraf ailelerinden bir kadın, özellikle fotoğraflarını bizimle paylaştığı bir sırada, siyaset ve üst yönetimde bulunan kişilerin eşleriyle ilişkilerine dikkatimizi çekiyordu. Bu toplantılarda, kendisinin ve gösterdiği kadınların, giyim ve davranışlarında nasıl özenli olduklarını ayrıntılı olarak anlatıyordu ve görüşmemiz sırasında pek çok şeyiyle bunu bize gösteriyordu. Bu kadınlar yemek, toplantı ve düzenlemeler için doğrudan ilişki ve bağlantıları kuruyorlar ama daha önemlisi ailelerinin sahip olduğu kültürel birikimi; duruş, davranış, saç ve giyim tarzlarıyla doğrudan yansıtıyorlar ve bunu temsil ediyorlar. Bu bir tür "işbölümü" ama aynı zamanda bir tür "sınıf becerisi" de. Böylelikle ailelerinin daha fazla tanınmalarını sağlıyorlar ve ekonomik kararlar da içinde olmak üzere ken-

14 Atatürk'ün çoğumuzun bildiği bir balodaki dans fotoğrafı, toplantı salonunun girişinde büyütülmüş olarak yer alıyordu ve yemek sırasında bu fotoğraf kadınlar tarafından övgü ve gururla gösteriliyordu.

dileri için de birtakım girişimlerde bulunuyorlar. Kadınlarla görüşmelerimizde, özellikle kimi kadınlar eşleriyle yaptıkları "işbölümü"ne vurgu yaparak bunun aynı zamanda bir "ortaklık" olduğuna işaret ediyordu.

Bu aileler bulundukları kentte kendileriyle denk gördükleri ailelerle çeşitli bağları titizlikle sürdürmelerinin yanı sıra kendilerinden daha aşağı konumdaki ailelerle de güçlü ilişkiler kuruyorlar ve bunlar aynı değerde önem taşıyabiliyor. Eşraf ailelerinden fertler görüşmelerde esas olarak kendilerine eş gördükleri ailelere atıfta bulunarak konuşuyorlar, dolayısıyla birbiriyle konuştukları bir kamusal dile sahipler, ancak pek çok sebeple kentte diğer kesimlerle olan ilişkileri gözetiyorlar ve bu ilişkilere de özel bir dikkat gösteriyorlar. Denizli'den eşraf ailesinden bir kadın (1946 doğumlu) bunu şöyle anlatıyor:

> Denizli'nin yerlilerinden de oluyordu, akrabalardan da oluyordu, her türlü ilişkiler oluyordu, belli bir sınırlama içinde kalmıyordu ilişkiler yani.

Eşraf aileleri arasındaki statü mücadelesinde bu alandaki ilişkiler büyük bir önem taşıyor. Hem aile işletmesi ve haneyle ilgili çeşitli işlerin örgütlenmesinde hem de eşraf ailesinin kentteki etkisi açısından bu ilişkiler önemli. Görüştüğümüz tüm kadınlar bunları esas olarak kendilerinin sağladığını anlatıyordu. Bu ilişkilerin önemli bir boyutunu, sosyal yardım dernekleri ve vakıflar aracılığıyla bu ailelerden kadınların üstlendikleri roller oluşturuyor. Görüştüğümüz kadınların önemli bir bölümü çeşitli yardım derneklerinin üyeliğini yapmışlardı. Bu dernekler yoluyla kadınlar, kent ve yerel düzeydeki ilişkilerin düzenlenmesini ve örgütlenmesini sağlıyorlar. Kent kimliğinin tartışılmasının ve yerel düzeyde siyasi ittifakların oluşturulmasının yanı sıra, bu derneklerdeki konumları yoluyla eşraf ailelerinden kadınlar, ailelerindeki erkeklere karşı konumlarını pekiştiriyorlar. Kentteki yoksul ailelere yardım ve özellikle bu ailelerden başarılı çocukların eğitimlerini sürdürmeleri için parasal desteğin sağlanması, bu derneklerin öncelikli amaçları arasında yer alıyor. Bu derneklerin veya vakıfların diğer bir önemi ise benzer sınıflardan kadınların biraraya gelmeleri için belli bir zemini sağlamaları ve bu sınıflardan kadınların kendilerini geliştirebilecekleri bir yer olarak bu dernekleri görmeleridir. Denizli'den görüştüğümüz eşraf ailesinden bir kadın görüşmeci (1955 doğumlu), babaları adına kurdukları eğitim ve kültür vakfında, yukarıdaki yardımların yanı sıra, kendilerine benzer sınıflardan kadınları biraraya getirip onların bilgisayar ve çeşitli iletişim teknolojilerini öğrenmeleri için eğitim programları (kurslar) düzenliyordu.

Eşraf ailelerden kadınların, bu tür derneklerin üyesi olmayı aile ve sınıf statüleri için çok önemli bulduklarını gözlemledik. Dolayısıyla bu konumu, "yeni varlıklı ailelerden" kadınların henüz gelemedikleri bir aşama olarak görüyorlar. Bu ailelerden kadınların bu tür faaliyetler içinde olmaması bir eksiklik ve şikâyet konusu olarak anlatılıyor ve kendi sınıf konumlarını böylelikle de oluşturu-

yorlar. Antep'ten eski bir eşraf ailesinden bir kadınla yaptığımız görüşme aşağıda yer alıyor.

> – Bir derneğe üye misiniz?
> – Evet, ... Derneği'ne.
> – Oraya bu aileden () gelen kadınlar var mı?
> – Tabii, tabii var. Mesela ..... O da yine köklü ailenin kızı. O Gaziantep'in ilk doktorlarından ve ilk senatörlerinden olan (kişinin) yeğeni.....
> – Peki mesela ..... Ailesi'nden (yeni zengin olarak görülen bir aile) kadınlarından ya da ..... aileden kadınlar var mı?
> – Yok.
> – Duydunuz mu? .... falan....
> – Yok. Dedim ya! Eşleri sadece ihracata yönelmiş, hanımları hiçbir zaman böyle bir sanatsal, kültürel etkinliklerde bulundurmuyorlar, hep geri plandalar. Ama biz dernek olarak onlardan maddi güç aldığımız için davet ediyoruz yemeklerimize, şeref konuğu olarak. ... aile planından dolayı geri planda. Ama dediğim gibi bizim derneğimizdeki çoğu kişi doktor. Emekli doktor, çoğu da ölmüş. Bayanların çoğu doktor eşi...
> – Sanayici eşi yok yani.
> – Yok....
> – O zaman kendi aralarında da görüşmüyorlar, ailecek.
> – Herkes kendi âleminde, çünkü o görgüyü o hayatı solumuş, yaşamış insanlar değiller. Ne kadar bir şeyler yapmak isteseler yapamıyorlar.

Eşraf ailelerinde özellikle ileri yaşlardaki kadınlar kendilerini evin idarecisi görüyorlar ve bunu güçlü bir konum olarak (Hanım Ağa) anlatıyorlar. Kente birtakım görevler için gelen kişilerin aileleriyle ilişkilerin kurulmasından ve onların ağırlanmasından kendilerini sorumlu hissediyorlar. Öğretmenler, üst sınıf sivil bürokratlar, vali, hukukçular ve doktorlar bunlar arasında yer alıyor. Denizli'den eşraf ailesinden bir kadın görüşmeci (1932 doğumlu) bunu şöyle ifade ediyor:

> Zaten ben öğretmenleri çok severim, memur ailelerini çok severim. Gelen vali beylerin hanımları hepsi birbirinden iyiydi. Denizli'ye tayin olanları yani... Şimdikilerle görüşmüyorum, ama eskileri çok iyiydi. ... (öğretmenlerle ve vali hanımlarının) hepsiyle görüşürdüm.

Bu ailelerden kadınlar, bulundukları eşraf ailesinin yerel düzeyde temsil edilmesinin yanı sıra yerel kent kimliğinin taşıyıcıları olarak da önemli roller üstleniyorlar. Örneğin bulundukları kente özgü olan ürünleri (çeşitli tekstil ürünleri, yöreye özgü besinler ve çeşitli âdetler vb.) kent kimliğiyle ilintilendirerek anlatıyorlar. Kimi kez de kentin yerel kimliğiyle bağlantılı olarak çeşitli tipolojiler (örneğin kadınlarının ve erkeklerinin hangi özellikte olduğu) kuruluyor. Eşraf ailelerinden kadınlar hem bulundukları ailenin hem de kentin yerel kimliğinin

temsilcisi durumundalar. Ayata, Ankara'da yeni orta sınıf kent yerleşimlerindeki toplumsal yapıyı ele aldığı araştırmasında, site sakinlerinin anlayış ve memnuniyetlerinden söz ederken, siteyi kadınların egemenliğinde olan, cinsiyete göre ayrışmış bir mekân olarak tanımlamaktadır. Orta sınıf statüsünün işaretlerinin üretilmesinde kadınların "evin dekorasyonu ve evdeki eşyaların sergilenmesi aracılığıyla" üstlendikleri özel role dikkati çekmektedir. Ayata'ya göre gelir ve servetin zevk ve statüye dönüştürülmesi, orta sınıflar arasında kadınların görevidir ve bu da kadınların hane içinde güçlenmelerini sağlayan yeni bir rol olarak düşünülebilir (Ayata, 2002: 38, 22). Sınıflar arasında sosyal hiyerarşinin kurulmasında tüketim biçimlerinin önemine işaret eden Bourdieu de (1996), statü mücadelesinde kadınların kilit rolünü vurgulamıştır (Kandiyoti, 2002: 20).

Yukarıda belirtildiği üzere, eşraf ailelerinden kadınlar kendilerinin başka eşraf aileleri ve daha sonra zengin olmuş ailelerle farklarına özel olarak vurgu yapıyorlar. Bulundukları kentle köklü bağları olanların kendileri gibi aileler olduklarını ileri sürüyorlar. Aydın'dan eşraf ailesinden genç kuşaktan bir kadın bu konudaki görüşünü şöyle ifade etmektedir:

> Onlar... sonradan olma zengin. Onların geçmişini, kökünü bilmiyorum. Onlar birden çıktı ortaya. Aydın'la köklü bir bağları yok onların benim bildiğim kadarıyla... Ben size şöyle söyleyeyim bizim Posacılardan ya da Cihanlardan, zaten Cihanlardan kimse kalmadı artık, geçmiş köklü ailelerden şu anda ekonomik ve sosyal ve siyasal olarak iyi pozisyonda kimse yok. En iyi biz varız, belki ama o da bizim kendi eğitimlerimiz ve çabalarımızla. ... Yani sadece Posacı olmak şu günde bir şey ifade etmiyor.

Kadınlarla görüşmelerimizde, özellikle "eski eşraf" ailelerinin birbirine ne kadar bağlı olduğuna ilişkin anlatılar yer alıyor. Bu ailelerin geçmişteki ilişkilerinin fertleri tarafından bugünden kurularak anlatıldığını, geçmişte olabilecek çatışmaların bugün "yeni varlıklı" ya da "kentin yerlisi" olarak görmedikleri ailelere karşı bir ittifaka dönüştüğünü unutmamamız gerekiyor. Burada önemli husus, kadınların yukarıda sözü edilen tüm bu ilişkileri ve farklı ailelere ilişkin bu değerlendirmeleri görüşmemizde ön plana çıkarmalarıdır. Gaziantep'ten eşraf ailesinden bir kadın şöyle bir karşılaştırma yapıyor:

> Gaziantep'teki yaşantı eskiye göre çok, ama çok daha farklıydı. Antep'in yerlisi kalmadı ki... Dışarılara göç etti, bir kısmı da öldü. Dışarıdan göç aldı. Aileler birbirine bağlılık içerisindeydi.

Evdeki işlerin örgütlenmesi ve güçlü kadın figürleri

Eşraf ailelerinden kadınlarla ve erkeklerle yaptığımız görüşmelerde, bu ailelerde evdeki işlerin örgütlenmesinde, kimi kez de parasal kaynakların denetiminde, ailenin geliri ve harcamalarıyla ilgili kayıtların tutulmasında kadınların önem-

li roller üstlendikleri ifade edildi. Özelikle aile işletmesinin kuruluşu aşamasında kadınların rolü ön plana çıkarılıyor ve güçlü kadın figürlerinden söz ediliyor. Muğla'dan bir eşraf ailesinden Hadiye Hanım (1895 doğumlu) evlenip üç çocuk sahibi oluyor ve 23 yaşında da eşini kaybediyor. Çocuklarından birinin ölümünün ardından, hem iki çocuğunun eğitimleri ve evlilikleri hem de ailenin mal varlığının ve birliğinin sağlanması için büyük çaba veriyor. Hadiye Hanım'a aile içinde ve yakın aileler arasında verilen "gelin bılla" adı, "gelin hanım" anlamına geliyor ve kadınların taşıdığı güçlü bir konum olarak da ifade ediliyor. Özellikle bu kadınların yaşlanmasıyla birlikte giderek pekişen bu konum, evde çalışanlar başta olmak üzere aileden farklı kuşaklardan fertlerin kendilerini sorumlu hissettikleri ve saygı göstermek durumunda oldukları bir pozisyon. Bu aileden görüştüğümüz Hadiye Hanım'ın torunu olan kadın, onu şöyle anlatıyor:

> O şeyi babaannem... ben hatırlarım buradaki evi, yayladaki evi hep böyle ailenin ikinci dereceden de olmuş olsa bütün o gençlerin, orta yaşlıların gelir geçerken mutlaka uğradığı, ama bu uğrama vazifeden değil, isteyerek, zevk alarak burada uzun vakit geçirdikleri... Burası çok rahatlatıcı... babaannem onlar gelmeden önce çay tabaklarına kadar hazırlar, çay bardaklarına kadar hazırlar tepsinin üzerinde. Misafir ağırlamayı çok severdi.

Evdeki işleri ve hanedeki gelir-gideri çok yakından izleyen Hadiye Hanım, misafirlerini ağırladığı evinde, gelen kişilere büyük bir ilgi gösteriyor ve onları ağırlamak için pek çok ayrıntıyı titizlikle yerine getiriyormuş. Aileden farklı kuşaklardan fertlerin ziyaret ettikleri evinde, özellikle dinî bayram günlerinde ailenin tüm üyelerinin biraraya geldiği yemekler veriyormuş. Hadiye Hanım 97 yaşında ölene kadar bu konumunu sürdürmüş.

> Evin hanımı babaannem oldu. Bizi büyüttü ondan sonraki dönemimizde biz evlenınceye kadar hep babaannem. Benim çocuklarım olduktan sonra hep babaannem. Sonra artık 88'den sonra gelemez oldu, ama o dönem İstanbul'daki evde bir tadilat yaptık. Haberi vardı. Aileden her yapılan şeyden haberi olur. İşte bu eski yazıyla yazdıkları mektuplarda en ufak detaya kadar. İşte yani neredeyse bahçedeki zeytin ağacının yapraklarına kadar haberleşilir...

Diğer güçlü bir kadın figürü olan Ayser Hanım (1934 doğumlu), ailesinden, özellikle annesi tarafından büyük bir mal varlığına sahipken evleniyor ve Muğla'daki bir eşraf ailesine gelin olarak geliyor. Ayser Hanım görüşmemizde, ailedeki konumunu, hem eşinin ölümünden sonraki sürece (38 yaşında eşini kaybediyor) hem de evdeki işlerin düzenlenmesi, özellikle mal varlığının denetimi ve kayıtları olmak üzere, hanenin esas sorumluluğunu üstlenmesine bağlıyor. Ayser Hanım, ailenin bugün sahip olduğu mal varlığından gurur duyarak konuşuyordu ve ailenin gelir ve giderleri, kira ve satışları hakkında ayrıntılı yazılı kayıtlar tuttuğunu anlatıyordu. Birkaç yıl önce de hacca gitmişti ve ailedeki

"gelin bılla" konumunu daha da güçlendirmişti. Ayser Hanım'ın oğlu, annesinin hâlâ ailenin fertlerinin iş ve sosyal ilişkilerini takip ettiğini anlatarak, onun aile mülklerinin kayıtlı olduğu defterini ve onun bu kayıtları nasıl tuttuğunu şöyle anlatıyor:

> Mesela şu cadde üzerinde bir evi var annemin, mavi boyalı olduğu için mavi boyalı evdir. Ticaret lisesinin oradaki ev, ticaret lisesinin oradaki evler, sigortanın oradaki evdir, hep öyle yazar yani.

Aydın'dan bir eşraf ailesinden Rüksen Hanım (1929 doğumlu) ailece yaptıkları çiftçilik işinde, özellikle işin başlangıcında eşiyle birlikte aktif bir biçimde çalıştığını vurguluyor ve eşinin ölümünden sonra da aile işinin yönetimi ve kontrolünü sürdürüyor. Daha sonra da ailenin işlerini çocuklarına bırakıyor.

> Ben devamlı bilfiil eşimin yanında gider gelirdim, yardımcı olurdum. Bunların başında bekleyiver, oturuver, yazıver. O para dağıtır, ben deftere yazı verirdim, paraları verirdik beraber, beraber gezerdik. .... İşçilere [para dağıtırdık]. Perşembe oldu mu hassastı işçilerin akşamdan parası verilecek. Aydın'dan ben gider alır gelirim o zaman banka yoktu. Getiririm dağıtır geliriz. Perşembe günü akşamdan verelim yarın cuma. Herkes işini görsün.

Gaziantep'ten bir eşraf ailesinden kadın görüşmeci, şu anda sahip oldukları toprağın esas olarak annelerine ait olduğunu, kardeşler arasındaki dağılımı annesinin yaptığını belirtti.

> Şu anda annemin (toprağı) var. ... Mesela hâlâ var fıstıklarımız var annemin, işte o köy var Kızılhisar. Var daha. ... Ortağımız var, ortak getirir. Hesap verir, fıstığımızı verir birer, ikişer çuval. Bu şekilde. ... Hayır hayır yok (çok büyük gelir yok). ... Anneme gelince o paylaştırır 4 kişiye o şekilde.

Yukarıda görüşmelerde anlatılan "güçlü kadın" figürlerinin tam da nelere karşılık geldiği ve bir anlatı olarak neyi anlattığı konusu pek çok yorumu gerektiriyor. Aynı zamanda hem bu ailelerde kadınların konumlarına hem de bu ailelerin kendisine ilişkin önemli bilgiler içeriyor. Burada sözü edilen "güçlü kadın"lar esas olarak "eski" eşraf ailelerinden kadınlar. Daha "yeni" varlıklı ailelerde bu tür bir kadın figüründen söz edilmedi. Biri vefat eden kadının dışında (Hadiye Hanım), görüştüğümüz bu kadınlar da kendilerini "çok çaba gösteren", "etkin" ve "güçlü" olarak anlatıyorlar ama bunu temelde aile ve aile tarihlerinin kurucu öğesi haline getiriyorlar. Dolayısıyla kendi öznellikleri ve cinsiyet konumlarıyla ailelerinin tarih ve sınıfsal pozisyonları bir kez daha örtüşüyor. Ayrıca onlara ilişkin bu anlatı ailenin diğer fertleri tarafından da kuruluyor ve benimseniyor, böylelikle de esas olarak aile anlatısına dönüşüyor. Sonuçta, "eski" eşraf ailelerinin, maddi varlıklarının dışında, daha sosyal alanda ve ka-

dın-erkek ilişkilerinde farklı ve iddialı olmaları, dolayısıyla kendi statülerini bu yolla da pekiştirmeleri anlamına geliyor. Bir eşraf ailesinin erkeklerini de kadınlarını da çok ilgilendiren "ailenin kadınlarının durumu", hem kendilerine denk ailelerle (sermaye biçimlerinin ayırt edilmesinde) statü yarışında onları avantajlı kılıyor hem de daha aşağı konumda olan "yeni" varlıklı ailelerle farkın oluşturulmasına ve sınırların belirlenmesine yarıyor. Ayrıca burada bir kez daha araştırmacı olarak anlatının bu şekilde kuruluşuyla, karşılık gelebileceği durumları ayırmak gerekiyor. Örneğin bazı ailelerde kadınlara ilişkin bu betimleme daha somut karşılıklar bulurken, bazı ailelerde kentten veya ailenin başka fertlerinden kişilerle görüşmelerde tam tersi örneklerin verildiğini de gördük. Önemli bir nokta da aşağıda ifade edileceği gibi aslında bu ailelerden kadınlar pek çok özellik nedeniyle (toprak varlığı, eğitimleri, "görgü", giyim ve ev içi düzenleme, büyük kentle ilişkileri gibi) bulundukları ailelere güçlü olarak geliyorlar, dolayısıyla eşlerine ve geldikleri aileye bunları taşıyorlar.

Görüşmelerimizde, bu kadınların "eski" eşraf ailelerinden olduğu ve bu ailelerde de bu konudaki değişim fark edilebiliyor. Yukarıda Gaziantep'ten görüştüğümüz kadınla aynı aileden bir kadın, ailesinden ve ailenin kadın fertlerinden söz ederken, geçmişte kadınların etkin olduklarını belirtiyor ve düzenledikleri ziyaretlerin, yemek ve aile toplantılarının giderek önemini yitirmesinden yakınıyordu. Ona göre annesi kuşağından kimi kadınların (halasının) "Hanım Ağa" konumunu edinmelerinin bir nedeni de, bu kadınların "ellerinin altında aşçılar, işçiler" olmasıydı, dolayısıyla "o sistemin" bozulduğunu düşünüyordu. Yukarıda belirtildiği gibi kadınlar, aile yemeği ve dinî bayramlar gibi belli günlerdeki kutlamalarla, ailelerinde kuşaklar arası ilişkilerin kurulmasını ve sürdürülmesini sağlıyorlar hem de ailenin genç fertlerinin eğitimlerini, iş ve evliliklerini bir şekilde kontrol ediyorlar. Aile ve onun fertleri arasındaki "birlik hali" özellikle eşraf ailelerinin kentteki imgesi açısından çok önemli olabiliyor. Çünkü üyeleri arasında birliğin dağıldığı aileler hakkında kentte çeşitli rivayetler dolaşabiliyor, hatta bu ailelerin bu sebeple de giderek etkilerini kaybettiği ve varlıklarını yitirdikleri konuşuluyor.

Yukarıda belirtildiği üzere, burada önemli bir husus aslında bu ailelerdeki kadınların önemli bir kısmının zaten güçlü bir konumda evlendikleri ailelere gelmeleridir. Bu, kimi kez açıkça mal varlığı ve toprak zenginliği biçiminde, genellikle de evlendiği kadının ailesinin sahip olduğu sosyal ağlara dahil olma ve onun avantajlarından faydalanma şeklinde olabiliyor. Aşağıda ele alınacağı gibi, bu ailelerden kadınların ve erkeklerin kiminle ve hangi ailelerden kişilerle evlilik yapacakları büyük bir önem taşıyor. Özellikle evliliklerin düzenlenmesinde ve denk ya da varlıklı ailelerle aracılık ilişkilerinin kurulmasında kadınlar etkin bir biçimde rol oynuyorlar. Böylelikle evlilikler yoluyla toprağın aktarımı da esas olarak kadınların örgütledikleri ilişkiler sonucunda gerçekleşiyor. Ayrıca araştırma yaptığımız kimi kentlerdeki görüşmelerimizde ya da ayaküstü

konuşmalarımızda erkeklerin kadınlardan devraldığı belirgin bir zenginliğin ve toprak varlığının olduğunu gözlemledik. Ayser Hanım esas olarak anne tarafının zengin olduğunu belirtiyor.

> Babam memur, orman mühendisiymiş. Babam tarafından çok malımız yok. Olsa da eskiden satılmış, azalmış. Babamdan kalan tarlamız var, evlerimiz vardı satıldı. Annemin ailesi zengin aile. Eskiden dedem tütün ağası. Topalların Molla Osman derler. Adını koyduk ya biz Osman Apartmanı diye. Molla Osman tütün ağası çocuğum Muğla'da...

Özellikle kimi kentlerde eşraf ailelerinden erkeklerin bir kısmının sosyal sermayenin ve ağların yanı sıra toprak varlıklarının önemli bir bölümünü evlilikler yoluyla edinmiş olduklarını fark ettik. Hadiye Hanım'ın torunu olan kadın görüşmeci, sahip oldukları toprağın kendi annesinden kendilerine kaldığını, annesinin ailesinin de "Osmanlı eşrafı" bir aileden geldiğini belirtti. Görüştüğümüzde kendisinin eşi de haneye damat olarak gelmişti, yani "iç güveysi" olarak anlatılıyordu. Yüzyıldan daha uzun bir süredir yapılmış olan, Hadiye Hanım'ın ölümüne kadar titizlikle koruduğu ev ise yakın bir zamanda kentteki belediye tarafından ailenin adının sürdürülmesi için yenilenerek, yerel bir kafe-müze olarak ailenin adıyla halkın ziyaretine açılmıştı. Bu da eşraf ailelerinde bu kadınlar aracılığıyla edinilen kültürel mirasın, aynı zamanda kent kimliğiyle de bağlantılandırılarak kültürel bir sermayeye nasıl dönüştürüldüğünü gösteriyor. Özellikle Muğla gibi, kentin kültürel kimliğinin ön plana çıkarılmasını önemseyen[15] ve bu tür bir iddiayı taşıyan kentler için bu daha da anlamlı olabiliyor.

Kadınların aile fertlerinin eğitimindeki rolleri

Araştırma yaptığımız kentlerde, kentle ilişkilendirilen ve bir tür kent kimliği olarak da ifade edilen alanlardan birini de kentlerin eğitime verdiği önem oluşturuyor. Görüşmelerimizde ve kentlerin yerel yayınlarında yer alan makalelerden bu fark edilebiliyor.[16] Kimi kentlerde ticaret ve sanayinin tarihi ve gelişimi bu kentlerdeki girişimcilerin eğitim tipolojileri üzerinden kuruluyor. Denizli'de kentteki ilk girişimcilerin ilkokul, ikinci kuşak girişimcilerin İstanbul, İzmir ve Ankara gibi kentlerde üniversite okudukları ve son kuşağın ise yabancı ülkelerden mezun oldukları biçiminde ifade ediliyor. Bu kentler eğitim konusunda da iddialı gözüküyorlar. Eşraf aileleri ise eğitim yoluyla büyük kent burjuvazisiyle yarıştıkları gibi bu konu aynı zamanda onların bulundukları kentle çeşitli biçimlerde bağlantılarını güçlendirebiliyor. Aile adına okul açma, vakıf ve der-

15 Bkz. *Muğla Kent Kültürü: Toplum-Kültür-Tarih-Sanat*, Aralık 2007, Sayı: 5.

16 Denizli için Bkz. Kakancı, 2005: 12-17; Göçgün, 2005: 25-31; Göçgün, 2005: 4-8; Göçgün, 2005: 3-9; Göçgün, 2004: 4-8; Erdem, 2004: 32-33; İnan, 2006: 36-40; İnceoğlu, 2004: 36-38; Önen, 2004: 39-41.

nekler yoluyla eğitim bursu sağlama, kentte kurulacak Anadolu liseleri ve kolejlere ön ayak olmak bu ailelerin bulundukları kentte daha fazla itibarlı olmalarını sağlıyor.

Eşraf aileleri daha alt sınıflardan ailelerle ilişkileri açısından da eğitimi önemsiyorlar. Bunu bu ailelerden çocuklara burs sağlayarak ve çeşitli vakıflar kurarak gerçekleştiriyorlar. Eğitim farklı sınıflardan aileleri biraraya getiren, ortak bir konu olarak algılanıyor. Eşraf ailelerinin başka ailelerle eğitim üzerinden girdikleri bu ilişki onların etkilerini daha fazla artırdığı gibi sahip oldukları ekonomik sermayeyi bu tür bir sosyal ve kültürel sermayeyle dengelemiş oluyorlar. Dolayısıyla eşraf aileleri için eğitim bulundukları sınıfın yeniden üretilmesini sağlıyor.[17] Eğitim onları kendileriyle denk ailelerden ayırt edici bir unsur da. Eşraf aileleri bu nedenle fertlerinin hangi alanda ve hangi okulda okuduğu bilgisini çok önemsiyorlar. Yukarıda sözü edilen bu kentler için eğitimin kent kimliğiyle bağlantısı aileler için de geçerli, böylelikle belli kimlikleri ediniyorlar.[18] Örneğin görüştüğümüz kimi aileler kendilerinin diğer ailelerden farklılığını eğitim üzerinden giderek ("biz eğitimli bir aileyiz" biçiminde) ifade ediyorlardı.

Eşraf olmada eğitim yeterli bir koşul olmasa da, her zaman gerekli bir unsur olarak gözüküyor. Görüştüğümüz eşraf ailelerinden kişiler anne ve babalarının eğitimli olduklarına, kendi dönemlerinde önemli okullardan mezun olduklarına vurgu yapıyorlar. Eşraf ailelerinin önemli bir kesiminin daha başından beri eğitimli olduğu söylenebilir. Denizli'den görüştüğümüz eşraf ailelerinden Müjgan Hanım (1932 doğumlu) eczacı, Feride Hanım (1946) ise ziraat mühendisiydi. Yaşları ileri olan kadınların bir bölümü ise lise ve ortaokul mezunuydular. Bu ailelerden kadınların bir bölümü ise kız enstitülerinde okumuşlardı. Eşraf ailelerinden kadınların esas olarak eğitimli oldukları fark edilebiliyor. Bu ailelerde eğitim hem sembolik önem taşıyor hem de onların kendi aile anlatılarının kurucu bir unsuru olarak gözüküyor. Eşraf ailelerinin eğitime yaptığı vurgu, ailenin belli bir "görgü"ye sahip, "köklü" ve "belli bir temeli" olan bir aile olduğu ve sadece "para"yla ilgili bir aile olmadığı anlamına geliyor.

Eşraf ailelerinde de çocukların başarısı üzerine rekabet görülebiliyor. Bu yarışı kadınların yürüttüğü biçiminde bir anlatı olsa da, eşraf ailelerinde eğitimin esas olarak bir "aile projesi" olduğu söylenebilir. Bu ailelerde babaların eğitimdeki rolünü ve eğitimin onların takip ettikleri bir konu olduğunu unutmamamız gerekiyor. Kadınlarla erkekler arasında aynı zamanda bir mücadele alanı olan eğitim, bu ailelerden kadınların en fazla etkin oldukları konulardan birini oluşturuyor.

17 Eğitimin toplumsal fonksiyonları için bkz. Gök, 1995: 181-197. Türkiye'de eğitim konusu ilginç bir biçimde farklı sınıflardan kişileri ortaklaştıran bir nitelik taşıyor. Ayrı sınıflardan kadınların çocuklarının eğitimi için benzer bir dili kurduklarını pek çok kez gözlemledim.

18 Eşraf aileleri eğitim dışında da kentle bağlarını önemsiyorlar. Özellikle kentteki "eski yaşantı", mahalle yaşantısı ve aileler arası ilişkiler, bu ailelerden fertler tarafından günümüze çeşitli biçimlerde taşınıyor (Bkz. Müftüler, 2004: 16-18).

Yukarıda belirtildiği gibi, Bourdieu, kültürel sermayenin biriktirilmesinde ve aktarılmasında aile ve eğitim sistemlerinin etkili olduğunu ileri sürmüş olsa da (Bourdieu, 1996; Bourdieu, 1998 [1989]), kadınların bu süreçlerde üstlendikleri rolleri ön plana almamıştır (Gunn, 2005: 55; Karadağ, 2009: 13,14). Gunn'a göre, İngiltere için düşünüldüğünde, 19. ve 20. yüzyılda orta sınıftan kadınların bu alanda nasıl kritik görevler edindikleri görülebilir. Bu kadınlar bulundukları hanenin statü durumunu gösteren çeşitli kültürel becerileri aktarmalarının yanı sıra çocuklarının eğitimi ve yetiştirilmesi yükünü de üstlenmişlerdi (Gunn, 2005: 55). Kadınların bu alandaki yüklerinin tam da ne olduğu ve hangi rolleri üstlendikleri ayrıntılı incelemeleri gerektiriyor. Yaptığımız görüşmelerde, eşraf ailelerinde kadınların, çocuklarının veya aile fertlerinin eğitiminde temel motivasyonu sağladıklarını gördük. Hatta bu konuda birtakım modeller oluşturuyorlar. Kadınlar çocuklarının eğitimi konusunda bağlantıları sağlamakla kalmıyorlar, gündelik yaşamın akışını bu doğrultuda kuruyorlar. Bir kadın görüşmecinin sohbetimizde ifade ettiği gibi "bir kişinin hayat hikâyesine eğitimle başlamamasını aslında eksiklik" olarak görüyorlar. Karadağ çalışmasında, Antep'ten "eski" bir eşraf ailesinin erkek ferdinin annesine ilişkin anılarında, annesinin eğitim konusunda kendilerine nasıl ilham kaynağı olduğunu anlattığına dikkati çekmektedir (Karadağ, 2009: 14). Toprak ağası olan annesinin babası aynı zamanda şairdir. Öğrendiği kimi şiirleri ezbere okuyan annesi, çocuklarının başarıyla okuduğuna ilişkin hayalini kendilerine sık sık anlatmaktadır. Bunun sonucunda, üç erkek çocuğu üniversiteyi bitirmiş; biri subay, biri doktor ve diğeri ise gazeteci ve siyasetçi olmuştur. Kızı ise kentin "eski" eşraf ailelerinden birine mensup bir kişiyle evlenmiştir. Karadağ'ın belirttiği gibi bu kişilerin anıları, yaşamlarının yönünü belirlemelerinde annelerinin güçlü etkisini göstermektedir (Karadağ, 2009: 14,15).[19]

Eşraf ailelerinden kadınlarla yaptığımız görüşmelerde, eğitim ana ve ayrıntılı bir tema olarak yer alıyor. Belli kuşaklardan kadınlar, ailelerini ve kendilerini anlatırken ailelerinde kaç kişiyi yetiştirdiklerinden, kimleri okuttukları ve bu kişilerin hangi mesleklere sahip oldukları ve onların nerelerde çalıştıklarından ayrıntılı olarak söz ediyorlar ve bundan gurur duyuyorlar.[20] Bu ailelerde, kadın-

19 Karadağ, görüştüğü bu kişinin görüşme sırasında kendilerinden sık sık "kültürel gen" olarak söz etmesinin rastlantı olamayacağına işaret ediyor (Karadağ, 2009: 15).

20 Eşraf ailelerinde eğitim ve kadınların bu konuda üstlendikleri roller, Türkiye'de bu ailelerin eğitim yoluyla modernleşmeyle kurdukları bağ açısından önem taşımaktadır. Görüştüğümüz kadınlar, kendileri ve ailenin diğer kadın fertlerinin eğitimlerini çok önemsiyorlar ve bunu kendilerinin modernleşme istekleriyle bağlantılı olarak ifade ediyorlardı. Kendilerinin veya annelerinin kız enstitülerinde okumuş olmasını önemli bir konum ve avantaj olarak anlatıyorlardı. Özellikle Denizli gibi tekstilin hane işi niteliği taşıdığı dönemlerde, aile işinin kurulması ve geliştirilmesinde bu tür bir bilginin önemi tahmin edilebilir. Ayrıca kadınların bu okullardan edindiği terzilik bilgisi kimi örneklerde aynı zamanda kadınların, ailedeki diğer kadınlara göre de güçlenmelerini sağlıyor. Dolayısıyla belli sınıflardan kadınların bu kurumlardan aldıkları eğitimle güçlenip konumlarını daha iyi bir duruma getirdikleri ileri sürülebilir (bkz. Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009: 192). Akşit'in çalışmasında kız enstitüleri için ileri sürdüğü tezler, farklı sınıflardan kadınlar açısından yeniden düşünülmeyi gerektiriyor (Bkz. Akşit, 2005.)

ların hem ailelerinin statülerini yükseltmek hem de kendi konumlarını güçlendirmek için üstlendikleri işlerin en önemlerinden birini eğitim konusu oluşturuyor.[21] Muğla'dan eşraf ailesinden görüştüğümüz Füsun Hanım, babasının ve daha sonra da kendisinin eğitiminde, babaannesi Hadiye Hanım'ın belirgin rolüne dikkati çekiyor.

> Babaannem... Onun (babamın) üzerine çok oynuyor. Ne yaparsam yapayım onu okutayım... İşte bütün gayretini ne olursa olsun okusun şeklinde feda ederek onu okutuyor, ama babam da bunu hakikaten boşa çıkarmıyor...

Denizli'den bir eşraf ailesinden Müjgan Hanım, kendi çocuklarını ve aileden başka kişileri okuttuğu halde, babasının kendisine getirdiği evlatlığı okutamadığından yakınıyordu. Ama evlatlığının çocuklarının okuduğunu ve meslek sahibi olduklarını özel olarak vurguluyordu.

> Kızım Avusturya Lisesi'nde hazırlıktaydı. Oğlum da ilkokul dörtte. Onu (evlatlığımı) büyüttüm, fakat istediğim gibi okutamadım. Mesela başka çocukları okuttum, meslek sahibi yaptım. Ona ilkokulu zorla bitirttim. Ondan sonra yanımda Kız Meslek Lisesi'nin şeyleri vardı. Altı sene oraya gönderdim. Üç sene dikiş, bir sene moda, iki sene de çocuk bakımı. Neyse o çocuk bakımı diploması işe yaradı...

Bu kadınlar, başka ailelerden çocukları ve yanlarında çalışanları okutmayı, bir eşraf ailesinden olmanın özelliği, kendi sınıfından olan kadınların üstlenmesi gereken bir rol olarak düşünüyorlar. Ayrıca eğitim bu sınıftan kadınlar arasında belli bir bağı ve dili sağlıyor. Çocuklarının ya da yakınlarının eğitimleriyle ilgilenmeyen kadınlar, diğer kadınlar tarafından eleştiriliyorlar. Görüştüğümüz kadınların bir kısmı birtakım dernek ve vakıflar yoluyla ekonomik durumu iyi olmayan ailelerin çocuklarının eğitimleriyle ilgileniyorlardı. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu ailelerde erkeklerin aile fertlerinin eğitimine yönelik takipleri fark edilebiliyor. Ancak, kadınlarda eğitim ağırlıkla aile anlatısının bir unsuruyken, erkeklerde daha çok eğitimin ailenin işiyle bağlantısı vurgulanıyor. Eğitim yoluyla edinilen bilginin işlevselliğine daha fazla işaret ediyorlar. Ayrıca, kadınlar görüşmelerde annelerinin, aileden kadınların eğitimlerine daha fazla yer veriyorlar (Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009).

21 Özbay, çocukların eğitimiyle ilgili sorunların kadınların önemli uğraşlarından biri olmasının esas olarak 1980 sonrası döneme denk geldiğini, kadınların giderek bu alanda daha fazla rol almaya başlamalarının 1950'den sonra hızlanan dönüşümlerle bağlantılı olduğunu belirtmektedir. 1980 sonrasının özelliğini Özbay, eğitim sistemindeki değişimlere bağlamaktadır. Özbay'a göre, eğitime ilişkin uğraşıların söz konusu dönemde özellikle orta sınıf aileler için önemli olması, bu ailelerin eğitim yoluyla genç kuşaklarının aşağı doğru bir sosyal hareketlilik içine girmesini önlemeye çalışmalarından kaynaklanıyordu (Özbay, 1995: 152, 153).

Giyim, ziyaretler ve büyük kentlerin takibi

Kadınlarla yaptığımız görüşmeler, eşraf ve büyük kent burjuvazisi arasındaki ilişkileri, bu ailelerin, büyük kentlerdeki yaşamı nasıl izlediğini gösteriyor. İstanbul, İzmir ve Ankara'daki varlıklı ailelerin nasıl giyindiği, yaşadığı ve nasıl eğlendiği bu ailelerden kadınlar için çok büyük önem taşıyor. Görüştüğümüz kadınlar, kendilerinin ve eşlerinin, büyük kentlere olan ilgilerinden söz ediyorlar ve oralardan giyindiklerini anlatıyorlar. Denizli'den bir eşraf ailesinden kadın görüşmeci (1932 doğumlu), evlendiklerinde kendisinin Ankara, eşinin ise İstanbul'dan giyindiğini belirtiyor:

> Aaaa giyimim çok şıktı o zamanlar. Ankara'da diktirirdim ben. Hemen hemen Denizli'den [hiç]... Öyle diyorlar ben kendim demeyeyim de artık. Şadan Hanım çok şıktın geldiğinde [diyorlar].

O dönemde giysilerini Ankara Kızılay'da oturan ve Koç ailesinin kızlarının giysilerini de diken bir banka müdürünün eşine diktiriyor. Eşinin ise İstanbul'da bir Rum terzisi bulunuyor ve ayakkabılarını da yine İstanbul'dan, "çok özel bir yerden" alıyor.

> Çok şık giyinirdi (eşim). İstanbul'da onun terzileri, ayakkabıcısı (orada), çok şık giyinen biriydi yani.

İstanbul, İzmir ve Ankara gibi kentlerin bu aileler tarafından tercih edilmesi, söz konusu dönemde bulundukları kentlerde alışveriş ve benzeri olanakların az olması nedeniyle olsa da, yaptığımız görüşmeler bu ailelerden kadınların özellikle kendi giyimlerini ve gündelik yaşayışlarını anlatırken büyük kentleri ve bu kentlerin burjuvazisi olarak gördükleri aileleri nasıl takip ettiklerini gösteriyor. Kendilerine ilişkin pek çok ayrıntıyı ve değişmeyi bu tür bir model kurarak anlatıyorlar. Belli aileleri ve mağazaları (Vakko) örnek olarak veriyorlar.

Bu kentlerde yaptığımız görüşmelerde, bu ailelerin giyimleri, alışveriş davranışları ve ziyaretleri, "yeni zengin" ailelerle karşıtlık kurularak da anlatılıyor. Bu alanlar, eşraf ailelerinin kendilerini farklılaştırmalarına, statü konumlarını pekiştirmelerine ve sınıfsal sınırlarını belirlemelerine hizmet ediyor. Bu aynı zamanda bu ailelerin "belirli bir hayat tarzına sahip" oldukları varsayımını içeriyor[22]

---

22 Weber'e göre statü gruplarında, "statü onurunun özünü en iyi ifade eden şey, belli bir çevreye mensup olmak isteyen herkesten, her şeyden önce belirli bir *hayat tarzına* sahip olmasının beklendiğidir." Bu beklentiler aynı zamanda "sosyal" ilişkilere belli bir kısıtlama getirir. Statünün ve statü onurunun korunmasında önemli bir konuyu evlilik oluşturur: "Ailelerin damat adaylarını tekellerine almaktaki çıkarları, kız çocuklarının tekelini elinde tutma çıkarlarıyla en az eşit derecede ve paralel önem taşır. Statü grubunun kız çocuklarının geleceği güvence altına alınmalıdır" (Weber, 1998: 278, 283). Aşağıda görüleceği üzere, eşraf ailelerindeki statü mücadelesinde, evliliklerin kimlerle yapılacağı ve evliliklerin düzenlenmesi işi çok temel bir öneme sahip.

ve başka ailelerin de buna uymaları bekleniyor. 1980 sonrası zenginleşmiş ailelerin giyim, eğlence ve ziyaret gibi konularda daha "aşırı" davrandıkları, örneğin İstanbul gibi büyük kentlere alışveriş ve çeşitli geziler için günübirlik gidip geldikleri, kimi kez normalleştirilerek de olsa belli bir küçümsemeyle ifade ediliyor. Ayrıca bazı kentlerin sanayicilerinin eşleriyle ilgili sınırlı da olsa aldığımız bilgilerden anlıyoruz ki bu ailelerden kadınlar, "kentin sosyetesini" oluşturan camiadan kadınlarla görüşmeleri ve çeşitli etkinliklere katılmaları için teşvik ediliyorlar. Kadınlar bulundukları kentlerdeki sosyal yaşamın sınırlı oluşundan şikâyetçi olduklarından büyük kentlere yapılan ziyaretleri, özellikle İstanbul'a yapılan gezileri ve tatil olanaklarını değerlendiriyorlar.

> Direkt seferler olunca sabah gidip akşam gelme fırsatları oluyordu. Burada okulda bazı faaliyetler oluyor; Okul Aile Birliği'nde falan... başka da öyle ev becerileri için evde bazı şeyler yapıyorlardı falan. Giden valimizin bir hanımı vardı. Onun eşi, bir grupları, 5-10 bayan onlar el işleri yapıyorlardı... örneğin şu tepsiyi Vakko'da görmüşler, gelip aynısını burada yapmışlar.. (akt. Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009b).

Görüştüğümüz kadınlar için İstanbullu ve İzmirli olmak belli bir farklılığa işaret ediyor. Evlenerek geldikleri ailelere taşıdıkları bu "özellik", hem ailede hem de diğer kadınlarla ve başka ailelerle ilişkilerde belli bir konuma dönüşüyor. Çünkü bu kadınlar, çocukların eğitimi, ev içi düzenleme, misafir ağırlama biçimi, belli bir kent görgüsünü taşıma ve giyim gibi alanlarda belli bir sosyal ve kültürel birikime sahip olduklarını düşünüyorlar. Denizli'den eşraf ailesinden bir kadın bize fotoğrafları gösterirken, İstanbul'da Beşiktaş Serencebey'de geçen çocukluğunu anlatarak, "Cumhuriyet eşrafı" olan eşinin ailesine, eşine bu yaşantıyı ve "görgüyü" nasıl taşıdığına dikkati çekiyor. Görüştüğümüz kimi kadınlar, aile albümlerini ve evlilik fotoğraflarını bizimle paylaştıkları sırada İstanbul ve İzmir'den olan kadınları özellikle gösteriyorlardı. Antep'ten bir eşraf ailesinden iki kadın, aile fotoğraflarını gösterirken bunu şöyle ifade ettiler:

> Nişan [nişan fotoğrafı]. Nihan Barlas ve Osman Barlas'ın nişan merasiminde. Bu İstanbullu bayan. Nihal'in kız kardeşi bu. ... Osman Bey'in yengesi, Nil Barlas'ın yengesinin kız kardeşi İstanbullu...

Başka araştırmalarda da karşılaştığım "İstanbullu bayan" ve "İzmir kızı" tanımlamaları, bu kadınlar açısından belirgin bir farklılığa işaret ediyor. "Kentli", "modern" ve "ince kadınlar olarak" söz ediliyorlar.[23] İlginç bir biçimde "bayan", daha çok İstanbul'dan gelen kadınlar için kullanılıyor. "İzmir kızı" ise daha güçlü bir konum olarak anlatılıyor ve yukarıdaki anlamlarının dışında, "güzel", "cerbezeli", "çapkın" ve aynı zamanda da "dişli" olma anlamlarını içeriyor.

23 Annem bu kadınları "naylon kızlar" olarak tanımlıyor ve 1960'lardaki şu nakaratı hatırlıyor: "evlenmeyin bekârlar naylon kızlar çıkacak."

Evliliklerin düzenlenmesi ve eşraf aileleri arasındaki evlilikler

Evliliğin ne olduğu ve ona nasıl bakabileceğimiz konusu, sosyal bilimlerin, özellikle antropolojinin temel konularından birini oluşturur. Çeşitli çalışmalarda belirtildiği gibi evlilik, "yeni bir üretim/tüketim ünitesinin kurulması" anlamına gelebileceği gibi aynı zamanda iki aile arasında kurulan ve pek çok boyutu içeren güçlü bir sosyal ilişki formu olarak tanımlanabilir (Sirman, 1995: 256). Sirman, evliliğin hem aileler arasındaki "eşitlik ilişkisinden kaynaklanan" bir işbirliğini hem de bir rekabeti barındırdığına dikkati çekmektedir. Sirman'a göre araştırdığı köyde, evlilik durumunda ilk gözetilen, evlilik ilişkisi kurulacak aileler arasında "köylülerin gözünde kabul gören bir eşitliğin kurulması"dır ve bu ailelerin malvarlıklarından toplumsal saygınlıklarına kadar birçok değişkeni içeren bir denklik ilişkisinin kurulması çabasını içerir. Sirman, evliliklerde ailelerin toprak varlığının taşıdığı önemin temel bir nedenini, kadınların da mirasçı olmalarına bağlamaktadır (Sirman, 1995: 256). Bizim çalışmamızda da gözlemlediğimiz ana bir özellik, ailelerin toprak varlıkları ve bunun evlilikler yoluyla aktarımının eşraf aileleri açısından kritik bir önem taşıdığıydı. Eşraf ailelerinden kadınlar genel olarak hatırı sayılır bir toprak varlığına sahipler. Bu nedenle bu ailelerden kadınlar bu toprak varlığını ve bunun hangi ailelere gideceğini büyük bir dikkatle izliyorlar.

Eşraf ailelerinde, evliliklerin düzenlenmesi işi büyük oranda kadınlar tarafından yapılıyor. Evlilik ilişkisinin kurulacağı aileler ve kişiler hakkındaki bilgi kadınlar tarafından sağlanıyor.[24] Bu konu aynı zamanda "zaten bir kadının bilmesi gereken" bir tür "kadınlık bilgisi" olarak da algılanıyor.[25] Kadınlar evlilikler sırasında çocukları için aileler arasında denkliği gözetiyorlar ve eğitimli kişileri tercih ediyorlar.[26] Evlilikler, toprağın ve zenginliğin artırılmasının yolu olarak görüldüğü gibi, sahip olunan varlığın başka sermaye biçimlerine dönüştürülmesi işlevini de görüyor. Örneğin toprak varlığına sahip bir eşraf ailesinin, sanayide veya siyasette ön planda olan bir aileyle kuracağı evlilik bağı, bazen birinci bazen de her iki aile için çok avantajlı olabilir. Burada önemli bir ayrıntıyı, toprak zengini ailenin, bir eşraf ailesi olarak kentte nasıl tanındığı konusu oluş-

24 Sirman'ın çalışmasında ifade ettiği üzere, kadınların bu süreçteki etkinlikleri hem "kadınların bilgi ağı sayesinde daha çok özel bilgi elde etme becerilerine hem de erkeklerin 'böyle kişisel' işlerle uğraşmalarının erkek kimliğine" uygun görülmemesinden, dolayısıyla evliliğe ilişkin iş ve becerilerin her iki kesim tarafından da temelde kadınların alanı olarak düşünülmesinden kaynaklanmaktadır (Sirman, 1995: 257).

25 Özbay, başlık usulünün kalktığı gruplarda kadınların genç kuşağın evlilikle ilgili sorunlarının düzenlenmesinde daha büyük ölçüde görev almaya başladıklarını ifade etmektedir (Özbay, 1995: 154).

26 Bu konuyu paylaştığım bir toplantıda, bu kentlerde uzun süre çalışmış oturum başkanımız, kendisinin bu yönde pek çok gözleminin olduğunu, kendi çalıştığı yerde eşraf ailelerinin, üniversitedeki kadın araştırma görevlilerini oğullarıyla evlendirmek için üniversitedeki başka kişileri devreye soktuklarını anlatmıştı.

turuyor. Eğer kentte bu aileye ilişkin birtakım rivayetler varsa (varlıklarını nasıl kaybettiklerine, eğlence anlayışları ve kadınlara yönelik davranışlarına ilişkin) veya eğitim ve kültürel birikimleri yeterli bulunmuyorsa tercih edilmiyorlar. Sirman'ın bizi uyardığı gibi, sosyal bilimler evliliği genelde "hanenin, üretim ilişkilerinin ve insan malzemesinin yeniden üretim mekanizması olarak" tanımlasalar da, burada toplumsal ilişkilerin yanı sıra ailenin yeniden üretilmesinde de kadınların kritik konumda olduklarını unutmamak gerekiyor. Eşraf ailelerinde kadınlar bir yandan bulundukları aile/hanenin konumunu ve çıkarlarını gözetirken, bir yandan da kendi konumlarını güçlendirecek doğrultuda, amaç ve istekleri için çalışıyorlar ve bunda diretiyorlar. Dolayısıyla bu ailelerde evlilik çok önemli işlevleri üstlendiği gibi pek çok anlama da gelmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, çok açık bir biçimde söylenmese de, bu ailelerin evlilikler yoluyla kadınlardan arazi devraldıklarını gördük. Kimi kez de erkek, varlıklı bir aileye damat olarak (içgüveyi) alınıyor. Tüm bu bağlantıların kurulmasında, bu tür bir bilginin taşınmasında bu ailelerden kadınlar, özellikle yaşı ilerlemiş kadınlar çok önemli bir konumda bulunuyorlar. Denizli'den eşraf ailesinden bir kadın, bu örneklerden birini şöyle anlatıyor:

> Babaannem varlıklı bir insanmış ondan sonra annem, babaannem öldükten sonra, ablamla aramızda on yaş fark vardır, bir yüksek mühendisle evlendi (evlendirdi). Su İşleri Müdürü olarak Manisa'ya aldırdık. Enişteni içgüveysi aldık...

Aynı kentten bir başka eşraf ailesinden kadın, eşinin abisinin evliliğini kendi evliliğiyle karşılaştırarak anlatıyor:

> Hah işte orada evlilik şey olmuş, akraba evliliği, hala çocuğu gibi. Bir de tek kız olduğu için onun arazisi çok var. Aslında kayınvalidem de eşime öyle birilerini ayarlamaya çalışmış da, eşim benle tanışınca olmamış. Bir tek ağabeysinin evliliği öyle olmuş, yani akraba kızı ile evlenmiş. Onlarda arazi artmış.

Ona göre, bulunduğu ailenin bugünkü "ekonomik durumlarının kötülüğü" ve "ticaretteki başarısızlıkları" aynı zamanda ailede yeterince akraba evliliği yapılmamasından, evliliklerde toprak zenginliğinin gözetilmemesinden kaynaklanıyor. Aşağıdaki alıntıda görüleceği üzere, "köklü" ve "sanayici aileler" burada en fazla tercih edilecek aileler:

> Hâkim olan enişte görevi için Tavas'a gelmiş o şekilde. Doktor olan da Kaleli'de herhalde aileler vasıtasıyla evlenmiş, İstanbul'dakinin de eşi doktor, o da orada görevliymiş o şekilde olmuş evlilikler. Aslında bence kızların evlilikleri hatalı, böyle bir ailenin şeyi aslında daha köklü ailelerle olmalıydı. Denizli'nin sanayicileri falan vardı onlarla evlenmeyip, bence çok hatalı evlilikler. Diyeceksiniz ki çok mu hesap yapmak gerek, ama mantıksal olarak öyle daha iyi olabilirdi.

Evlilikler başka ailelerde olduğu gibi, bu aileler arasında da çeşitli ilişkilere ve ittifaklara yol açıyor. Kadınlarla görüşmelerimizde, aslında çocuklarının kiminle evleneceğinden daha çok, kendilerinin kimlerden geldiğine vurgu yapıyorlar. Aslında "denkliğin öyle ya da böyle zaten" bir şekilde kurulacağını düşünüyorlar, ama daha önemli olan kadınların kimlerden geldiği. Dolayısıyla kadınların taşıdıkları varlık geldikleri aileler için önemli, ama kadınların kendi konumları açısından daha da önemli. Yukarıda da ifade edildiği gibi, eşraf ailelerinden gelen kadınlar bunun farkındalar ve bu nedenle de kendi aile kökenlerini önemsiyorlar, dolayısıyla bunu hem iyi bir evlilik yapmak üzere kendileri için bir evlilik stratejisi olarak, hem de girdikleri ailenin statüsünü yükseltmek için kullanıyorlar. Daha önce belirtildiği üzere, bir eşraf ailesi olmanın gereklilikleri ve ölçütleri olacak birtakım etkinlikleri, hanenin düzeni, haneler arası ilişkiler, kentin yerel kimliğinin sahiplenilmesi ve kente yeni gelen görevlilerle ve aileleriyle ilişkiler, bireylerin eğitimi ve evliliklerin düzenlenmesi, giyim ve ziyaret gibi işleri kadınlar sağlıyorlar. Kadınların üstlendiği bu işlerin niteliği aynı zamanda kadınların yaptıkları işleri sınıflamayı ve değerlendirmeyi güçleştiriyor.

Araştırmamız, eşraf ailelerinin, esas olarak kendilerine denk ailelerle evlilik yaptıklarını gösteriyor. Bu denkliği ve "uygun olmayı" çok önemseyen, çocuklarını çoğunlukla büyük kentlerin özel üniversitelerine ya da yabancı ülkelerdeki üniversitelere gönderen bu aileler, böyle bir tercihi aynı zamanda çocuklarının bu okullarda kendine benzer sınıflardan ailelerin çocuklarıyla tanışması ve evlenmesi imkânı olarak da görüyorlar (Durakbaşa, Karadağ ve Özsan, 2007).

Görüşmelerimizde, kadınların özellikle yeni kuşaklarda evlilik konusunda belli bir kaygı duyduklarını da gözlemledik. Kadınlar kendilerinin ve eşlerinin eskiye göre bu konuda biraz daha rahat olduklarını belirtseler veya çocuklarının kiminle evleneceğini zaten bildiklerini söyleseler de, bu konu aileler arasında önemli bir tartışma ve gerginlik nedeni. Görüşmelerde ve duyduğumuz örneklerde bu ailelerden kişilerin esas olarak bir eşraf ailesinin ya da eğitim ve kültürel sermaye açısından belli konumdaki ailelerin çocuklarıyla evlendiklerini gördük.

Kadınlar akraba evliliğine özel vurgu yapıyor. Kimileri bunu bu aileler için dezavantaj olarak düşünürken, bazı ailelerden kadınlar bu tür evliliklerin hem bu ailelerden kadınlar hem de aileleri için güçlendirici ve koruyucu olduğunu ifade ediyor. Antep'ten bir eşraf ailesinden kadın görüşmeci, ailedeki akraba evliliklerini anlatırken bir yandan da kendisinin görücü usulüyle varlıklı bir aileden biriyle evlendirilmesini şöyle değerlendiriyor:

> Görücü usulü ile. Biraz da anlaşmamamızın sebebi, aile görgüsü çok farklı... Mesela o anda bir doktor geldi, Bursa'ya gitmiştim sınav için orada tanışmıştık bir doktor çocuk, buraya kadar geldiler, illaki alacağız. Babam ben bu kızı .....'e vereceğim diyor. ... Beni bu şekilde babam zorla evlendirdi, holding sahibi, tanıdık bildik diye.

Kendisinin eşiyle akrabalığı yok, ama ailedeki diğer kadınlar daha çok akraba evlilikleri yapıyor. Aşağıdaki alıntıda ise eşraf ailelerinde özellikle yeni kuşaklarda akraba evliliklerindeki değişim anlatılıyor.

> Yeni nesilde akraba evliliği pek yok artık. Annemlerin kuşağında bitti o iş. Şimdi artık herkes kendi eşini kendi buluyor, okul çevresinden, iş çevresinden falan, akraba evliliği bitti. ... Eskiden hep akraba evlilikleri var. O kadar iç içe girmiş ki. ..'larla da akrabayız. Evlilikler kendilerince hep eşdeğer gördükleri ekonomik ve sosyal açıdan uygun buldukları ailelerden yapıldığı için, biraz da mal ve ekonomi de gözetildiği için hep böyledir yani, hep birbiriyle ilişkilidir.

Evliliğe ilişkin düzenlemeler aynı zamanda akrabalık ilişkilerinin örgütlenmesi anlamına geliyor. Özbay'ın da belirttiği gibi eş seçimi, aileler arasında anlaşma ve görüşmenin düzenlenmesinin yanı sıra evlenme sürecinde çıkabilecek pek çok iş, örneğin hediye alışverişinin planlanması, düğün hazırlıkları ve evlenecek çiftin evinin düzenlenmesi gibi faaliyetlerde kadınlar hem kararlarda hem de uygulamalarda etkin bir rol oynamaktadır. Özbay, kadınların giderek daha büyük ölçüde üstlendikleri akrabalık ilişkilerinin düzenlenmesine ilişkin faaliyetlerin, kadınlar arasındaki egemenlik ilişkilerini yeniden ürettiğini ve bunun da kadınların erkeklerle eş düzeyde statü kazanmalarını geciktirdiğini ileri sürmektedir (Özbay, 1995: 154,155). Aslında bu alandaki işlerin kadınlar tarafından düzenlenmesi ve bunun kadınlar arası güç ve iktidar ilişkilerini yeniden üretmesi ve pekiştirmesi belli bir gerçekliği yansıtsa da, kadınların genel olarak bu alanda güçsüz ve eşitsiz olacaklarını göstermemektedir. Eşraf ailelerinde, gelin gittikleri aileler lehine bu ilişkileri kuran ve sürdüren kadınlar tüm bu ilişkiler aracılığıyla eşleri ve aileleri nezdinde konumlarını güçlendirdikleri gibi genç kuşakların evliliklerinde üstlendikleri rollerle kuşaklar arası ilişkilerin de kurucuları konumuna geliyorlar. Özbay, kadınların kendi toplumsal statülerini ailenin statüsüyle özdeşleştirmelerinin aile üyelerinin her birinin statü yükselmesi ve düşmesinin, kadınlara kendilerinin sosyal hareketlilik içinde oldukları sanısını verdiğini, bunun da onların uğraşlarını ailenin ve özellikle erkek üyelerinin statüsünü artırmaya yönelttiğini belirtmektedir (Özbay, 1995: 156). Eşraf ailelerinden kadınlar kendi toplumsal statüleri ile aile statülerini özdeşleştirmiyorlar, tersine bu iki statünün bağlantılı bir biçimde ve birlikte kurulabileceğinin farkındalar. Ayrıca, aileyle ilintili ve bu alana atfettiğimiz işler, bu ailelerde, yani eşraf ailelerinde çok önemli bir sahayı oluşturuyor. Eşraf aileleri, özellikle "köklü" ve "eski" eşraf aileleri kendi statülerini aynı zamanda o ailedeki kadınların konumlarının iyi olmasıyla açıklıyorlar. Yukarıda ifade edildiği gibi bunu "yeni zengin" ailelerle bir farklılık ve sınır olarak belirtiyorlar.

Sonuç

Leslie Peirce, çalışmasının, Antep'te 16. yüzyılda sınıf ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkilerden söz ettiği kısmında, iki temel hususa dikkatimizi çekmektedir. Ona göre, Antep'te söz konusu dönemdeki mahkeme tutanakları, kentte bu dönemde, "soylu" seçkinler ile "yeni türemiş" seçkinler ayrımının varlığını göstermektedir. Bu ayrım, "Osmanlı öncesinin seçkinleri ile Osmanlılara dayanarak elde edilmiş seçkinlik farkını" yansıtmaktaydı. Pierce, bazı sınıflardan kadınların mahkeme tutanaklarında adlarıyla anılmayışından (görünenler: yerel askerî kişiler, dirlik sahipleri ve devletçe atanmış başka görevlilerin karıları ve bu erkekleri paraca destekleyen kadınlar) hareketle bu tezi ileri sürüyor ve bunun Antepli seçkinler arasında örtülü kültürel bölünmelere işaret ettiğini belirtiyor (Peirce, 2005: 206). Peirce'ın, 16. yüzyılın Antep kenti için ifade ettiği seçkin aileler arasındaki statü mücadelesi ve ayrım, araştırma yaptığımız kentlerdeki "eski eşraf" ve "yeni zengin" aileler arasında benzer bir biçimde sürmektedir. Onun dikkatimizi çektiği ikinci husus ise Antep'te söz konusu dönemde varlıklı veya "seçkin ailelerden" gelen kadınların durumudur. Kentin varlıklı ya da durumu iyi olan kadınları, kendileri için ekonomik girişimde bulunup, yatırım yapıyorlardı ve aynı zamanda da kentte siyasal olarak etkin olan erkeklere parasal destek veriyorlardı. Pierce ilginç bir biçimde belirtilen dönemde sınıf ve toplumsal cinsiyetin nasıl örtüştüğünü anlatmaktadır (Peirce, 2005: 207). Gaziantep'te ve araştırma yaptığımız diğer kentlerde, eşraf veya varlıklı ailelerden kadınlar benzer bir örüntüyü gösteriyorlar, kendileri ve aileleri adına mali kararlar alabiliyorlar. Yukarıda ifade edildiği üzere, eşraf ailelerinden kimi kadınlar ailenin mal varlığının kız ve erkek çocuklar arasındaki dağılımında ve çeşitli alanlara yönlendirilmesinde belirgin etki sahibiler. Bir eşraf ailesinin mensubu olmaları bu kadınlara neredeyse doğuştan sahip oldukları bir güç ve otoriteyi kullanma yeteneği kazandırıyor ve başarılarında bunun da rolü olduğunu söylemek mümkün. Bu çalışmada, eşraf ailelerindeki kadınların bulundukları ailenin statü mücadelesinde temel rolleri üstlendikleri tezini ileri sürdüm. Kadınların bir yandan bulundukları aile içindeki konumlarını güçlendirmeye çalışırken, bir yandan da ailelerinin sınıfsal konumları için temel roller üstlendiklerini gösterme çabasında oldum. Bu ailelerden kadınların aynı zamanda her iki konumu güçlü bir duruma getirmeye çalıştıklarına, dolayısıyla cinsiyet ve sınıf konumlarının örtüştüğüne dikkat çektim. Bu çalışma, eşraf ailelerinde "eşraf"lığın kurucu aktörlerinin esas olarak kadınlar olduğunu ileri sürmektedir. Bu ailelerde kadınların ailelerinin itibarı için gösterdikleri çaba kendileri ve konumları için verdikleri mücadeleyle iç içedir. Bu çalışma, kadınların güçlenme mücadelelerini görmemizin bir yolunun, bu mücadelenin toplumsal yaşamın farklı veçheleriyle olan bağlantılarını incelememiz olduğunu göstermektedir. Eşraf ailelerinde kadınlar, eşraflığa ilişkin sosyal ve kültürel serma-

yenin oluşturulması ve aktarılmasında çok önemli bir konumda bulunuyorlar. Diğer eşraf aileleriyle ve kente gelen resmî görevliler ve temsilcilerle çeşitli biçimlerdeki ilişkileri büyük ölçüde kadınlar sağlıyorlar ve yürütüyorlar. Görüştüğümüz kadınlar her zaman açık bir biçimde olmasa da eşraftan bir ailenin kızı ve eşi olmayı çok önemli buluyorlar. Eğitim konusu, kadın anlatılarında temel bir tema olarak yer alıyor. Kadınların, ailedeki kişilerin eğitim ve mesleklerine verdikleri önem, aynı zamanda onların sosyal sermayenin dönüşümü ve geliştirilmesindeki rollerini yansıtıyor. Eşraf ailelerinden kadınlarla yaptığımız görüşmeler ve onların anlatıları, yerel eşrafın büyük kentlerle olan ilişkisi hakkında önemli ipuçları taşıyor. Onların anlatıları, eşraf ve büyük kent burjuvazisi arasındaki ilişkileri, bu ailelerin ve bu kadınların bu tür bir yaşamı nasıl izlediğini de gösteriyor. İstanbul, İzmir ve Ankara'daki varlıklı ailelerin nasıl yaşadığı, nasıl giyindiği, eğlendiği bu aileler için çok temel önemde. Eşraf ailelerinden fertler, kendilerinin eğitiminde ve başarısında annelerinin kendilerine nasıl ilham kaynağı olduğunu, bu tür bir motivasyonu onların sağladığını anlatıyorlar. Bunun için birtakım modeller kuruyorlar. Eşraf ailelerinden kadınların biyografileri, aynı zamanda Türkiye'de ulusallığın ve modernleşmenin, yerel düzeyde bu kadınlar tarafından nasıl oluşturulduğunun ve yaşandığının ipuçlarını içeriyor. Bunu onların eğitime yaptıkları vurgudan, kendilerinin ve ailedeki diğer kadınların giyinme biçimlerini değerlendirmelerinden ve eşleri ile yakınlarına dair anlatımlarından görebiliyoruz. Bu nedenle bu çalışmada aynı zamanda, eşraf ailelerinden kadınlarla yapılmış görüşmelerden yola çıkılarak, Türkiye'de modernleşmenin yerel düzeyde nasıl yaşandığına ilişkin bir bilginin sağlanmasının temel bir yolunun, bu ailelerden kadınların anlatılarının incelenmesi olduğu tezi ileri sürülüyor. Türkiye'de modernleşme projesinin güvencelerinden birinin yerel düzeyde seçkin aileler ve bu ailelerden kadınlar olduğunu düşünüyorum. Son olarak Kandiyoti, Türk modernleşmesini savunanların da, eleştirenlerin de bakış açılarının "modern" kavramını ele almada ve yerel öznelliklerini görmede yetersiz kaldıklarını belirterek, Türkiye'de sosyolojik ve antropolojik araştırmaların bu konudaki eksikliklerine işaret etmişti (Kandiyoti, 2002: 18). Bu çalışma, sınırlı da olsa böyle bir çaba olarak düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Akşit, Elif Ekin (2005) *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim Yayınları.

Ayata, Sencer (2002) "Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı", *Kültür Fragmanları* içinde, der. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber, Metis Yayınları.

Bourdieu, Pierre (1996) *Distinction*, çev. Richard Nice, Routledge & Kegan Paul Ltd.

— (2001) *Masculine Domination*, çev. Richard Nice, Cambridge: Polity Press.

Davidoff, Leonore (2002) *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Yay. Haz. Ayşe Durakbaşa, Çev. Zerrin Ateşer ve Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları.

Davidoff, Leonore and Hall, Catherine (1987) *Family Fortunes: Men and women of the English middle class, 1780-1850*, Hutchinson Educetion, Londra.

Delphy, Christine (1999) *Baş Düşman: Patriyarkanın Ekonomi Politiği*, çev. Handan Öz-Lale Aykent Tunçman, Saf Yayınları, İstanbul.

Doğuç, Seçil (2005) "Yeni Orta Sınıfların Gözünden Zenginlik ve Yoksulluk", *Toplum ve Bilim*, sayı 104, Güz, İstanbul.

Durakbaşa, Ayşe (2005) "The Gender of Social Class: Theoretical and Methodological Discussion for a Feminist Sociology", Gendering Transformations, Conference Proceedings, University of Crete.

Durakbaşa, Ayşe; Meltem Karadağ ve Gül Özsan (2008) "Türkiye'de Taşra Burjuvazisinin Oluşum Sürecinde Yerel Eşrafın Rolü ve Taşra Kentlerinde Orta Sınıflar," TÜBİTAK Destekli Proje.

— (2007) "Taşra Kentlerinde Eşraf Aileleri: Aile Stratejileri ve Anlatılar", *I. Uluslararası Antropoloji Kongresi*, İstanbul, Türkiye.

Ertürk, Yakın (1995) "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları.

Gök, Fatma (1995) "Türkiye'de Eğitim ve Kadınlar", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları.

Gunn, Simon (2005) "Translating Bourdieu: Cultural capital and the English middle class in historical perspective", *The British Journal of Sociology*. 56(1): 49-64.

Kandiyoti, Deniz (1997) *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları.

— (2002) "Parçaları Yorumlamak", *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde, der. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber, Metis Yayınları.

— (2005)"Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, der. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yayını.

Karadağ, Meltem (2005) *Class, Gender and Reproduction: Exploration of Change in a Turkish City*, Unpublished Doctoral Dissertation, University of Essex, Colchester.

— (2009) "On Cultural Capital and Taste: Cultural field in a Turkish city in historical perspective", *European Societies*, 11(4): 531-551.

Keyder, Çağlar (2007) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları.

Kümbetoğlu, Belkıs (1994) "Kadın-Çalışma ve Evde Üretim. Türkiye'de Dünyada Güncel Sosyolojik Değişmeler," *Birinci Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, Sosyoloji Derneği.

Özbay, Ferhunde (1995) "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları.

Özsan, Gül, Ayşe Durakbaşa ve Meltem Karadağ (2009) "Eşraf Ailelerinde Kadın Anlatıları", Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 20. Yıl Sempozyumu, *Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu Sempozyumu* kitabı.

— (2009a) "Women, Family Status and Class Position: Cases of Locally Notable Families in Provincial Turkey", 9th Conference of European Sociological Association (ESA 2009), European Society: European Societies?, Portekiz, Lizbon.

— (2009b) "Beş Taşra Kentinde Gündelik Yaşam", VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi: *Toplumsal Dönüşümler ve Sosyolojik Yaklaşımlar*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Peirce, Leslie (2005) *Ahlak Oyunları (1540-1541): Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Sayer, Andrew (2005) *The Moral Significance of Class*, Cambridge University Press, UK.

Scott, J. (1996) *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*, Cambridge: Polity Press.

Sirman, Nükhet (1995) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* içinde, der. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları.

Turner, Bryan S. (1988) *Status*, Open University Press, Philadelphia, İngiltere.

Weber, Max (1998) *Max Weber: Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yayınları.

— (1998) *Max Weber: Essays in Economic Sociology*, ed. Richard Swedberg, Princeton University Press.

Weininger, E. (2005) "Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis", *Approaches to Class Analysis* içinde, der. Eric Olin Wright, Cambridge University Press: Cambridge.

Dergiler

Erdem, Ali Rıza (2004) "Denizli'de Yüksek Öğretim", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 3, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

İnan, Süleyman (2004) "Türkiye Hükümetlerindeki Denizli'li Bakanlar", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 3, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

— (2006) "Cumhuriyetle Yaşıt Öğretmen Ayşe Çavuşlar", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 10, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

— (2008) "Atatürk Dönemi Entelektüel Politikacılarından Necip Ali Küçüka", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi*, Sayı: 17, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

İnceoğlu, Necati (2004) "(Denizli'li Mühendisler) İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Denizli'liler", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 4, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Göçgün, Önder (2005)"Denizli'den Yetişen Değerler: Kocamekteb (Denizli Lisesi)'nin Yıllarboyu Direği ve Sembol İsmi, Simgesi Olan "Bürhan Saracoğlu" Hocamız", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 8, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

— (2005) "Denizli'ye Hizmet ve Gönül Verenler Milli Kahraman: Mazhar Müfit Kansu", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 7, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

— (2005) "Denizli'den Yetişen Değerler (3): Öğretmen-Ressam Besim Yazıcı", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 5, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

— (2004) "Denizli'ye Hizmet ve Gönül Verenler: Başöğretmen Kenan Ülkü", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 3, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Kakancı, Nazım (2005) "Denizli'den Dünya Çapında Bir Bilim Adamı: Hüseyin Yılmaz'la Kısa Bir Röportaj", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 8, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Muğla Kent Kültürü: Toplum-Kültür-Tarih-Sanat, Aralık 2007, Sayı: 5, Muğla Belediye Başkanlığı.

Müftüler, Fikret (2004) "Ahmet Hulûsi Efendinin torunundan Ev ve Mahalle Hayatı", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 1, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Önen, Coşkun (2004) "Okuduğumuz Koca Mektep Denizli Lisesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 4, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Parlaz, Selim (2006) "Cumhuriyet'ten Günümüze Denizli Milletvekilleri", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 5-12, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Uyar, Hakkı (2005) "1935 Seçimlerinde Denizli'deki İkinci Seçmenler", *Geçmişten Günümüze Denizli Dergisi: Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 5, Cafer Sadık Abalıoğlu Eğitim ve Kültür Vakfı, Denizli.

Yerel sanayi ve bugünün Türkiyesi'nde iş dünyası

*Ayşe Buğra - Osman Savaşkan**

Özet: Bu makale, Türkiye'de iş dünyasının son 30 yılda geçirdiği bir dizi ekonomik, siyasi ve kültürel dönüşüm sonucunda ortaya çıkan tabloyu ele alıyor. Devletin ekonomiye müdahale etme biçimlerindeki değişme, sermayenin mekânsal yeniden yapılanması ve Anadolu sermayesinin önem kazanışı, iş dünyası içinde siyasi İslâm'ın yükselişiyle birlikte ortaya çıkan ayrımlar, makalenin birbirleriyle ilişkileri içinde inceleyeceği konuları oluşturuyor. Bu bağlamda, devletin oynadığı rolün önemsizleşmediğini, ama hem uluslararası düzeyde gözlemlenen bazı eğilimleri hem de Türkiye'ye özgü tarihsel arka planı yansıtacak şekilde değiştiğini görebiliyoruz. Bugün yeni sermaye gruplarının gelişme sürecinin, Cumhuriyet dönemi girişimcilik tarihine damgasını vurmuş olan devlet eliyle işadamı yaratma olgusunu hatırlatan unsurlar barındırdığı gözlemlenebiliyor. Günümüz koşulları içinde, yerel düzeydeki ekonomik ve siyasi ilişkiler eskisine göre önem kazanmış ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin yeni tezahürlerinin gözardı edilmemesi gereken bir boyutu haline gelmiş durumda. Bununla birlikte, Anadolu'daki sanayileşme ve gelişme eğiliminin ulusal ekonominin bütünü içindeki yerinin ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin dinamikleri üzerindeki etkisinin fazla abartmadan değerlendirilmesi gerekiyor. Buna paralel olarak, "muhafazakâr Anadolu burjuvazisi" kavramının statik kullanımlarının ötesine geçildiğinde, iş dünyasının barındırdığı farklı çıkarlar ve farklı sınıf stratejileri tarafından biçimlendirilen karmaşık bir niteliği olduğu görülebiliyor.

Anahtar sözcükler: Yerel sanayi, devlet-işadamı ilişkileri, gönüllü girişimci örgütleri, muhafazakâr Anadolu burjuvazisi, yükselen sermaye grupları

Son 30 yılda Türkiye'de iş dünyası bir dizi çok önemli ekonomik, siyasi ve kültürel dönüşüm geçirdi. Bu dönüşümün farklı yönleri hem medyada hem de akademik dünyada kapsamlı tartışmalara konu oldu. Tartışmalarda iş dünyasının bugünkü durumunun ve bu durumu biçimlendiren gelişmelerin genellikle üç tema etrafında ele alındığını görüyoruz. Bu temalardan biri, devlet müdahale-

(*) Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü ve Sosyal Politika Forumu. Araştırmamıza destek veren Fransız Kalkınma Ajansı'na (Agence France de Dévéloppement) teşekkür ederiz.

sinin belirleyici olduğu, dış rekabete karşı korunmuş bir ekonomi modelinden dışa açık bir piyasa ekonomisine geçiş ile ilgiliydi.[1] İkinci tema, ekonomik faaliyetin mekânsal yeniden yapılanması ve bu bağlamda Anadolu'da sermayenin önem kazanışı, zaman zaman "Anadolu kaplanları" türünden medyatik kavramların da kullanılmasıyla yapılan tartışmalara konu oldu.[2] Üçüncü tema ise, iş dünyasındaki dönüşümlerle dinin siyasi ve toplumsal yaşamdaki öneminin artması arasındaki dönemsel örtüşme etrafında biçimleniyor ve taşralı işadamlarının İslâmi kimlikleriyle ilgili bir sorgulamadan yola çıkarak İslâmiyetle kapitalizm ve/veya demokrasi arasındaki ilişkilerin niteliğiyle ilgili gözlemlere uzanıyordu. Bu tema, siyasal İslâm'ın yaşadığı dönüşümü ve AKP'nin yükselişini Anadolu sermayesinin güçlenişine bağlayan çalışmalarda da ortaya çıkıyordu.[3]

1 Şevket Pamuk, "Economic Change in Twentieth-Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?" Reşat Kasaba (der.), *Cambridge History of Modern Turkey içinde* (Cambridge University Press, 2008), s. 266-300; Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003); Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001, 12.baskı); Gülten Kazgan, *Tazminat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, 3.baskı).

2 Bu tartışmalarda söz konusu gelişme Türkiye sanayisinin gelişimi açısından hem olumlu (Ayla Eraydın, "Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları," Oya Baydar (der.), *75 Yılda Çarklardan Chip'lere* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı, 1999), s. 257-278) hem de olumsuz (Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü, "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?" *Toplum ve Bilim*, no. 77 (1998): 135-158) yönleriyle ele alınmıştır. Yerel sanayileşmenin sınırları üzerinde duran çalışmalar için ise bkz. Alpay Filiztekin ve İnsan Tunalı, "Anatolian Tigers: Are They For Real?" *New Perspectives on Turkey*, no. 20 (1999): 77-106 ve Mustafa Sönmez, "2000'ler Türkiyesi'nde AKP, Hakim Sınıflar ve İç Çelişkileri," İlhan Uzgel ve Bülent Duru (der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* (Ankara: Phoenix, 2009), s. 179-191. Şevket Pamuk ise Anadolu sanayisindeki gelişmelerin abartılmamasını ama gözardı da edilmemesi gerektiğini tartışmaktadır: Şevket Pamuk, "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey," *New Perspectives on Turkey*, no. 38 (2008): 267-273. Yerel sanayi odaklarını genel olarak tartışan çalışmaların yanı sıra belirli sanayi kentleri üzerine yapılmış araştırmalar da bulunmaktadır: Sencer Ayata, "Bir Yerel sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Ekonomik Dünya İle İlişkiler," Selim İlkin, O.Silier ve M. Güvenç (der.), *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı, 2005), s. 559-590; Asuman Türkün Erendil, "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli - Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme," *Toplum ve Bilim*, no. 86 (2000): 91-117 ve Pınar Bedirhanoğlu ve Galip L. Yalman, "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de 'Yerel Sermaye': Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler," *Praksis*, no. 19 (2009): 241-266.

3 Ömer Demir, Mustafa Acar ve Metin Toprak, "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges," *Middle Eastern Studies*, no. 40 (2004), s. 166-188; Hakan Yavuz, "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement," Hakan Yavuz (der.), *The Emergency of A New Turkey: Democracy and AK Parti* içinde (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006), s. 1-19; Ziya Öniş, "Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective," Peter Burnell (der.), *Globalizing Democracy: Party Politics in Emerging Democracies* içinde (Londra: Routledge, 2006); Şevket Pamuk, "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey," Hasan Bülent Kahraman, *Türk Sağı ve AKP* (İstanbul: Agora, 2007, söyleşi: Recep Yener), Seda Demiralp, "The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalism in Turkey," *Comparative Politics*, no. 41 (2009): 315-335; ESI, *Islamic Calvanists: Change and Conservatism in Central Anatolia*, 2005. Sürece daha eleştirel bakanlar için: Cihan Tuğal, *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism* (California: Stanford, 2009); Işık Özel, "Political Islam and Islamic Capital: The Case of Turkey," Jeffrey Haynes (der.), *Religion and Politics in Europe, the Middle East and North Africa* içinde (Londra, New York: Routledge, 2010), s. 139-161 ve Yıldız Atasoy, "İslâmi Etik ve Günümüzde Türkiye Kapitalizminin Ruhu," Leo Panitch ve Colin Leys (der.), *Kü-*

Biz bu makalede, bu temalardan yola çıkarak, ekonomik faaliyetin mekânsal yapılanması, Anadolu sermayesinin güçlenirken eski metropollerin konumunun ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin nasıl biçimlendiği ve iş dünyasının değiştiği ortamda ortaya çıkan ve örgüt stratejilerinde İslâmi referanslara yer veren bazı gönüllü girişimci derneklerinin yerel düzeyde oynadıkları rol üzerine, birbiriyle bağlantılı bir dizi soru soracağız. Yazının birinci bölümü, yerel sanayinin ekonomik önemiyle ilgili ve "Anadolu kaplanları"nın gelişimi ile ilgili tartışmayı küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ'lerin) ötesinde büyük sanayi şirketlerinin coğrafi dağılımını içerecek şekilde sürdürmeyi amaçlıyor. Bu bölüm, ayrıca, yerel sanayinin geliştiği şehirlerin gayri safi milli hasıla içindeki payının zaman içinde nasıl geliştiğine de bakacak ve daha sonra ele alınan konulara arka plan oluşturacak. İkinci bölüm, devletin iş dünyasında oynadığı rolün ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin bugünkü niteliğini ele alıyor ve temelde iki soru etrafında biçimleniyor: Bugün devlet iş hayatını ne ölçüde ve hangi mekanizmalar aracılığıyla etkiliyor? Bu mekanizmaların hem siyasette hem ekonomik hayatta merkezle yerelin göreli önemi ve aralarındaki ilişki üzerindeki etkisi nedir? Buna paralel olarak, üçüncü bölümde, 1990 sonrasında ortaya çıkan gönüllü girişimci kuruluşlarının üye tabanının coğrafi dağılımına bakacağız. Bu girişimci kuruluşların ne ölçüde öncelikle Anadolu sermayesini temsil eden kuruluşlar olarak görülebilecekleri ve buna paralel olarak, Anadolu sermayesini temsil eden gönüllü kuruluşların sadece bunlardan mı ibaret olduğu, bu bölümde cevaplamaya çalışacağımız sorular olacak.

Makalede kullandığımız veriler, çeşitli istatistik veri tabanlarından, girişimci örgütlerinin ve özel şirketlerin internet sitelerinden ve basın taramalarından elde edildi. Girişimci örgütlerinin temsilcileriyle yaptığımız görüşmeler de, dünya görüşleriyle ilgili bilgi edinmekten çok, onların üyeleriyle, birbirleriyle ve siyasi yetkililerle ilişkilerini anlamak, özelikle de bazı somut veri eksiklerini tamamlamak amacıyla gerçekleştirildi.[4]

Yerel sanayi ve Türkiye ekonomisi

1980 sonrasında dünya ekonomisinde görülen bazı eğilimlerin Türkiye'de de yansımaları olduğu kuşkusuz. Bu eğilimlerin en önemlilerinden biri, üretimin örgütlenişinde gözlemlenen kurumsal değişiklikler. Büyük şirketlerin, üretimi kendi kurumsal yapıları içinde gerçekleştirmek yerine, üretimin farklı aşamalarını daha küçük ölçekli üretim birimlerine aktararak taşeronluk ilişkileri-

resel Parlama Noktaları içinde (İstanbul: Yordam, 2009), çeviren: Tuncel Öncel, s. 128-146.

4 Bu bağlamda, bize vakit ayıran ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) ve MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) yetkilileriyle, üye dernekler hakkında bilgi edinmek için yaptığımız yazılı talebe cevap veren TUSKON'a (Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu) bağlı yerel federasyon GÜNSİAF'a (Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Federasyonu) özellikle teşekkür etmek istiyoruz.

nin önem kazandığı bir kurumsal ortam içinde faaliyet göstermeye başlamaları, yeni esnek üretim düzeninin tanımlayıcı özelliklerinden biri. Bunun sonucunda ortaya çıkan tablo içinde, hem küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ) önem kazandığı hem de büyük metropollerin yanında yerel sanayi odaklarının ortaya çıktığı görülüyor. Türkiye'de de, özellikle Gaziantep, Denizli, Kayseri, Konya ve Kahramanmaraş illerinin, ilgili literatürde yerel sanayi odakları olarak incelendikleri görülüyor.[5] Biz de bu çalışmada bu beş ili, eski metropollerin en önemlilerinden İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Adana'yla karşılaştıracağız. Sanayinin yer değiştirmesi bağlamında İstanbul'daki pek çok sanayi kuruluşunun üretimlerini yakın yörelere, özellikle de Kocaeli'ne kaydırdığını ve bunun bir yerel sanayi gelişmesi olarak değerlendirilemeyeceğini göz önüne alarak, İstanbul ve Kocaeli'ni birlikte ele alacağız.

1980 sonrasında bazı Anadolu şehirlerinde artan bir ekonomik canlılık görülmekle birlikte bu gelişmenin çok önemli olmadığını düşünen araştırmacılar da var.[6] Burada önemli olan, yerel gelişmenin aynı dönemde ulusal ekonomi düzeyindeki gelişme eğilimiyle nasıl bir ilişki içinde olduğu sorusu. Bu açıdan, özel imalat sanayinde yaratılan toplam katma değerin ne kadarının yukarıda belirtilen beş Anadolu ilinde gerçekleştiğine bakmak anlamlı. Özel imalat sanayindeki toplam katma değerin farklı iller arasındaki dağılımıyla ilgili en güncel istatistikler, maalesef, 2001 yılında kalıyor. Bir ekonomik kriz yılı olan 2001'e değil de 2000 yılına baktığımız zaman, 1983-2000 arasında, yukarıda sözünü ettiğimiz beş Anadolu ilinin özel imalat sanayi toplam katma değeri içindeki payının yüzde 3,55'ten yüzde 8,5'e yükseldiğini görüyoruz. Aynı dönemde eski beş metropolün payı yüzde 80,0'den yüzde 66'ya düşmüş durumda. 2000 yılında bu oran, Denizli için 2,4, Kayseri için 2,2, Gaziantep için 1,9, Konya için 1,50, Kahramanmaraş için 0,50. Aynı yıl, İstanbul/Kocaeli için bu oran 40'ın üzerinde; Ankara için 5,10, İzmir için 8,40, Bursa için 9,30, Adana için 2,80 (Tablo I).

Anadolu'daki yeni yerel merkezlerin, toplam ihracat içindeki payının da bir miktar arttığını görüyoruz. Yukarda sözü edilen beş il için bu oran 1996'da yüzde 2,95, 2000'de 3,40, 2008'de ise 6,10. Ama aynı dönemde eski beş merkezin payının 1996'da yüzde 78,30'dan 2008'de yüzde 80.2'ye çıkmış olduğunu görüyoruz (Tablo II). Ancak, İzmir'in toplam ihracattaki payının 2000 ve 2008 arasında ciddi bir düşüş göstererek yüzde 18,4'ten yüzde 5,9'a gerilemiş olmasına da dikkat çekmek istiyoruz. Bu düşüş, İstanbul, Ankara ve Bursa'daki artışlarla fazlasıyla dengelenmiş durumda. Tabii burada dikkate alınması gereken nokta, eski merkezlerden yapılan ihracatın kısmen yeni yerel sanayi odaklarında üretilmiş olması. Başka bir deyişle, yukarıdaki oranların Anadolu'daki yeni gelişen

5 Bu çalışmalar arasında özellikle bkz. Şevket Pamuk, "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey."

6 Alpay Filiztekin ve İnsan Tunalı, "Anatolian Tigers: Are They For Real?" ve Mustafa Sönmez, "2000'ler Türkiyesi'nde AKP, Hakim Sınıflar ve İç Çelişkileri."

illerin ihracattaki payını olduğundan daha az gösteriyor olmaları ihtimali çok yüksek. Bunun dikkate alınması önemli olmakla birlikte, elimizdeki tablo uluslararası pazara ulaşma kanallarının hâlâ eski merkezlerin kontrolünde olduğunu gösteriyor. Ayrıca, bu eski merkezlerin pazarlamanın yanında tasarım ve finans faaliyetlerinin gerçekleştiği yerler olduğunu da düşünebiliriz.

Yerel düzeydeki ekonomik gelişmeleri incelerken sorulması gereken başka bir soru da şu: Yerel sanayinin gelişmesi ne ölçüde –bir kısmı eski büyük merkezlerdeki şirketlerin tedarikçisi durumunda olan– KOBİ'lerle sınırlı, ne ölçüde Anadolu merkezli büyük şirketlerin ortaya çıkmasına yol açmış durumda? Bu soruya cevap vermek için İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) Türkiye'nin İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu listesine ve bu listedeki şirketlerin 1980-2008 arasında değişen kompozisyonuna bakılabilir. Burada gerçekten de, en büyük 500 sanayi şirketi arasında yer alan yerel şirketlerin sayısında 1980'le 2008 arasında bir artış olduğunu görüyoruz. Sırasıyla 1980 ve 2008 yılları için listedeki şirket sayıları şöyle: Kayseri 9 ve 13, Denizli 5 ve 9, Gaziantep 0 ve 10, Konya 0 ve 7, Kahramanmaraş 0 ve 3 (Tablo III). İSO, 1990 itibariyle ilk 500'ü izleyen ikinci 500 Sanayi Kuruluşu listesini de veriyor.[7] 1990 ve 2008 arasında bu ikinci listedeki yerel şirketlerinin sayısında da bir artış var. Sırasıyla 1990 ve 2008 için bu sayılar şöyle: Kayseri 2 ve 14, Denizli 4 ve 13, Gaziantep 6 ve 21, Konya 3 ve 13, Kahramanmaraş 1 ve 8 (Tablo IV).[8]

Bu veriler temelinde, yerel sanayi odaklarındaki gelişmenin sadece KOBİ'lerden değil, bir ölçüde sayıları artan büyük şirketlerden de kaynaklandığını söylemek mümkün. Ama bu gelişmenin eski merkezlerin azalan önemiyle birlikte yer aldığını söylemek doğru olmaz. Hem ilk sıradaki hem de onu izleyen ikinci sıradaki büyük sanayi şirketlerin çok önemli bir kısmı hâlâ eski merkezlerde. Bir ölçüde İzmir ve Adana'nın dışındaki üç eski merkezin (İstabul/Kocaeli, Ankara ve Bursa) en büyük 500 arasında yer alan şirketlerinin sayısında önemli bir düşüş görünmediği gibi, Bursa'nın durumunda bir artış da görünüyor. Bu eski merkezlerin ikinci sıradaki 500 büyük şirket listesindeki şirketlerinin sayısı ise, 1990 ve 2008 arasında önemli ölçüde artmış durumda. Yani en büyük şirketlerin hâlâ büyük ölçüde eski merkezlerde yer aldığını söylemek mümkün: 2008 yılında, ilk sıradaki ve onu izleyen ikinci sıradaki 500 şirketin, sırasıyla, 255 ve 229'u İstanbul/Kocaeli, 27 ve 23'ü Ankara, 36 ve 50'si İzmir, 31 ve 33'ü Bursa, 11 ve 12'si Adana'da bulunuyor (Tablo III ve Tablo IV).

Bu bağlamda, 1980 sonrası dönemin, ayrıca, sanayinin yanında hizmet sektörünün de çok geliştiği bir dönem olduğunu ve imalat sektöründeki gelişmelerin ekonomik canlılığın tek, hatta en önemli göstergesi olmadığını göz önüne

7 Türkiye'nin İkinci 500 Sanayi Kuruluşu Araştırması, 1990 yılında 325 firmanın katılımı ile gerçekleştirilmiş.

8 İstanbul Sanayi Odası Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 Sanayi Kuruluşu Araştırmalarının, anket yöntemine dayandığı, kent düzeyinde yer alan bazı firmaların bu anketlere katılmayabileceği, araştırmaların sonuçları değerlendirilirken göz önünde tutulmalıdır.

almak gerekiyor. Bu açıdan, Anadolu'daki yerel sanayinin geliştiği illerin Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki payına da bakmak önemli. Buradaki eğilim, özel imalat sanayi katma değer paylarındaki eğilimden biraz farklı. Beş eski metropolün GSYİH içindeki payının 1987 ve 2000 arasında biraz artarak, yüzde 48,8'den yüzde 49,4'e çıktığını görüyoruz. Yeni gelişen beş Anadolu ilinin payı ise, aynı dönemde biraz düşerek, yüzde 8,1'den yüzde 7,3'e geriliyor (Tablo V).

Bu genel tablo, Anadolu'daki sanayileşme ve gelişme eğiliminin gerçek olmadığını göstermiyor. Ama bu eğilimin ulusal ekonominin bütünü içinde, fazla abartmadan değerlendirilmesi gerektiğine işaret ediyor. Eski sanayi merkezlerinin, özellikle İstanbul/Kocaeli'nin, ekonomik önemlerini korudukları ise açıkça görünüyor.

Neo-liberal dönemde devlet ve işadamları

Yerel düzeydeki ekonomik gelişmeler, ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme modelinden dışa açık bir piyasa ekonomisine geçildiği dönemde meydana gelmekte. Bu dönemde, doğal olarak, devletin ekonomiye müdahale biçimleri değişti. Ama bu değişiklikten yola çıkarak devletle işadamları arasındaki ilişkinin daha önemsiz bir hale geldiği sonucuna ulaşmak mümkün değil.[9] Dolayısıyla, söz konusu ilişkinin aldığı biçimi ve bunun eski metropollerle yeni yerel merkezler açısından ne anlama geldiğini de incelemek gerekiyor.

Türkiye'de İttihat ve Terakki döneminden itibaren bir "yerli işadamı yaratma" projesinin gündemde olduğunu ve bu projenin devletle işadamları arasındaki ilişkinin biçimlenmesinde önemli bir rol oynadığını biliyoruz. Bu tarihsel gelişmenin devletten bağımsız bir burjuvazinin gelişmesini geciktirdiği ve ekonomik güçle siyasi güç arasındaki ilişkiyi ele alan kuramların kullanımını karmaşıklaştırdığı da söylenebilir. Türkiye'de devletle işadamları arasındaki ilişkilerin biçimlendiği iktisat politikası ortamı, ekonominin büyük ölçüde dış rekabete kapalı olduğu ve devletin hem düzenleyici hem de yatırımcı olarak ekonomik hayata önemli biçimde müdahale ettiği bir ortamdı. Bu ortamın değiştiği ve dışa açık bir piyasa ekonomisi kurma yolunda önemli adımların atılmaya başlandığı 1980'li yıllara gelindiğinde, iş dünyasında ne tür gelişmeler olacağı da merak konusu haline geldi. Devlet desteğine alışık yerli sermaye yeni koşullara ayak uydurabilecek miydi? Yoksa yerini başka sermaye gruplarına mı bırakacaktı?

Bugün gelinen noktada oldukça net görülen iki gelişme bu sorunun cevabı açısından önemli. İlk olarak, 1980 sonrasında devletin ekonomide oynadığı ro-

9 Küresel dönemde, devletin ekonomiye müdahalesinin biçim değiştirerek de devam ettiğine dair çalışmalardan özellikle bkz. Bob Jessop ve Ngai-Ling, *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place* (Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar, 2006) ve Neil Brenner, *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood* (Oxford NewYork: Oxford University Press, 2004).

lün beklendiği gibi önemsizleşmediğini, ama şekil değiştirerek varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Yeni müdahale ve destek mekanizmalarıyla varlığını sürdüren devlet müdahalesi, bize devlet eliyle işadamı yaratma döneminin bitmediği ve sermayenin el değiştirmesi yönünde hâlâ önemli bir rol oynayabilecek nitelikte olduğu yönünde ipuçları veriyor. Ama bunun yanı sıra, 1980'lere kadar uygulanan korumacı ve müdahaleci iktisat politikalarının başka ülkelerde olduğu gibi[10] Türkiye'de de gerçekten de yerli sermayenin gelişmesine hizmet etmiş oldukları ve bu politika ortamında gelişen sermaye gruplarının yeni koşullara adapte olmakta pek de zorlanmadıkları görülebiliyor. Bugün Türkiye ekonomisinin dışa açılmasında rol alan ekonomik aktörlerin büyük ölçüde eski büyük sermaye grupları olduğunu söylemek mümkün. Nitekim, bu grupları temsil eden TÜSİAD'ın (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) toplam sanayi üretimindeki payı yüzde 65, ihracattaki payı ise yüzde 85 olarak görünüyor.[11] Ama bunların yanı sıra, devlet eliyle desteklenen ve halen varlıklarını bu desteğe borçlu olan yeni bir grup işadamı da sahneye çıkmış durumda.

Bugün devletin iş hayatını etkilemesinde önemli rol oynayan mekanizmalar arasında kamu ihalelerinin hâlâ çok önemli olduklarını görüyoruz. Ecevit'in başbakan olduğu koalisyon hükümeti sırasında, Ocak 2002'de yürürlüğe girmiş olan Kamu İhale Kanunu, AKP döneminde 17 kere değiştirildi ve 100'ü aşkın değişiklikle uygulandı.[12] Bu değişikliklerin en önemlilerinin bazı ihaleleri kanunun kapsamı dışına çıkarılması ve/veya ihalelere istisna hükümler getirmesi ile ilgili olanlar olduğu söylenebilir. Bu kapsam dışına çıkarma ve istisna kararları, hükümet yetkililerinin ihale sürecine müdahale imkânını genişletip belirli sermaye gruplarına avantaj sağlanabilmesine zemin hazırlayabiliyordu. Nitekim Avrupa Birliği'nin Türkiye İlerleme Raporlarında, kamu ihalelerinde bu konuları düzenleyen maddelere yönelik eleştiriler ve uyarılar bulunduğu görülüyor.[13]

Hükümetin ihale süreçlerine müdahale imkânını genişleten düzenlemeler arasında, ihaleyi kazanan şirketin taşeron şirket seçiminde kamu yetkililerinin söz sahibi olmalarıyla ilgili olanlar da bulunuyor. Kamu yetkililerinin ihaleyi kazanan firmadan taşeronunu değiştirmesini talep etmeleri mümkündür.[14] Hü-

10 Alice Amsden, *The Rise of the Rest: Challenges to West From Late-Industrializing Economies* (New York: Oxford University Press, 2001).

11 Bkz. "Verilerle TÜSİAD", http://www.tusiad.org.tr. Erişim Tarihi: 16.05.2010. Bununla birlikte, bazı TÜSİAD üyelerinin hükümetle yakın ilişki içerisinde olduğu biliniyor. Örneğin, TÜSİAD üyesi eski büyük gruplardan Doğuş Grubu'nun kazandığı çok sayıda önemli kamu ihalesiyle ilgili bazı yorumların basında da yer aldığına ve yönetim kurulu başkanı Ferit Şahenk'in bu konuda basına demeçler verdiğine işaret edilebilir. Mesela, bkz. "Ferit Şahenk: İktidara Türkiye'de iş yapan her grup kadar yakınız," *Milliyet*, 11 Mart 2010. Bu konuda benzer bir görüş için bkz. Mustafa Sönmez, "2000'ler Türkiyesi'nde AKP, Hakim Sınıflar ve İç Çelişkileri."

12 Kamu İhale Kanunu, Kanun no. 4734, *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 22.01.2002, 24648. Kanun, özellikle, 2003, 2007 ve 2008 yıllarında kapsamlı değişikliklere uğradı.

13 Mesela, bkz. European Comission, *Turkey 2009 Progress Report*, s. 45-46.

14 Sadettin Doğanyiğit, *Açıklamalı, İçtihatlı, Sorun Çözümlü Kamu İhale Kanunu* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2009), s. 416-424.

kümetin desteklemek istediği yeni filizlenen işadamlarının çoğu zaman büyük bir altyapı veya enerji yatırımını, birkaç istisna dışında, kendi başına üstlenecek kapasitede olmadıkları ama yatırımın belirli aşamalarına üretici olarak katılıp girdi sağlayabilecekleri düşünüldüğünde, taşeron seçimine müdahale konusunun önemi daha iyi görülebilir. Maalesef bu alandaki uygulamaları örneklerle tartışmaya elverişli verilere sahip değiliz. Gene de mevzuatın nasıl işleyebileceğini görmek anlamlı.

Ulusal düzeydeki büyük kamu ihalelerinin yanı sıra, yerel yönetimler düzeyinde de devletin ekonomideki rolünün hâlâ önemli olduğunu görüyoruz. Toplam kamu sabit sermaye yatırımları arasında yerel yönetimlerin payı 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren yükselerek[15] 2008 yılında yüzde 38,3'e çıkmış durumda.[16] Bunun yanı sıra, Temmuz 2005 tarihli ve 5393 sayılı Belediyeler Kanunu, imar, su ve kanalizasyon, ulaşım, kentsel altyapı alanlarında ve geleneksel belediye hizmetlerindeki yetki ve sorumluluklarının yanı sıra, belediyelerin özel sektör kuruluşlarından hizmet alma yöntemiyle bakım hizmetlerinin ve sosyal yardım faaliyetlerinin sürdürülmesinde onlarla birlikte rol alınalarına zemin hazırlıyor.[17] Bu bağlamda, çeşitli sosyal hizmetlerin özel sektörden sağlanması ve özel sektörün ayni yardım olarak dağıtılan malların tedariki, taşınması, depolanması ve dağıtılmasında belediyelerden iş alması mümkün oluyor. Okullar ve hastaneler gibi kamu kuruluşlarının imar, tamir ve bakımı konusunda da özel sektör kuruluşlarından hizmet alınabiliyor.

Belediyelerin yetkilerini genişleten bu kanunun getirdiği önemli yeniliklerden birisi de, Ticaret Kanunu'na göre kurulan belediye şirketlerine Belediye Kanunu'nda atıf yapılması. Ticaret Kanunu'na göre faaliyetlerini sürdüren ve sayıları özellikle büyükşehir belediyelerinin kurulması sonrasında hızlı bir biçimde artan belediye şirketleri kamu kurumlarına uygulanan denetim ve düzenlemelerden muaflar. Ayrıca, Kamu İhale Kanunu'nda yapılan değişiklikle belediyelerin ortaklık payının yüzde 50'nin altında olduğu belediye şirketleri, Kamu İhale Kanunu kapsamından çıkarılmış durumdalar.[18]

Temmuz 2004'te yürürlüğe giren 5216 sayılı Büyük Şehir Belediyeleri Kanunu ise, büyük şehir belediyelerinin merkezî yönetimin bazı yetkilerini kullanabilecek duruma geldiklerini bize gösteriyor.[19] Bu belediyeler sadece altyapı yatırımlarında değil, köprülerin, yolların veya limanların tamir ve bakımında aktif hale gelerek bu alanlarda özel sektöre kaynak aktarımı yapabiliyorlar. Karayolları Genel Müdürlüğü ile büyükşehir belediyeleri arasında yapılan protokol-

15 Barış Kurtuluş, *Türkiye'de Belediyelerin Mali Yapısı ve Harcamalarının Finansmanı* (Ankara: DPT, 2006).

16 2010 yılı Programı, *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 1.11.2009, 27393.

17 Belediye Kanunu, Kanun no. 5393, *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 13.07.2005, 25874.

18 Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, kanun no. 4761, *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 22.06.2002, 24793.

19 Büyükşehir Belediyesi Kanunu, Kanun no. 5216, *Resmi Gazete*, Tarih/sayı: 23.07.2004, 25531.

ler sonucu kent içinde kalan kara yollarının büyükşehir belediyelerine transfer edilmeye başlanması, bu alanlarda büyükşehir belediyelerinin yetkilerini daha da artırmış durumda. Bu, doğal olarak, işadamlarıyla devlet arasındaki ilişkinin yerel düzeyde de önem kazanmasına yol açacak ve yerel işadamlarının elindeki sermaye birikimi sürecini destekleyebilecek bir gelişme. Ancak, burada, yerelin artan önemi konusunda yargıya varmadan önce bazı noktaların dikkate alınmasında fayda olabilir.

Yerel yönetimlerin ve genel olarak yerelin bugünkü önemine bakarken, bunun, doğal olarak, AKP'nin iktidara gelişinin, bu partinin ve ondan önce Milli Görüş hareketi içinde yer alan partilerin belediye seçimlerindeki başarılarından başlayan bir süreç olduğunu dikkate alıyoruz.

Bu da, AKP hükümetinin yerel yönetimlere yetki devri konusunda normal olarak diğer hükümetlerden daha açık davranacağının düşünülmesine yol açabiliyor. Ama merkezî hükümetin kent düzeyindeki büyük altyapı yatırımları konusundaki öneminin azaldığını söylemek pek mümkün değil. İstanbul'daki büyük raylı ulaşım projesi, Marmaray Ulaştırma Bakanlığı tarafından, İstanbul'a su sağlamak üzere geliştirilen Melen projesi ise Devlet Su İşleri tarafından yürütülen projeler.[20] Bu alanlarda özel sektör açısından büyük önem taşıyan ihaleler, işadamlarıyla merkezî devlet arasındaki ilişkiler tarafından belirleniyor ve merkezî devletin hâlâ sermaye birikimini etkileyen son derece önemli bir aktör olduğuna işaret ediyor.

Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi de, merkezî karar mekanizmalarını elinde tutan bir çoğunluk hükümeti kurmuş olan partinin, yerel düzeyde yetkilerini, kısmen de olsa, belediye meclislerinin diğer partilere mensup üyeleriyle paylaşmak durumunda oluşu.

Merkezî-yerel yönetim arası yetki paylaşımı konusunda üzerinde durmamız gereken bir başka konu da kentsel dönüşüm projeleri. Belediye Kanunu ile birlikte belediyelere kentsel dönüşüm, arsa ve konut üretimi yetkisi verilmiş durumda.[21] Bu konularda yetkili bir başka kurum da bilindiği üzere Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ). AKP döneminde başbakanlığa bağlanarak bürokrasi içindeki konumu yükseltilen TOKİ'nin yatırımları Devlet Yatırım programlarından çıkarıldı ve büyük ölçüde Kamu İhale ve Devlet İhale kanunlarından da muaf tutuldu. Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün kapatılarak elindeki devlet arazilerinin TOKİ'ye devredilmesi, bu araziler üzerinde TOKİ'ye özel sektörle işbirliği yapma imkânı sağladı.[22] TOKİ'nin büyükşehirlerde özellikle hasılat paylaşı-

20 Ankara'da görüştüğümüz üst düzey bürokratlar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin bile söz konusu projeleri yürütebilmeleri için yeterli teknik bilgiye ve insan gücüne sahip olmadığını ifade ettiler. Öte yandan, bazı bürokratlar ise iki projenin de birkaç ili kapsamasını, projelerin merkezî yönetim tarafından yürütülmesi için gerekçe olarak gösterdi.

21 Belediye Kanunu 69. madde

22 Arsa Ofisi Kanunu ve Toplu Konut Kanunu'nda Değişiklik Yapılması ile Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün Kaldırılması Hakkında Kanun, kanun no. 5273, *Resmi gazete*, tarih/sayı:

mı modeli ile büyük şirketlerle, taşrada ise toplu konut projeleriyle yerel ölçekteki müteahhitlerle işbirliği yapma durumu hayli genişledi. 2008 yılı itibariyle TOKİ'nin iş yaptığı müteahhit sayısı 300'ü bulmuş durumda.[23] Görüştüğümüz bürokratlar, TOKİ'nin kentsel dönüşüm ve arsa ve konut üretiminde yetkilerinin fazla olmasının belediyeler tarafından sıkça eleştiri konusu yapıldığını ifade ettiler. Özellikle AKP tarafından yönetilmeyen belediyelerin TOKİ ile ilgili şikâyetlerinin arttığı bize aktarılan bilgiler arasındaydı.

Genel olarak, bugünkü AKP iktidarı döneminde, devletin işadamı yaratmakta kullanabileceği mekanizmaların pek de azalmadığını, bu mekanizmaların hem merkezî hükümet hem de yerel yönetimler tarafından kullanılabilecek nitelikte olduklarını ve yerel yönetimlerin sermaye birikimi süreçlerinde daha etkili hale gelmelerine rağmen merkezî yönetimin bu süreçlerdeki etkisinin önemini koruduğunu söylemek mümkün. Peki bu gözlem, yeni ekonomik koşullarda kendi rekabet güçlerini geliştirerek önemli piyasa aktörleri haline geldikleri ve AKP'nin tabanını oluşturdukları söylenen "muhafazakâr Anadolu burjuvazisi" hakkında ne söylüyor? Korumacı dönemin devlet destekli büyük burjuvazisinden farklı bir yol izleyerek gelişmiş bu rekabetçi Anadolu burjuvazisi, yukarıda dayandığı mekanizmalardan kısaca söz ettiğimiz yeni devlet-işadamı ilişkilerinin neresinde duruyor?

Bu soruya cevap vermek için, önce, AKP döneminde hızla büyümüş olan ve halen büyük burjuvazi arasında yer alan işadamlarının sermaye birikimlerini yerel düzeyde ve piyasa rekabeti içinde geliştirdiklerini söylemenin pek de mümkün olmadığını görmek lazım. Bu işadamlarının yeni edinilmiş servetlerinin kökenindeki başarıyı yerel ekonomilerde değil, merkezî devletle işadamları arasındaki ilişkileri biçimlendiren mekanizmalarda aramak gerekiyor. İthal İkameci dönemde, KİT'ler üzerinden özel sektöre ucuz girdinin sağlanması, devlet bankası kredileri, devlet altyapı ihaleleri, devletin işadamı yaratma konusunda elindeki en güçlü mekanizmalar arasında yer alıyordu.[24] İçinde bulunduğumuz dönemde ise KİT'ler kanalıyla sağlanan ucuz ara girdiler önemini kaybederken kamu bankaları aracılığı ile alınan krediler hâlâ önemini korumaya devam ediyor.[25] AKP ile birlikte hızlanan özelleştirmeler, özel sektör için önemli bir kaynak aktarım kanalı. Kamu altyapı ihalelerinin yanına neo-liberal dönemde kamu tesislerinin özel sektör tarafından işletilmesi de eklemlenmiş durumda. Başta sağlık ve sosyal hizmet alanları olmak üzere devletin özel sektör-

15.12.2004, 25671.

23 *Milliyet*, 10.06.2008.

24 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları* (İstanbul: İletişim, 2008, 6.baskı, 1.baskı 1995) çev. Fikret Adaman.

25 ATV-Sabah İhalesi'ni kazanan Ahmet Çalık'ın ihale bedelini ödeyebilmek için Halk Bankası ve Vakıf Bank'tan hükümetin araya girmesiyle kredi sağlaması, kamu bankalarının kredi teminin-de hâlâ önemli olduğunu bize göstermekte. Bu konuda bkz. "Sabah ve ATV Artık Çalık'ın," *Radikal*, 23.04.2008.

den hizmet almaya başlaması, enerji sektöründe üretim ve dağıtımın özelleştirilmesi, dağıtılan enerji üretim lisansları, devlet-işadamı ilişkilerinin yeni mekanizmaları olarak karşımıza çıkmakta. Medya sektöründe faaliyet göstermeye başlayan ve belki de buna "teşvik edilen" işadamları da, iktidarın politik gücünün pekişmesinin bir aracı haline gelmekte. Yani karşı karşıya olduğumuz şey, bir kere daha, devlet eliyle ve hükümet ile kurulan "iyi" ilişkiler sonucu yaratılmış yeni bir işadamı grubu (AKP döneminde yükselen yeni sermaye gruplarından bazılarının faaliyet gösterdikleri alanlar ve AKP döneminde aldıkları bazı ihaleler için bkz. Tablo VI). Bu grupların hızla biriktirdiği sermayeyi, iktidar değiştiği takdirde elinde tutup tutamayacağı sorusuna cevap vermek içinse henüz biraz erken olabilir.

Anadolu girişimcileri ve girişimci örgütleri

Merkezî devletle ilişkiler içinde yaratılmış olan yeni büyük burjuvazinin devletle ilişkilerini girişimci örgütlerinin aracılığı olmaksızın yürütebilecek konumda olduğu söylenebilir. Yine de bu örgütler, iş dünyasının bugünkü niteliğini ve politik iktisat ortamını tanımlayan önemli aktörler olarak ortaya çıkıyorlar. Bu bağlamda, devletçi dönemde gelişen büyük sermaye kesiminin dışında kalan ve bugünkü AKP iktidarının tabanı içinde yer aldıkları düşünülen işadamlarını temsil eden üç yeni gönüllü girişimci kuruluşu, MÜSİAD, ASKON ve TUSKON önem kazanıyor. Öte yandan, yukarıda değindiğimiz AKP döneminde yükselen yeni sermaye gruplarının üye oldukları işadamı dernekleri arasında Cumhuriyet döneminin işadamlarını temsil eden TÜSİAD'ın, zaman zaman, sözü geçen üç yeni örgütten daha önemli olduğu görülebiliyor. Örneğin, Ethem Sancak ve Ahmet Çalık'ın TÜSİAD üyesi oldukları biliniyor.

1990'da kurulan MÜSİAD, bu üç girişimci kuruluşunun en eskisi. MÜSİAD'dan aldığımız bilgilere göre, 2009'da örgütün 31 şehirdeki şubelerinde toplam 2998 üyesi var (Tablo VII). Kuruluşu, Türkiye'deki laik-Müslüman bölünmesinin ortaya çıktığı ve iş dünyasını etkilemeye başladığı döneme rastlıyor. Bu dönem, aynı zamanda TÜSİAD'ın belirli bir burjuva demokrasisi anlayışını yansıtan bir sınıf projesinin taşıyıcısı olarak ortaya çıkmasına denk geliyor. Özerklikleri uzun zaman devlete bağımlılıklarıyla sınırlı kalmış olan büyük işadamları topluluğunun, 1980'lerden itibaren yavaş yavaş bir sınıf projesi etrafında toplanmaya başlamalarıyla TÜSİAD'ın toplumdaki yeri ekonomik öneminin ötesinde bir anlam taşımaya başladı.[26]

MÜSİAD'ın iddiası ise, devletle büyük işadamları arasındaki ilişki içinde tarihsel olarak dışlanmış olan kesimin sözcülüğünü üstlenmekti. Bu, yerel sermayeyi ve KOBİ'leri ilgilendiren bir iddiaydı ama sadece bununla sınırlı değildi. MÜSİAD, TÜSİAD gibi bir sınıf örgütü olarak, alternatif bir sınıf projesiyle

26 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*.

ortaya çıkmıştı. Bu, yüzü doğuya dönük bir projeydi. Her ne kadar MÜSİAD'ın "M"si "Müstakil" kelimesiyle ilgiliyse de, bunun "Müslüman"ın "M"siyle karıştırılması pek kolay oluyordu ve bu karışıklık tabanla ilişkiler içinde işe yaradığı ölçüde üzerinde durulmuyor, ama 28 Şubat müdahalesini izleyen gergin günlerdeki gibi bir ortamda "Biz tabii ki kendimizi Müslüman diye tanımlamıyoruz, zaten hepimiz Müslüman değil miyiz?" şeklinde düzeltmeler yapılıyordu. Ama örgüt, İslâm ve kapitalizm ilişkisi temasıyla yakından ilgiliydi. İslâm'ın kapitalizmle bağdaşmayacağı fikrini reddediyor ve İslâmi ekonomi anlayışıyla "Doğu Asya" modelinin başarısını tanımlayan özellikler arasında bağlar kuruyordu. Her ne kadar İslâm renkli rekabetçi piyasa ekonomisi vurgusunun, belki de en belirleyici özelliği devlet müdahalesinin önemi olan Doğu Asya modeliyle bağdaşması epeyce zor olsa da, bu zorluk her iki doğulu modelde de kültürel değerlerin ekonomideki önemine atıf yapılarak gözardı edilebiliyordu.[27]

Zaman içinde, iktidardaki AKP'nin Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine karşı çıkmaktan vazgeçişiyle birlikte, MÜSİAD'ın sınıf projesinin Batı karşıtı vurguları da yumuşatıldı. MÜSİAD yetkilileri de, AB'nin Türkiye'de demokratikleşmenin, özellikle de "inanç özgürlüğü"nün, önünün açılması açısından olumlu bir rol oynayabileceği yolunda görüşler ileri sürmeye başladılar.[28] Bununla birlikte, Batı tipi bir burjuva örgütü olmak fikrinin hâlâ MÜSİAD içinde bir rahatsızlık yarattığı, örgütün sınıf stratejisinin hâlâ kapitalist burjuva demokrasisi fikrinin dışında referans aramakta olduğunu gösteren işaretler de yok değil.[29] Ama bu arayışlar, başka bir makalenin konusunu oluşturuyor.

Örgüt stratejisinde İslâmi referanslara yer veren ikinci gönüllü işveren kuruluşu ASKON, 1998'de kuruldu. Örgütün 14 kurucusu arasında MÜSİAD üyeleri de bulunmaktaydı.[30] Bu gelişmenin İslâmi Milli Görüş hareketi içindeki, AKP'nin kurulması ve Saadet Partisi'nden ayrı bir yol izlemeye başlamasıyla su yüzüne çıkan bir yol ayırımının ilk belirtilerinden biri olduğu söylenebilir. Bugün, 12 şehirdeki şubelerinde 1900'ün üzerinde üyesi olan ASKON'un (Tablo VIII), KOBİ'leri ve serbest meslek sahiplerini temsil eden oldukça içine kapalı bir yapısı olduğu görülüyor. ASKON'un AKP hükümetiyle ilişkileri, MÜSİAD'ın veya kendinden sonra 2005 yılında kurulan TUSKON'unki kadar yakın değil. Buna karşılık, görüştüğümüz ASKON temsilcileri, Saadet Partisi'nin etrafındaki ilişki ağlarının ve örgütün İslâmi nitelikli STK'ları (Sivil toplum Kuruluşları) bi-

27 Ayşe Buğra, "Class, Culture and the State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations," *International Journal of Middle East Studies*, no. 30 (1998): 521-539.

28 "Ekonomik Kalkınmanın Birinci Şartı, Kesintisiz Demokrasidir," *Zaman*, 09.07.2008.

29 Burada, MÜSİAD'ın kurucu başkanı Erol Yarar'ın *Star* gazetesinde (20.07.2009) yer alan "Asıl Burjuva Biziz" ifadesinin MÜSİAD yöneticileri tarafından benimsenmediğini hatta eleştirildiğini ifade etmekle yetinelim. MÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Ömer Cihad Vardan'ın bu konu ile ilgili görüşleri için bkz. "Hangi Mahalleden Olursa Olsun İş Yaratanın Alnı Öpülmeli," *Referans*, 10.08.2009.

30 ASKON'un kuruluşu sırasında basında çıkan haberlerden bazıları için bkz. "MÜSİAD'ı Tasfiye Operasyonu," *Hürriyet*, 07.11.1998 ve "MÜSİAD'ın Yerine ASKON," *Radikal*, 07.11.1998.

raraya getiren TGTV (Türkiye Gönüllü Teşekkülleri Vakfı) içinde yer almasının iş bağlantıları kurmak açısından önemli olduğunu söylediler. Ancak, şirketlerin gelişmesi açısından bu "güçlü ağ" bağlantılarının daha geniş bir alana yayılan "zayıf" bağlantılar kadar etkili olmadıklarını da ifade ettiler.[31] ASKON, nispeten içine kapalı bir grubun içindeki karşılıklı dayanışma ilişkilerine zemin hazırlayan bir örgüt görünümünde. ASKON gibi TGTV üyesi olan MÜSİAD'ın ise, üyelerine sağladığı ilişki ağlarının ötesinde, iktidarla sağlam ilişkileri olan ve üyelerinin çıkarları doğrultusunda hükümet nezdinde "baskı grubu" işlevi gören bir sınıf örgütü olarak ortaya çıktığını söylemek mümkün.

Fethullah Gülen cemaatinin girişimci örgütü olarak bilinen TUSKON, TGTV üyesi değil. Örgüt stratejisi içinde de İslâmi referanslar, milliyetçi söyleme göre geri planda kalabiliyor ve Müslümanlık kendi içinde tanımlayıcı unsur olmaktan çok Türk milliyetçiliğinin önemli bir öğesi olarak ortaya çıkıyor. TUSKON'un ne ölçüde TÜSİAD veya MÜSİAD gibi bir sınıf örgütü olduğu, ne ölçüde daha geniş bir siyasi hareketin parçası oluşuyla diğer iki sınıf örgütünden farklılaştığı sorusu da, başka bir bağlamda ayrıca üzerinde durulması gereken bir soru. 2005 yılında, AKP iktidarı döneminde kurulan Konfederasyon'un, yedi bölgesel federasyona bağlı 150 girişimci derneğini ve bu derneklere üye 15.000 üyeyi temsil ettiği söyleniyor.[32] Üye şirket sayısının 2007'de 9.600'den 2009'da 13.500'e çıktığı yolunda bilgiler var.[33] Ama elimizde 146 üye derneğin sadece 68'ine ait üye bilgisi var. Bu üyelerin sayısı da 7.509 (Tablo IX). Hem üye şirket sayısını öğrenmek hem de şirketlerle ilgili sektör ve ölçek bilgileri almak için yaptığımız yazışmalara sadece bir bölgesel federasyon, GÜNSİAF cevap verdiği için, Konfederasyon'un üye sayısı ve kompozisyonuyla ilgili bilgilerimiz sınırlı.[34] Dolayısıyla, TUSKON'un yerelde önemli bir varlık gösterdiğini söylemenin yanıltıcı olmayacağı kanısında olmakla beraber, üye kompozisyonunun nasıl bir ekonomik ağırlığa tekabül ettiğini görmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz.

TUSKON aracılığıyla kurulan dış ekonomik ilişkilerin yerel KOBİ'lerin pazar bulma ve girdi sağlama amaçlarına hizmet ediyor olması, örgütün yereldeki konumunu güçlendiren unsurlardan biri. Özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa dışındaki ülkelerle kurulan dış ekonomik ilişkiler, TUSKON'un önemli bir faaliyet alanını oluşturuyor ve bu alanda da konfederasyonun güçlü bir hükümet desteğine sahip olduğu görülüyor.[35] Konfederasyonun Türkiye İhracatçılar

31 Farklı tipteki ilişki ağlarının ekonomik çıkarlara hizmet açısından taşıdıkları farklı anlamlar için bkz. Mark Granovetter, "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddness," *American Journal of Sociology*, no. 91 (1985): 481-510.

32 Rakamlar için TUSKON Başkanı Rızanur Meral ile *İNFOMAG* dergisinde yapılan görüşmeye bkz. *İnfomag*, sayı.11 (2009), s. 80-81.

33 *Zaman*, 05.03.2007 ve *Habertürk*, 29.06.2009 gazeteleri.

34 TUSKON'a bağlı derneklere üye firmaların bazılarına www.tuskontrade.com sitesinden ulaşılabiliyor. Fakat bu internet sitesini kullanarak üyelerinin coğrafi dağılımına ulaşmak pek de mümkün değil. Siteye Erişim Tarhi: 11.04.2010.

35 TUSKON'un organize ettiği fuarlara ve yurt dışı gezilerine başta başbakan olmak üzere hükü-

Meclisi (TİM) içinde önemli bir ağırlığa sahip olduğu söyleniyor. Geçtiğimiz sene TİM'in güçlü bir işadamı derneği olarak statüsünün yeniden düzenlenmesi konusu tartışılmış ve bu konunun girişimci örgütlerini böldüğü öne sürülmüştü.[36] Bu bağlamda, TUSKON'un farklı girişimci örgütlerini kapsayan bir şemsiye kuruluş olan ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) bünyesinde yer alan DEİK'le (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) rekabet içinde olduğunu düşünenler de var. DEİK İcra Kurulu Başkanı Rona Yırcalı'nın, bir gazeteye verdiği demeçte yurt dışı seyahatlerinde çok başlı bir görüntü sergilendiğini, TUSKON'u DEİK üyeliğine davet etmelerine rağmen TUSKON'un bunu tercih etmediğini ifade ederek bu konudaki rahatsızlığını dile getirmesi dikkat çekici.[37] TUSKON, halen DEİK üyeleri arasında yer almıyor. MÜSİAD ve ASKON ise, DEİK üyesi örgütler. Dış ekonomik ilişkilerin ötesinde, Konfederasyon'un iktidarla olan yakın ilişkileri de, yerel federasyonlara üye şirketlerin Türkiye'deki ticari faaliyetleri açısından önemli olabilecek nitelikte. TUSKON'un iktidara yakınlığını, genel kurullara katılan bakan sayısına dikkat çeken gazete haberlerinde görmek mümkün.[38] Konfederasyonun yereldeki ilişkilerinin iktidarla ilişkilerini güçlendirdiği de söylenebilir. Dolayısıyla, TUSKON'u, üye tabanının tespit edemediğimiz ekonomik ağırlığının ötesinde, birbirini besleyen iki yönlü bir siyasi etkileşim süreci içinde konumlandırmak da mümkün olabilir. Böyle bir konumlandırma, yerelin örgüt stratejisi içinde gerçekten önemli olduğunu gösterecektir.

MÜSİAD ve ASKON'a üye kuruluşların yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz için, bu örgütler açısından yerel sermayenin ne kadar önemli olduğu sorusuna daha rahat cevap verebilecek durumdayız. İlk olarak, İstanbul ve İstanbul'un uzantısı olarak düşünülebilecek Kocaeli ve Gebze gibi sanayi merkezlerindeki şirketlerin, MÜSİAD ve ASKON üyeleri arasında çok önemli bir sayısal ağırlığa sahip olduklarını görüyoruz. 31 şehirdeki MÜSİAD şubelerine üye 2.998 işadamının 938'i İstanbul'da. İstanbul'la Kocaeli'ni birlikte ele aldığımızda bu sayı 1012'ye, Gebze'yi de eklediğimiz zaman 1052'ye çıkıyor. Bunu sırasıyla Ankara (230), Konya (218), Kayseri (124) ve Bursa (112) izliyor. MÜSİAD'ın yeni sanayi merkezlerinden Gaziantep'te 72, Denizli'de 67, Kahramanmaraş'ta 52 üyesi var (Tablo VII). Yani, İstanbul/Kocaeli başta olmak üzere eski sanayi merkezlerindeki işadamları örgütün üye tabanı içinde gayet önemli bir yere sahip.

Aynı şekilde, ASKON'un 1941 üyesinin 740'ı İstanbul, 124'ü Gebze, 70'i İzmit'te. İstanbul ve İstanbul'un uzantısı olarak düşünülebilecek sanayi mer-

metin birçok bakanı katılmaktadır. Bu konuda bir haber için bkz. *Star* gazetesi, 09.06.2009.

36 Söz konusu kanun: Türkiye İhracatçılar Meclisi ile İhracatçı Birliklerinin Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Kanun no. 5910, *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 03.07.2009, 27277. Bu konudaki tartışmalar için: "TİM Yasası İş Dünyası'nı Böldü," *Referans*, 11.06.2009.

37 "Yurt Dışı Seyahatlerinde Çok Başlılık Var, Birlik Görüntüsü Şart," *Referans*, 29.03.2010.

38 Bu konuda özellikle bkz. Serpil Yılmaz, *Milliyet*, 16.03.2008.

kezlerinin dışında, örgütün eski sanayi merkezleri olan Bursa'da 190, Ankara'da 80 üyesi var. Yeni sanayi merkezleri arasında ise, Konya'daki üye sayısı önemli (150). ASKON'un Konya dışındaki yeni sanayi merkezlerinden Kayseri, Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta örgütlenmemiş olduğu görülüyor (Tablo VIII)

Hem MÜSİAD hem de ASKON, büyük işletmelerden çok KOBİ'leri temsil eden kuruluşlar olarak biliniyorlar. Bu büyük ölçüde doğru olmakla birlikte, MÜSİAD'ın 2008 yılında İSO en büyük 500 şirket listesinde 26 (Tablo X), İSO ikinci sıradaki en büyük 500 şirket listesinde ise 30 üyesi var (Tablo XI). İlk gruptaki MÜSİAD üyelerinin 9'u İstanbul'da. Geri kalanlar arasında, Kayseri, Denizli ve Konya'da ikişer, Gaziantep'te bir MÜSİAD üyesi var. İkinci gruptaki 30 şirketin 11'i gene İstanbul'da; 10'u Konya'da, 4'ü Gaziantep'te, biri de Kayseri'de. Yani, yeni sanayi merkezlerindeki sayıları zaten çok fazla olmayan büyük şirketlerin pek azının MÜSİAD üyesi olduğu görülüyor. Buradaki tek istisna, ikinci gruptaki 500 şirket içinde Konya'da yer alan 13 şirketin 10'unun MÜSİAD üyesi olması (Tablo X ve Tablo XI). Gene de, en büyük ilk 500 içinde yer alan 7 Konya merkezli şirketin sadece ikisinin MÜSİAD üyesi olduğunu unutmamak gerekiyor.

ASKON yetkililerinden aldığımız bilgilere göre, örgütün en büyük 500 şirket arasında İstanbul merkezli iki üyesi var (Tablo XII). Ama bu yetkililere göre, aynı listede adlarının açıklanmasını istemeyen üç üye daha bulunuyor. Aynı şekilde, gene adlarının açıklanmasını istemeyen 2 ASKON üyesi ile birlikte ikinci sıradaki 500 büyük şirket içinde 7 ASKON'a üye firma bulunuyor. Listede isminin açıklanmasına izin veren 5 üye firmanın 4'ü ise İstanbul'da bulunuyor (Tablo XIII).

Bu bilgiler ışığında, MÜSİAD ve ASKON üyesi olan büyük şirketlerin çoğunun yeni gelişen yerel merkezlerde değil İstanbul'da yer aldığı ve büyük yerel şirketlerin önemli bir kısmının bu örgütlerin üyesi olmadığı görülüyor. Fakat bu iki işadamı örgütü de kendilerinin Anadolu sermayesini temsil ettiklerini ısrarla vurgulamaya devam ediyorlar. TUSKON'la ilgili veri eksikliği bu konuda tam bir sonuca varmayı engellemekle birlikte,[39] elimizdeki veriler en azından iş dünyasının eski büyük metropollerdeki laik burjuvaziyle muhafazakâr yerel burjuvazi şeklinde bölündüğünün doğru olmadığını gösterecek nitelikte. Eski metropoller sadece ekonomik açıdan değil, örgüt stratejilerinde İslâmi referanslar kullanan girişimci kuruluşlarının üye tabanlarının dağılımı açısından da yerel merkezlerden daha önemli görünüyorlar.

Muhafazakâr yerel burjuvaziyle ilgili kategorik saptamaların ötesine geçilmesi gerektiğine işaret ederken dikkat çekilmesinde yarar gördüğümüz başka bir nokta da, yeni yerel merkezlerde iş dünyası içinde etkili olan girişimci örgütle-

39 2008 İSO Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu'nda 130 TUSKON'a bağlı üye firmanın olduğu, TUSKON yetkililerince, firmaların hangileri olduğu belirtilmeksizin *İnfomag* dergisinin işadamı örgütleriyle ilgili haberinde ifade edilmiş. Bkz. "Ekonominin Perde Arkasındaki Güç: Lobiler", *İnfomag Dergisi*, no. 10 (2009): 94.

rinin sadece İslâmi referanslarla örgütlenenler olmadığı. Bu açıdan, TÜSİAD'ın bir süredir yerel girişimcilerle olan ilişkilerini geliştirmek için faaliyette bulunduğunu, 1990'lardan itibaren bu ilişkilerin yerel düzeydeki Sanayici ve İşadamları Dernekleri Platformu ve Sektörel Dernekler Platformu aracılığıyla sürdürüldüğünü ve 2004 yılında bir şemsiye kuruluş olan TÜRKONFED'in (Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu) ortaya çıktığını biliyoruz. Bugün TURKONFED bünyesinde toplam 10.000'den fazla üyesi olan 105 yerel girişimci derneği bulunuyor.[40] 2005'ten beri TURKONFED dernek başkanları toplantılarını farklı Anadolu şehirlerinde düzenleyerek yerel işadamlarıyla ilişki kurmayı amaçlıyor. TÜRKONFED üyeliğinin yerel işadamlarına önemli ilişki ağları veya dış pazarlara ulaşma imkânı sağladığı kuşkulu. Bu açıdan hem MÜSİAD'ın hem de TUSKON'un, üyelerinin kısa vadeli çıkarlarına hizmet etmekte daha etkin olmaları mümkün. Ayrıca, bu iki kuruluşun hükümetle yakın ilişkileri de üyelere avantaj sağlayabilecek nitelikte olabilir. Bununla birlikte, TÜRKONFED'in yereldeki varlığı ve TÜSİAD yönetiminin yerelde varolmanın kendi sınıf stratejisi açısından taşıdığı önemi idrak ediyor gibi görünmesi,[41] oldukça statik bir yaklaşımla homojen bir muhafazakâr Anadolu burjuvazisinden bahseden yaklaşımların eksikliğine işaret ediyor. Bu eksikliğin, sınıfsal çıkarların siyasetle ilişkisinin ve bu ilişkinin niteliğiyle tanımlanan farklı sınıf stratejileri olabileceğinin gözardı edilişiyle ilgili olduğunu da söyleyebiliriz.

Sonuç

Türkiye'de iş hayatının bugünkü durumunun, neo-liberal devlet müdahalesi biçimleri ve mekanizmaları üzerine yapılan uluslararası çalışmalara eklemlenebileceğini görüyoruz. Bu çalışmalarda tartışıldığı gibi, Türkiye örneğinde de devletin oynadığı rol önemsizleşmiyor ama şekil değiştiriyor. Bu yeniden biçimleniş de, hem uluslararası düzeyde gözlemlenen bazı eğilimleri, hem de Türkiye'ye özgü tarihsel arka planı yansıtıyor. Bu arka planı düşündüğümüzde, yeni sermaye gruplarının gelişme sürecinin, Cumhuriyet dönemi girişimcilik tarihine damgasını vurmuş olan devlet eliyle işadamı yaratma olgusunu hatırlatan unsurlar barındırdığını görebiliyoruz. Günümüz koşulları içinde, yerel düzeydeki ekonomik ve siyasi ilişkiler eskisine göre önem kazanmış ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin yeni tezahürlerinin gözardı edilmemesi gereken bir boyutu haline gelmiş durumda. Aynı zamanda, yerel sanayi odakları ve yeni Anadolu burjuvazisi üzerine yapılan çalışmalarda, değişen devlet müdahalesi biçimlerinin ulusal ve yerel düzeyde nasıl ortaya çıktığına biraz daha dik-

40 Bilgiler için bkz. www.turkonfed.org. Erişim tarihi: 02.05.2010. TÜRKONFED'in Anadolu'daki örgütlenmesine Mustafa Sönmez de dikkat çekmektedir. Bkz. Mustafa Sönmez, "2000'ler Türkiyesi'nde AKP, Hakim Sınıflar ve İç Çelişkileri."

41 "Ümit Boyner: AK Parti Kendi Seçkinini Oluşturuyor," *Milliyet*, 27.04.2010.

katli bakılması gerekiyor. Başka bir deyişle, yerel sanayinin ve Anadolu burjuvazisinin gelişmesinin, ulusal düzeydeki gelişmelerle ilişkilendirilmesi önemli görünüyor.

Sanayi üretiminin coğrafi dağılımındaki değişmelerin ekonomik açıdan önem taşıdığı açık, ama çeşitli araştırmacıların dikkat çektikleri gibi, bunu fazla abartmamaya, özellikle de eski metropollerin önemini gözardı edecek şekilde abartmamaya özen gösterilmesi gerektiği de açık. Bu özen, sadece ekonomik değil siyasi analiz açısından da önemli. Yerel sermayenin devletle işadamları arasındaki ilişkinin yeni dinamiğini biçimlendirmekteki rolüne bakarken, yeni temayüz eden büyük işadamlarının sermaye birikimi süreçlerinin çoğunlukla pek de yerel ekonomi düzeyinde cereyan eden süreçler olmadıklarını, bu işadamlarının yerel yönetimlerden çok merkezî devletle ilişkiler içinde, yerelde değil merkezde güçlendiklerini görmek gerekiyor.

Muhafazakâr liberal AKP iktidarının tabanını oluşturan muhafazakâr Anadolu burjuvazisi hakkındaki genellemelerin, yerel olmayan sermayeyle devlet arasındaki ilişkilerin gözden kaçmasına yol açınamasına dikkat ederken, gönüllü işveren kuruluşlarının iş hayatı içinde nasıl konumlandıklarına dikkat etmek de önemli. Devletle işadamları arasındaki ilişkinin biçimlenişi içinde, siyasi İslâm'ın yükselişiyle birlikte kurulup gelişen yeni girişimci örgütlerinin önemli bir yeri var. Bu örgütler, üyeleri arasında pazar olanakları bulmaya, girdi tedarikine veya iş ortaklıkları kurmaya yarayan ilişki ağları geliştirmek ve bu şekilde kısa vadeli ekonomik çıkarlara hizmet etmekle uğraşan örgütler. Bu ilişki ağlarının, iş dünyasının ötesine geçip siyasi aktörleri de kapsayacak şekilde genişlemesi de söz konusu. ASKON'un durumunda, bu ağların yakın oldukları ölçüde güçlü, ama kapalı devre işledikleri için çok da etkili olamayan bir biçim aldıkları söylenebilir. Buna karşılık MÜSİAD ve TUSKON, belirli ekonomik ve siyasi duruşlar doğrultusunda uzun dönemli toplumsal stratejiler geliştirmekle de uğraşan örgütler. Bu açıdan özellikle MÜSİAD bir sınıf örgütü olarak tanımlanabilir. TUSKON'un ise, hedeflerini daha geniş bir siyasi hareketin parçası olarak tanımladığı söylenebilir.

ASKON'la birlikte her üç örgüt de yerel düzeyde oldukça faal olan örgütler. Ama MÜSİAD'la ASKON'un durumunda gördüğümüz gibi, eski metropollerdeki üye tabanı da son derece önemli. Yani bunlar, sadece muhafazakâr Anadolu burjuvazisini değil, ulusal düzeyde çok daha geniş bir sermaye kesimini temsil eden örgütler. Ayrıca, özellikle MÜSİAD'ı, sadece belirli yaklaşımları olan işadamlarını içermeyi değil, sınıfsal duruşları tanımlamayı ve biçimlendirmeyi amaçlayan bir sınıf örgütü olarak görmek mümkün. Yani, "muhafazakâr burjuvazi" kavramını statik bir kavram olarak ele almamak lazım. TUSKON'un durumunda ise, Konfederasyonun faaliyetleri bağlamında yerel ilişkilerin önemli olması, ulusal düzeyde belirlenen amaçların, özellikle dış ekonomik ilişkiler içinde merkezî bir konum edinme amacının, gözardı edilmesine yol açmamalı. Ya-

ni, bu örgütün yereldeki gücüyle ulusal düzeyde yeni bir konum edinme gayreti arasındaki dinamik ilişkinin gözden kaçmaması önemli.

İş hayatının bugünkü yapısına bakıldığına, bu yapı içindeki siyasi veya kültürel bölünmelerin, iktidardan hoşnutluk veya hoşnutsuzluk durumlarının, sadece eski metropollerle yerel sanayi odakları arasındaki karşıtlıklara atıfla incelenemeyeceği ortaya çıkıyor. Siyasi İslâm'ın güçlenişiyle birlikte ortaya çıkıp gelişen gönüllü işveren kuruluşları sadece, hatta özellikle, Anadolu'da faal olan örgütler değil. Amaçları ve stratejileri yerelin ötesinde, ulusal düzeyde biçimleniyor. Buna paralel olarak, yerel düzeyde faaliyet gösteren gönüllü işveren kuruluşları bunlardan ibaret değil. TURKONFED'in yereldeki varlığı önemsiz değil ve ulusal düzeyde ortaya çıkan kaygı ve hoşnutsuzlukların konfederasyonun yerel düzeydeki faaliyetlerine daha çok önem vermesine yol açabilecek nitelikte. Dolayısıyla, "muhafazakâr Anadolu burjuvazisi" kavramının statik kullanımlarının ötesine geçildiğinde, iş dünyasının farklı sınıf stratejilerini barındırabilen ve bu stratejiler tarafından etkilenebilen bir niteliği olduğu görülebilir.

TABLO I
Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerinde Özel İmalat Sanayi Toplam Katma Değeri (%)

	1983	*1990*	*1996*	*2000*
İstanbul-Kocaeli	53,00	49,30	43,90	40,40
Ankara	3,00	3,20	4,20	5,10
İzmir	12,00	9,50	10,70	8,40
Bursa	7,00	8,10	7,90	9,30
Adana	5,00	4,60	3,40	2,80
Toplam	80,00	74,70	70,10	66,00
Denizli	0,80	0,90	2,00	2,40
Kayseri	1,20	1,30	1,70	2,20
Gaziantep	0,60	0,70	1,10	1,90
Konya	0,90	0,60	1,01	1,50
Kahramanmaraş	0,05	0,20	0,40	0,50
Toplam	3,55	3,70	6,10	8,50

Kaynak: DİE, *İmalat Sanayi İstatistikleri* 1983, 1990, 1996, 2000.

TABLO II
Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerinde Toplam İhracat (%)

	1996	*2000*	*2008*
İstanbul-Kocaeli	51,8	52,8	61,9
Ankara	1,60	1,50	4,0
İzmir	18,7	18,40	5,9
Bursa	4,50	7,00	8,40
Adana	1,70	1,05	0,009
Toplam	78,30	80,75	80,20
Kayseri	0,80	0,80	0,9
Denizli	0,9	1,00	1,70
Konya	0,40	0,20	0,70
Gaziantep	0,80	1,30	2,50
Kahramanmaraş	0,055	0,10	0,30
Toplam	2,95	3,40	6,10

Kaynak: DİE-TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri* 1996, 2000, 2008.

TABLO III
İstanbul Sanayi Odası, Türkiye'nin İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Araştırması'nda Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerinde Yer Alan Firma Sayısı

	1980	*1990*	*1996*	*2000*	*2008*
İstanbul-Kocaeli	259	244	246	243	255
Ankara	27	23	22	31	27
İzmir	59	49	59	51	36
Bursa	21	19	24	27	31
Adana	19	18	13	12	11
Denizli	5	4	12	11	9
Kayseri	9	8	13	15	13
Gaziantep	0	4	8	8	10
Konya	0	3	4	5	7
Kahramanmaraş	0	1	2	3	3

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası, *Türkiye'nin İlk 500 Sanayi Kuruluşu Araştırması* 1980, 1990, 1996, 2000, 2008.

TABLO IV
İstanbul Sanayi Odası, Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Araştırması'nda Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerinde Yer Alan Firma Sayısı

	1990	*1996*	*2000*	*2008*
İstanbul-Kocaeli	181	297	282	229
Ankara	10	14	22	23
İzmir	31	58	45	50
Bursa	7	16	18	33
Adana	7	4	5	12
Denizli	4	12	15	13
Kayseri	2	3	5	14
Gaziantep	6	8	8	21
Konya	3	6	5	13
Kahramanmaraş	1	3	3	8

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası, *Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu* 1990, 1996, 2000, 2008.

TABLO V
Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerinde Gayri Safi Yurt içi Hasıla (%)

	1987	*1990*	*1996*	*2000*
İstanbul-Kocaeli	25,2	25,1	26,2	26,5
Ankara	8,7	7,9	7,5	8,0
İzmir	7,8	7,6	8,0	7,6
Bursa	3,7	4,0	4,0	4,2
Adana	3,5	3,6	3,4	3,0
Toplam	48,8	48,2	49,1	49,4
Denizli	1,3	1,4	1,5	1,5
Kayseri	1,2	1,1	1,1	1,2
Gaziantep	1,7	1,8	1,5	1,5
Konya	2,8	2,3	2,1	2,2
Kahramanmaraş	1,0	1,1	1,0	0,9
Toplam	8,1	7,7	7,1	7,3

Kaynak: TÜİK, *İller İtibariyle Gayri Safi Yurt içi Hasıla*, www.tuik.gov.tr. Erişim Tarihi: 27 Nisan 2010.

TABLO VI
AKP Döneminde Yükselen Bazı Sermaye Grupları, Faaliyet Gösterdiği Sektörler, Devlet ve İşadamı İlişkilerinin Ortaya Çıktığı Alanlar

AKP döneminde yükselen bazı sermaye grupları ve işadamları	*Sermaye gruplarının faaliyet gösterdiği sektörler*	*AKP döneminde devlet-işadamı ilişkilerinin ortaya çıktığı alanlar*
Ahmet Çalık (Çalık Holding)[1]	Tekstil, medya, enerji, inşaat, telekomünikasyon, finans	**Enerji**: Kayserigaz dağıtım (2007), Bursagaz dağıtım (2004), **Medya**: ATV-Sabah ihalesi (2007) **Enerji Lisansları:** Adacamı Hidroelektrik Santrali (HES) (2005), Çankırı Orta Kömür Termik santralı (2005), Sarpıncık Rüzgar enerjisi Santrali (RES) (2008), Demircili RES (2008), Kızkayası HES (2009), Erzurum-Ağrı ve Şanlıurfa Bölgelerinde Petrol Arama Lisansları (2005, 2006, 2007, 2008), Ceyhan Rafinerisi, *Başvuru Aşamasında Olanlar:* Aksu HES, Düzhanlar HES, Topaktaş HES **İnşaat:** Tarlabaşı Kentsel Dönüşüm (2007), Samsun-Ceyhan Boru Hattı (2006)
Ethem Sancak[2]	İlaç Dağıtımı, Özel Hastane, Medya (Star Gazetesi, Kanal 24), Hayvancılık	**Medya**: Star Gazetesi (2006)[3] **Hizmet Alımı:** Özel hastanelerinden hizmet alımı
Cihan Kamer[4]	Kuyumculuk, İnşaat, Havacılık, Enerji	**Enerji Lisanslan**: İran'dan doğalgaz ithalat izni (2003), Tuzköy HES (2007), Dilektaşı HES (2007), Zonguldak, Yumurtalık Termik Santralleri (2009), Yahyalı Rüzgar enerji (2007), *Daha sonra sattıkları*: Karasu I ve Karasu II HES

1 Başbakan'ın damadı Berat Albayrak'ın CEO olduğu Çalık Holding, ATV-Sabah İhalesi bedelini yukarıda değinildiği gibi hükümetin araya girmesi ile iki devlet bankasından karşıladı. Aynı zamanda, Samsun-Ceyhan Boru Hattı'nın inşaatı ihalesiz bir şekilde Çalık Grubu'na verildi. Hat için gerekli petrol ve pazarın bulunması için hükümetin Rus ve İtalyan hükümetleri nezdinde devreye girdiği medyada sıkça yer aldı. Bu konuda bkz. "İtalyan ENI'yi Çalık'a Hükümet Yönlendirdi," *Milliyet*, 08.02.2006 ve "Bakan Arkada, Çalık Önde, İmza Masada," *Milliyet*, 20.10.2009. Fethullah Gülen cemaatine yakın olan Zaman gazetesinin imtiyaz sahibi Ali Akbulut, Çalık ailesinin damadı. Bu konu hakkında bkz. Serpil Yılmaz, "Medyada 'Sabah-ATV-Zaman-STV' Grubu," *Milliyet*, 11.12.2007.

2 Ethem Sancak da Başbakan'a olan yakınlığını ve "sevgisini" hiçbir zaman saklamıyor. Bu konuda özellikle bkz. "Ethem Sancak: İdolüm Tayyip Erdoğan, Ona Sevdalıyım," *Zaman*, 05.10.2008.

3 Ethem Sancak, Tasarruf Mevduat Sigorta Fonu Tarafından yapılan ihaleyle Kıbrıslı işadamı Ali Özman Safa tarafından satın alınan Star gazetesine ihaleden kısa bir süre sonra ortak oldu. Diğer ortakların hissesini alarak Star gazetesinin tek sahibi olan Ethem Sancak, daha sonra Fettah Tamince ile ortaklık kurdu. Bkz. "Ethem Sancak, Star'ın Tek Patronu Oluyor," *Vatan*, 08.05.2008 ve "Fettah Tamince Star Gazetesi ve Kanal 24'e Ortak Oldu," *Vatan*, 19.05.2009.

4 Başbakan'ın bir başka yakın dostu olan Cihan Kamer'in kuyumculuk şirketlerine başbakanın oğlu ve gelini de ortak. Bu konuda bkz. "Cihan Kamer: Ben Şucu Bucu Değilim, Sadece Bir Parti Lideriyle Dostum," *Vatan*, 05.07.2009 ve "Altınlarını "Ortağa" Bozdurdular," *Milliyet*, 08.02.2009.

TABLO VI (devamı)

AKP döneminde yükselen bazı sermaye grupları ve işadamları	*Sermaye gruplarının faaliyet gösterdiği sektörler*	*AKP döneminde devlet-işadamı ilişkilerinin ortaya çıktığı alanlar*
Fettah Tamince[5]	Turizm, İnşaat, Medya (Star Gazetesi ve Kanal 24 ortaklığı)	**Hizmet Alımı**: Rixos Otellerinden kamu toplantıları için hizmet alımı **İnşaat**: İstanbul Kongre Vadisi (2008)
Akın İpek[6]	Matbaacılık, Medya (Bugün Gazetesi, Kanal Türk), madencilik (Ovacık Altın Madeni)	**Özelleştirme**: Yozgat ve Tokat'ta kömür madenleri (2003), Eti Gümüş A.Ş. (2004) (daha sonra sattı)
Kiler Holding[7]	Perakende, İnşaat, Enerji, Turizm	**Enerji:** Aras Elektrik Dağıtım (2008), **Özelleştirme**: Kütahya Şeker Fabrikası (2004), **Enerji Lisansları**: Bulgular-Gebeş HES (2008), Düzenli HES (2005), Tortum II HES (2008).
Cengiz Holding[8]	İnşaat, Maden, Enerji	**Altyapı**: Ankara-İstanbul Demiryolu Hattı Hızlı Tren Projesi 2. Etap (2006), Ankara-İstanbul Demiryolu Hızlı Tren Projesi 1. Etap (2006), Ilısu Barajı Yapımı (2006), İzmir Mavi Şehir Ticaret Merkezi ve Ofis Blokları (TOKİ), 2004 **Özelleştirme:** Eti Alüminyum (2005), Eti Bakır (2004), Murgul Maden (2006) **Enerji:** Meram Bölgesi Elektrik Dağıtım (2009), Samsun İli Doğalgaz Dağıtım (2004),Seydişehir ve Çumra Bölgeleri doğalgaz dağıtımı (2007) **Enerji Üretim Lisansları**: Kaleköy HES (2007), Beyhani HES (2007), Cengiz Termik Santral (2007)

5 Tamince, TUSKON üyeleri arasında yer almakta. Fethullah Gülen ile olan ilişkisini de inkâr etmiyor. Bu konuda bkz. "Fettah Tamince: Fethullah Gülen'in Liderliğine İnanıyorum," *Milliyet*, 02.09.2005.

6 Akın İpek'in de Gülen cemaatine yakınlığı medyada sıkça yer alıyor. Bu konuda kendisi ile yapılan mülakat için bkz. "Akın İpek: Gülen İle Gönül Bağım Var," *Vatan*, 03.07.2008.

7 Son yıllarda perakende sektörü dışında enerji, inşaat, turizm gibi alanlardaki yatırımlarla da dikkati çeken Kiler Holding'in eski yönetim kurulu başkanı şu an AKP Bitlis milletvekilidir. Grubun kısa zamanda büyümesinin öyküsü için bkz. Çiğdem Yücesoy Subaşı, "10 Yılda Devleşenler," *CNBCE Business Turkey*, no. 42 (2010).

8 Son dönemlerde aldığı önemli altyapı ihaleleri ve enerji alanında yaptığı yatırımlarla dikkat çeken Cengiz Holding, medyada Ilısu barajı yapımının ihalesini Nurol İnşaat ile birlikte ihalesiz bir şekilde kazanması ile gündeme geldi. Baraj yapımının dış kaynak ile finansman edilecek olması ihalesiz işleme gerekçe olarak gösterildi. Dış finansmanın sağlanamamasından sonra ihale tekrar edilmedi. Bu konuda Metin Münir'in köşe yazıları oldukça aydınlatıcıdır. Özellikle bkz. "Ilısu İlerlememe Raporu," *Milliyet*, 16.06.2006; "Ilısu'da Yeni Bir Dönemece Doğru," *Milliyet*, 22.05.2009 ve "Ilısu'da Üçüncü Perde," *Milliyet*, 31.07.2009. Projeye daha sonra yerli bankalardan kredi sağlandı. Bu konuda bkz. "Ilısu Barajı'na Kredi Bulundu," *Milliyet*, 12.02.2010.

TABLO VI (devamı)

AKP döneminde yükselen bazı sermaye grupları ve işadamları	*Sermaye gruplarının faaliyet gösterdiği sektörler*	*AKP döneminde devlet-işadamı ilişkilerinin ortaya çıktığı alanlar*
İÇ Holding	İnşaat, enerji, turizm, sanayi	**Altyapı**: Ankara-İstanbul Hızlı Tren 2. Etap (2006), Antalya Havalimanı Dış Hat Terminali (2004), Adnan Menderes Havaalanı İnşaatı (2006) **Kamu İşletmesi**: Çeşme Marina İşletmesi (2008), Antalya Havaalanı İşletmesi (2007) **Özelleştirme**: 8omonti-Eski Tekel Fabrikası Arsası (2006) **Enerji Lisansları**: Damlapınar HES (2010), Kepezkaya HES (2008), Kumköy HES (208), Niksar HES (2009).
Kuzu Grup	Konut	TOKİ'nin en çok iş yaptığı müteahhitlerden birisi. TOKİ ile yaptığı işlerden bazıları (2003-2010) **Hasılat Paylaşımı Yöntemiyle**: Park Vadi Evleri, Spradon Evleri (2006) **Konut İnşaatı**: Halkalı Toplu Konutlar, İstanbul Küçükçekmece Toplu Konut, Eskişehir Toplu Konut, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okul inşaatları **Kentsel Dönüşüm**: Ankara-Altındağ Kentsel Dönüşüm, İzmir Konak-Uzundere Kentsel Dönüşüm

Kaynak: http://www.calik.com/ Erişim tarihi: 08.04.2010; http://www.hedefalliance.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010; http://www.kilerholding.com.tr/ Erişim tarihi: 09.04.2010; http://www.cengizgroup.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010; http://www.icholding.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010; http://www.kuzugrup.com/ Erişim tarihi: 11.04.2010; http://www.sembolinsaat.com.tr/ Erişim tarihi: 10.03.2010; http://www.savk.com.tr/ Erişim Tarihi: 04.05.2010; http://www.toki.gov.tr/ Erişim Tarihi: 07.05.2010; www.epdk.gov.tr/Erişim Tarihi: 07.05.2010; "Cihan Kamer'in Enerji Şirketlerini AKFEN Aldı," *Milliyet*, 25.07.2007; Çiğdem Yücesoy Subaşı, "10 Yılda Devleşenler," *CNBCE Business Turkey*, no. 42 (2010).

TABLO VII
MÜSİAD Üyelerinin Coğrafi Dağılımı (2009)

	Üyeler (kişi)
Adana	99
Aksaray	23
Ankara	230
Antalya	104
Balıkesir	31
Bandırma	28
Bursa	112
Denizli	67
Diyarbakır	36
Elazığ	43
Erzurum	62
Eskişehir	37
Gaziantep	72
Gebze	40
Hatay	22
İnegöl	68
İzmir	59
Kahramanmaraş	52
Kayseri	124
Kdz. Ereğli	50
Kocaeli	74
Konya	218
Malatya	74
Mardin	27
Mersin	49
Rize	62
Sakarya	68
Samsun	49
Şanlıurfa	19
Trabzon	61
İstanbul	938
Toplam	2998

Kaynak: MÜSİAD tarafından sağlanmıştır.

TABLO VIII
ASKON Üyelerinin Coğrafi Dağılımı (2009)

	Üye (kişi)
İstanbul	740
Ankara	80
Konya	150
Bursa	190
İzmit	70
Gebze	125
Malatya	110
Adıyaman	106
Rize	70
Samsun	100
Trabzon	115
Burdur	85
Toplam	1941

Kaynak: ASKON tarafından sağlanmıştır.

TABLO IX
TUSKON'a Bağlı Dernek Üyelerinin Coğrafi Dağılımı

Federasyon adı	*Federasyona bağlı toplam dernek sayısı*	*Üyeleri hakkında bilgi veren toplam dernek sayısı*	*Federasyona bağlı derneklerin ulaşılan toplam üye sayısı*
Marmara İş Hayatı Dernekleri Federasyonu	30	16	2.430
Anadolu İşadamları Federasyonu	17	5	646
Anadolu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu	14	7	1.012
Doğu Anadolu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu	13	2	93
Ege ve Batı Akdeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu	21	9	1.034
Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Federasyonu	29	29	2.294
Karadeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu	22	0	0
Toplam	146	68	7,509

Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Federasyonu'na bağlı derneklerin üyeleri hakkında bilgiler söz konusu federasyon tarafından sağlanmıştır.
Kaynak: www.tuskon.org.tr/ Erişim Tarihi: 11.04.2010

TABLO X
İstanbul Sanayi Odası, Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu Listesi'nde Yer Alan MÜSİAD Üyesi Firmalar (2008)

2008 (Sıra)	*2007 (Sıra)*	*Firma*	*İl*
72	85	Ülker Çikolata A.Ş.	İstanbul
81	68	Tosçelik Profil ve Saç Endüstrisi A.Ş.	Hatay
105	108	Ülker Bisküvi A.Ş.	İstanbul
88	113	Yeşilyurt Demir Çekme San. ve Tic. Limited Şirketi	Samsun
121	164	Tosyalı Demir Çelik San. A.Ş.	Hatay
122	236	Küçükbay Yağ ve Deterjan San. A.Ş.	İzmir
132	143	Naksan Plastik Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Gaziantep
134	254	Datateknik Bilgisayar sistemleri	İstanbul
135	189	Çınar Boru Profil Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Denizli
183	461	Turyağ Gıda San. ve Tic. A.Ş.	Balıkesir
257	265	Pamukkale Kablo San. ve Tic. A.Ş.	Denizli
259	353	Beşler Makarna Un İrmik Gıda San. ve Ticaret A.Ş.	Gaziantep
307	334	Aytaç Gıda ve Yatırım Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul
317	314	Has Çelik ve Halat San. Tic. A.Ş.	Kayseri
359	439	Boyçelik Metal San. ve Tic. A.Ş.	Kayseri
366	381	Viko Elektrik	İstanbul
382	428	Aydınlı Giyim Sanayi	İstanbul
390		Bafra Eriş Un Yem Gıda	Samsun
423		Helvacızade Gıda ve İhtiyaç Maddeleri San. ve Tic.A.Ş.	Konya
437	345	Ertaş Metal San. ve Tic.	İstanbul
441	400	AGT Ağaç Sanayi ve Ticaret A.Ş.	Antalya
461	490	Karakaş Hediyelik Eşya Telekomünikasyon Kuyumculuk San ve Tic. A.Ş.	İzmir
483		Hekimoğlu Un Fab. Tic. ve San. A.Ş.	Konya
485		Bahariye Mensucat Sanayi İstanbul	İstanbul
492	445	Ergaz Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul

Kaynak: MÜSİAD tarafından sağlanmıştır.

TABLO XI
İstanbul Sanayi Odası, Türkiye'nin ikinci 500 Sanayi Kuruluşu Listesi'nde Yer Alan MÜSİAD Üyesi Firmalar (2008)

2008 (Sıra)	*2007 (Sıra)*	*Firma*	*İl*
24	204	Royal Halı İplik Tekstil Mobilya San. ve Tic. A.Ş.	Gaziantep
26	79	Özyaşar Tel ve Galvanizleme San. A:Ş.	İstanbul
63	74	ASTAŞ Alüminyum San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul
74	43	Form Sünger ve Yatak San. Tic. A.Ş.	Kayseri
111	58	Akova Süt ve Gıda Mamulleri San. ve Tic. A.Ş.	Konya
126		Boğaziçi Beton Sanayi ve Tic. A.Ş.	İstanbul
129	231	Büyük Hekimoğlu Gıda ve Sanayi Ticaret A.Ş.	Konya
141	302	Alka San. İnşaat A.Ş.	İstanbul
151		Kombassan Kağıt, Matbaa Gıda ve Tekstil Sanayi A.Ş.	Konya
158	247	Novaplast Plastik San.	İstanbul
159	154	Arbel Bakliyat Hububat San. ve Tic. A.Ş.	Mersin
172	255	Selva Gıda San. A.Ş.	Konya
191	188	Tayeks Dış Ticaret ve S.	İstanbul
219	42	Enka Süt	Konya
237	144	Hektaş Tic. ve San. A.Ş.	İstanbul
242		Beşler Gıda ve Kimya	Konya
247	430	Ereğli Tekstil Sanayi ve Tic. A.Ş.	İstanbul
260		Tever Ağaç San. ve İşletmeleri Tic. A.Ş.	İstanbul
293	138	Kıvanç Tekstil San. Tic. A.Ş.	Adana
298		Yasin Kaplan Halı San. ve Ticaret A.Ş.	Gaziantep
314		Tosunoğulları Mob. San. ve Ticaret A.Ş.	Konya
329	333	Kartal Tekstil San. ve Tic. Lid.Şti	Gaziantep
340	4	Çetinkaya Mensucat San. ve Ticaret A.Ş.	İstanbul
358	344	Kompen PVC Yapı ve İnşaat Malzemeleri A.Ş.	Konya
365	497	KOMGIDA	Konya
397		Akyem Adana Yem Bağ Biodizel Tarım San. ve Tic. A.Ş.	Adana
412		Safa Tarım A.Ş.	Konya
414	367	Metal ve Yapı Sistemleri A.Ş.	İstanbul
419	449	Burak Alüminyum	İstanbul
434	365	Eruslu Tekstil San. ve Tic.A.Ş.	Gaziantep

Kaynak: MÜSİAD tarafından sağlanmıştır.

TABLO XII
İstanbul Sanayi Odası, Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu Listesi'nde Yer Alan ASKON Üyesi Firmalar (2008)

2008 (Sıra)	*2007 (Sıra)*	*Firma*	*İl*
237	214	Altınyıldız	İstanbul
474	355	Eroğlu Giyim Sanayi	İstanbul

Kaynak: ASKON tarafından sağlanmıştır.

TABLO XIII
İstanbul Sanayi Odası, Türkiye'nin ikinci 500 Sanayi Kuruluşu Listesi'nde Yer Alan ASKON Üyesi Firmalar (2008)

2008 (Sıra)	*2007 (Sıra)*	*Firma*	*İl*
124	164	Öztiryakiler Madeni Eşya	İstanbul
262	253	Plastifay Kimya Sanayi	İstanbul
371	175	Gürmen Giyim Sanayi ve Ticaret	İstanbul
419	449	Burak Alüminyum	İstanbul
434	365	Eruslu Tekstil	Gaziantep

Kaynak: ASKON tarafından sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Amsden, Alice (2001) *The Rise of the Rest: Challenges to West From Late-Industrializing Economies*, New York: Oxford University Press.

Atasoy, Yıldız (2009) "İslâmi Etik ve Günümüzde Türkiye Kapitalizminin Ruhu," Leo Panitch ve Colin Leys (der.), *Küresel Parlama Noktaları içinde*, İstanbul: Yordam, çeviren: Tuncel Öncel, s. 128-146.

Ayata, Sencer (2005) "Bir Yerel sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Ekonomik Dünya İle İlişkiler." Selim İlkin, O.Silier ve M. Güvenç (der.), *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 559-590.

Bedirhanoğlu, Pınar ve Galip L. Yalman (2009)" Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de 'Yerel Sermaye': Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler," *Praksis*, no. 19, s. 241-266.

Brenner, Neil (2004) *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford NewYork: Oxford University Press.

Buğra, Ayşe (1995) *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim, 1.baskı (1995), çev. Fikret Adaman.

— (1998) "Class, Culture and the State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations," *International Journal of Middle East Studies*, no. 30, s. 521-539.

Demir, Ömer, Mustafa Acar ve Metin Toprak (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges," *Middle Eastern Studies*, no. 40, s. 166-188.

Demiralp, Seda (2009) "The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalism in Turkey," *Comparative Politics*, no. 41, s. 315-335.

DİE (1983, 1990, 1996, 2000) *Türkiye İmalat Sanayi İstatisitikleri*, Ankara: DİE.

DİE-TÜİK (1996, 2000, 2008) *Dış Ticaret İstatistikleri*, Ankara: DİE-TUİK.

Doğanyiğit, Sadettin (2009) *Açıklamalı, İçtihatlı, Sorun Çözümlü Kamu İhale Kanunu*, Ankara: Seçkin Yayınevi.

"Ekonominin Perde Arkasındaki Güç: Lobiler." *İnfomag Dergisi*, no. 10, 2009.

Eraydın, Ayla (1999) "Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları." Oya Baydar (der.), *75 Yılda Çarklardan Chip'lere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 257-278.

Erendil, Asuman Türkün (2000) "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli - Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme," *Toplum ve Bilim*, no. 86, s. 91-117.

ESI (2005) *Islamic Calvanists: Change and Conservatism in Central Anatolia*.

European Comission (2009)*Turkey 2009 Progress Report*.

Filiztekin, Alpay ve İnsan Tunalı (1999) "Anatolian Tigers: Are They For Real?" *New Perspectives on Turkey*, no. 20, s. 77-106.

Granovetter, Mark (1985) "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddness," *American Journal of Sociology*, no. 91, s. 481-510.

2010 yılı Programı. *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 1.11.2009, 27393.

İnfomag Dergisi (2009) no. 11, s. 80-81.

İstanbul Sanayi Odası (1980, 1990, 1996, 2000, 2008) *Türkiye'nin ilk 500 Sanayi Kuruluşu*, İstanbul: İSO.

İstanbul Sanayi Odası (1990, 1996, 2000, 2008) *Türkiye'nin ikinci 500 Sanayi Kuruluşu*, İstanbul: İSO.

Jessop, Bob ve Ngai-Ling (2006) *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place*, Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar.

Kahraman, Hasan Bülent (2007) *Türk Sağı ve AKP*, söyleşi: Recep Yener, İstanbul: Agora.

Kazgan, Gülten (2006) *Tazminat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.baskı.

Kepenek, Yakup ve Nurhan Yentürk (2001) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 12.baskı.

Köse, Ahmet Haşim ve Ahmet Öncü (1998) "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?" *Toplum ve Bilim*, no. 77, s. 135-158.

Kurtuluş, Barış (2006) *Türkiye'de Belediyelerin Mali Yapısı ve Harcamalarının Finansmanı*, Ankara: DPT.

Öniş, Ziya (2006) "Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective." Peter Burnell (der.), *Globalizing Democracy: Party Politics in Emerging Democracies* içinde, Londra: Routledge.

Özel, Işık (2010) "Political Islam and Islamic Capital: The Case of Turkey." Jeffrey Haynes (der.), *Religion and Politics in Europe, the Middle East and North Africa* içinde, Londra, New York: Routledge, s. 139-161.

Pamuk, Şevket (2008) "Economic Change in Twentieth-Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?" Reşat Kasaba (der.), *Cambridge History of Modern Turkey içinde*. Cambridge University Press, s. 266-300.

— (2008) "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey." *New Perspectives on Turkey*, no. 38, s. 267-273.

Sönmez, Mustafa (2009) "2000'ler Türkiyesi'nde AKP, Hakim Sınıflar ve İç Çelişkileri," İlhan Uzgel ve Bülent Duru (der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Ankara: Phoenix.

Subaşı, Çiğdem Yücesoy (2010) "10 Yılda Devleşenler," *CNBCE Business Turkey*, no. 42.

Tuğal, Cihan (2009) *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, California: Stanford.

TÜİK (2010) İllere Göre Gayri safi Milli Hasıla. www.tuik.gov.tr. Erişim Tarihi: 27 Nisan 2010.

Yavuz, Hakan (2006) "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement." Hakan Yavuz (der.), *The Emergency of A New Turkey: Democracy and AK Parti* içinde, Salt Lake City: The University of Utah Press, s. 1-19.

Yenal, Oktay (2003) *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, İstanbul: Homer Kitabevi.

Kanun Metinleri

Arsa Ofisi Kanunu ve Toplu Konut Kanunu'nda Değişiklik Yapılması ile Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün Kaldırılması Hakkında Kanun, kanun no. 5273. *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 15.12.2004, 25671.

Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, kanun no. 4761. *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 22.06.2002, 24793.

Belediye Kanunu, Kanun no. 5393. *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 13.07.2005, 25874.

Büyükşehir Belediyesi Kanunu, Kanun no. 5216. *Resmi Gazete*, Tarih/sayı: 23.07.2004, 25531.

Kamu İhale Kanunu, Kanun no. 4734. *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 22.01.2002, 24648.

Türkiye İhracatçılar Meclisi ile İhracatçı Birliklerinin Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Kanun no. 5910. *Resmi Gazete*, tarih/sayı: 03.07.2009, 27277.

Gazete Haberleri

"Akın İpek: Gülen İle Gönül Bağım Var." *Vatan*, 03.07.2008.

"Altınlarını "Ortağa" Bozdurdular." *Milliyet*, 08.02.2009.

"Bakan Arkada, Çalık Önde, İmza Masada." *Milliyet*, 20.10.2009.

"Cihan Kamer: Ben Şucu Bucu Değilim, Sadece Bir Parti Lideriyle Dostum." *Vatan*, 05.07.2009.

"Cihan Kamer'in Enerji Şirketlerini AKFEN Aldı." *Milliyet*, 25.07.2007.

"Ekonomik Kalkınmanın Birinci Şartı, Kesintisiz Demokrasidir." *Zaman*, 09.07.2008.

"Erol Yarar: Asıl Burjuva Biziz." *Star Gazetesi*, 20.07.2009.

"Ethem Sancak: İdolüm Tayyip Erdoğan, Ona Sevdalıyım." *Zaman*, 05.10.2008.

"Ethem Sancak, Star'ın Tek Patronu Oluyor." *Vatan*, 08.05.2008.

"Ferit Şahenk: İktidara Türkiye'de iş yapan her grup kadar yakınız." *Milliyet*, 11 Mart 2010.

"Fettah Tamince Star Gazetesi ve Kanal 24'e Ortak Oldu." *Vatan*, 19.05.2009

"Fettah Tamince: Fethullah Gülen'in Liderliğine İnanıyorum." *Milliyet*, 02.09.2005.

"Hangi Mahalleden Olursa Olsun İş Yaratanın Alnı Öpülmeli." *Referans*, 10.08.2009.

Habertürk, 29.06.2009.

"Ilusu Barajı'na Kredi Bulundu." *Milliyet*, 12.02.2010.

"İtalyan ENI'yi Çalık'a Hükümet Yönlendirdi." *Milliyet*, 08.02.2006.

Milliyet, 10.06.2008.

Münir, Metin "Ilusu İlerlememe Raporu." *Milliyet*, 16.06.2006.

Münir, Metin "Ilusu'da Yeni Bir Dönemece Doğru." *Milliyet*, 22.05.2009.

Münir, Metin."Ilusu'da Üçüncü Perde." *Milliyet*, 31.07.2009.
"MÜSİAD'ı Tasfiye Operasyonu." *Hürriyet*, 07.11.1998
"MÜSİAD'ın Yerine ASKON." *Radikal*, 07.11.1998.
"Sabah ve ATV Artık Çalık'ın." *Radikal*, 23.04.2008.
Star Gazetesi, 09.06.2009.
TİM Yasası İş Dünyası'nı Böldü." *Referans*, 11.06.2009.
"Ümit Boyner: AK Parti Kendi Seçkinini Oluşturuyor." *Milliyet*, 27.04.2010.
Yılmaz, Serpil. *Milliyet*, 16.03.2008.
Yılmaz, Serpil. "Medyada 'Sabah-ATV-Zaman-STV' Grubu." *Milliyet*, 11.12.2007.
"Yurt Dışı Seyahatlerinde Çok Başlılık Var, Birlik Görüntüsü Şart." *Referans*, 29.03.2010.
Zaman, 05.03.2007.

İnternet Siteleri

http://www.calik.com/ Erişim tarihi: 11.04.2010
http://www.hedefalliance.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010
http://www.kilerholding.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010
http://www.cengizgroup.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010
http://www.icholding.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010
http://www.kuzugrup.com/ Erişim tarihi: 11.04.2010
http://www.sembolinsaat.com.tr/ Erişim tarihi: 11.04.2010
www.tuskon.org.tr/ Erişim Tarihi: 11.04.2010
www.tusiad.org.tr/ Erişim Tarihi: 16.05.2010
www.tuskontrade.com/ Erişim Tarihi: 11.04.2010
www.turkonfed.org/ Erişim Tarihi: 02.05.2010
http://www.savk.com.tr/ Erişim Tarihi: 04.05.2010
http://www.toki.gov.tr/ Erişim Tarihi: 07.05.2010
www.epdk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 07.05.2010

Kemalizmin taşrası: Erken Cumhuriyet taşrasında parti, devlet ve toplum

*Murat Metinsoy**

Özet: Bu makalenin konusu, erken Cumhuriyet dönemi taşrasının siyasi dinamikleridir. Makale, CHP'nin taşra örgütlerini detaylı bir incelemeye tâbi tutarak, erken Cumhuriyet tarihinin henüz keşfedilmeyi bekleyen, CHP'nin taşradaki sosyal tabanından parti içi iktidar ve çıkar mücadelelerine, parti dışındaki yerel toplumsal dinamiklerin parti üzerindeki mücadelelerinden taşrada parti ve mülki idare arasındaki ilişkilere ve partinin, merkezde alınan kararları uygulama kapasitesine kadar bir dizi soruna yönelik bir ön çalışma amacı taşımaktadır. Kemalizmin taşrasına odaklanan bu çalışmanın ilk bulgularına göre, Kemalist elitin ve CHP'nin merkezde yarattığı güçlü, donanımlı, hâkim, homojen ve monolitik resmî imajla partinin taşradaki gerçekliği birbiriyle örtüşmemektedir. Merkezdeki imajının aksine, CHP taşrada yerel toplumsal yapıya gömülü, yerel çıkar gruplarının ve güçlü ailelerin yönlendirmesine açık; taşradaki toplumsal iktidar ve güç mücadelesinin yansıdığı, parti içi rekabetin ve parti dışı gayrı resmî muhalefetin sürekli varolduğu bir mücadele alanı olmuştur. Ayrıca, Kemalizmin taşrasında parti ile devlet idaresi arasındaki ilişki de pek eşgüdümlü ve uyumlu görünmemektedir. Ve son olarak, CHP'nin taşrası, merkezde alınan kararları hayata geçirme konusunda gerekli altyapıdan yoksundur. Kemalist elitin ideolojisi kadar, hatta onlardan daha fazla, söz konusu bu koşulların 1936'daki parti ve devlet bütünleşmesini zorunlu kıldığı düşünülebilir.

Şimdiye dek, erken Cumhuriyet dönemi CHP'si genelde Ankara'daki ve birkaç büyük merkezdeki haliyle değerlendirilmiştir. Kemalist elitlerin merkezdeki hâkimiyetleri, parti merkezinin tüm parti örgütüne ve devlete hâkim olduğu gibi yanıltıcı bir izlenim yaratmıştır. Taşradan bakıldığında ise, tek-parti olarak CHP ne taşradaki örgütüne, ne taşradaki toplumsal dinamiklere, ne de devlet idaresine hâkim bir görünüm arz etmektedir. Partinin taşradaki örgütleri, genel olarak, nüfuzlu ve varlıklı aileler, bu aileler arasındaki ilişkiler ve nüfuzlu toplumsal kesimlerle yerel mülki amirler arasındaki etkileşimler tarafından belirlenmiştir. Partinin taşra örgütleri, yerel düzlemdeki toplumsal çıkar grupları arasındaki ekonomik ve politik güç mücadelesinin bir alanı olmuştur. Bu nedenle, ne parti içi rekabet ve çatışmalar, ne parti dışından gelen muhalefet ve rakip güçlerin parti yönetimine nüfuz etme çabaları eksik olmuştur. Öte yandan taşradaki parti örgütleriyle mülki amirler ve güvenlik güçleri arasında da yerel çıkar ve güç rekabetinin de etkisiyle tam bir uyum, eşgüdüm ve birliktelik sağla-

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü.

namamıştır. Bilakis, partinin taşra yöneticileri ile devlet idarecileri arasındaki ilişkilerde azımsanmayacak kadar geçimsizlik, anlaşmazlık, sürtüşme ve kavga meydana gelmiştir. Son olarak, partinin ve onun önemli ideolojik aygıtı olan Halkevlerinin taşradaki altyapısı, binaları, araç ve gereçleri, mali imkânları ve işleyişleri de partiyi disiplinli, aktif, otoritenin ve bürokratik işleyişin hâkim olduğu bir yapı olarak tanımlamayı oldukça tartışılır kılmaktadır. Kanımca, otoriter ve Jakoben ideolojiden ziyade, parti işlerinin taşrada etkili bir biçimde yürütülememesi, taşra örgütlerinin yerel çıkarların aracı ve mücadele alanı olması, parti ile devlet aygıtları arasındaki uyumsuzluklar, 1936'da partinin devletle bütünleştirilmesini, devlet idaresi açısından rasyonel ve zorunlu bir hale getirmiştir.

Anahtar sözcükler: CHP, Kemalizm, erken Cumhuriyet dönemi, tek parti dönemi, taşrada siyaset, merkez-çevre ilişkileri, yerel yönetimler

1930'lu yılların tek-parti rejiminini konu alan çalışmalar genelde yüksek siyaseti, devleti ve elitleri merkeze alma eğilimindedir. Hem mekânsal düzlemdeki, diğer bir ifadeyle Ankara'daki, hem de iktidar ilişkileri düzlemindeki, yani bürokrasinin üst kademelerindeki "merkezler" tarihçilerimizin ilgisine mazhar olmuştur. Bunda Türkiye tarihçiliğinin devlet-merkezci ve elit-merkezci modernleşme kuramlarının ve merkez-çevre teorisinin etkisi altında kalmasının büyük bir rolü olduğu aşikârdır. Merkez-çevre kuramına sıklıkla başvuran klasik Osmanlı tarihçiliğinin devleti fazlasıyla merkeze almış olmasının da Cumhuriyet Türkiyesi'ne yönelik bakış açısını şekillendirdiği söylenebilir. Güçlü, merkeziyetçi ve patrimonyal bir Osmanlı politik kültürünün ve devlet anlayışının Kemalizme miras kaldığı yolundaki yaygın kanı da, Cumhuriyet döneminde temel aktörün başkentteki elitler ve elitlerin hâkim olduğu örgütler olduğu kanısını oluşturmuştur.

Dolayısıyla bugüne dek Kemalizm ve tek-parti rejimi, CHP'nin taşra düzlemindeki pratikleri yeterince incelenmeden, Ankara'daki elitlerin niyetleri, söylemleri, çıkardıkları kanunlar ve izledikleri politikalar merkeze alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Atatürk'ün, milletvekillerinin belirlenmesindeki rolü ve parti içinde ve dışında muhalefete izin verilmemesi gibi nedenlerle CHP, neredeyse devletin bürokratik aygıtıyla entegre bir halde görülerek, sadece başkentteki haliyle incelenmiştir. Bir anlamda CHP'nin gerçek yaşamdaki, toplum içindeki ve ülkenin ücra köşesindeki "reel durumu" yerine yöneticilerin tahayyülündeki "ideal durum" ya da "imaj" temel alınmış, hatta büyük ölçüde reel olanla ideal olan birbirine karıştırılmıştır.[1]

Devletin ve partinin taşradaki gerçek dünyası ile Ankara'daki ideal devlet ve parti teşkilatı tahayyülü birbirinden etkili bir şekilde ayırt edilmemiştir. Dolayısıyla Ankara'daki Kemalist kadronun iradesinin hâkim olduğu, güçlü ve merkezî, her şeye kadir, heryerde hazır ve nazır bir partinin ve devletin varolduğu

1 Joel Migdal, devletlerin sundukları imaj ile gerçek kapasiteleri, güçleri ve politikaları arasında genellikle gözden kaçırılan önemli bir fark olduğuna işaret eder. Bkz. Migdal, 2001: 13-18.

sonucuna ulaşılmıştır. Dahası "despotik güç" ile "altyapısal güç" gibi ayrımlar yapılmadan tek parti devletinin kolluk kuvvetleri yoluyla "zor" ve "şiddete" fazlaca bel bağlaması, onun gücünün, iktidarının, mutlaklığının bir göstergesi gibi alınmıştır. Aslında devlet gücünün ve hegemonyasının büyük ölçüde "altyapısal güce" dayandığı pek dikkate alınmamış; şiddet ve zorun aslında güçlü, etkili, hegemonik, her şeyi kapsayan ve denetleyen bir devletten ziyade, güçsüz, etkin olmayan, hegemonya problemi yaşayan, topluma nüfuz edememiş bir devleti işaret ettiği düşünülmemiştir (Mann, 1996: 59-60; Mann, 1988: 29).

Öte yandan Stalinist ya da faşist otoriteryen, merkeziyetçi ve güçlü parti devletleri modelleriyle paralellikler kurularak, CHP'nin ülke sathında tüm yerel parti ağına hâkim, monolitik bir bütün olduğu düşünülmüştür. Muhalif ve eleştirel unsurların parti içinde veya dışında legal ve örgütsel düzlemlerde yaşam alanı bulamaması, CHP'nin monolitik ve homojen bir bütünlüğe sahip olduğu yanılsamasına neden olmuştur. Taşradaki parti bürokrasisinin, Ankara'nın yörüngesinde merkez elitlerinin talimatları çerçevesinde hareket ettiği varsayılmıştır. Artık ortodoksi haline gelmiş görüşlere göre, Türkiye'de homojen, bürokratik, seçkin bir kadroya sahip güçlü ve jakoben CHP merkez yönetimi, tüm siyasi yaşama ve devlete egemen olmuştur. O nedenle, CHP denince sadece çok dar bir seçkin grubu, seçkinlerin söylemleri ve davranışları dikkate alınmıştır (Bu literatüre örnek olarak bkz. Köker, 1990; Parla, 1991; Kadıoğlu, 1999; Keyman, 1999). Taşradaki parti teşkilatının toplumsal kompozisyonu, taşradaki partiyi ve devleti ete kemiğe büründüren toplumsal dinamikler, parti organları üzerindeki toplumsal mücadeleler yakın tarihimizin bilinmeyenleri arasındadır.

Yine, tek parti dönemi CHP'sini anlamak için genelde milletvekillerinin sosyal kökenlerine odaklanılmıştır. Milletvekillerinin toplumsal, sınıfsal ve mesleki kompozisyonu üzerinden CHP'nin o dönemdeki siyasi, ideolojik ve politik konumlanışı tahlil edilmeye çalışılmıştır. O nedenle, milletvekilleri arasında subayların ve bürokrasiden gelenlerin daha çok olmasından dolayı, rejimin bürokratik karakteri vurgulanmıştır (Bkz. Frey, 1965; 181, 283; Öz, 1992: 164; Koçak, 1996: 37-39).

Kuşkusuz TBMM'deki milletvekillerinin kompozisyonu açısından asker-sivil bürokrasinin ağırlıklı olduğu doğrudur. Bu bakış açısı erken Cumhuriyet siyasetini ve devletini anlamak açısından bir çerçeve sağlayabilir. Fakat CHP'nin taşradaki temsilcilerini ve yöneticilerini dikkate alarak yapılacak bir değerlendirme için bu çerçeve, bu çalışmada gösterileceği üzere, oldukça dar kalacaktır.

Bu makalede, CHP'nin taşradaki organizasyonu, parti yöneticilerinin sosyal ve sınıfsal konumları, parti içindeki ve parti çevresindeki toplumsal mücadeleler, parti ile devlet bürokrasisi arasındaki ilişkiler mercek altına alınacaktır. Diğer bir deyişle, büyük kent merkezlerinde siyasi hayata, kendi içindeki ve dışındaki unsurlara hâkim bir imaj veren tek-partinin taşradaki manzara-i umumisine ilişkin ayrıntılı kesitler sunulacaktır. Burada taşra iki anlamda kullanılmıştır.

Birincisi; mekân ekseninde, parti merkezinin ve yüksek siyasetin ve siyasetçilerin yer aldığı başkent, İstanbul ve İzmir gibi büyük kent merkezleri dışındaki lokaliteler. İkincisi; tek-partinin üst düzey yöneticilerinin, merkez kurumlarının ve birimlerinin toplandığı, görece daha homojen, dinamik ve disiplinli merkezî parti bürokrasisi dışındaki yerel parti örgütleri ve bürokrasisi.

İlk olarak, yerel parti teşkilatlarının ve bürokrasisinin toplumsal karakteristikleri incelenecektir. Merkezde asker-sivil bürokrasi kökeni ağır basan ve görece homojen bir elit kadronun hâkimiyetindeki partiye karşın, taşradaki parti aygıtının aslında merkezin bürokratik, monolitik ve homojen görüntüsünün bir izdüşümü olmadığı gösterilecektir. Bir anlamda, partinin merkezdeki kadrosunun sosyal pozisyonu ve niteliği ile taşradaki parti kadrosunun sosyal özellikleri açısından bir asimetri dikkate çarpmaktadır. Aynı zamanda, bürokratik kökenleri ağır basan merkezdeki seçkinlere karşı, partinin taşradaki yöneticilerinin daha çok toplumun içinden gelen, yerel burjuvazinin temel nüvelerini oluşturan çıkar gruplarına ait olduğu gösterilecektir.

İkinci olarak, taşradaki parti bürokrasisinin aslında merkezin bir tür pasif aygıtı olmaktan öte, toplumsal çıkar ilişkilerine ve çıkar mücadelelerine gömülmüş olduğu, parti idaresinin ve organlarının, yerel toplumsal dinamiklerin mücadele alanı olduğu gösterilecektir. Bu bakımdan, parti içindeki ve çevresindeki mücadelelere değinilecektir. Taşradaki parti örgütleri, ne merkezden gelen talimatlar ve emirler çerçevesinde yönetilebilmiştir; ne de merkezdeki gibi iç ve dış muhalefetten, çeşitli yerel grupların parti aygıtına nüfuz etme, onu yönlendirme ve ele geçirme çabalarından azade olmuştur. Taşrada CHP demek, her ne kadar parti yönetiminde yerel anlamda nüfuzlu ve zengin kişiler ve aileler olsa da, rakip çıkar gruplarının, nüfuzlu ailelerin veya kişilerin birbiriyle yönetime gelmek için güç ve çıkar rekabetine girdiği; toplumun daha alt kesimlerinin de farklı grupların bünyelerinde ve farklı saiklerle bu rekabete eklemlendiği; parti üzerinde sürekli ve alttan alta bir mücadelenin sürdüğü bir mücadele ve rekabet alanı demekti.

Üçüncü olarak, tek-parti olarak CHP'ye taşradan bakıldığında görülen bir başka gerçek, devlet teşkilatı ile parti teşkilatı arasında tam bir örtüşme, uyum ve birlik olmadığıdır. Mülki amirler olan kaymakam, vali, nahiye müdürü ve kırsal alandaki kolluk gücü amirleri olan jandarma komutanları ile parti yöneticileri ve üyeleri arasındaki mücadele ve kavgalar taşradaki siyasi hayatın değişmez bir manzarası olmuştur. CHP merkez örgütü, taşradaki parti aygıtına da, devlet idaresine de hâkim olamamıştır. Taşradaki parti yöneticileri gerek birbirleriyle, gerekse mülki idare amirleriyle ve güvenlik güçleriyle sık sık anlaşmazlıklara düşmüşlerdir. Birçok devlet idarecisi, farklı grupların parti yönetimi üzerindeki mücadelelerine taraf olmuş, yerel siyasete müdahalede bulunmuş; kimi zaman parti yönetimleriyle eşgüdüm halinde çalışırken, kimi zaman da parti yöneticileriyle çatışmalara girmişlerdir.

Dördüncüsü, CHP'nin taşra örgütlerinin temel yapıları ve işleyişleri ele alındığında, merkez teşkilatın tersine, taşra örgütlerinin oldukça zayıf ve pasif göründükleri; donanımları itibariyle çeşitli noksanlar ve imkânsızlıklarla malûl oldukları; merkezde alınan kararlar bir kenara, partiye ait en basit bürokratik işlemleri bile hayata geçirme konusunda yeterli kapasiteye ve finansal olanağa sahip olmadıkları gösterilecektir. Bir anlamda merkezdeki güçlü ve aktif parti imajının ülkenin çok büyük bölümündeki parti örgütlerinin durumuyla çok keskin bir tezat oluşturduğu vurgulanacaktır.

Özetle, CHP'nin hâkim olduğu başkentteki siyasi yaşamın tek sesliliğine ve durağanlığına karşın, taşrada baskın olan, çeşitli çıkar grupları arasındaki güç ve çıkar mücadeleleridir. CHP merkez teşkilatı, taşrada ne toplumsal yapıya, ne kendi örgütüne ne de devlet teşkilatına hâkim görünmektedir. 1936'daki parti-devlet bütünleşmesine kadar, taşra siyasetine hatırı sayılır ölçüde hâkim olan özellikler, parti içi çatışma ve rekabet, devlet bürokrasisiyle yerel parti bürokrasisi arasındaki husumetlerdir. Gerek parti içi, gerekse parti ile devlet bürokrasisi arasındaki bu rekabet ve çatışma ortamının ve yerel parti örgütünün zayıflığının, 1936'daki parti-devlet bütünleşmesi düşünülürken dikkate alınması gerektiğini düşünüyorum. Genelde Ankara'daki elitlerin otoriter eğilimlerine ve ideolojilerine atfedilen parti-devlet bütünleşmesinin altında yatan asıl itici gücün, kontrol altına alınamayan bu yerel rekabet ve mücadeleler olması muhtemeldir.[2]

Türkiye'nin tek-parti yönetimi altında partinin devlete ve ülkeye hâkim olması bir yana, partinin kendi iç yapısının bile homojen olmadığı ve parti içi rekabetin çok yaygın olduğu gösterilecektir. Öte yandan, her ne kadar legal alanda bir tek-parti idaresi olsa da ve toplumsal çıkar gruplarının başka partilerin çatısı altında örgütlenmesine izin verilmese de, yerel ölçekteki rakip ve muhalif grupların CHP'nin taşra teşkilatları üzerindeki bitmez tükenmez mücadelesinin, Türkiye'yi 1945 sonrasındaki çok partili sisteme geçişe hazırlıklı kıldığını düşünüyorum. Dahası, çok partili bir sistem yoktur; ama taşrada parti içinde ve dışında pek çok "parti" vardır ve bunların CHP ve devlet bürokrasisi üzerindeki rekabeti vardır. Burada kesinlikle, Kemalist tek-partinin idealinin, yurttaşları demokrasiye alıştırmak, onlara demokrasiyi öğretmek ve bir gün onlara yönetimi devretmek olduğu yolundaki teleolojik ve gerçekçi olmayan çağdaşlaşmacı tezi savunmuyorum. Partinin bu güçsüz hali, taşradaki parti içi ve parti ile devlet idaresi arasındaki rekabet, Kemalistlerin idealindeki bir durum değildi hiç şüphesiz; dahası Kemalistlerin ortadan kaldırmak için uğraş verdiği ama başaramadığı bir toplumsal gerçeklikti. Bu, her ne kadar otoriter eğilimli olsa da, tek-partinin, taşra toplumunun üzerindeki kontrolü bir yana, kendi bünyesinde bile bir disiplin ve otorite sağlayamadığının bir göstergesiydi.

2 1936'da hayata geçirilen parti aygıtı ile devlet idaresinin bütünleşmesi sıklıkla Kemalist ideolojinin otoriterliğine, Jakobenliğine, vesayetçiliğine, Osmanlı-Türk modernleşmesinin özgüllüğüne ve hatta Kemalistlerin Nazi ve Faşist ideolojilerden esinlenmesine atfedilmiştir. Örneğin bkz. Koçak, 2003: 74-79; Çaha, 2000: 220-228.

Taşradaki parti yöneticilerinin toplumsal niteliği

CHP'nin taşradaki örgütlerini idare edenler büyük ölçüde o bölgenin ekonomik açıdan nüfuzlu kişileri ya da aileleriydi. CHP'nin il ve ilçe idare kurullarında yer alan, özellikle üst kademelerde görev yapan partililer aynı zamanda o bölgedeki büyük toprak sahiplerinin, tüccarların ve imalatçıların ya kendileri ya da akrabalarıydı. Bunlar ayrıca pek çok özel şirketin yöneticisi, ortağı veya hissedarı olarak görev yapıyorlardı. Parti içindeki faaliyetleri onlara devletin güç ve imkânlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanma olanağını veriyordu. Böylelikle ekonomik güçlerini siyasi ve idari güçle besliyorlardı.

CHP'nin yerel bürokratik örgütlenmesinde aile ve akrabalık bağları oldukça belirleyiciydi. Tarımla, ticaretle, finansla ve sanayiyle iştigal eden nüfuzlu aileler, aynı zamanda, parti kademelerinde il veya ilçe düzeyinde üst ve orta kademelerde yöneticilik yapıyorlardı. Orta ve alt düzeydeki birçok parti kademesinde de parti başkanlarının, belediye reislerinin ve milletvekillerinin aile üyeleri veya yakın akrabaları yer alıyordu. Aynı zamanda, partinin yanında devletle bağlantılı sivil veya yarı-resmî kurumlarda önemli pozisyonlara sahiptiler. Osmanlı taşrasındaki siyasi yaşamın en belirleyici özelliklerden biri olan "*household politics*"[3] Cumhuriyet Türkiyesi'nin taşrasında da halen devam ediyordu.

Özellikle parti müfettişlerinin ve seçim bölgelerinde tetkikatlarda bulunan milletvekillerin ayrıntılı raporları bu konuda bir hayli yüklü veri sunmaktadır. Konya Parti Müfettişi Adnan Ertekin (Menderes) 1936 tarihli raporunda Konya ilinin merkez ve kazalarındaki parti yöneticilerini ayrıntılı olarak tasvir eder. Buna göre, Konya'daki parti teşkilatının üst ve orta düzey yöneticilerinin büyük kısmı ticaretle iştigal etmektedir. Konya'nın eski milletvekili Kazım Hüsnü Bey yörenin önde gelen tüccarlarındandır. Öte yandan belediyede, il yönetim kurulunda ve partideki pek çok görevli, Kazım Hüsnü Bey'in tanıdıkları ve birlikte çalıştığı arkadaşlarıdır.

Menderes, raporunda, bu durumu ayrıntılandırmadan önce şu şekilde özetler: "Kazım Hüsnünün kurduğu alat-ı ziraiye şirketindeki hissedarları, yine onun ön ayak olmasile kurulan bankaların başında bulunanlar, ve kendisinin diğer ticaret ve iş arkadaşlarının isimlerini toplarsak, bugün dahi Konya'da, parti ve memleket işlerine hâkim bulunanların hemen hemen bir listesini elde etmiş oluruz."[4] Menderes'in sunduğu liste CHP'nin Konya'daki toplumsal zeminine ışık tutması açısından çok bilgilendiricidir. Buna göre, parti başkanı olan Şevki Ergun, aynı zamanda İktisat Bankası Meclisi idaresindeydi. Parti il yönetim kurulu üyesi olan Bakkalbaşı Recep, Kazım Hüsnü'nün ortağı olan Bakkalbaşı Nuri'nin karde-

3 Osmanlı taşrasında nüfuzlu ailelerin ve onların oluşturduğu çıkar gruplarının ve ilişki ağlarının yerel siyasetteki yeri ile ilgili olarak özellikle bkz. Barbir, 1980; Marcus, 1989; Hathaway, 1997; Khoury, 1997.

4 Konya İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 16.02.1936, BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

şiydi. Recep Bey aynı zamanda Ziraat, Ahali ve İktisat bankalarında ve Elektrik Şirketi'nde meclis idare üyesi ve Konya Ticaret Odası üyesiydi. İşleri dolayısıyla bankalara yüklü borcu olduğundan Konya'daki banka sahipleri ve ortakları onun üzerinde etkiliydiler. Dolayısıyla, partideki nüfuzunu ancak bu çevrelere dayanarak muhafaza ediyordu. İl yönetim kurulunda görevli olan Osman Olgun aynı zamanda Ahali ve İktisat bankaları ve Konya Elektrik Şirketi meclisi idare heyeti üyesiydi. Ticaret Odası Başkanı ve aynı zamanda halkın epeyce şikâyetine sebep olan Belediye mezbahasının müteahhidi ve işletmecisiydi. Yine il yönetim kurulunda bulunan İzzet Bey eski vilayet mutemediydi; aynı zamanda, Kazım Hüsnü Bey'in Alat-ı Ziraiye Şirketi'nde hissedar ve idare meclisi başkanı, Ahali Bankası müdürüydü. Söylenenlere göre, İl Daimi Encümen üyesi iken arsalarından birini ederinden çok daha yüksek bir bedelle muhasebe-i hususiyeye satmış, Alat-ı Ziraiye şirketinin bir binasını yine hususi muhasebeye satmaya kalkışmış, bu şirketin elinde kalan ziraat aletlerini de yüksek fiyatla Ziraat Bankası'na olan borçlarına mahsuben bankaya devretmeye çalışmıştı. Aynı zamanda İktisat Bankası'na 30.000 lira borçluydu. İl yönetim kurulu üyesi Halis Ulusan ise Konya Elektrik Şirketi müdürüydü. Parti başkanının kardeşi ve il yönetim Kurulu üyesi olan Ahmet Nazım Ergun, aynı zamanda Ziraat Bankası, Elektrik Şirketi idare meclislerinde ve Konya Ticaret Odası'nda üye olarak bulunuyordu. Bunlara ek olarak, partinin Konya'daki gazetesi olan *Ekekon*'un müdürlüğünü yapıyordu. Eski milletvekili Mustafa Fevzi parti başkanının akrabası olup, il yönetim kurulu ve Belediye Meclisi üyesiydi. Aynı zamanda Hava Kurumu başkanlığını yürütüyor, Ahali Bankası'nda ve İktisat Bankası'nda idare meclisi üyeliği yapıyordu.

Eski milletvekillerinden İsmail Hakkı ise, İktisat Bankası'nın İdare Meclisi Başkanı, oğullarından biri İl Genel Kurulu üyesi, diğer oğlu ise Belediye Meclisi üyesiydi. Bunlardan birisi ayrıca Konya Futbol Federasyonu başkanlığı yaparken, diğeri de Ahali Bankası İdare Meclisi'nde yer alıyordu.

Kazım Hüsnü'nün kayınbiraderi Mehmed Ramiz ise Alat-ı Ziraiye şirketi müdürüyken, daha önceleri il yönetim kurulunda bulunmuştu. Şimdiyse Belediye Daimi Encümen üyesi olarak nüfuzunu sürdürüyordu. Kazım Hüsnü'nün bir diğer akrabası Mehmed Nakip Alat-ı Ziraiye Şirketi'nin hissederlarından ve Elektrik Şirketi İdare Meclisi üyesi ve il yönetim kurulu daimi encümen üyesiydi. Daha önce de çeşitli teşekküllerde yöneticilik yapmıştı. İl Yönkurulunun bunlarla ilgisi olmayan dört üyesi daha vardı. Bunlardan ikisi eski öğretmen, biri parti yönetimini sürekli eleştiren bir doktor, bir diğer üyesi de bir kadındı. Yerel banka ve şirket yöneticilerinin ve hissedarlarının parti üzerindeki nüfuzlarından dolayı, Menderes'e göre "halk parti işlerini bir çıkar meselesi olarak görmekte"ydi.[5]

5 Menderes şöyle devam ediyor: "Konya'da yukarıda arzettiğim manzarayı parti nüfuzunun kazanç işlerine dayanak ve basamak olması mahiyetinde gören halk ve birçok partililer uzakta kalmışlar ve karşıdan seyrediyorlar." Bkz. BCA CHPK [490.01/677.289.1].

Konya mebusu Dr. Osman Şevki Uludağ'ın intihap dairesi raporunda yer alan Konya'daki parti teşkilatına ilişkin gözlemleri Menderes'in teftiş raporunu doğrular niteliktedir. Uludağ'ın Konya'nın Yılanlıyusuf köyünden bir köylüyle yaptığı hasbıhalde, köylünün kendisine, "Burada parti Ömer ağadır" dediğini kaydediyordu. Köylünün sözleri hem parti teşkilatında nüfuzlu kişilerin egemenliğine, hem de sıradan vatandaşın partiyi nasıl algıladığına işaret etmektedir.[6]

Partinin yerel teşkilatının bir veya birkaç aile tarafından yönetilmesine bir başka örnek olarak Konya'nın Kadıhan ilçesindeki durum gösterilebilir. Konya teftiş raporlarından birinde, Kadıhan'da "İlçe Yönkurulu bir aile ocağı manzarasını arzediyor" diye yazıyordu. Buna göre, parti başkanı Ata Bey, kayınbabasını, dayısını ve enistesini yönkurula almıştı. Belediye başkanı Enver Bey de, parti başkanının yakınlarındandı. Bu aile köylerde olsun, ocaklarda olsun muhtarlıklara ve parti örgütlerine kendi akrabalarını ya da adamlarını seçtiriyordu. Kendilerine boyun eğmeyen memurlarla da uğraşarak, onları görevden aldırabiliyordu. Böylece memurlar üzerinde bir otorite tesis etmeye çalışıyordu. Yüksek memurlarla birleşerek kendi çıkarları doğrultusunda yolsuzluklar yapıyordu. Örneğin Ata Bey, koyunlarının hayvan vergisiyle ilgili olarak malmüdürünün yardımıyla yolsuzluklar yapmış, hayvanlarını vergiden kaçırmıştı. Ata Bey'in kayınbabası da yörenin zengin "mütegallibe"lerinden biri idi.[7]

Merceğimizi Batı Anadolu'ya kaydırdığımızda, CHP'nin buradaki taşra yöneticilerinin de benzer bir karakteristiğe sahip olduğu görülebilir. Aydın Bölgesi Parti Müfettişi ve Gaziantep Milletvekili olan Bekir Kaleli'ye göre, Aydın merkez ve ilçelerindeki parti teşkilatının üst kademelerinin büyük bölümünü yerel müteşebbisler, özellikle tekstil sanayicileri oluşturuyordu. Bunlar kadınlı çocuklu çok sayıda işçi çalıştırıyorlardı. Kaleli'ye göre, emek sömürüsü had safhadaydı. Özellikle Nazilli'deki parti yöneticileri için şöyle yazıyordu Kaleli: "Bu üyelerin hepsi de dokumacılık yaparlar... Kadın olan işçilerine haftada 1 lira yevmiye vermek ve bu zavallıların emeklerini istismar suretiyle oturdukları yerde sırttan geçinme yolunu tutan bu insanların kafalarında rejim ve memleket kaygusunun yer etmiş olduğuna delalet eden bir emareye ben müsadif olmadım."[8]

Antalya milletvekili Rasih Kaplan'ın seçim bölgesi üzerine kaleme aldığı rapor da CHP'nin yerel örgütünün taşradaki toplumsal çıkar çevreleriyle ilişkilerine dair önemli örnekler sunar. Kaplan özellikle Antalya'da bazı ilçelerde faaliyet gösteren şirketlerin parti örgütleri ve yöneticileri üzerindeki nüfuzundan söz eder. Buna göre, Orman Şirketi, Fenike ve Elmadağ'daki parti teşkilatı üzerinde büyük etkiye sahipti. Dahası, parti yöneticileri sözkonusu şirketin yöneti-

6 1935 Yılı İntihap Dairesi Rapor Özetleri, 16.01.1936, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

7 BCA CHPK [490.01/677.289.1].

8 Aydın Bölge Müfettişi Gaziantep Saylavı Bekir Kaleli'nin Teftiş Raporu, 20.11.1935, BCA CHPK [490.01/620.36.1]

cilerinden oluşuyordu. Öyle ki, bu iki nahiye, Kaplan'ın ifadesiyle "şirketin sömürgesi" haline gelmişti. Parti dışındaki diğer devlet memurları da "şirketin yörüngesinde" hareket ediyorlardı.[9]

Antalya, İçel ve Konya bölgesi parti müfettişi Menderes, Konya üzerine yazdığı ayrıntılı raporuna benzer şekilde, Antalya üzerine yazdığı 1935 tarihli raporunda Antalya'daki parti teşkilatının sınıfsal açıdan ayrıntılı bir resmini sunar. Buna göre, Cumhuriyetin neredeyse başından beri Hüsnü Karakaş belediye başkanı olarak partiyi yönetmiştir. Karakaş, Menderes'in ifadesiyle, "münevver sınıfına" mensup değildi; "ağa kafalı" bir toprak sahibi ve tüccardı. Parti görevlerinde daima menfaatlerini ön plana çıkartıyordu. O nedenle çeşitli yolsuzluklara bulaşmıştı. Çevresindeki diğer yöneticiler de ya ağa ya da Antalya'da faaliyet gösteren büyük şirketlerin sahipleri veya hissedarları idi ve "menfaat saikiyle" partide görev alıyorlardı.[10] Bu durum halkı, aydın insanları partiden soğutuyordu. Hepsi de birbiriyle pek çok çıkar ortaklıkları geliştirerek birbirine bağlanmışlar, Antalya'daki ekononomik faaliyetleri ve kaynakları büyük ölçüde denetimlerine geçirmişlerdi. Antalya'da faaliyet gösteren Ahmet Muhtar Şirketi hem bölgede hem de parti üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Bunun yanında Alanyalı zengin tüccarlardan Azakzadelerin şirketiyle bu şirket ortaklık halindeydi. Antalya'daki en büyük un fabrikası bunların elindeydi. Aynı zamanda Finike'deki Musa Kazım Şirketi ile ortak olarak İstikbal Şirketi'ni kurmuşlar, Antalyalı diğer tüccarlar ve Elmalı ilçesinin toprak ve orman sahipleri ile birlikte Finike Orman Şirketi'ni oluşturmuşlardı. Tabii bu kesimler, ekonomik güçlerini, partiyi ele geçirerek siyasi güçle tahkim etmişlerdi. Ahmet Muhtar Şirketi müdürü Ali Nafta ile şirketin hissedarlarından Ak Hüseyin, parti il yönetim kurulunda üye olarak bulunuyorlardı. Aynı zamanda il genel kurulu daimi encümenindeydiler. Bunlar il başkanını da tamamıyla ellerinde bulunduruyorlardı. İlçelerde de bu gruplar egemendi. Alanya'daki parti teşkilatı, o ilçenin zengini olan Azakzadelerin, Finike parti teşkilatı Musa Kazım Şirketi'nin, Elmalı'daki teşkilat ise Orman Şirketi'nin elindeydi.[11]

Öte yandan, parti yöneticileri halka iyi görünmek için merkezin aldığı kararları uygulamaktan kaçabiliyorlardı. Alanya'daki parti yöneticileri halkla aralarını bozmamak için peçe ve çarşafların kaldırılmasıyla ilgili karar alma konusunda adım atmamışlardı. Birçok belediye meclis üyesi "bu işe belediye ne karışır, halkın hislerine dokunmaya hakkımız yoktur" diyerek böyle bir karar alınmasına soğuk bakmıştı.[12] Serik ve Korkuteli ilçelerinde de parti yöneticileri

9 1935 Yılı Azadında Seçim Yerlerini Gezen Saylavların Verdiği Raporlardan I. Büroyu İlgilendiren Hülasadır, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

10 Antalya, İçel ve Konya Bölgesi Parti Müfettişi Adnan Ertekin'in (Menderes) Antalya Vilayeti Teftiş Raporu. 03.12.1936, BCA CHPK [490.01/618.27.1]. Ayrıca bkz. Antalya Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterlik Tarafından 1. Büro'ya Gönderildiği. BCA CHPK [490.01/618.28.1].

11 BCA CHPK [490.01/618.27.1].

12 BCA CHPK [490.01/618.27.1].

Menderes'in sözleriyle, "eski sarıklılar"dan ibaretti ve reformlar konusunda yeterli hassasiyetleri yoktu.[13]

Karadeniz Bölgesine bakıldığında, genel olarak benzer bir manzara görmek mümkündür. Trabzon'da incelemelerde bulunan Parti Müfettişi Saadettin Uraz'ın Genel Sekreterliğe sunduğu rapor, özellikle Sürmene parti idaresinin sınıfsal kökenlerine ışık tutar. Uraz, Sürmene'ye daha gelir gelmez Sürmene parti kongreleri ile ilgili vatandaşlardan pek çok şikâyet işitir. Trabzon'un merkezinde de bu tür şikâyetlerle karşılaşır. Yaygın şikâyetlere göre, Sürmene'de büyük bir ağa zümresi vardı. Bunlar uzun zamandır halkı esir gibi kullanıyorlardı. Her ne kadar halk iki yıldır partiyi bu ağaların elinden almış ve ağaların temsilcisi belediye reisini de uzaklaştırmış olsa da, ağalar işe yeniden el koymuşlardı ve hâkimiyeti ele geçirmeye çalışıyorlardı. Ağalar sadece Sürmene'de değil, Trabzon merkezde de himaye görüyorlardı. Şikâyetlere göre, Trabzon İl İdare Kurulu başkanı Ruhi Ural bu ağaları himaye ediyordu.[14]

Amasya'da ise il parti başkanı Amasya milletvekili Nafiz Aktın'ın kardeşi Sıtkı Aktın'dı. Ticaretle uğraşıyordu ve oldukça zengindi. Bölgedeki siyasi mevkisini koruyabilmek için halkın hiç tanıyıp bilmediği, kendine tamamen bağlı niteliksiz kişileri yönetime getirmişti. Böylece kendine muhalefet edebilecek "münevver unsurları" uzak tutuyordu. Kentteki okumuş ve partiye yararlı olabilecek meziyetleri olan insanlar bundan şikâyetçiydi.[15]

Anadolu'nun diğer bölgelerinde de durum hemen hemen benzerdi. Gaziantep mebusu Ömer Asım Aksoy'un 1940 tarihli intihap dairesi raporu Gaziantep parti teşkilatının sosyal ve sınıfsal kompozisyonuna şu şekilde ışık tutmaktadır: "Gaziantep'te Parti ve Belediye teşkilatında çalışmakta olan zevat umumiyetle dirayetli, bilgili ve nezih kimselerdir. Memleket gençliğini ve münevverliğini temsil ettikleri gibi ticaret, ziraat ve sanat hayatının temiz ve şuurlu elemanları da onlar arasındadır."[16] Bursa mebuslarının 1934 tarihli intihap dairesi raporlarına göre, Bursa'nın Mudanya ilçesinde parti başkanı ve belediye başkanı Hacı Vasıf Bey ticaretle iştigal ediyor, hem İş Bankası'nın hem de Denizcilik şirketinin mümessilliğini yapıyordu.[17]

Eskişehir'de ise, milletvekili Emin Sazak'ın bölgenin en büyük sanayi, ticaret ve tarım işletmelerinin sahibi veya ortağı olduğunu biliyoruz. İlçelerde de Sazak ailesi gibi ticaret ve tarımla meşgul olan zengin aileler parti yönetiminde yer alı-

13 BCA CHPK [490.01/61B.27.1].

14 İstanbul Milletvekili, Giresun ve Trabzon Bölgesi Parti Müfettişi Saadettin Uraz'ın Teftiş Raporu, 11.07.1940, BCA CHPK [490.01/612.124.2].

15 Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya İllerini Teftiş Eden Trabzon Saylavı Raif Karadeniz'in Raporundan I. Büroya Sunulanlar, 11.1.1936, BCA CHPK [490.01/719.456.1]

16 Gaziantep Mebusu Ömer Asım Aksoy'un İntihap Dairesi Raporu, 21.09.1940, BCA CHPK [490.01/612.125.3].

17 Bursa Mebuslarının Seçim Bölgesi Raporları, 11.11.1935, [490.01/631.79.1]. Ayrıca bkz. Bursa Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Gönderildiği, 30.12.1935, BCA CHPK [490.01/631.79.2].

yordu. Örneğin Sivrihisar'da fırka reisi Sölpükoğlu Ali Efendi, nüfuzunu kullanarak kendisini ve aile efradını önemli yöneticilik mevkilerine getirmişti. Kardeşine yol yapımı ihalelerini vermiş, İlçe Genel Meclisi'nde kendisine yakınlık gösterecek bir çoğunluk sağlayabilmek için seçimlerde kendi adamlarının seçilmesi için çalışmıştı.[18]

Yine Giresun, Ordu ve Zonguldak'ta teftişte bulunan parti müfettişleri, bu vilayetlerde özellikle nüfus mübadelesi sonrası ülkeyi terk eden mübadillerin malları üzerine konan, iktisadi güçlerini perçinleyen nüfuzlu ailelere dikkat çekmektedirler. Buna göre, örneğin Giresun'da bu tipteki aileler sadece iktisadi gücü değil, siyasi gücü de ellerinde tutuyor, zaman zaman birbiriyle rekabet içinde, partiyi dönüşümlü olarak yönetiyorlardı. Giresun'un nüfuzlu ailelerini Tir Alizadeler, Hacı Ahmetzadeler, nüfuzları biraz daha az olan Katipzadeler ve Hacı Emin Beyzade Emin Bey teşkil ediyordu. Müfettişlerin ifadeleriyle, "Bunlar, menfaat itibarile teşriki mesai ettikleri gibi yekdiğerine akrabalık peyda etmek suretile de tesanütlerini arttırmışlardır. Bu grubun mütebariz simaları Tir Ali Zade Hasan Bey (Halen Fırka Vilayet İdare Heyeti Reisi), biraderi Hüseyin Bey (Pir Aziz Nahiyesi Fırka ve Belediye Reisi), Hacı Ahmetzadelerden uzun müddet kaza idare heyeti reisliğinde bulunan Hasan Tahsin Bey (Mebus Kazım Bey'in akrabası) ve Tirebolulu Hacı Emin Beydir."[19]

Hasan Tahsin Bey başlıca işi olan faizcilikten, yöredeki devlet idarecileriyle ortaklık yaparak büyük bir servet edinmişti. Müfettişlerin yazdıklarına göre, Hasan Tahsin Bey servetini "hemen hemen faizcilikle ve hükümet kuvvetlerine istinaden tecebbür ve zulümle" kazanmıştı. "Evvelce Giresun'da vazifedar olan ve elyevm Şarki Karahisarda bulunan Jandarma kumandanı Binbaşı Ziya Bey'i ve halen Ordu Vilayetinde Sulh Hâkimi bulunan Cemil Molla namındaki birini, iddia olunduğuna göre, alakadar oldukları yerlerdeki muhtarları faizcilik menfaatine teşvik ederek onlara bir kazandırmışsa, kendisi de on kazanmıştır."[20]

Giresun'un ileri gelenlerinden ve parti yöneticilerinden Tahsin Bey'in faizcilik işinden bölgedeki jandarma komutanının ve hâkimin nasıl pay aldığını ve dolayısıyla tahmin edilebileceği gibi Tahsin Bey'le birlikte hareket ettiklerini raportör şu şekilde anlatıyordu: "Mesela bir adama 200 lira ikraz edermiş (çok ağır şartlarda)... Neticede borçlu bittabi parayı veremeyince ya haberi lahak olarak veya gıyabında emlakine haciz vazolunurmuş, satılığa çıkarılırmış ve müzayede de bilfarz 5000 liralık bir yer 500 lira mukabilinde Tahsin Bey'in uhdesine kalırmış. Tabii bu kârlı işten jandarma kumandanı Ziya Bey'in, Hâkim Cemil Molla'nın da payı çıkarmış."[21]

18 Eskişehir Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 05.08.1936, BCA CHPK [490.01/651.165.1].

19 Giresun Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 21.08.1935, BCA CHPK [490.01/655.182.1].

20 BCA CHPK [490.01/655.182.1].

21 BCA CHPK [490.01/655.182.1].

Muğla'nın bir ilçesi olan Datça'daki durum gerçekten lokalitelerdeki siyasi yaşamın açıklayıcı bir örneğidir. Parti içinde yer almak burada da bölgesel düzeydeki nüfuzu sürdürmenin ve artırmanın en vazgeçilmez yoluydu. Datça'nın en büyük ağalarından Tuhfezade Hidayet Şahin Giray, 1923'ten 1931'e kadar partinin ilçe teşkilatı başkanlığını yürütmüştü. 1931 seçimlerinde, Kızlanlı bir ağa yönetimi ele aldı. 1933'teki ara seçimde ise, kardeşleriyle birlikte etraftaki köylerde de etkili olan bir başka ağa yönetime gelmişti (Unbehaun, 2005: 163). Ağalar ilçedeki memurlarla yakın bağlantılar kuruyorlar; dahası kendi oğullarını da memur olarak tayin ettirerek bürokrasi içinde doğrudan yer alıyorlardı. Nüfuzlu aileler kaymakam, hâkim ve maliyecilere konaklama ve iaşe imkânları sağlıyorlar, karşılığında kendi çıkarlarına hizmet edilmesini bekliyorlardı. İlişkinin boyutu öyle ileri noktalara varıyordu ki, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1945'e kadar Datça'ya gelen kaymakamlardan üçü, Datçalı ağaların kızlarıyla evlenmişti (Unbehaun, 2005: 171).

Görüldüğü gibi, sadece parti değil, yerel ölçekteki memurlar da önemli ölçüde nüfuzlu ailelerin ve çıkar gruplarının etkisi altındaydı. Daha doğrusu karşılıklı çıkarların gözetilmesine dayanan bir ilişkiler ağının içindeydiler. Aksi durumlarda, parti yöneticileriyle jandarma komutanı, emniyet müdürü, vali, kaymakam, malmüdürü ve nahiye müdürü gibi devlet idarecileri arasında doğrudan kavga dövüşe kadar gidebilen gerilimler meydana geliyordu. Özellikle Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'ya ilişkin umumi müfettişlik raporlarında, küçükten büyüğe devlet memurlarının çoğunun, aşiretlerin otoritesine boyun eğmek, onlarla işbirliği yapmak zorunda kaldığı; dahası, geçinebilmek için onların yardımına muhtaç olduğu belirtiliyordu. Bu nedenle bölgede devlete bağlı, yerel toplumsal güç odaklarından özerk bir memur sınıfı yaratılamamıştı. Özellikle küçük memur kesimi, muhtar ve bekçiler mahalli halk arasından seçildiği için, genelllikle bir toprak sahibinin veya bir aşiretin akrabaları veya adamlarıydılar.[22] Yine, Dersim üzerine yazılmış bir raporda, "yerli memurların Dersimlilerin casusu olacak derecede bölge halkıyla içiçe geçtikleri" belirtiliyor; "cesur memur"ların bölgeye atanmasının önemine vurgu yapılıyordu (Bulut, 2005: 254).

Manisa mebusu Osman Bey ise 1931 tarihli raporunda Alaşehir'de jandarma kumandanı ile ilçenin ileri gelen ailelerinden biri arasında çok yakın bir ilişki olduğuna dikkat çekiyor; güvenlik teşkilatının daha iyi ve doğru çalışabilmesi için bu jandarma kumandanının bir an önce başka bir yere tayin edilmesini öneriyordu.[23] Zonguldak'ta incelemelerde bulunan parti müfettişlerine göre, "vilayetteki adliye teşkilatı ve avukatlar amele hukuku aleyhine şirketlerle birlik

22 Diyarbakır Karaköprü Mevkiinde Soygun ve Umumi Müfettişlik Bölgesinde Alınması Gereken Tedbirler, 15.04.1937, BCA MGMK [30.10/128.923.19]

23 Manisa İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 02.08.1937, BCA CHPK [490.01/684.317.1]. Bu dosyada bulunan Manisa Mebusu Osman'ın Raporu.

halinde" idi.[24] 1931'de İzmir'de Jandarma Kumandanı Fuat Bey'in, Kemalpaşa, Ödemiş ve Kiraz'da nüfuz sahibi Nihat Bey'le ilişkiler geliştirdiği; Nihat Bey'in köylülerin topraklarına el koymasına yardımcı olduğu belirtiliyordu. Fuat Bey emeklilikten sonra CHP Kemalpaşa Parti İdare Heyeti'ne girmeyi başarmıştı.[25]

Babası Anadolu'nun çeşitli kasaba ve köylerinde memurluk yapan Fehmi Yavuz da, babasının Eskihisar'daki memurluğu esnasında, yörenin nüfuzlu ailelerinden Tahir Ağa çevresinin Nahiye Müdürü'nü ellerine geçirdiğinden söz eder (Yavuz, 1982: 34). Bölgeden bölgeye büyüklükleri, güçleri ve etkileri değişiklik gösterse de, Anadolu'nun pek çok kasaba ve köyünde *ağa* denilen büyük toprak sahipleri en önemli yerel güç unsurlarıydı.[26] Taşradaki bu nüfuz sahibi ağaların ve zengin ailelerinin yörüngesine aldığı bir başka idareci de köy muhtarlarıydı (Scott, 1968: 11-14). Nüfusun yüzde 85'inin yaşadığı Anadolu köylerindeki en önemli yönetici pozisyonundaki muhtarlar, büyük oranda köydeki nüfuzlu ailelerden ya da onlara yakın ailelerden seçiliyordu (Szyliowicz, 1966: 44). Bu aileler arasındaki bir rekabet durumunda ise muhtarlık seçimleri bir tür mücadele alanı oluyordu. Kimi zaman seçimler kanlı kavgalara kadar varan sert bir rekabet ortamı yaratabiliyordu.[27] Seçimlerde genelde en kalabalık ve güçlü ailenin adamı muhtar olarak seçiliyordu (Scott, 1968: 20).

Yöredeki nüfuzlu kesimlerin adamları olarak, hatta kendisi orta veya büyük toprak sahipleri olarak muhtarlar sık sık Köy Kanunu'nun öngördüğünden fazla ve keyfi bir şekilde para topluyor, vergilerin belirlenmesinden (özellikle Hayvan Vergisi ve Yol Vergisi) haciz işlemlerine, devlet yardımlarının köylüye dağıtılmasından Köy Kanunu'un uygulanmasına kadar pek çok devlet işinin görülmesinde köydeki ve köye hâkim olan il ya da ilçelerdeki nüfuzlu ailelerin çıkarlarını gözetiyorlardı (Yasa, 1955: 61).[28] Dolayısıyla, Anadolu'da, özellikle ekonominin iyi gitmediği, vergi ve harçların artırıldığı ve tek-partinin topluma nüfuz etmeye çalıştığı 1930'ların başlarında, alt kesimlerin bir tepkisi olarak çok sayıda köy muhtarı çeşitli şekillerde saldırıya uğramış ve öldürülmüştü.[29]

---

24 BCA CHPK [490. 01/655.1B2.1].

25 Kemalpaşa Halk Fırkası Heyeti İdaresinden Sait'ten CHF Katibiumumisi, Kütahya Meb'usu Recep Peker'e, 18.5.1931. Bkz. CHP İzmir İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyetler, 25.10.1937, BCA CHPK [490.01/475.1941.1]; CHF Katibiumumisi, Kütahya Meb'usu'ndan Vilayet İdare Reisi Hacim Muhiddin Beyfendiye, 09.03.1933, BCA CHPK [490.01/475.1941.1].

26 Büyük toprak sahibi ve varlıklı ağaların köylüler, parti ve idare üzerindeki nüfuzu ile ilgili bkz. "Köyde Ağalık Meselesi," 1942: 164; Kıray, 1999a: 111; Kıray, 1999b: 273, 294; Boran, 1942: 125. Doğu'daki ağaların taşra toplumu ve siyaseti içindeki yeri için bkz. Kemali, 1932: 197-202; Tökin, 1932: 177-179; Bardakçı, 1945.

27 Muhtar seçiminde yaşanan rebaket ve kavgaları dönemin basınından izlemek mümkündür. Örneğin, "Akşehir'de Muhtar İntihabatı Kanlı Oldu: Hiçbir Sene Yoktur ki Bu İntihabat Birkaç Facia Doğurmasın" *Köroğlu*, 02.04.1932. Ayrıca bkz. Boran, 1942: 127. Bir Anadolu köyünde rakip ağalar arasında öğretmenler üzerindeki kıyasıya bir çekişme örneği için bkz. Karslı, 1935: 52-53.

28 Köylülerin muhtarı algılayışına ilişkin bir örnek olarak bkz. Nar, 1998: 14, 44, 57-58.

29 Muhtarlara yönelik saldırılarla ilgili birkaç örnek için bkz. *Son Posta*, 02.04.1932; *Son Posta*, 07.10.1936; *Köroğlu*, 20.06.1934; *Köroğlu* 15.07.1936; *Köroğlu*, 17.10.1936; *Köroğlu*, 24.04.1937.

Laiklik ve Batıcılığın parti ve devlet ideolojisi olarak zirvede bulunduğu bu dönemde, Anadolu'daki kimi ilçelerdeki CHP teşkilatında imam, müderris ve hoca gibi meslekleri olan yöneticilere rastlamak da imkânsız değildir. Devlet idarecileri ve memurları arasında halen Osmanlı'dan kalma geleneksel tarz-ı hayatı devam ettirenler azımsanmayacak derecedeydi. Demokrat Parti döneminde CHP'lilerce irticayla suçlanacak olan Adnan Menderes'in, Konya üzerine yazdığı raporda, bazı ilçelerde parti yöneticilerinin Latin harfleri bilmeyen ve cami gediklisi softa kafalı insanlardan mürekkep olduğunu belirtmesi ilginçtir. Örneğin Hadim ilçesi parti başkanı aynı zamanda vaizlik yapıyordu. Yönetim kurulunda yeralan bir başka yöneticinin asıl mesleği ise hatiplikti. Menderes bu partilileri şöyle tasvir ediyordu: "Bunlar vaiz, hatip, geri kafalı insanlardır. Yönkurulun diğer üyeleri de kendilerine benzer. Parti ödevlerinden hiçbirisini yapmış değildirler... Peçe ve çarşafların kaldırılmasına karar verdirmekte zorluğa uğradığını ilçebay [kaymakam] söylüyor. İlçe yönkurulundaki softa kafalıların bu karara zahiren taraftar görünmekle beraber içten gelme bir istekle halkı uyandıracaklarını, ve devrim yolunda yürütmeğe çalışacaklarını kabul etmek çok zor olur."[30]

Parti içindeki ve çevresindeki toplumsal güç ve çıkar rekabeti

Rejim tek-parti sistemine dayansa da ve siyasi arenada çatışan partiler olmasa da, taşrada CHP'nin içinde ve çevresinde önemli bir siyasi mücadele dönüyordu. Bu mücadelenin tarafları genellikle yukarıda sözü edilen taşradaki nüfuzlu aileler ya da onların ittifaklarıyla oluşan çıkar gruplarıydı. Yerel düzeyde her grup, parti örgütüne nüfuz etmek, ona etkide bulunmak, dahası onu doğrudan denetimine almak için mücadele ediyordu. Bu mücadeleler kimi zaman, gösterişten öteye geçmediği ve sadece rejimi onaylama amacı taşıdığı iddia edilerek tarihçiliğimizde sıklıkla önemsiz görülen milletvekili, belediye ve muhtar seçimlerinde kendisini gösteriyordu.

Rekabet, seçim dışı zamanlarda da devam ediyordu; özellikle partiyi elinde tutan kişilere, aileye, gruba veya gruplara karşı diğer rakip kişi, aile, grup veya gruplar çeşitli şekillerde direniyorlardı. Bu rakip kesimler kendi çıkarlarını ve nüfuzlarını artırmak, birbirlerinin gücünü, nüfuzunu ve etkinliğini sınırlamak için mücadele veriyorlardı. Sık sık parti işlerini eleştirmek, parti yöneticilerinin noksanlarını, yolsuzluklarını ve yanlışlarını kollamak, bunları tespit ettiğinde merkeze şikâyet etmek, halk arasında bunları yaymak, söylenti ve dedikodu yaymak, dahası bazen asılsız şikâyetlerde bulunmak, gerek seçim dönemlerindeki gerekse seçim dönemleri dışındaki rekabetin en karakteristik bileşenleriydi.

Özellikle eski parti yöneticileri ile parti kongrelerinde yapılan seçimlerde parti yönetimini ele geçiren yeni yöneticiler arasında rekabet ve çekememezlikler

30 BCA CHPK [490.01/677.289.1].

meydana geliyordu. Eski parti yöneticileri yeni gelenlerin hatalarını, yanlışlarını ve zayıflıklarını kolluyorlar, ilk fırsatta bunları ifşa ediyorlardı. Bazen herhangi bir hata veya yanlış olmadan, mevcut parti yöneticilerini etkisiz kılmak için onlara iftira atabiliyorlardı. Bununla birlikte, kimi zaman partiye sahip olanlar, kimi zaman parti yönetimine muhalefet edenler, kimi zaman da her iki grup merkezden atanan vali, kaymakam, mal müdürü, nahiye müdürü, jandarma komutanı, emniyet müdürü, hâkim, savcı ve öğretmen gibi devlet idarecileriyle ittifaklar kurarak mücadelede avantaj sağlamaya çalışıyorlardı (Yavuz, 1982: 34).

İlk örneğimiz Giresun'dan. Giresun'da 1931'deki belediye seçimlerinde CHF mensupları arasında bir ikilik çıkmıştı. Giresun'da parti içinde birbirine muhalif iki zümre oluşmuştu. Birinci grubu vilayetin önde gelen ve birbiriyle akrabalık ilişkileriyle bağ kuran Tir Alizadeler, Hacı Ahmetzadeler, Katipzadeler, Hacı Emin Beyzadeler teşkil ediyordu. Fırkada şimdilik bu grubun üyeleri yöneticilik pozisyonundaydılar. İkinci grupta Feridunzadeler adıyla Topal Osman Ağa'nın kardeşi Hacı Hasan Bey ve oğlu Mehmet Bey vardı. Bu gruplar arasındaki çatışmanın nedenlerinden biri Milli Mücadele sırasında metruk kalan malların ve mülklerin bölüşümü meselesiydi. Diğer bir neden, mevcut parti aygıtı üzerinden nüfuzlarını genişletmekti ve bu paylaşım mücadelesinde siyasi gücün avantajını kullanmaktı. İki grup birbirini sürekli geçmişteki yolsuz ve kanunsuz eylemleriyle eleştiriyor ve karalıyordu. Raportör iki grubun biribirine olan tavrını şu şekilde özetliyor: "Zaman zaman idare heyetlerine geçen bu iki grubun birbirini çekememezlik noktası memleketteki tahakkümü inhisara geçirmek olduğu şüphesizse de, bu noktayı perdeliyecek ve istirkabı körükliyecek başka mevzular da vardır. Mesela, Feridunzadeler hareket-i milliyedeki mesailerinden bilfarz Hacı Emin Beyin o zamanlarda Tirebolu'dan posta ile Giresun'a gönderilen yirmi yedi bin lirayı adamları vasıtasıyla vurduğundan, ve diğer zümrenin kendilerini nahak yere İstiklal Mahkemesine sevkettirdiklerinden, halktan merhametsizce faiz alarak ihtikar yaptıklarından... bahsederler. Birinci gruba dahil olanlar ise, senelerden beri Fırkadaki mesailerinden, Fırkaya mertubiyetlerinden ve mukabeleten Hacı Hasan Efendi ve taraftarlarının o gün de, bugün de nasıl servet cemettiklerinden dem vururlar."[31]

Giresun'daki bu çatışmanın yanında, il ve ilçe parti örgütleriyle ocakların parti yönetimleri arasında bir gerilim yaşanmaktaydı. Anadolu'daki birçok kentte görüldüğü üzere, il ve ilçe parti yönetimlerinin nahiyeleri dışlayarak kongreler yaptığı oluyordu. Bu durumda, ocakların delegeleri il ve ilçe kongrelerinde, kimi zaman ilçelerin delegeleri il kongrelerinde temsil edilmiyor, talepleri ve şikâyetleri Genel Sekreterliğe iletilmek üzere kaydedilmiyordu. Bu durumda, ocak ve ilçe parti yönetimleri, il yönetim kurulu ile il düzeyindeki kongrelerde kendilerinin de katılımı için çeşitli girişimlerde bulunuyorlar ve bu durumu Genel Sekreterliğe şikâyet ediyorlardı. Giresun'da da 1931 yılında böyle olmuştu.

31 BCA CHPK [490.01/655.182.1].

Ocak reisleri ve azaları kendilerine haber verilmeden vilayet kongresi yapılması üzerine, böyle bir duruma razı olmayacaklarını bildiriyorlar, Genel Sekreterliğe çektikleri telgraflar ve toplu imzalı dilekçelerle durumu protesto ediyorlardı.[32]

Giresun'un Alucra ilçesinde ise, mevcut ilçe başkanı ile eski başkan ve çevresi arasında bir çekişme vardı. İlçe başkanı Tevfik, eski ilçe yöneticileri tarafından "mütegallibe", "istismarcı", mektep için köylünün getirdiği keresteyi kendisi için alıkoyduğu için "suistimalci" biri olarak lanse ediliyordu. Dahası, Tevfik eski belediye başkanının dövülmesinden sorumlu olarak mahkemeye verilmişti. Tevfik'in otoriter ve yolsuz davranışları konusunda kaymakam ve askerlik şubesi başkanı da aynı fikirdeydiler. Yeni belediye başkanının da Tevfik'le arası iyi değildi. İlçenin siyasi hayatını Tevfik'in çevresi ile onun karşısındaki zevat arasındaki çekişme ve gerilim belirliyordu.[33] Giresun'un Görele nahiyesinde de partililerin birbiriyle kişisel husumetler ve çıkar çatışmaları yüzünden kavga halinde olduğu raporlarda ifade ediliyordu.[34]

Artvin Hopa'da ise, parti içindeki üyeler sürekli birbirinin aleyhinde bulunuyorlardı. Parti içinde bir intizam ve işbirliği yoktu. Parti müfettişine göre, Hopa'daki bu kaotik durumun ardında parti yöneticilerinin içine gömüldüğü menfaat çatışmaları vardı. Parti başkanı Hüseyin Güven ilçenin nüfuzlu simalarından olan Viçeli Şahinoğlu Ahmet ve Arhavıllı Mehmet Ali'nin desteğiyle seçilmişti. İcraatlarını onların emri altında ve onların çıkarları doğrultusunda gerçekleştiriyordu. Buna karşı ise diğer ağalar ve halk tepki gösteriyordu. Aslında daha önceleri de Hopa'da benzer çekişmeler yok değildi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osman Ağalar Hopa'daki en güçlü ve partiyi kontrol eden aile iken, son dönemde onların gücü azalmış; onun yerine partiyi ve Hopa'yı avuçlarına alan yeni ağalar türemişti.[35]

Yukarıda anlatılan Antalya'daki parti örgütünün yerel şirket sahipleri ve büyük çıkar gruplarının tekelinde olmasından duyulan hoşnutsuzluk ve yapılan yolsuzlukların giderek artması, CHP Genel Sekreterliği'ni bu konuda önlem almaya itmişti. Antalya milletvekilleri Rasih Kaplan ve Şerafettin Karacan Ankara'dan aldıkları yetkilerle, işbirliği içinde, il yönetimindeki oligarşik yapılanmayı parti kongrelerinde dağıtmayı başarmışlardı. Öte yandan, partinin yeniden yapılanması sürecindeki farklı düşünceleri ve icraatları birbiriyle çatışmalarına yol açmıştı. Bu çatışmaya, eski çıkar grupları da katılmış, 1935 seçimleri yerel rekabeti daha da artırmıştı. Seçim döneminde ortaya çıkan kutuplaşmada

32 "Giresun Vilayeti CHF İdare Heyeti Yüksek Makamına, Şu günlerde köylerimizde Fırka Kongreleri yapıldığını işitiyoruz. Bizim haberimiz olmuyor. Eğer işittiğimize göre bu doğru ise, toplanmadan dertleşmeden kongreler yapılmışcasına istenildiği gibi elden kongre kağıtları yaptırmak suretile ve fiskosla böyle umumi işlerin yapılmasına razı değiliz." Ocak Reisi ve Azaları, 16.11.1934, BCA CHPK [490.01/655.183.1]

33 Ordu, Giresun ve Çoruh İllerini Teftiş Eden Parti Müfettişi İçel Saylavı Hamdi Ongun'un Raporundan I. Büroya Sunulanlar, 28.11.1935, BCA CHPK [490.01/836.367.1].

34 BCA CHPK [490.01/655.182.1].

35 BCA CHPK [490.01/836.367.1].

eski oligarşik yönetimde yeralan nüfuzlu aileler, ağalar ve şirket sahipleri, Kaplan ile Karacan arasındaki rekabeti körükleyerek ve sömürerek partinin yönetim kademelerinde yeniden yer almışlardı.[36]

1935 yılına ait Bursa mebuslarının intihap dairesi raporlarında ise, Bursa'da parti başkanı Osman Bey'le parti içinden ve dışından Bursa'nın ileri gelen varlıklı kişileri arasında bir anlaşmazlık olduğu belirtiliyordu. Muhalifler, partiyi ele geçirmek için, parti heyetinin başarısız olduğunu, parti işleri için bir defter bile tutulmadığını, gençlere ilgi gösterilmediğini iddia ediyorlardı.[37] Bursa'nın Mudanya ilçesinde de, parti içinde, yönetim kademesinde önemli geçimsizlikler olduğu bildiriliyordu.[38]

Yerel düzeydeki toplumsal aktörler arasındaki siyasi rekabetin bir başka aracı da mevcut siyasi rakipleri CHP Genel Sekreterliği'ne şikâyet etmek ya da ihbar etmekti. Örneğin İzmir'in Kemalpaşa ilçesinin sabık belediye reisi Sait İbrahim, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e yazdığı 4 Şubat 1933 tarihli mektupta, parti kongresi sonucu koltuğunu kaptırdığı yeni belediye başkanı Fuat Bey'i şöyle eleştiriyordu: "Fuat Bey genç olmasına rağmen iki sene evvel bura jandarma takım kumandanlığından ve mülazım rütbesinden mütekaittir. Elyevm ticaretle iştigal eder. Onbin lira gibi bir serveti tahmin edilmektedir. Ticaretinin esası faizciliktir. Yüzde elli, yüzde seksen faizle para ikraz eder. Bu itibarla birçok kimselerin bağlarını zaptetmiş, bazı ailelerin mahv olması karşısında serveti tezayüd etmekte bulunmuştur... Kurudere namında kazaya merbut bir köyün bağlarını, yemlik ve mahsullerini müsadere etmek maddesinden dolayı mülkiye müfettişlerinden Tevfik, Talat ve Hakkı Haydar Beyler tarafından hakkında luzumu muhakeme kararı verilmiştir..."[39]

Datça'da da belediye içinde çeşitli anlaşmazlıklar vardı. Datça'nın hükümet konağının ve ilçe merkezinin Reşadiye Mahallesi'nde olması Datça mahalleli ağaları rahatsız ediyordu. Reşadiyeli toprak sahipleri ve tüccarlarla Datça mahalleliler arasında bu yüzden hükümet konağının Datça mahallesine taşındığı 1947'ye kadar süren bir husumet ve anlaşmazlık meydana gelecekti. Her bir tarafın amacı, ilçe merkezini ve hükümet konağını kendi mahallesinde konumlandırarak, bunun sağlayacağı ekonomik ve idari avantajlardan yararlanmaktı. Anadolu'nun birçok ilçesine nazaran çok şiddetli olmasa da, bu rekabet seçimlerde ve bayram günlerinde kendini açığa vuruyor ve gerilimli bir ortam yaratıyordu (Unbehaun, 2005: 177).

Bazı yerlerde rekabet öylesine keskin olabiliyordu ki, taraflar ve halk içindeki

36 BCA CHPK [490.01/61B.27.1]. Ayrıca bkz. BCA CHPK [490.01/61B.2B.1].

37 Bursa Mebuslarının Seçim Bölgesi Raporları, 11.11.1935, BCA CHPK [490.01/631.79.1]. Ayrıca bkz. Bursa Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Gönderildiği, 30.12.1935, BCA CHPK [490.01/631.79.2].

38 BCA CHPK [490.01/631.79.1].

39 İzmir Kemalpaşa Sabık Belediye Reisi Sait İbrahim'in CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e 04.02.1933 tarihli mektubu. Bkz. BCA CHPK [490.01/475.1941.1].

taraftarları arasında rekabetin ölçüsü kaçıyor, şiddete başvuruluyordu. Örneğin, Konya'da merkez parti yönetim kurulu üyeleri iki gruba ayrılmıştı. Bir taraf parti başkanı İkbal ile birlikte hareket ediyordu. Diğer taraf ise eski belediye başkanı Mustafa ile beraberdi. Gruplar arasında öylesine yüksek bir gerilim vardı ki, parti müfetttişinin teftişi sırasında biraraya gelen iki grup, parti işlerini konuşmaya başladıktan sonra meydana gelen atışma ve arbedede neredeyse birbirleriyle dövüşeceklerdi. Dahası, bu ikilik halka da sirayet etmişti. Yerel siyasetle ilgilenen halk bu gruplar arasında bölünmüş, halk arasında da bir husumet hasıl olmuştu.[40] Aydın'ın önemli bir ilçesi olan Nazilli'de eski parti başkanı Ali Vehbi mevcut başkana muhalefet ediyordu. Bu iki kişi etrafında toplanan ve gruplaşan partililer arasında sık sık atışmalar ve gerginlikler yaşanıyordu. Bu mücadelede eski başkan ile mevcut başkanın adamları da birbirleriyle sürekli didişiyor, kavga ediyordu.[41]

Halkın işin içine girdiği gözönüne alınırsa, taşrada siyasi güç ve çıkar rekabetinin en önemli silahlarından birinin rakip grupların birbirlerine karşı muhalif bir kamuoyu yaratmaları ve halkı kışkırtmaları olduğu söylenebilir. Her bir grup rakibinin halk nezdindeki meşruiyetini baltalamak için onun hakkında asıllı asılsız iddialar ortaya atabiliyor, kötü şaiyalar çıkarabiliyordu.[42] Gaziantep mebusu Ömer Asım Aksoy'un raporunun parti teşkilatını ilgilendiren kısmında aktardıklarına göre, "Gaziantep'te parti ve belediye teşkilatında çalışmakta zevat aleyhinde bir takım eşhas tarafından dedikodular yapılmakta ve bu suretle halk arasına bir ahenksizlik sokulmakta"ydı. Aksoy'a göre, bir muhalif grup, herhangi bir sorunu ve şikâyeti olan vatandaşları çevresine toplayıp, onların haklarını arıyormuş gibi yapıp, kendisini güçlendiriyor ve mevcut yönetime muhalefet ediyordu. Aksoy'un ifadeleriyle, "Bu zevat vatani bir duygu ile, hasbi olarak bu muarazaya girişmiş değildir. Maksat şimdiki teşekküllerde çalışan değerli zavatı işten uzaklaştırmak ve bu işin elebaşısı olan İnconun oğlu Hüseyin'in fırka mutemetliği zamanındaki şahsi otoriteyi iade etmektir. Bu şahsın o zaman ne gibi cinayetlere sebep olduğunu ve gayru meşru yollardan nasıl muazzam bir servet yaptığını (...) kaçakçılık ve mevkiini istismar yoluyla iki sene zarfında nasıl bir adam olduğunu o muhitte bilmeyen yoktur. Şimdi iktidarı eline aldığı taktirde kimleri ne suretle memnun edeceği ve hangi mevkilere getireceği hakkındaki vaatlerile etrafına bir takım sergüzeştçi adamlar toplamış ve bu muarazanın icap ettiği bütün masrafları ödemekte bulunmuştur. Memleketin birçok yerlerinde olduğu gibi Gaziantep'te de görgü ve bilgi azlığından dolayı iğfal edilmeğe müsait epeyce saf halk vardır. İşte İnconun oğlu ve hempaları o halktan ken-

40 BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

41 BCA CHPK [490.01./620.36.1].

42 Özellikle sözlü kültürün önem taşıdığı, okur yazarlık oranının düşük olduğu kırsal toplumlarda söylenti ve dedikodunun kamuoyu oluşturma ve kamuoyunu ifade etme gibi siyasi foksiyonları ve etkileri hakkında bkz. Darnton, 2000; Farge ve Revel, 1991; Kumar, 2000; Shibutani, 1966.

dilerine taraftar bulmağa çalışmaktadırlar. Bunun için bazı çirkin vasıtalara başvurmaktadırlar. Mesela kendileri Partiye geçtikleri vakit, harpte çalışmış olanlara mükafat vereceklerini işaa ediyorlar; halkın dini hissiyatlarından istifade ederek, kendilerini onlara hoş gösterecek tarzda kulaktan kulağa bazı irticakarane propagandalar yapıyorlar..."[43]

Aksoy parti yönetimine muhalif grupları eleştirmeye şöyle devam ediyor: "Şehir içindeki debbağhanenin şehir dışına nakline sıhhiye meclisince karar verilmiş (...) Debbağ esnafından dört beş kişi mebuslara gelerek belediyeden şikâyet ettiler. Mebuslara gelerek belediyeden şikâyet eden başka eşhas da vardı. Bunlar da belediyece haklarında tatbik edilen muameleler dolayısıyla mağdur ve mutazarrır olduklarını bildiren (...) kimselerdi. Bu iki nevi şikâyetlerin haklı veya haksız olduklarını bir tarafa bırakıyorum. Arzedeceğim başka bir husus vardır. İşte İnconun oğlu ve arkadaşları bu gibileri derhal himaye etmeğe başlayorlar (...) İnconun oğlu müştekilerin şikâyetlerini valiye ve mebuslara ulaştırıyor..." "Bir icraatın ucu kime dokunursa hemen kendisine iltica etsin. O derhal himayesi altına alır."

Burada Aksoy'un müfettiş değil, Gaziantep milletvekili olması ve bu kadar keskin eleştirileri, kendisinin de vilayetteki güç ve çıkar mücadelesinin içinde olduğunu düşündürüyor. Burada bizi daha çok ilgilendiren, ildeki parti yönetimi üzerinde bir muhalefetin demokles kılıcı gibi sallandığıdır. Öyle ki, muhalif grup, mevcut yönetimden, ekonomik koşullardan, belediyenin ve devletin icraatlarından şikâyetçi olanlar için bir tür çekim alanı yaratıyordu. Bir anlamda, muhalif grup, halk arasındaki muhalefetten besleniyor, onu il yönetimi üzerindeki siyasi rekabete kanalize ediyordu. Muhtemelen, müşteki ve hoşnutsuz halk kesimleri de, çıkar grupları arasında cereyan eden il yönetimi üzerindeki bu rekabeti kendi sorunlarını çözmek için bir fırsat olarak kullanıyordu. Kısacası, toplumdaki hoşnutsuz kesimler de hem mevcut muhalif odakları besleyebiliyor, hem de onlardan beslenebiliyordu. Dolayısıyla parti yönetimleri üzerindeki ve parti içi çatışmalarda aslında yerel kamuoyunun da bir payı vardı.

Bu durumun güzel bir örneği bir Çanakkale milletvekilinin 1936 tarihli seçim bölgesi raporunda görülebilir. Raportör, parti teşkilatı içindeki rekabete ve bunun sonuçlarına dikkat çekiyordu. Bir grup parti üyesi, il örgütünü ele geçirmek için her fırsatta ve büyük bir çabayla parti yönetimini tenkit edip duruyordu. Parti içindeki bu çatışma ve rekabet ortamı, parti yönetimini halk nezdinde daha sempatik ve meşru görünmeye zorluyordu. Bunun için, mevcut parti yönetimi partili olmayanlara ve hatta partinin ilkelerine bağlı olmayanlara bile taviz vermek zorunda kalıyordu. Bir bakıma, parti içindeki rekabet, halka yansıdığı ve halk desteği aramak zorunda kaldığı noktalarda, mücadele halindeki ta-

43 Gaziantep Mebusu Ömer Asım Aksoy'un İntihap Dairesi Raporu, 21.09.1940, BCA CHPK [490.01/612.125.3]. Ayrıca bkz. Muhtelif Bölgelere Ait Müfettiş ve Mebus Raporları, 23.02.1942, BCA CHPK [490.01/612.129.2].

rafları sıradan insanlara, şikâyet, sızlanış ve taleplere biraz daha duyarlı olmaya zorluyordu. Bu rekabetten, aslında parti dışındaki vatandaşlar ve partiyi eleştiren çıkar grupları yararlanıyordu. Raportörün ifadeleriyle, "Kuruldaki diğer arkadaşlara gelince (...) mevkilerine dayanarak fazla şalısi istifadelere girişmeleri yeni baştan rekabeti ve çekememezliği alevlendirmiştir. Bunların bire beş katılarak halk arasına yayılması Parti arkadaşlarını zayıflatmakta ve onların da rakiplerine güler yüz göstermelerine, ideallerinden fedakârlık etmelerine mucip olmaktadır. (...) Zayıflayan arkadaşlar behemehal yerlerinde tutunabilmek için rakiplerine de bir pay vermekte, bu suretle candan bize bağlı olmayanları iş başına getirmektedirler. Bunlar da bir kere iş başına geldi mi ilk işleri iskandal çıkarmaktır. Çanakkale'de Veli-Osman düellosu bunun en acı misalidir. Osman Serbest Fırka başkanı idi. Partiye aldık. Kongrede Veli aleyhindeki mücadalesinden yılan arkadaşları kendisini Yönkurula getirdiler. Arkasından Belediye Başkanı yaptılar. O ilk iş olarak kurnazca ve sinik bir tarzda Veli'nin Belediyedeki yolsuzluklarını ortaya attı."[44]

Taşradaki nüfuzlu aileler, yerel ekonomik kaynakların paylaşımında rakiplerinin parti nüfuzuna dayanarak öne geçtiklerini gördüklerinde ya da kendi ekonomik amaçları için partide etkinlik kazanmayı hedeflediklerinde, özellikle seçimlere yoğunlaşıp, mevcut parti yönetiminin yerini almaya çabalıyorlardı. Bu siyasi güç kazanma mücadeleleri kimi zaman silahlı mücadeleye kadar varabiliyordu. Aslında erken Cumhuriyet döneminde bir türlü sona erdirilemeyen şekavet ve eşkiyalık olgusunun ardında yatan etmenlerden biri de sözkonusu yerel mücadelelerdi.

Örneğin, Kadirli'de 1920'ler ve 1930'lar, asıl nedeni Akçasaz denilen verimli bir bölgeyi ele geçirmek olan siyasi kavgalarla geçer. Mücadelenin tarafları Sunbas yöresinde Yakup Ağa, Akçasaz'ın batısında arazileri bulunan Karamüftüler, doğu tarafında çiftlikleri olan Coşkunlar ve Bozdoğanlar gibi bölgenin nüfuzlu ve zengin büyük haneleridir. Bunlar arasında, temelinde arazi kavgası olan, ama görünürde siyasi bir çatışma yaşanır. Özellikle 1927 seçimlerinde siyasi gerginlik zirveye ulaşır. Karamüftülerden Remzi Bey seçimlere katılmak ve parti örgütünü elinde tutan rakiplerine karşı daha etkili mücadele edebilmek için partide yer almak; hatta partinin kontrolünü eline almak ister. Amacı siyasi gücünü artırarak ekonomik paylaşım kavgasında rakiplerinin önüne geçmektir. Rakiplerinin yönettiği CHF parti teşkilatına karşı Sunbas ve Kadirli'ye bağlı Çukurova köylerinden 34 muhtarın imzasıyla mevcut yönetimin icraatlarından şikâyette bulunan bir dilekçe hazırlar. Bunu CHF Genel Sekreterliği'ne sunar. Fakat mevcut parti yönetimi durumu haber alır, tehdidi hemen fark eder ve yönetime yakın olan Savcı Cemil Bey devreye girer. Remzi Bey hakkında tevkif kararı çıkarılır. Sonrasında, Remzi Bey Jandarmaya karşı silahlanır ve dağa çıkar. Kadirli'de 1927 ile 1933 arasında asıl amacı Akçasaz'ın paylaşılması olan ama parti üzerin-

44 Çanakkale Teftiş Raporunun İlgili Bürolara Gönderildiği, 23.01.1936, BCA CHPK [490.01/633.88.1].

deki mücadele olarak tezahür eden siyasi rekabet en yüksek seviyeye ulaşır; sosyal çatışmalar ve kavgalar durmak bilmez (Yurtsever, 1999: 258-260).

Parti içindeki veya üzerindeki mücadeleler, kimi zaman birbiriyle çatışan güçlü iki ailenin veya grubun nüfuz ve çıkar alanlarını genişletme mücadelesi olarak tezahür ediyordu. Kimi zaman da yerel halk öğretmen, avukat, doktor gibi eğitimli, hatta parti müfettişlerinin "müfsid" ya da "partiye düşman" diye niteleleyecekleri kadar eleştirel kişilerin önderliğinde mevcut çıkar gruplarına karşı muhalefet geliştirebiliyordu. Bu kesimler yolsuzluklar ve suistimaller karşısında oluşan toplumsal hoşnutsuzlukları arkalarına alarak mevcut nüfuzlu gruplara karşı bir tepki oluşturabiliyorlardı. Şansları az da olsa, bu muhalif unsurlar fırka kongrelerinde nüfuzlu kesimlere galebe çalabiliyor ve yönetime geçme imkânı bulabiliyorlardı.

Örneğin, Emin Türk Eliçin'in anılarında anlattığına göre, 1927 yılındaki seçimlerde Anadolu'da öğretmenlik yaptığı köyde, halk, partinin köylüyü ezen kişileri aday göstermesi nedeniyle kendiliğinden tepkisini ortaya koymuştu. Köylüler, mevcut parti adaylarını protesto etmişlerdi; o nedenle yeterli oy alamayan parti adayları seçilememişlerdi. Bu nedenle seçim iptal edilmiş, bunun üzerine memurlar sandıkları yeniden düzenlemiş, ardından kendi doldurdukları oy pusulalarını sandıklara atarak, parti adayını seçilmiş olarak ilan etmişlerdi (Eliçin, 1970: 23).

Konya'nın Ilgın ilçesinde ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri parti başkanlığını Ali İspir ve belediye başkanlığını ise Şükrü Afacan adlı ilçenin varlıklı ve popüler simaları yürütüyordu. İkisinin adı da çeşitli yolsuzluklarla ve kötü icraatlarla anılıyordu. İspir, aşar mültezimi olarak devlete borçlarını vermediğinden ve vergi kaçakçılığından, Afacan ise ihtikârdan dolayı daha önce İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve mahkûm olmuşlardı. Ama yöredeki güçleri, onların yeniden partiyi avuçlarına almalarına yetmişti. Bu arada, yolsuzluklarına devam etmişlerdi. Dip koçanlı makbuz mukabili toplanan parti aidatları partiye varidat gösterilmeyerek zimmete geçirilmişti. Bu durum halk arasında ve muhalif çevrelerde parti yönetimine karşı yaygın bir hoşnutsuzluk ortaya çıkarmış; bu yolsuzluklar parti müfettişlerine defalarca ihbar edilmişti.[45] İddialara göre, bunlar aynı zamanda halkın zararına olarak, kendi pancar tarlalarını sulamak için yasalar hilafına ilçenin suyunu kontrol ediyorlardı. Hastane inşası, elektrik, muhasebe gibi işlerde yolsuzluklar yapmışlardı.[46] Uzun süredir cereyan eden mücadeleler sonucunda, bir hayli eleştirel bir kişilik olan avukat Ziya Bey'in ve Konya merkez parti başkanının da yardımıyla İspir ve arkadaşları yönetimden uzaklaştırılacaktı. Öte yandan, yeni yönetime akıl hocalığı ve önderlik eden avukat Ziya Bey ise, muhtemelen muhalif kişiliği nedeniyle, parti mü-

45 BCA CHPK [490.01/677.289.1].

46 1935 Yılı Azadında Seçim Yerlerini Gezen Saylavların Verdiği Raporlardan I. Büroyu İlgilendiren Hülasadır, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

fettişinin raporunda, "partiye düşman, müfsidin birisi" olarak niteleniyordu.[47]

Konya'nın Ereğli ilçesinde ise, 1935'e kadar partiyi "ağalar" diye anılan toprak sahipleri grubu yönetmişti. Fakat 1935 kongresinde mevcut yönetime rakip muhalif bir grup ortaya çıkmış ve parti yönetimini ele geçirmişti. Yeni grup, müfettişin ifadesiyle "daha ilerici, bilgili ve müspet" kişilerden oluşuyordu. Öte yandan, "ağalar" bunu hazmedememiş ve kısa zamanda toparlanarak yeni yönetime muhalefete geçmişti. Yeni yönetimin işleri düzene koyamaması, şikâyetlere müspet yanıt verememesi, hükümet organlarıyla uyumlu bir şekilde çalışamaması "ağalar"ca sık sık eleştiriliyordu.[48] Yeni yönetim özellikle mülki amirlerden zorluk görüyordu ve büyük ihtimalle, yeni yönetimin yerel mülki idarecilerle arasındaki uyumsuzlukta ve halktan gelen şikâyetlerin artarak devam etmesinde, ekonomik nüfuz sahibi eski yönetimin alttan alta çalışmasının büyük payı vardı.

Taşradaki parti içinde ve çevresinde dönen toplumsal rekabetin bir başka göstergesi de intihap, yani seçim kavgalarıydı. Cumhuriyet tarihinde seçimler çevresinde dönen kavgalar ve tartışmalar denilince, çok partili dönemlerdeki hileli ve sopalı seçimler akla gelir. Halbuki tek-parti döneminin seçimleri de bir o kadar çekişmeli ve tartışmalı oluyordu. Tarihçiliğimizin genelde göstermelik addettiği ve küçümsediği taşradaki çeşitli seçimler ve kongreler aslında seçimlere katılanlar için hiç de öyle ehemmiyetsiz görülmüyordu. Taşradaki güç ve rekabet kavgası bu seçimlere yansıyordu. Seçimlerde iyice belirgin hale gelen gruplaşmalar, mücadeleler, hileler, entrikalar, iftiralar, şikâyetler ve seçimlerle ilgili sızlanışlar taşrada sözkonusu seçimlerin hiç de önemsiz görülmediğine işaret ediyor. Cumhuriyet Arşivi'nde 1920'ler ve 1930'lar boyunca, mebusluk, il, ilçe ve ocaklarda parti yönetim kurulu üyeliği, daimi encümen üyeliği ve belediye reisliği, köylerde muhtarlık seçimlerinde meydana gelen kavgalar, yolsuzluklar ve müdahalelerle ilgili çok sayıda bilgiye rastlanabilir.

Öyle ki bazı seçimlerdeki husumet, taraflar arasında bir silahlı mücadeleye kadar dönüşebiliyordu. İlk örnek, Kastamonu'nun Küre kazasında yapılan olaylı belediye başkanlığı seçiminden. 18 Mayıs 1935 tarihinde yapılan seçimler kanlı bir kavgaya şahit olmuştu. Belediye başkanı Çılıkoğlu Sabri ile Karaburun Kuşçullu köyünden CHP nahiye ocak başkanı Uzunömeroğlu arasında belediye seçimleri yüzünden tartışma çıkmıştı. Büyüyen tartışma kavgaya dönüşmüştü. Kavgada, muhaliflerden Ömer bıçağını çekerek belediye başkanına saldırmış ve bu sırada silahına davranan belediye başkanı da Ömer'i bacağından vurmuştu.[49] Kadirli'de ise durum daha uzun boylu bir hale gelmişti. 1927 seçimlerinde mevcut parti yönetimine direnenlerle parti yöneticileri arasında ortaya

47 BCA CHPK [490.01/677.289.1].

48 BCA CHPK [490.01/677.289.1].

49 Giresun Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu. 18.05.1935, BCA CHPK [490.01/655.183.1].

çıkan düşmanlık, mevcut yönetimin seçimlere katılmak isteyen muhalifleri engellemesine kadar gitmişti. Seçimlere katılmak isteyen grup, hükümet kuvvetlerinin de mevcut yönetime verdiği destekle engellenince, silahlanarak dağa çıkmıştı (Yurtsever, 1999: 259).

Her ne kadar bu kadar çatışmalı olmasa da, seçimler genelikle belirli rakip grupların gerilimli bir yarışına sahne oluyordu. 1927'de Bilecik'te açık olan milletvekilliği koltuğu için yapılan seçim yarışında, vilayet halkı ve ikinci seçmenler neredeyse partiyi eline geçirerek kendi çıkarlarının peşinde sürüklemek isteyen "iki partiye" bölünmüştü. Seçimle ilgili gelişmeleri aktaran raportörün ifadesiyle, Bilecik'te birisi "Ahmet İffet Bey partisi" ve diğeri "Mustafa Kemal Bey partisi" diye "iki parti" mevcuttu. "Bu partiler, fırkayı ele alarak sürüklemek istiyor"lardı. "Fırka İdare Heyetinden Cevat Bey Ahmet İffet Bey'in akrabası"ydı. "Diğer kısmı da sabık mebus Mustafa Kemal Bey akrabasından" idi.[50]

Kimi CHP milletvekilleri kendi bölgelerindeki seçimlere, ya seçim esnasında muhaliflerin irticai propaganda yaptıkları ya da etnik unsurların muhalefete geçtiği gibi gerekçelerle bazen doğrudan bazen de el altından müdahalede bulunuyorlardı. Bu müdahaleler rakip grup ya da kişilerce Genel Sekreterliğe şikâyet ediliyordu. Örneğin, Ordu'daki seçimlerde mevcut parti yönetimi ile yönetimin icraatlarından ve seçimlerdeki tavırlarından memnun olmayan kesimler arasında bir husumet meydana gelmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Ordu'nun zengin aileleri ile Ordu'daki bürokrat kökenli, daha aydın muhalif kesimler arasında bir rekabet vardı. Ve bu rekabet seçimlerde iyice kızışmış ve karşılıklı suçlamalara dönüşmüştü. Muhalifler seçimlere müdahaleden, irticacılık ve yabancı olmak gibi haksız ve ayrımcı suçlamalardan söz ediyorlar; mevcut yönetim ise irtica propagandası yapıldığından ve Ordulu olmayanların, farklı etnik unsurların hainliklerinden söz ediyordu. Muhaliflerin şikâyetine göre, her seçimde Ordu'daki CHP'li politikacılar etnik ayrımcılık yapıyorlar ve Orduluları bölüyorlardı. Ordu'daki halkı Laz, Gürcü, Mübadil ve Sürmeneli gibi ifadelerle itham ediyorlar ve bu kesimlere hakaretamiz bir suretle sesleniyorlardı. Bu durum hem halkın bir kısmını rencide ediyor, hem de halk arasında ayrı gayrılık yaratıyordu.[51]

Bunun yanı sıra, muhalifler, son belediye seçimlerinde Ordu mebuslarından birinin, haksız ve kanun dışı müdahalelerde bulunduğunu ve bunun vilayette hoş karşılanmayan olaylara neden olduğunu belirtiyorlardı.[52] Ordu mebusu Şevket Bey seçimin yaklaştığı dönemde Ordu'da dükkân dükkân gezmiş, "Ordu Orduluların dır," "Yerlinin bir hamalı, yabancının efendisinden, yerlinin köpeği,

50 CHP Genel Sekreterliği'ne Gelen İstek ve Şikâyet Mektupları, 17.06.1938, BCA CHPK [490.01/540.2160.2].

51 Ordu İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 19.02.1935, BCA CHPK [490.01/696.365.1].

52 BCA CHPK [490.01/696.365.1].

yabancının aslanından iyidir," "Ticaretinizi ve memuriyetinizi almak için musallat olan bu yabancılara rey vermeyiniz" diyerek, seçimler öncesinde aralarında Ordulu olmayan ama uzun zamandır Ordu'da yaşayan bazı bürokrat kökenli muhalifler aleyhine propaganda yapmıştı. İddialara göre, Şevket Bey'in ayarladığı köylüler seçim günü belediyenin tahsis ettiği kamyonlarla sevk edilmiş ve seçimlerde hile yapılmıştı. Dahası, işin içine dini de karıştırmış, cami hatiplerinden kendi istediği tarafa rey verilmesi için vaaz verilmesini istemişti.

Tüm bu çabalara rağmen oyların yaklaşık dörtte üçünü alan muhaliflerden eski sıhhat müdürü seçimi kazanmıştı. Fakat eskiden partiye hâkim olanlar, mebus Şevket Bey, onun sözcüsü gazeteci Ali Bey, Şevket Bey'in mensup olduğu Hattat ailesi, Ali Bey'in içli dışlı olduğu Osman Ağazade Hamdi Bey yeni belediye reisinin aleyhinde çalışmaya başlamış; özellikle onun Ordulu olmamasını vurgulayarak bir tür ayrımcılıkla ona muhalefet etmeye devam etmişlerdi.[53]

Parti Genel Sekreteri Recep Peker bu durum karşısında Ordu milletvekili Şevket Bey'e tepki gösteriyor ve kendisini uyarıyordu. Şevket Bey ise muhalefete birtakım suçlar isnat ederek kendisini savunuyor; seçimlerdeki fevri ve aşırı müdahalelerini bu şekilde meşrulaştırıyordu. Onun iddiasına göre, seçim esnasında sarıklı bir hoca belediye reisi aleyhinde oy verilmesi yolunda halk arasında irticai propaganda yapmıştı. Ayrıca, ona göre, Ordu'daki Gürcüler kendisine karşı muhalefet etmişlerdi.[54]

1935 yılında Bursa'daki seçimler de bir hayli gerilimli geçmişti. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında oldukça güç koşullarda yaşayan, bir avuç toprak, ev ve iş için sürekli mücadele etmek zorunda kalan mübadiller bu seçimlerde aralarında dayanışma yaparak güç kazanmak istemişlerdi. Belki birtakım isteklerini yerel ölçekte de olsa yerine getirebilirlerdi. Aslında bunlar arasında seçimlerden çok daha önce ayrı ayrı gruplar hasıl olmuş; bu gruplaşma seçim döneminde iyice su yüzüne çıkmıştı. Seçimlerde parti yönetimi için mücadele veren rakip gruplar, memleketlerine göre, Gemlikliler, Giritliler, Prevezeliler, Vodinalılar ve Yerliler diye beş partiye ayrılmışlardı. Bu kesimler, özellikle hemşerilik ve etnik temelde kendileri arasında dayanışma sergiliyorlardı. Seçimlerdeki temel gayeleri kendi gruplarına mensup, kendi hemşerileri olan adayları seçtirmekti. Bunun için çabalıyorlar, taraftar toplamaya çalışıyorlardı.[55]

1934'te Giresun'daki seçimler de, azımsanmayacak bir rekabete sahne oluyordu. Vali Salih Cemal Bey ile geçimsiz olan parti yönetimi valiyi bazı seçimlerde, fırkanın prensipleri aleyhinde müdahalede bulunmakla suçluyorlardı. İddialara göre, Giresun valisi, daha iyi geçinebileceği bir parti yönetiminin oluşması için fırka kongrelerinde kendisine yakın isimlerin seçilmesi için görevi ve yetkisi dışında işler yapıyordu. Köylerde ise, partililerin ifadeleriyle, "halkın kanun dai-

53 BCA CHPK [490.01/696.365.1].

54 BCA CHPK [490.01/696.365.1].

55 BCA CHPK [490.01/631.79.1] ve BCA CHPK [490.01/631.79.2].

resinde muhtarlığa seçtikleri namuslu ve her vehiçle matlub evsaf-ı kimselerin intihap evrakını reddederek nahiye müdürlerinin ve jandarmaların istedikleri adamları muhtar yaptırıyor"du.[56]

Yine, yerel parti örgütleri içindeki rekabetin ve çıkar çatışmalarının doğal bir sonucu olarak, mevcut parti yöneticisi ve belediye reisleri, aslı olsun ya da olmasın, rakiplerince veya icraatlarından gayrimemnun kesimlerce, seçimlere müdahale etmek veya seçimlerde yolsuzluk yapmak gibi suçlarla itham ediliyorlardı. Örneğin, Eskişehir Sivrihisar parti başkanı Sölpükoğlu Ali Efendi'nin, parti nüfuzunu kullanarak kendisine ve kardeşine çıkar temin ettiği, il genel meclisi seçimlerinde yolsuzluklar yaptığı ihbar ediliyordu.[57] Karaman'dan Genel Sekreterliğe gelen şikâyetlerden de 1933'teki ara seçimde çok sert sürtüşmeler olduğu görülmektedir. Başlarında Ticaret Odası Reisi'nin bulunduğu müştekilerin iddialarına göre, Karaman'da seçimler "nizamname hilafına ve çok uygunsuz bir şekilde" yapılmıştı. İlçe parti yönetim kurulu başkanı Sabit Efendi, partiye üye olmayan taraftarlarını gizlice toplamış ve asil üyeleri davet etmeden ocak ve nahiye kongrelerini yapmıştı. Seçimleri böylece bir oldu bittiye getirmişti. Şikâyetçilere göre Sabit Efendi'nin destekçileri ve partiye seçilenler "başına topladığı bir takım hoca ve şeyhlerden ibaretti." Bunların partiye üye yazılması bile nizamnameye aykırıydı. Sabit Efendi'nin kadrosu zamanında Hürriyet ve İtilaf için çalışmış olanlarca doluydu. Muhalifler şikâyetlerini şöyle bitiriyorlardı: "Yapılan intihap fesh edilmediği taktirde fırkamızın burada ismi bile unutulacaktır."[58]

Konya'nın ilçesi Beyşehir'de de oldu bittiye getirilen 1933 ara seçimleri karşısında vilayetin önde gelen ailelerinden Karaalizade Mehmet Ziya, Ankara'ya gelerek seçime itiraz ediyordu. Buna göre, 22 Şubat 1933 tarihli il genel meclisi üyeliği seçiminde Halk Partisi namzet göstermeden yapılmıştı. Parti başkanı, belediye başkanı cami katibi İkbal Hoca, bir avukat ve kaymakamın hemşerisi olan bir partili namzet gösterilmeden, sanki namzet gösterilmişler gibi kendilerine oy verilmesi için propaganda yapmışlardı. Kısa süre sonra da ne olup bittiği belli olmadan seçimi kazanmış oldukları ilan edilivermişti. Karaalizade'ye göre, iş bununla kalmıyordu. İl genel meclisi azası seçilen Kaymakam Faik Bey tahsilsizdi ve Kuvayı Milliye'ye karşı gelmişti. Bunların başındaki belediye başkanı Mustafa Bey ise ümmi idi.[59]

---

56 BCA CHPK [490.01/655.182.1].

57 BCA CHPK [490.01/651.165.1].

58 Bkz. Konya İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu. 25.05.1935, BCA CHPK [490.01/677.288.1]. Dosyada raporlara bitişik olarak 31.12.1933 intihabı ile ilgili Ticaret Odası Reisinin, Belediye azalarının ve Kaza İdare Heyeti azalarının birlikte yazıkları ve İnhisarlar Müdürü'nün ayrıca yazdığı şikâyet mektupları bulunmaktadır.

59 Beyşehir'deki seçimlerle ilgili bir şikâyet örneği olarak, hem mektup yazan hem de Ankara'ya kadar giden bir şikâyetçinin mektubu için bkz. BCA CHPK [490.01/677.288.1]. Mektup sahibi: Beyşehirli Karaalizade Mehmet Ziya, Ankara'da Safa Otelinde, 19.04.1933.

Taşradaki parti yönetimi ile devlet idarecileri arasındaki mücadeleler

Başta da belirtildiği gibi, tarihçiliğimizde, gerek rejimin tek-parti rejimi olması, gerekse genelde Ankara ve birkaç büyük merkeze yoğunlaşılması, parti ve devlet aygıtının neredeyse birbiriyle uyum ve birlik halinde, hatta özdeş olarak görülmesi gibi bir yanılsama yaratmıştır. Fakat taşradan bakıldığında durum bambaşka bir görünüm arzetmektedir. İki savaş arası dönemdeki taşra politikasının en belirgin vechelerinden birisi de parti yöneticileriyle devlet bürokratları arasındaki gerilimlerdi. Bunun çeşitli nedenleri vardı: Birincisi, partililer seçimle iş başına geliyordu. Bunlar genelde bölgenin nüfuzlu, zengin aileleri ve çıkar gruplarıydı; çıkarlarının ve nüfuzlarının artırılmasını gözetiyorlardı. Toplumun diğer kesimleriyle de hem resmî hem de gayriresmî biçimlerde bürokratik mekanizmaları aşan patronaj ilişkileri geliştiriyorlardı. Merkezden atanan mülki idare amirleri ve güvenlik görevlileri ise çoğu zaman kurallar çerçevesinde hareket etmeye çalıştıkları için bu kesimlerle çatışmaya düşebiliyorlardı. Bazen de idare makamlarının keyfî hareketleri ve yolsuzlukları ile parti yöneticilerinin buna karşı çıkması sonucunda kavgalar meydana gelebiliyordu. Üçüncü olarak, kimi zaman çıkar grupları bölgedeki idarecileri ve kolluk kuvvetlerini etkileri altına alıyor veya onlarla ittifak kuruyorlardı. Bu gibi durumlarda memurlar yereldeki toplumsal rekabete angaje oluyorlardı. Ve son olarak, kimi zaman devlet idarecilerini birbirine düşürerek aralarındaki bütünlüğü bozmak ve parti karşısındaki güçlerini azaltmak da, bölgedeki parti içindeki yerel toplumsal aktörlerin sıklıkla izlediği bir stratejiydi.

1930'larda Anadolu kırsalında çeşitli yerlerde idarecilik yapan Fehmi Yavuz'un babasının başından geçenler, taşrada görev yapan bürokratların nasıl çıkar gruplarının yörüngesine girdiğini gözler önüne serer. Bu tür gruplaşmalardan uzak duran Yavuz'un babası, Eskihisar'da görev yaptığı dönem, köydeki çarıklı erkânı harbin tuzağına düşmekten kurtulamaz. Köyde Tahir Ağa ve ekibi nahiye müdürünü kendi taraflarına çekmişlerdir. İstedikleri gibi yönlendirmektedirler. Tahir Ağa'nın karşısında bulunanlar ise Yavuz'un babasını kullanmayı denemişler; sonunda kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Sonunda babasıyla nahiye müdürünün arası açılmış ikisi de gruplara asimile olmuştur. Tabii onların çatışması, memurların gücünü azaltmış, onları çatıştıran muhalif grupların etkinliğini artırmıştır. Yavuz'a göre o dönemde ve daha sonraki dönemlerde, taşrada devlet yöneticilerinin yerel gruplarca yönlendirilmeleri, tuzağa düşürülmeleri ve birbirine düşmeleri az görülen olaylardan değildi (Yavuz, 1982: 35).

Aslına bakılırsa, Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi, partinin yerel örgütleriyle devlet memurları arasındaki gerilimi ve çatışmayı gözler önüne seren bir gelişme olmuştu. Birçok bölgede, sanılanın aksine SCF örgütlerini yerel düzeydeki nüfuzlu ve zengin ailelerden ziyade, CHP'nin ekonomik politikaların-

dan zarar gören orta sınıflarla, CHP'nin yerel teşkilatını etkisi altına alan nüfuzlu mütegallibelerin ve zengin ailelerin otoritesine karşı tepkili olan kimi eğitimli serbest meslek sahibi kesimler ve hatta kimi memurlar desteklemişti. Birçok bölgede SCF'yi destekleyenler arasında, ekonomik krizden etkilenen ticaret erbabı, çiftçi ve esnaf kadar yoğun olmasa da, muallim, kaymakam, banka müdürü, katip, memur, hâkim, savcı, avukat, doktor ve hatta polis komiseri gibi kamu görevlileri de vardı.[60] Bu durum, aslında sanıldığı gibi ülkenin her köşesinde parti teşkilatıyla devlet idaresi arasında bir örtüşme, birlik ve uyumun olmadığını da gözler önüne sermişti. Her ne kadar SCF'ye yönelik engeller çıkarılmasında güvenlik güçlerinin ve yerel üst düzey bürokratların rolü olsa da, bu durum ülkenin her tarafında CHF örgütünün yerel mülki erkânla ahenkli bir işbirliği içinde hareket ettiğini, aralarında hiçbir çatışma olmadığını göstermiyordu. Keza, SCF'nin kapatılmasından sonra da Anadolu'nun pek çok köşesinde devlet memurları ile parti yöneticileri arasında husumetler, geçimsizlikler, çatışmalar ve kavgalar eksik olmayacaktı.

Parti ile devlet aygıtının bütünleştiği 1936 yılına dek, kimi zaman kaymakam veya valiler parti örgütlerindeki nüfuzlu ailelerin partiyi istedikleri gibi kullanmalarını frenlemeye çalışıyor; en azından onlarla işbirliği yapmıyordu. Bu durumda parti ile sözkonusu vali ya da kaymakam arasında çeşitli uyuşmazlıklar ortaya çıkıyordu. Örneğin, Konya Valisi Cemal Bardakçı ile Konya'da partinin başında bulunanlar arasında derin bir husumet vardı. Partiyi yöneten Konya'nın zengin ve muktedir simalarının partiyi kendi bireysel çıkarları için kullanmaları yolundaki hareketlerini kısıtlamaya çalışan ve partinin bu tür kişisel çıkara dayanan icraatlarını frenleyen Vali Bardakçı'yı sevmiyorlar, fırsat buldukça eleştiriyorlardı.[61]

Kimi zaman vali ya da kaymakamın doğrudan doğruya parti işlerine, icraatlarına ve seçimlere müdahale etmesi yüzünden çeşitli gerilimler ortaya çıkıyordu. Örneğin, Giresun'da partinin üst kademeleri ile Vali Salih Cemal Bey arasında çatışma yaşanıyordu. Büyük oranda Konya'dakine benzer bir durum vardı. Giresun'un önde gelen zengin ailelerini barındıran il yönetimi parti nüfuzunu kullanma yolunda valinin engellemeleriyle karşılaşıyordu. Bunun yanısıra, şikâyetlere bakılırsa valinin otoriter bir eğilimi vardı ve bu da partilileri rahatsız ediyordu. Bu nedenle parti il idare kurulu valiyi, "memlekette fırkamızın yüksek prensiplerinin hâkim olmasını kendisi için bir zaaf telakki etmekle" itham ediyordu.[62] Valiyi eleştirenler, valinin bir türlü jandarma dayağını önlemediği,

60 Her ne kadar büyük çoğunluğu CHF saflarında yer alsa da, çeşitli kamu görevlilerinin bazı vilayetlerde SCF'yi aktif ya da pasif olarak desteklediklerini görmek mümkündür. Örneğin, Niğde'de, vali dahil pek çok kamu görevlisi gönülden SCF'li gibi davranmıştı. Öğretmen Sait Reşit, Ziraat Bankası katiplerinden Kazım, Tayyare Cemiyeti katibi Vasaf, Siner Memuru Ahmet, Polis Komiseri A. Faik, Polis Memuru Mumin, Jandarma Karakol Komutanı Ömer Çavuş, Jandarma Komutanı İsmail Hakkı Bey SCF'ye sempatiyle yaklaşmışlar ve desteklemişlerdi. Bkz. Koçak, 2006: 254.

61 BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

62 BCA CHPK [490.01/655.182.1].

parti kongrelerinde seçimlere kanunlar hilafına müdahale ettiği ve kendi taraftarlarını kazandırmak için propaganda yaptığı, köylerde seçimle işbaşına gelen muhtarları reddederek nahiye müdürleri ve jandarmaların sevdikleri adamları muhtar olarak atadığı, hatta vatandaşa dayak attığı, Hususi İdare'den Halkevi'ne tahsisat verdirmediği, görevini suistimal eden memurlara engel olmadığı, hastane ianesi toplanması için halka tazyikte bulunduğu gibi çok sayıda şikâyette bulunuyorlardı. Bu şikâyetlerin ne ölçüde gerçek olduğu, çok daha mikro ölçekli bir yerel tarih çalışmasının konusu; fakat burada açık olan, parti yöneticileriyle vali arasında büyük bir çatışmanın varolduğudur.[63]

Ordu'da da, 1934 yılı itibariyle, Ordu Valisi Adil Bey ile parti il genel meclisinin arası öyle açıktı ki, uzun süredir meydana gelen çekişmede partililerin şikâyetleri etkili oluyor, Dahiliye Vekaleti'nin kararıyla Adil Bey'in emekliye ayrılması kararlaştırılıyordu. Valinin emekli edilmesi haberi üzerine, Ordu parti başkanı eczacı Haydar Bey, arkadaşlarını toplayarak eczanesinde bu havadis şerefine kahve ikram etmişti.[64] Isparta Valisi Fevzi Daldal ile il parti yönetimi arasında ise, sonunda Fevzi Daldal'ı isyana sürükleyecek büyüklükte bir geçimsizlik yaşanmıştı. Valilik görevini sürdürdüğü sırada CHP Genel Sekreterliği tarafından milletvekili namzedi gösterilen ve sonra da milletvekilliğine seçilen Vali Daldal, Ankara'ya gidişinde partililere yaptığı konuşmada isyanını dile getirmiş, hepsini hakaretamiz biçimde paylamıştı. Partililere hitaben "İçinizdeki bazı soysuz ve namussuzlar beni çok müteessir etti, kahrolsunlar" diye bağırmıştı.[65]

Benzer şekilde, Manisa'ya ait intihap dairesi raporlarında, il parti kurulu ile hükümet teşkilatı arasında, "çok çirkin bir şekle girmiş" olduğu belirtilen bir çatışma olduğu rapor ediliyordu.[66] Mardin'de parti başkanı ile valinin iyi geçinemediği bildiriliyor; fakat valiyle geçimsizliğinde haksız görülen başkanın bir an önce değiştirilmesi gerektiği öne sürülüyordu.[67]

Taşradaki parti yöneticileri arasında jandarmadan ve diğer memurlardan yakınanlar da bir hayli çoktu. Jandarmanın ve memurların halka kötü muamelesi, yolsuzlukları, sert tavırları taşra parti örgütlerince şikâyet konusu oluyordu. Kimi zaman bunlar doğruluk payı taşır gibi görünse de kimi zaman da bazı jandarma komutanları ve memurlar mevcut parti yönetimindeki nüfuzlu ailelere biat etmediği için kötülenebiliyor ve suçlanabiliyordu. Örnek olarak, İzmir Ödemiş ilçesi ve Ki-

63 BCA CHPK [490.01/655.1B2.1].

64 BCA CHPK [490.01/696.365.1]. Bu dosyada özellikle şu rapor ilgi çekicidir: "Ünyedeki Teşkilatımızın İdare Heyeti İle J.K. Yüzbaşı Reşat Bey Arasındaki Geçimsizlik Üzerine Teftiş İçin Gönderilen J. Müfettişi Remzi Beyin Raporu, 19.07.1934."

65 Isparta Valisi iken halka hakaret ettiği gerekçesiyle şikâyet edilen Ankara Milletvekili Fevzi Daldal hakkında verilen şikâyet dilekçesi, 12.04.1939, BCA MGMK [030.10/9.52.15].

66 Manisa İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 02.08.1937, BCA CHPK [490.01/684.317.1]. Bu dosyada bulunan Manisa Saylavı Turgut Türkoğlu'nun raporu 28.11.1935 tarihlidir.

67 1935 Yılı Azadında Seçim Yerlerini Gezen Saylavların Verdiği Raporlardan V. Büroyu İlgilendiren Hülasadır, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

raz nahiyesi parti başkanlıklarının Genel Sektereliğe gönderdikleri tezkerelerde, jandarma karakol kumandanlarının ve erlerinin yolsuzluklarından şikâyet ediliyordu.[68] İzmir Torbalı parti yönetimi de jandarmayla ve diğer birçok memurla sorun yaşıyordu. Parti başkanı Mehmet Zeki, Genel Sekreter Recep Peker'e yazdığı şikâyet mektubunda çok sert bir üslupla ilçedeki memurlardan şikâyet ediyor, jandarma kumandanının parti işlerini engellediğinden söz ediyordu:

> Cumhuriyet Halk Fırkası Katip Umumisi
> Recep Beyfendiye
> Efendim,
>
> Temurlenk, Yeniçeri, Sultan Hamit devrinde mi yoksa bizim bildiğimiz ve elyevm yaşamakta olduğumuz Cumhuriyet idare devrinde mi olduğumuzu bilemiyoruz. (...) Önce biliniz ki, memurla halk arası hali harpte iken Türk-Yunan arası kadar açılmıştır. Bunun sonu felakettir. (...) Çünkü zulm görüyoruz. Döğülüyoruz, söğülüyoruz. Kanunu alat yaparak müstesna cezaya uğruyoruz. Bir müfettiş istedik gönderilmedi, müfettişlerin hikmeti vücudu nedir bilmem. (...) Torbalı Cumhuriyet Halk Fırkası binası mesduddur ve aylardan beri açılmamaktadır. Sebebi ise Türk düşmanlığıyla şöhret bulmuş olan Jandarma kumandanı Çerkes Şüayyip Beyin fırkaya uğrayanlara zulm etmesidir.
>
> İzmir Torbalı Halk Fırkası Reisi Mehmet Zeki, 6 Haziran 1934.[69]

Kimi zaman parti yönetimleriyle memurlar arasında uyuşmazlıklar öyle bir noktaya geliyordu ki, memurlar partinin örgütlü hegemonyasına ve gücüne karşı partiye alternatif sivil örgütlenmelere gidebiliyorlardı. Örneğin Konya'da ve Ünye'de mevcut parti yönetimleriyle iyi anlaşamayan memurlar diğer muhalif kesimlerle birlikte alternatif spor klüpleri çatıları altında biraraya gelmişlerdi.

Konya'da da uzun süredir belediye başkanı ve il genel meclisi azaları ile memurlar arasında bir geçimsizlik vardı. Parti yönetiminin kentin zenginlerinin inhisarı altında olması, parti yöneticilerinin adlarının karıştığı yolsuzluklar kentte görev yapan eğitimli bürokratları rahatsız ediyordu. Vali de parti yöneticilerinden rahatsızdı. Geçimsizlik, Cumhuriyet'in 10. Yıldönümü'ne bile yansımıştı. Öğretmen Hulusi Bey, mevcut parti teşkilatını eleştiren bir söylev vermiş, taraflar arasında olay çıkmıştı. Belediye seçiminde bazı memurların açık açık parti namzetlerine oy vermemesi de tartışmalara neden olmuştu. Gerginlik artık muhalif memur kesimin bir spor klübü mevcut olduğu halde bir ikincisini kurmalarına kadar varmıştı. Maksat parti yönetimine karşı muhalefeti spor klübü çatısı altında sürdürmek ve örgütlemekti.[70]

Ünye'de ise parti ile jandarma komutanı Yüzbaşı Reşat Bey arasında bazı anlaşmazlıklar vardı. Partililerin şikâyeti üzerine ilçeye gönderilen jandarma mü-

68 Ödemiş Fırka Riyasetinden Gelen 22.10.1934 tarih 47 numaralı tezkere karşılığıdır. Bkz. BCA CHPK [490.01/475.1941.1].

69 CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e Torbalı CHF Efradından, Mehmet Zeki'nin 06.06.1934 tarihli mektubu, bkz. BCA CHPK [490.01/475.1941.1].

70 BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

fettişi Remzi Bey'in raporuna göre, parti yönetimi jandarmanın eşkiyalarla mücadele etmediğini, dahası eşkiyaya yardım ve yataklık ettiğini, seçimlere burnunu soktuğunu iddia ediyordu. Ayrıca jandarma yüzbaşısının Gürcü olduğunu ve "Türkleşmeye direnen" Gürcülerle fazla içli dışlı olduğu iddia ederek, bu durumun Ünye'nin Türklüğü için sakıncalı olduğunu ileri sürülüyordu. Müfettişin tetkikatına göre, ne yüzbaşı Reşat'ın Gürcü olduğuna dair bir kanıt, ne de eşkıya ile işbirliği yaptığına dair bir emare vardı. Mesele aslında biraz, yüzbaşının sert olması, parti işlerine hevesli olması ve Ünye'deki nüfuzlu ailelere biat etmemesiydi. Ünye'deki muallimlerin ve memurların bir bölümü de jandarmaya açıktan arka çıkıyordu. Bu muhalif kesimler, zamanında parti himayesinde kurulmuş Ünye Hayat Spor Klübü'nde biraraya geliyor, hatta klüp yönetimini ele geçiriyorlardı. Hayat Spor'u artık kontrol edemeyen parti yönetimine göre Hayat Spor artık Gürcülerle birleşmiş ve muhalefete geçmişti. Hayat Spor'u jandarma yüzbaşısı himaye ediyordu. Amaçları da en yakın ilçe meclisi seçimlerinde partiye meclis üyesi sokmaktı. Fakat seçimlerde bunu başaramamışlardı. Bu arada parti yönetimi Hayat Spor'a karşı rakip Türk Spor'u kurmuştu. Burada amaç, Hayat Spor'un Türk olmadığını vurgulamak, kendilerinin Türklüğü temsil ettiğini kanıtlamak ve muhaliflerin halk ve Genel Merkez nezdindeki meşruiyetini azaltmaktı. Diğer bir amaç da, muhaliflerin Hayat Spor Klübü vasıtasıyla gençleri kendi saflarına çekmesinin önüne geçmekti. İki grup arasında rekabet kongre seçimlerinden sonra da devam edecekti. Hayat Spor muhalefetinin dirayetini göstermek istercesine, jandarmanın himayesinden de yararlanarak gösteriler yapıyor, jandarmaya destek sloganları atıyor, bazı muallimlerin desteklediği eleştirel söylevler veriyordu. Öte yandan, Türk Spor ise Halkevi'nin desteğinde faaliyetlerini yaymaya ve genç üyelerini artırmaya çalışıyordu. Müfettişin ifadelerine göre, parti yönetimi Hayat Spor'dan çok rahatsızdı, onu bir "siyasi teşekkül" olarak görüyor, böyle bir teşekkülün parti tarafından himaye edilemeyeceğini ve bir an evvel kapatılması gerektiğini düşünüyordu.[71]

Bu arada kimi zaman da parti yöneticileriyle bazı mülki amirler ve memurlar kendi çıkarları doğrultusunda işbirliği içinde hareket ediyorlardı. Bu süreçte, kendilerinin yolsuz ve keyfî hareketlerine karşı başka bir memur, mülki amir, savcı ya da hâkimle karşı karşıya geldikleri olabiliyordu. Örneğin, Erzurum Hasankale'de halk arasındaki, parti başkanı Zakir Bey ve kaymakam hakkında çeşitli dedikodular dolaşıyordu. Buna göre, parti başkanı ile kaymakam birlik halinde ilçeyi yönetmekteydiler. Kendi icraatlarına engel çıkaran yargıyla sürekli çatışmaktaydılar. Öyle ki yargıyla giderek artan sürtüşmelerinin sonucunda patlak veren kavgada, parti başkanı ile belediye başkanı bir olup müstantiği, yani sorgu hâkimini bizzat dövmüşlerdi.[72]

71 BCA CHPK [490.01/696.365.1].

72 1935 Yılı Azadında Seçim Yerlerini Gezen Saylavların Verdiği Raporlardan I. Büroyu İlgilendiren Hülasadır, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

Parti teşkilatının taşradaki görünümü

Birkaç büyük merkezde legal ve örgütsel anlamda rakipsiz olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin taşradaki işleyişine ve örgütsel kapasitesine bakıldığında, bugüne kadar CHP'nin merkezdeki haline bakılarak ulaşılan sonuçlardan farklı bir manzara ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, parti teşkilatı, sanıldığı gibi merkezde alınan kararları, elitlerin hedef ve ideallerini gerçekleştirebilecek bir kapasiteye ve donanıma sahip değildir. Tek-partinin taşradaki mevcudiyetiyle ilgili olarak göze çarpan en çarpıcı gerçekliklerden biri, parti teşkilatının etkisizliği, disiplinsiz, düzensiz ve aksak işleyişi, teknik, mali ve altyapısal imkânsızlıklarıdır. Herhangi bir legal rakibi olmayan CHP'nin siyasetinin yaygın olarak devletçi, müdahaleci ve aşırı bürokratik-otoriter olarak nitelenmesine karşın, partinin ve devletin taşradaki görünümü üzerinden yapılacak bir değerlendirme bu nitelemeleri tartışmaya açacak veriler sunmaktadır.

Tek-partili dönemde CHP'nin örgüt yapısı ve işleyişi, genelde Ankara'daki veya İstanbul ve İzmir gibi birkaç büyük merkezdeki parti örgütünün işleyişi, uzmanlaşmış, rasyonel ve modern tarzdaki hiyerarşik ve bürokratik yapılanması, Halkevleri'nin yaygın basın, yayın, kültür, sanat ve propaganda faaliyetleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu haliyle hegemonik, güçlü, etkili, parti disiplininin hâkim olduğu soğuk bir bürokratik yapılanmaya sahip CHP imajı, taşranın gerçeklikleri pek gözününde bulundurulmadan bütün Türkiye'ye teşmil edilmiştir. Halbuki taşradaki parti örgütlerine ve bunların işleyişlerine bakıldığında bambaşka bir CHP fotoğrafı ortaya çıkmaktadır ki, bu fotoğraf, CHP'nin imajını değil, ülkenin büyük kısmındaki gerçek halini sunmaktadır.

Bu gerçekliğin belki en göze çarpan taraflarından biri, taşradaki parti örgütünün zayıflığı, etkisizliği, kötü işleyişi, çalışmalarındaki aksaklıklar ve maddi olanaklar ve insangücü bakımından yaşanan imkânsızlıklardı. Tek-parti, kuşkusuz, tekti. Özellikle büyük kent merkezlerinde önemli bir otoritesi vardı; ama ülkenin büyük bölümünü temsil eden taşrada, sanıldığının aksine ne güçlü ve topluma nüfuz edebilmiş durumdaydı, ne de diğer otoriter parti-devletlerindeki gibi rasyonel, bürokratik ve uzmanlaşmış bir işbölümüne göre işleyen bir etkili yapıya sahipti. Birkaç büyük merkezi dışarıda bırakırsak, ne parti devletlerindeki partiler gibi her zaman aktif, hazır ve nazırdı, ne de disiplinli ve misyon bilinciyle hareket eden bir yapıdaydı. Dahası, en basit, en temel ve en öncelikli işlerini, görevlerini ve faaliyetlerini bile yerine getirememekteydi. Bazı yerlerde parti binası bile yoktu; parti toplantıları seneden seneye veya altı aydan altı aya otel odalarında, kahvehanelerde ya da cami köşelerinde yapılıyordu. Bazı yerlerde partililer en basit üye yazma, aidat toplama, kayıt defteri tutma ve halkevi toplantıları gibi işleri bile yerine getirmiyorlardı.

CHP'nin taşradaki halini en iyi yansıtan kaynaklar, yine teftiş ve seçim bölgesi raporlarıdır. Bunlardan, Kahramanmaraş parti müfettişi Mithat Aydın'ın 12

Haziran 1940 tarihli raporuna göre, il merkezindeki parti örgütü "gerektiği gibi çalışmıyor"du. "Parti prensiplerini halka yaymak konusunda herhangi bir çalışma hemen hemen yok"tu. Partide hiçbir konferans verilmemiş, hiçbir sosyal veya kültürel içerikli toplantı yapılmamıştı. Partililerin ailelerinin katıldığı "içtimalar" bile yapılmıyordu. "Halk fazlasıyla mutaassıp" kalmıştı. Partinin program ve icraatı hakkında ne Maraş il merkezinde, ne de Elbistan, Göksün ve Andırın gibi önemli ilçelerde küçük bir faaliyet vardı.[73]

Kemalist elitin gerek Kürt meselesi, gerek Ermeni meselesi, gerekse bölge insanının muhafazakârlığı gibi nedenlerle dikkat kesildiği Erzurum'da, özellikle de vilayetin Oltu, Tortum ve Tercan gibi ilçelerinde parti teşkilatı oldukça zayıftı. Tortum'daki parti binası kötü bir medrese odasıydı. Buraya gönderilen evraklar yığın halinde ve üzerleri örtülü olarak duruyordu. Uzun zamandır partiyle ilgili hiçbir bürokratik işlem yapılmamıştı. Partinin bu ilçelerde hiçbir aktivitesi yoktu. İl genelinde partililerin il nüfusuna oranı yüzde üçe bile ulaşmıyordu.[74]

Devletin daha etkili olduğu, görece müreffeh ve modern olan Batı'daki il ve ilçelerin çoğunda parti çalışmaları nispeten daha iyiydi. Bununla beraber azımsanmayacak sayıda il ve ilçede parti örgütleri ve parti çalışmaları büyük noksanlar ve sorunlarla malûldü. Başkentten başlarsak, Ankara'nın kendi taşrasında bile parti örgütünün işleyişinde çeşitli aksaklıklar görülüyordu. Örneğin, 1935 itibariyle, Bala, Çubuk ve Kalecik ilçelerindeki parti örgütleri üyelerden bugüne kadar doğru dürüst aidat ve iane toplayamamıştı.[75]

Başkentin dışındaki bölgelerde ise manzara biraz daha kötüydü. Örneğin, Çanakkale milletvekilleri, raporlarında, ildeki parti teşkilatının etkisizliğini uzun uzun anlatıyorlardı. Parti ile halk arasında hiçbir ilişki ve bağ kurulamamıştı. Partiyi, inkılapları ve hükümetin icraatlarını halka tanıtmak için gerekli olan konferanslar ve toplantılar yapılmıyordu. Defterlere bakıldığında kayıtlar düzgündü, her hafta toplantılar düzenli yapılmış gibi görünüyordu. Ama milletvekillerine göre "bu kopyacı bir çocuğun yaptığından başka bir iş değildi." Aynı zamanda, Çanakkale'deki vatandaşlar partinin kendi sorunlarına ilgisizliğinden şikâyetçiydiler. Biga köylerindeki köylüler partinin kendileriyle ilgilenmediğinden şikâyet ediyordu. Eceabat'ta ise, parti binası iskân memurluğu olmuş, konferanslar için düşünülen salon ise kereste deposuna dönüşmüştü. Milletvekillerinin ifadelerine göre, "çok dil konuşan ve başlıbaşına bir Dersim olan Biga'da" acilen bir Türkleştirme politikasına şiddetle ihtiyaç varken, parti Türkçe'yi hâkim kılmaya gayret ederken, partililerin evlerinde Kürtçe ve Arapça konuşuluyordu. Milletvekillerinin ifadeleriyle parti o kadar etkisizdi ki, "devlet otoritesi-

73 Trabzon Mebusu ve Maraş Parti Müfettişi Mithat Aydın'ın Teftiş Raporu, 12.06.1940, BCA CHPK [490.01/728.493.1].

74 Cumhuriyet Halk Partisi Milletvekillerinin 1935 Yılı Seçim Bölgelerini İnceleme Raporlarından Özetler, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

75 BCA CHPK [490.01/725.481.1].

ni, milliyet ruhunu, parti sevgi ve mevhumunu kağıttan halkın ruhuna iletmek çarelerini bulmak mecburiyeti şedit ve tez bir ihtiyaç"idi.[76]

Batı Anadolu'nun önemli ticari merkezlerinden olan Aydın'ın taşrasında ise partinin durumu CHP'li müfettişlerin tabiriyle "*azap verici*"ydi. Nazilli parti örgütüyle ilgili raporlara göre, "parti binasına değil partili olmayan birisinin, partililerin bile irkilmeden girmesi mümkün değildir." Parti binası çok kirli, dağınık, perişan bir vaziyetteydi. Parti müfettişi Bekir Kaleli, birkaç kırık iskemleden başka bir şey olmadığını belirttiği parti ofisinde geçirdiği ânın kendisine "ifadesi zor olan bir azap yaşattığını" belirtiyordu.[77] İzmir merkezinde ve ilçelerindeki parti etkinlikleri iyi olmasına rağmen, Ödemiş'in Doğu'daki birçok il merkezinden daha gelişmiş görünen nahiyelerinde parti namına hiçbir örgütlenme ve çalışma yapılmadığı belirtiliyordu.[78]

1935 itibariyle, Antalya'daki ilçelerin parti teşkilatlarının bir kısmının başkanı yoktu. Parti il başkanının ise halk nezdindeki saygınlığını yitirdiği bildiriliyordu.[79] Isparta'da ise Karaağaç ilçesinde parti merkezi bir kahvenin üstündeydi. Parti müfettişinin ilçeyi ziyaret ettiği güne kadar kapısı açılmamıştı bile. Tozlu topraklı ve içinde işe yarar bir şey olmayan bir yerdi. Önemli evraklar torba içinde ve başka bir yerde saklanıyordu. Alınan kararların kaydedildiği bir defter olsa da, doğru dürüst kayıt tutulmamıştı; çünkü deftere göre sekiz yıldır tek bir karar alınmamış, herhangi bir toplantı yapılmamıştı. Uluborlu'da ise ilçe yönetim kurulu üyeleri aranan vasıflarda değildi. Parti defteri Arap harfleriyle tutulmuştu. Aidatların ise 1935 yılı içinde hiç toplanmadıkları anlaşılıyordu.[80] Burdur'da da parti çalışmaları ve işleri yüzüstü bırakılmıştı. Parti başkanı aynı zamanda banka müdürlüğü yaptığı için partiye zaman ayıramıyordu. Toplantı ve üye kayıtları düzensizdi. Burdur'un Bucak ilçesinde ise, parti başkanı ilçeye çok seyrek geliyordu. Partinin toplantı yeri ise başkanın küçücük odasıydı. Toplantı kayıtları falan yoktu. Aynı şekilde, Tefenni'de parti toplantıları yapılmıyor; parti başkanı aynı zamanda daimi encümen olduğu için genelde ilde oturuyor, ilçede pek bulunmuyordu.[81]

Orta Anadolu'da önemli bir merkez olan Konya üzerine Adnan Menderes'in kaleme aldığı rapor partinin Konya'nın merkezinde ve taşrasındaki reel haline ilişkin aydınlatıcı bilgiler sunar. Buna göre, Beyşehir'de parti yılın büyük bölümünde kapalı kalıyordu. Partinin bürokratik işlerini takip etmek için ne ücretli bir memur, ne de sekreter istihdam ediliyordu. Evraklar ise, müfettişin tabiriyle, "tomar halinde, içinden çıkılamaz vaziyette"ydi. Ereğli'deki durum da çok fark-

76 BCA CHPK [490.01/633.88.1]

77 BCA CHPK [490.01/620.36.1].

78 İzmir İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu. 14.07.1936, BCA CHPK [490.01 664.224.19].

79 BCA CHPK [490.01/ 725.481.1].

80 BCA CHPK [490.01/725.484.1].

81 BCA CHPK [490.01/725.484.1].

lı değildi. İlçe yönetim kurulu üyeleri üzerlerine düşen parti vazifelerini yerine getirmiyorlardı. Partinin bürokratik işleri için herhangi bir toplantı veya çalışma yapılmıyordu. Partinin daimi çalışan bir ofisi veya memuru yoktu. Parti evraklarının, çalışmalarının, muhasebesinin kaydının olduğu ne bir dosya ne bir hesap cetveli vardı. Kongreler baştan savma yapılmıştı. Parti programını halka benimsetmek için hiçbir propaganda yapılmıyordu. İlçe nüfusu 32.000 olmasına karşın parti üyesi sadece 1037'de kalmıştı. Hadim ilçesine gelince, buradaki sorunlardan ilki, ki diğer ilçeler için de bu kısmen geçerliydi, parti başkanı ve yöneticilerinin din adamları, medrese çıkışlı, hatta ümmi insanlardan oluşmasıydı. Dolayısıyla "parti ödevlerinden hemen hemen hiçbiri yapılmamış"tı. Yardım parası toplanmıyor, yönetimdekiler dahi aidatlarını vermiyordu. Peçe ve çarşafların kaldırılmasında bile sorun yaşanmıştı. Müfettiş bu konuda şunları yazıyordu: "Peçe ve çarşafların kaldırılmasına karar verdirmekte zorluğa uğradığını ilçebay söylüyor. İlçe yön kurulundaki softa kafalıların bu karara zahiren taraftar görünmekle beraber içten gelme bir istekle halkı uyandıracaklarını, ve devrim yolunda yürütmeğe çalışacaklarını kabul etmek çok zor olur..." Karaman'da da vaziyet aşağı yukarı aynıydı. Parti etkinliklerine, hatta basit bürokratik ofis işlerine dair bir iz bile görülmüyordu.[82]

Konya merkez ilçesi parti örgütüne ise neredeyse hiçkimse uğramıyordu. Parti etkinlikleri oldukça düşük seviyedeydi. Kongrelere karşı kayıtsızlık ve ilgisizlik partinin etkili bir şekilde çalışmadığının bir belgesiydi. Partililerden çok azı kongrelere katılıyordu. Partiye hâkim olanlar genelde ticaretle, çiftçilikle ve bankacılıkla ilgilendikleri için parti onların elindeydi ve partiye fazla zaman ayıramıyorlardı. Parti halka inemiyordu. Müfettişe göre Konya'da parti nüfuzunu çıkar işlerine dayanak olarak gören halk ve birçok partili olan biteni sızlanarak seyretmekle yetiniyordu. Konya'da partide rol alabilecek birçok avukat, doktor gibi eğitimli insan partinin uzağında tutuluyordu. Ayrıca, parti içinde teftiş gibi bir mekanizma işlemiyordu. O nedenle disiplinsizlik çok yaygın bir sorundu. Vilayetin her tarafından canlı bir parti varlığı yaratabilmek için bir an önce parti içi disiplin sağlanmalıydı.[83]

Bu arada etkili ve aktif görülen parti teşkilatlarının da önemli sorunları vardı. Örneğin, Eskişehir'deki parti teşkilatı aktif ve etkili görünmesine karşın, parti işlerini finanse edebilmek için üyelerden yeterli miktarda aidat ve yardım parası toplanamadığı belirtiliyordu. Toplanması gereken aidatın ancak yüzde 20'si toplanabiliyordu.[84] Yine birçok bakımdan aktif görünen, Bursa ve Giresun örgütleri de, özellikle taşra örgütleri düzeyinde aidat ve çeşitli yardım paraları toplamakta büyük sıkıntı çekiyorlardı.

İstanbul milletvekili Ziya Karamürsel ise İstanbul'un taşrasına dikkat çekiyor-

82 BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

83 BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

84 BCA CHPK [490.01/651.165.1].

du. İstanbul'un çevresindeki birçok ilçe ve nahiyede partinin yönetiminde olanların büyük kısmı partiye üye olduktan ve seçildikten sonra kendilerini vazifelerini yapmış sayıyorlardı. Partiye uğramaya lüzum bile duymuyorlardı. Hatta parti binasının ya da ofisinin olduğu semte uğramayanlar vardı. Dahası ehemmiyetsiz miktardaki aidatlarını vermekten de imtina ediyorlardı.[85]

Ülkenin uzak bir köşesinde, Çoruh'ta ve özellikle Pazar ilçesinde partinin durumu, raportörlerin ifadesiyle "içler acısı"ydı. Buna göre, parti ofisi daha önceleri bir otelin iki odasında bulunuyordu. Otele o oda için uzun süre kira vermediklerinden dolayı o odadan çıkartılmışlardı. Kongre zamanı geldiğinde partiye bir yer ararken yönetim kurulu üyesi Münir Telatar kendi binasını partiye bir seneliğine ücretsiz vermişti. Bunun üzerine partililer Münir Teletar'ı parti meclis üyeliğine seçmişlerdi. Fakat seçimler bittikten bir süre Münir Telatar partiye verdiği ofisi bir dispansere kiralamıştı. Parti evrakı da o binanın bodrumuna kaldırılmıştı.[86]

CHP'nin en önemli propaganda aygıtı, partilileri ve halkı parti ilkeleri ve reformlar konusunda sosyalleştirme ve eğitme aracı olarak tasarlanan Halkevleri de sanıldığı kadar etkili, aktif ve topluma nüfuz edebilen kurumlar değildi. Genelde Halkevi dergileri ve yayınlarıyla, yöneticilerin beyanatları ve düşünceleri üzerinden değerlendirilen Halkevlerinin, taşradaki reel halleri göz önüne alındığında, kapasitelerinin çok sınırlı olduğu ve en basit görevlerini bile yerine getiremedikleri görülmektedir. Anadolu'nun il ve ilçelerindeki Halkevlerinin çoğu, Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük merkezlerdekiler kadar aktif değildi. Pek çoğunun faaliyet alanları ve faaliyet türleri sınırlıydı; bu faaliyetler, resmî bayramlarda düzenlenen "balo" veya "nutuk" faaliyetlerini; köycülük şubelerinin birkaç köye yaptığı kısmen turistik, kısmen sosyal yardım amaçlı, kısmen de "köye bayrak dikme" ritüelini yerine getirmek için düzenlenen kır gezilerini aşmıyordu. Çalışmaları için gerekli altyapıdan, araç ve gereçten, mali kaynaklardan yoksundular. Bu nedenle muhitlerindeki insanları kendilerine çekemiyorlar, CHP'nin ilkeleri doğrultusunda ideolojik eğitime ve mobilizasyona tâbi tutamıyorlardı. Aşağıda bu konuda verilebilecek çok sayıdaki örnekten bir bölümüne değinilecektir.

Kütahya'da merkez ve ilçelerde yeralan Halkevlerinin faaliyetleri için gerekli olan ekipman ve bütçe ellerinde yoktu. Manisa'daki Halkevleri ise hem merkezde hem ilçelerde aktif bir varlık gösteremiyordu. Parti örgütlerinin ve Halkevlerinin üyeleri arasındaki rekabet ve ikilikler nedeniyle etkileri ve verimlilikleri zayıflamıştı. Alaşehir Halkevi kilitli halde atıl duruyordu. Halk kahveleri tercih ediyor; kahvelerde Mısır radyosu dinleniyordu. Bazı gençler ise alternatif muhitlerde biraraya geliyor, kendi sosyal etkinliklerini düzenliyorlardı. Trabzon'da da Halkevi'nin kuvvetli olmadığı, başında bulunanların işlerini ba-

85 İstanbul Mebusu Ziya Karamursal'ın Seçim Bölgesi Raporu, 07.09.1943, BCA CHPK [490.01/602.218.2].

86 BCA CHPK [490.01/836.367.1].

şarıyla yürütümedikleri belirtiliyordu. Van Halkevi ise kapısına kilit vurulmuş bir haldeydi.[87]

Ülkenin doğu ve iç bölgelerindeki kentlere göre görece daha gelişmiş Aydın'daki Halkevlerini inceleyen milletvekilleri de çok farklı bir tablo ortaya koymuyordu. Halkevinin berlirli aktiviteleri olsa da, faaliyetlerinin yetersizliğini anlatırken kullanılan şu ifadeler partinin bu en önemli organının başarısına dair bir ipucu sunmaktadır: "Herkes kültüre öyle susamıştı ki; o şerbetin çeşmeleri akmıyordu; fakat damlıyordu."[88]

1943 yılı içinde seçim bölgesi İstanbul üzerine rapor hazırlayan Ziya Karamürsel'in belirttiğine göre, İstanbul'da da halkevlerinin önemli sorunları vardı. Bunlardan bir tanesi mekân sorunuydu. Onun ifadesiyle, "İstanbul'un ekseri halkevleri çok dardır ve parti binasının bir kısmına sıkışmış bir vaziyettedir. Bu vaziyet de onların inkışafına esaslı bir engel teşkil" ediyordu.[89]

Bursa ilçelerinin çoğunda Halkevi açılmamıştı.[90] İzmir merkezde Halkevinin başarılı çalışmalarına karşın, İzmir'in taşrasında, durum hiç de öyle değildi. Örneğin Urla'da Halkevinin kapısı altı aydır hiç açılmamıştı.[91] Konya'daki Halkevinin durumuysa, müfettişin ifadesiyle, partinin halka nüfuz edemediğinin bir kanıtıydı. Parti müfettişi Konya Halkeviyle ilgili değerlendirmesini şu sözlerle ortaya koyuyordu: "Halkevinin durumu ve çalışması ümit ve kıvanç verecek derecede olmak şöyle dursun, teşkilatımızın halkla lüzumu kadar kaynaşamadığının belgelerinden biri olarak gösterilebilir. Konya'da bir ay kaldım, bu müddet içinde Halkevinin varlığına ve çalışmasına delalet edecek bir hareket görmedim. Hatta Halkevinin üç aydır başkanı veya başkanlığını vekaleten yapacak bir baş dahi yoktu."[92]

Halkevleriyle ilgilenen 5. Büroya sunulan 1935 yılına ait rapor özetlerine bakıldığında, Halkevlerine ilişkin genel bir manzaraya ulaşmak mümkündür. Buna göre, Erzurum'da Halkevine ilgi ve ihtimam gösterilmiyordu. Müfettişe göre "Erzurum gibi Kürtlük meselesinin her zaman ileri sürüldüğü bir yerde buna önem verilmeliydi." Mardin'de Halkevi üyeleri eve devamdan kaçıyorlar, ev atıl bir şekilde bekliyordu. Trabzon ve Yozgat halkevlerinin çalışmaları ve imkânları iyi durumda değildi. Afyon Halkevinin etkinlikleri canlı olsa da, köylülerle ilgilenmiyordu. Kütahya sınırları içindeki halkevlerinin bütçeleri yetersizdi ve en basit etkinlikler için bile gerekli araç ve gereçten mahrumdu. Aydın'daki halkevleri ise iyi görünmelerine rağmen rağmen hızlı çalışmıyorlardı. [93]

87 BCA CHPK [490.01/725.484.1].

88 BCA CHPK [490.01/620.36.1].

89 BCA CHPK [490.01/602.218.2].

90 BCA CHPK [490.01/631.79.1]. Ayrıca bkz. BCA CHPK [490.01/631.79.2].

91 BCA CHPK [490.01 664.224.1].

92 BCA CHPK [490.01 / 677.289.1].

93 BCA CHPK [490.01/ 725.481.1]. Özellikle bkz. 5. Büroya sunulan özetler.

Halkevleri aynı zamanda taşradaki parti içi ve çeşitli çıkar grupları arasındaki rekabetten olumsuz etkileniyordu. Manisa'da Halkevleri üzerine ayrıntılı bilgi veren parti müfettişlerinin gözlemleri aslında Türkiye genelinde Halkevleri'nde neler yaşandığına ilişkin bir ipucu sunar. Manisa Halkevi Manisa merkezindeki bütün eğitimli gençleri çatısı altına alamamıştı. Halkevinde faaliyet gösteren partili gençler arasında anlaşmazlık çıkması üzerine, bir kısmı Halkevi'nden ayrılarak başka bir isim altında alternatif gayriresmî bir cemiyet kurmuşlardı. Alaşehir Halkevi'nde de benzer bir durum vardı.[94] Kula'da ise Halkevi'ne kayıtlı olan on kadar genç Halkevi'nden ayrılarak Musiki ve Temaşa Birliği adında alternatif bir cemiyet kurmuşlardı. Manisa mebuslarına göre bu aslında "iç yüzü siyasi bir cemiyet"ti. Bu gençler siyasi nedenlerle ayrılmışlar ve siyasi bir cemiyet kurmuşlardı. Bu siyasi gayelerini ise müzik faaliyeti altında gizlemekteydiler.[95] İstanbul'da Şişli civarındaki gençler ise kendi özel muhitleri ve toplantıları olduğu için Halkevi'ne pek uğramıyorlardı.[96] Yine yukarıda ayrıntılı iki örnek üzerinden anlatıldığı gibi, Halkevleri gençleri çatısı altında toplamak için spor klüplerini destekliyor ya da bunların kurulmasına ön ayak oluyordu. Fakat burada da tam bir denetim sağlanamıyordu. Taşradaki siyasi mücadelelerin bir başka tezahürü mevcut yöneticilerin hâkim olduğu spor klüplerine karşı muhaliflerin farklı spor klüpleri altında örgütlenmeleri ya da Halkevinin örgütlediği veya desteklediği klüpleri ele geçirmek oldu. Örneğin, Konya'da mevcut partiyle kavgalı olan memurlar ve eski belediye başkanı halkın diğer hoşnutsuz kesimleriyle birlikte alternatif bir spor klübü kurmuşlardı. Asıl maksatları ise, raportörün ifadesiyle, "gençleri ve gayrımemnunları spor klübü adı ve paravanası arkasında bir çatı altında toplamak"tı.[97] Yine Ünye'de benzer gelişmeler yaşanmıştı.[98]

Sonuç yerine

İki savaş arası döneme denk gelen tek-parti rejiminin, büyük merkezlerdeki kontrollü ve durağan siyasi atmosferine rağmen, taşrada oldukça hareketli, zaman zaman kontrolden çıkan bir siyasi rekabet ve mücadele vardı. CHP'nin taşra örgütleri bu mücadelenin en temel alanlarından biri oldu. Zira CHP'nin taşradaki örgütleri çoğunlukla yerel toplumsal örüntüler içine gömülüydüler. Diğer bir deyişle, CHP, en azından taşradaki haliyle toplumsal yapıdan izole bürokratların partisi değildi. Partinin taşra örgütlerinin yönetimini büyük oranda, yerel nüfuzlu ve varlıklı aileler, toprak sahipleri, büyük çiftçiler, tüccarlar

94 BCA CHPK [490.01/ 725.481.1].
95 BCA CHPK [490.01/684.317.1].
96 BCA CHPK [490.01/ 725.481.1].
97 BCA CHPK [490.01/ 677.289.1].
98 BCA CHPK [490.01/696.365.1].

ve bir ölçüde varlıklı serbest meslek sahipleri oluşturuyordu. Toplumsal alanda bu kesimler arasındaki güç ve çıkar mücadelesi yerel düzeydeki partinin çeşitli katmanlarındaki seçimlere de yansıyordu. Sanılanın aksine gerek milletvekili seçimleri, gerekse yerel düzeydeki seçimler pek çok zaman bir hayli hararetli tartışmalara, çekişme ve hatta kavgalara tanık oluyor; parti zaman zaman güçlü aileler ve çıkar grupları arasında el değiştiriyordu. Partiyi yöneten aile ya da çıkar grupları karşısında muhalif gruplar yer alabiliyordu. Alttan alta veya bazen açıktan açığa yapılan eleştiriler, yerel halk arasında bile ayrışmaya ve kavgalara gidecek kadar dallanıp budaklanabiliyordu. Bu durum, kimi zaman az da olsa bir tür *check-and-balance* durumu yaratarak, mevcut parti yöneticilerini ve yerel egemenleri halkla iyi geçinmeye zorlayabiliyordu.

Tek-parti yönetimine taşradan bakıldığında, taşra toplumunun partiye nüfuz ettiği gerçeği kadar göze çarpan bir başka gerçek de, taşra parti yöneticilerinin mutlaka devlet bürokrasisiyle bütünleşmiş ve uyumlu ilişki içinde olmadıklarıdır. Ankara'da ve büyük merkezlerde önemli ölçüde varolan devlet aygıtıyla parti örgütü arasındaki uyum ve işbirliğinin Anadolu'nun büyük bölümüne teşmil edilmesi güçtür. Taşradaki parti gerçekliği, Ankara'daki bürokratik, toplumdan mesafeli, otonom ve jakoben parti imajıyla tanımlanamayacak denli karmaşıktı. Tersine devlet idarecileri ile partililer arasındaki işbirlikleri kadar, sık sık yaşanan çatışmalar da taşradaki yerel siyasetin belli başlı özelliklerinden biriydi.

Aynı zamanda, partinin taşradaki varlığı, "jakoben" ve total bir "toplumsal mühendislik" projesini hayata geçirebilecek bir görünüm arzetmiyordu. Belki de CHP'ye taşradan bakan bir gözlemcinin dikkatini ilk çekecek olgu, parti örgütlerinin pek çok il ve ilçede yeterli altyapıya, binaya, ofise, kırtasiye malzemesine ve mali kaynaklara sahip olmadığıdır. Aslında "kırtasiyecilik"le itham edilen parti ve devletin en basit kırtasiye malzemesi konusunda yaşadığı sıkıntı ironiktir. Belki de, kapasite yetersizliği nedeniyle işleri uzatan ve sürüncemede bırakan kırtasiyeciliğin en büyük müsebbibidir kırtasiyesizlik; bilemiyoruz... Fakat gerçek şu ki, CHP'nin ve devletin en temel ideolojik aygıtları olan halkevleri bile, faaliyetlerini gerçekleştirebilmek konusunda büyük sıkıntılarla karşılaştı. Donanımsal noksanlar, mali güçlükler, aidatların ve ianelerin toplanamaması, üyelerinin devamsızlığı, hatta üyeler arasındaki bölünmelerle bir kısım üyenin alternatif gayrıresmî topluluklar kurarak halkevlerine sırt çevirmeleri, pek çok halkevinin faaliyetlerini önemli ölçüde kısıtladı.

Özetle, taşradan CHP örgütünün toplumsal kompozisyonuna, iç ilişkilerine, donanımına, alt-yapısal gücüne ve imkânlarına bakıldığında, Jakoben, bürokratik, toplumdan yalıtık ve güçlü parti ve güçlü devlet nitelemelerinin gerçeklere pek tekabül etmediği görülüyor. Dahası, partinin toplumsal alanın nüfuzuna açık olmasının, güçsüzlüğünün, taşradaki parti içinde ve mülki idare ve parti idaresi arasındaki çatışmaların, devletle partinin işleri birlikte yürütmesini daha rasyonel, etkili ve ekonomik hale getirdiği düşünülebilir. Kanımca, parti-devlet

bütünleşmesini Cumhuriyet rejimine özgü olduğu iddia edilen devletçilik, jakobenlik, bürokratik zihniyet gibi ideolojik açıklamalardan veya Osmanlı-Türk devlet geleneğinden daha çok partinin taşradaki realitesinde ve lokal sosyal dinamiklerde aramak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Ali Kemali (1932) *Erzincan: Tarihî, Coğrafî, İçtimaî, Etnoğrafî, İdarî, İhsav Tetkikat Tecrübesi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

Bardakçı, Cemal (1945) *Toprak Davasından Siyasi Partilere*, İstanbul: Işıl Matbaası.

Barbir, Karl K. (1980) *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press.

Boran, Behice S. (1942) "Köyde Sosyal Tabakalanma", *Yurt ve Dünya*, 17, 123-128.

Bulut, Faik (2005) *Dersim Raporları*, İstanbul: Evrensel Basın Yayım.

Çaha, Ömer (2000) *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, İstanbul: Gendaş Yayınları.

Darnton, Robert (2000) "An Early Information Society: News and Media in Eighteenth-Century Paris," *American Historical Review*, 105 (1), 1-35.

Eliçin, Emin Türk (1970) *Kemalist Devrim İdeolojisi*, İstanbul: Ant Yayınları.

Farge, Arlette - Revel, Jacques (1991) *The Vanishing Children of Paris: Rumor and Politics before the French Revolution*, Massachusetts: Harvard University Press.

Frey, Frederick W. (1965) *The Turkish Political Elite*, Cambridge: M.I.T. Press.

Hathaway, Jane (1997) *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge University Press.

Karslı, M. Ferit (1935) *Köy Öğretmeninin Anıları*, Ankara: Köy Hocası Basımevi.

Kadıoğlu, Ayşe (1999) *Cumhuriyet İradesi, Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Keyman, E. Fuat (1999) *Türkiye ve Radikal Demokrasi: Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Yönetim*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Khoury, Dina Rizk (1997) *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kıray, Mübeccel B. (1999a) "Değerler, Toplumsal Tabakalaşma ve Gelişme", *Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 99-116.

— (1999b) "Değişen Patronaj Kalıpları: Yapısal Değişme Üzerine Bir Çalışma", *Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 272-302.

Koçak, Cemil (1996) *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 1938-1945*, İstanbul: İletişim Yayınları.

— (2003) "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih*, 118, 74-79.

— (2006) *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Köker, Levent (1990) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

"Köyde Ağalık Meselesi" (1942) *Yurt ve Dünya*, 17, 164.

Kumar, Arun (2000) "Beyond Muffled Murmurs of Dissent? Kisan Rumour in Colonial Bihar", *The Journal of Peasant Studies*, 28 (1), 95-125.

Mann, Michael (1988) *States, War and Capitalism*, Oxford: Blackwell.

— (1996) *Sources of Social Power, The Rise of Classes and Nation-States (1760-1914)*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press.

Marcus, Abraham (1989) *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press.

Migdal, Joel S. (2001) *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*, Cambridge: Cambridge University Press.

Nar, Ali (1998) *Anadolu Günlüğü*, İstanbul: Beyan Yayınları.

Öz, Esat (1992) *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım 1923-1945*, Ankara: Gündoğan Yayınları.

Parla, Taha (1991) *Türkiye'de Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Scott, Richard (1968) *The Village Headman in Turkey: A Case Study*, Ankara: Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East.

Shibutani, Tamotsu (1966) *Improvised News: a Sociological Study of Rumor*, New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc.

Szyliowicz, Joseph S. (1966) *The Political Change in Rural Turkey, Erdemli*, Paris: Mounton & Co.

Tökin, İsmail Hüsrev (1932) *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyatçılık Türk Anonim Şirketi.

Unbehaun, Horts (2005) *Türkiye Kırsalında Kliyentalizm ve Siyasal Katılım: Datça Örneği (1923-1992)*, Ankara: Ütopya Yayınları.

Yasa, İbrahim (1955) *Hasanoğlan Köyü'nün İçtimai Yapısı*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.

Yavuz, Fehmi (1982) *Anılarım*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

Yurtsever, Cezmi (1999) *Kadirli Tarihi*, Osmaniye: Kadirli Hizmet Birliği Kültür Yayınları.

Gazeteler

Son Posta

Köroğlu

Arşiv Belgeleri

Kataloglar

BCA CHPK (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu)

BCA MGMK (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu)

Dosyalar

Antalya, İçel ve Konya Bölgesi Parti Müfettişi Adnan Ertekin'in (Menderes) Antalya Vilayeti Teftiş Raporu, 03.12.1936, BCA CHPK [490.1/618.27.1].

Antalya Bölgesi Teftiş raporunun Genel Sekreterlik Tarafından 1. Büro'ya Gönderildiği.BCA CHPK [490.1/618.28.1].

Aydın Bölgesi Çalışma ve Teftiş Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu. Gaziantep Mebusu ve Aydın Bölgesi Müfettişi Bekir Kaleli'nin Teftiş Raporu, 20.11.1935, BCA CHPK [490.1/620.36.1].

Bursa Mebuslarının Seçim Bölgesi Raporları, 11.11.1935, [490.01/631.79.1].

Bursa Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Gönderildiği, 30.12.1935, BCA CHPK [490.01/631.79.2].

Cumhuriyet Halk Partisi Milletvekillerinin 1935 Azadında Seçim Bölgelerini İnceleme Raporlarından Özetler. 16.01.1936, BCA CHPK [490.01/725.481.1].

CHP İzmir İl İdare Kurulu'ndan Genel Sekreterliğe Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 25.10.1937, BCA CHPK [490.1/475.1941.1].

CHP Genel Sekreterliği'ne Gelen Dilek ve Şikâyet Mektupları, 17.06.1938, BCA CHPK [490.1/540. 2160.2].

CHP Giresun Vilayeti İdare Heyetinin Mart 1934 İtibariyle Üç Aylık Raporu BCA CHPK [490.1/655.182.1].

Çanakkale Teftiş Raporunun İlgili Bürolara Gönderildiği, 23.01.1936, BCA CHPK [490.1/633.88.1].

Diyarbakır Karaköprü Mevkiinde Soygun ve Umumi Müfettişlik Bölgesinde Alınması Gereken Tedbirler, 15.04.1937, BCA MGMK [30.10/128.923.19].

Eskişehir Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 05.08.1936, BCA CHPK [490.01/651.165.1].

Gaziantep Mebusu Ömer Asım Aksoy'un İntihap Dairesi Raporu, 21.09.1940, BCA CHPK [490.01/612.125.3].

Giresun Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 21.08.1935, BCA CHPK [490. 1/655.182.1].

Giresun Bölgesi Teftiş Raporunun Genel Sekreterliğe Sunulduğu. 18.05.1935, BCA CHPK [490.1/655.183.1].

Isparta Valisi iken halka hakaret ettiği gerekçesiyle şikâyet edilen Ankara Milletvekili Fevzi Daldal ile ilgili olarak verilen dilekçe, 12.04.1939, BCA MGMK [030.10/9.52.15].

İstanbul Milletvekili, Giresun ve Trabzon Bölgesi Parti Müfettişi Saadettin Uraz'ın Teftiş Raporu, 11.07.1940, BCA CHPK [490.1/612.124.2].

İstanbul Mebusu Ziya Karamursal'in Seçim Bölgesi Raporu, 07.09.1943, BCA CHPK [490.1/602.218.2].

İzmir İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu.14.07.1936, BCA CHPK [490.1/ 664.224.1].

Konya İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu.25.05.1935, BCA CHPK [490.1/677.288.1].

Konya İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 16.02.1936, BCA CHPK [490.1 / 677.289.1].

Manisa İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu. Manisa Mebusları Asım Tümer, Daik Kurdoğlu, Hikmet Bayur, Hüsnü Yaman, Kani Karaosman, Kazım Nami Duru, Kenan Örer, Osman Erçin, Rudvan Nafiz Edgüder, Yaşar Özey'in Raporlarının Özetleri, 02.08.1937, BCA CHPK [490.1/684.317.1].

Muhtelif Bölgelere Ait Müfettiş ve Mebus Raporları, 23.02.1942, BCA CHPK [490.1/612.129.2].

Ordu, Giresun, Çoruh İllerini Teftiş Eden Parti Müfettişi İçel Saylavı Hamdi Ongun'un Raporundan I. Büroya Sunulanlar, 28.11.1935, BCA CHPK [490.1/836.367.1].

Ordu İlinin Teftiş ve Çalışma Raporlarının Genel Sekreterliğe Sunulduğu, 19.02.1935, BCA CHPK [490.1/696.365.1].

Trabzon Mebusu ve Maraş Parti Müfettişi Mithat Aydın'ın Teftiş Raporu, 12.06.1940, BCA CHPK [490.1/ 728.493.1].

Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya İllerini Teftiş Eden Trabzon Saylavı Raif Karadeniz'in Raporundan I. Büroya sunulanlar, 11.01.1936 BCA CHPK [490.1/719.456.1].

Türkiye'de ulus-devlet, gözetim ve nüfus bilgisi*

*Ferhunde Özbay***

Dicle'nin değerli anısına

Özet: Bu yazı nüfus bilgisinin üretim ve kullanım hikâyelerinin sosyal bilimlerde ihmal edilen önemli bir alan olduğunu ileri sürmektedir. Ulus-devlet nüfus bilgisini üretir. Bunları, refah hizmetlerinin planlanması ve toplumsal düzenin sürdürülmesi için yurttaşların denetimi ve gözetimi amacıyla kullanır. Burada, Türkiye'de nüfus bilgisinin Osmanlı döneminden bu yana gelişim hikâyesi ve bu hikâyede gözetim açısından önemli gördüğüm kırılma noktaları özetlenmektedir. Günümüzde oldukça başarılı bir biçimde uygulamaya geçen adrese dayalı nüfus kayıt ve kamusal bilgi paylaşım sistemleri tek tek yurttaşlar hakkında çok zengin bilgilere ulaşım olanağı vermektedir. Bu zengin nüfus bilgisi, aynı zamanda ulusal ve ulusaşırı güçlerin ulus-devlet aracılığı ile bireyler ve gruplar üzerinde kurdukları egemenliklerini artıracaktır.

Anahtar sözcükler: Nüfus, gözetim, ulus-devlet, nüfus kayıt sistemi, sayımlar, kayıt-dışı nüfus

Giriş

Nasıl antropoloji sömürge toplumlarının gereksinimlerinden doğmuş bir disiplinse, demografi de ulus-devlet ideolojisine hizmet eden bir disiplin olarak gelişti. Sonraları antropoloji pek sevimli olmayan geçmişini aşarak sosyal bilimlerin önemli bir parçası haline geldi. Demografi hâlâ bir sosyal bilim mi, yoksa sosyal politika aracı mı olduğu tartışmalı konumunu koruyor. Dennis Hudgson, ünlü makalesinde bu soruyu sorarken demografinin devlete bağımlı bir disiplin olmasını eleştirmekteydi (1983). Makalenin tonu oldukça umutsuz gibi gözükse de Hodgson tam da bu çalışmasıyla demografinin bir sosyal bilim olduğunu

(*) Bu yazı ilk olarak 25-26 Ekim 2008'de Nüfus Bilim Derneği'nin düzenlediği *Nüfus Bilim Günleri*'nde sunuldu. Yazının taslaklarını okuyup bana değerli eleştiri ve önerilerde bulunan Tanıl Bora, Alanur Cavlin, Dicle Koğacıoğlu ve Jak Kamhi'ye teşekkür ederim.

(**) Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, emekli, yarı zamanlı.

gösterdi. Bu yolda mesafe alabilmek için belki daha çok ve farklı koşullarda nüfus bilgisinin ne amaçla, nasıl üretildiği ve nasıl kullanıldığı üzerinde tartışmak gerekli. Bu yazının en genelde amacı da böyle bir tartışma ortamı yaratmak.[1]

Foucault, "Yönetişimsellik" (Governmentality) başlıklı makalesinde ulus-devlet için nüfus bilgisinin hayati önemi olduğunu vurgulayarak bu alandaki çalışmalara ışık tuttu. Foucault'ya göre devletin modernleşmesi, aileyi model alan ekonomiden vazgeçerek nüfusu keşfetmesi ile başladı. Aile bundan sonra nüfus modelinin bir aracı haline dönüştü. Nüfusla ilgili veriler ailelerden toplandı ama nüfus, belli düzenliliklere sahip, eğilimleri aileden bağımsız olan ve hükümetlerin denetleyebileceği, yönlendirebileceği bir birim olarak değerlendirildi (1991: 100).

Devlet, hem tek tek bireyleri gözetim altında tutabileceği bir kayıt sistemi yaratır, hem de bireylerin oluşturduğu nüfus kategorilerine ilişkin istatistiki bilgiler üretir. Foucault, bu faaliyetlerin yönetim sanatının (yönetişimselliğin)[2] bir parçası olduğunu ileri sürmekle birlikte, bunun bireyler açısından olumlu ve olumsuz yönleri olabileceğine dikkati çekmekte. Ona göre, ölümleri ve doğurganlığı azaltmak için yapılan kampanyalar, evliliği özendirmek, aşılar vb. hükümet programları yaşam tarzını iyileştirdi, ama güvenlik gerekçesiyle bireyleri gözetim altında tutmak, davranışlarını denetlemek, yönlendirmek toplumda var olan hiyerarşilerin güçlenmesine, yeni hiyerarşilerin doğmasına da neden oldu (1991: 101).

Son zamanlarda bu sorunlar başka çalışmalarda da sıklıkla dile getiriliyor. Örneğin, Nancy Lindisfarne, eşitlikçi gibi görünen yurttaş haklarının uygulamada burjuva yanlısı olduğunu ve sınıfsal eşitsizlikleri perçinlediğini ileri sürdü (2002). Sirman, hiyerarşik yurttaşlık anlayışı çerçevesinde toplumsal cinsiyet unsurunu tartıştı (2005, 2006). Dünyanın pekçok yerinde bireylerin ulus-devlet üyeliğine kabulü ya da reddi açıkça etnik ve ırksal kökenle ilgili. Zorunlu yer değiştirmeler, savaş ve asimilasyonla ulaşılmaya çalışılan etnik temizlik, ulus-devletin çok iyi bilinen yöntemlerinden (Wimmer ve Glick-Schiller, 2002). Osmanlı ve Cumhuriyet hükümetlerinin nüfus bilgisi üzerinden yürüttükleri Türkleştirme siyaseti, "demografi mühendisliği" adı altında eleştirilmekte (Şeker, 2007; Öktem, 2008; Ünver, 2008). Özetle, insanları herhangi bir ulus-devlet sisteminde kayıt altına almanın, fırsat ve sorumluluklarını hukuk kuralları çerçevesinde tanımlamanın, var olan sınıfsal, cinsel ve etnik hiyerarşileri sürdürmek anlamına geldiği söylemi giderek yaygınlık kazanmakta. Ulus-devletin,

1 Türkiye'deki sosyal bilimlerde gözlediğim diğer uçtaki bir sorun da nüfus bilgisini bütünüyle yok sayarak yapılan analizlerdir. Bu çalışmada konuyu dağıtmamak için bu yöndeki değerlendirmelerime yer vermiyorum.

2 Türkçe karşılığı tam da içime sinmediği için bu terimi başka adlarla anan yazarlara başvurdum. Gordon, Foucault'nun "governmentality" kavramını "the art of government" (yönetim sanatı) ya da "governmental rationality" (yönetim rasyonelliği) ile aynı anlamda kullandığını söyler (Gordon, 1991).

gücünü, ileri kapitalizmde gelişen gözetim tekniklerinden yararlanarak sağladığı yine hemen herkesin birleştiği noktalardan biri.

Günümüzde önemli bir çalışma alanına dönüşen gözetim (surveillance) tabii ki ulus-devlet öncesi de vardı. Buradaki fark, gözetimin merkezîleşmesi, tüm ulusu kapsayacak boyutlara ulaşması ve devletin tasarrufu altına girmesidir. Gary Marx, bireylerin güvenliği için gözetimin arttığını ve devletin vatandaşların can ve mal güvenliğini korumaya devam edebilmesi için gözetim teknolojisinin geliştirilmesi ve uygulanmasının olumlu olduğunu ileri sürmekte (2005). Bütün dünyada gözlenen devlet gözetiminin giderek artması, çoğunlukla terör ve güvenlik gerekçelerine dayandırılmakta. Bunda haklılık payı olmakla birlikte, özellikle, 11 Eylül 2001'de ABD'de ikiz kulelere yapılan saldırıdan sonra güvenliğin, hemen her yerde gözetimin gerekçesinden çok bahanesi haline geldiğini söylemek mümkün. Kaldı ki, Diken ve Taşkale'nin *Toplum ve Bilim*'de çıkan son yazılarında işaret ettikleri gibi, 11 Eylül sonrasında ulus-devletlerin terörü önleme uğruna çıkardıkları sürekli savaşlar, sivil halklar açısından terörün verdiği zarardan daha büyük ve tehlikeli olmaktadır (2010).

Türkiye'de ulus-devletin nüfus bilgisini üreterek etkili yönetişimi gerçekleştirmesi süreci zorlu oldu. Aşağıda, kaba hatlarıyla nüfus kayıt sistemi ve sayımların karşılaştırmalı gelişimlerini değerlendirerek bu süreci özetleyeceğim.

Üzerinde durduğum konulardan biri de bireylerin ulus aidiyetlerini belirleyen kimlik belgeleri. Kimlik belgeleri, gözetimin etkinliğinin göstergeleridir. 2010 yılından sonra kullanıma gireceği söylenen çipli kimlik belgeleri ve içerdiği kişisel bilgilerin çokluğu ile karşılaştırılınca nüfus kütüklerinin oluşturulmasından önce verilen Osmanlı nüfus tezkerelerinin bireyler üzerinde ne kadar az bir devlet gözetimi gerektirdiği açıklıkla gözükür. Yurttaş olmanın hak ve sorumlulukları ancak belgesi olan kişiler için tartışılabilir. Kimliksizler, ulus-devletin gözetiminden kaçanlardır. Bu konuya ileride yeniden değineceğim.

Osmanlı döneminde nüfus bilgisinin gelişimi

Merkezî devlet geleneği olan Osmanlı yönetimi ve sonra Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, öncelikleri çerçevesinde, nüfus bilgisine gereken önemi vermiştir. Nüfus kayıt sisteminin yüzyılı aşan bir sürede ancak belli bir iyileşme göstermiş olmasının devletin zaafı ile ilgili olduğunu düşünmüyorum.[3]

"Öncelikleri çerçevesinde" terimini açacak olursak burada iki önemli öncelik söz konusu. İlki, dış dinamiklerin ya da güçlerin Osmanlı ve daha sonra Cumhuriyet hükümetlerinden nüfus bilgisine ilişkin gözetim talepleri. Yani, gündem kimi zaman dışardan da belirlenebiliyor (Deringil, 2003; Karpat, 1978).

3 Çağatay Topal, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Müdürlüğü'nün yıllarca süren MERNIS'i kurma macerasını konu alan yazısında bürokrasinin ilgi ve bilgi zaafından söz eder (2005).

İkinci öncelik genellikle toprak bütünlüğünü korumak ya da güvenlik sorunları gibi iç dinamiklerdir.

Osmanlı devleti için üç alanda nüfus bilgisi hayati önem taşıyordu: Vergi, askerlik ve ayrılıkçı grupların (genellikle gayrimüslimlerin) bulundukları yerde çoğunluğu oluşturmadıklarına dair sayısal bilgi. Bu üçü de temelde devlet yönetimi ve güvenlik sorunu ile açıklanır. 19. yüzyıl sayımları, işte bu üç öncelik açısından değerlendirildiğinde amaca hizmet etmiştir. Osmanlı hükümetleri son sayımdaki nüfus bilgilerini tapu sicillerine de işlediler. Bu uğraşlarının ulus-devlet inşaası sırasında müttefik devletlerle yapılan toprak pazarlıklarında epeyce işe yaradığı anlaşıldı (İçduygu ve Kaygusuz, 2006; Kaplan, 2002).

1831'de ve 1844'te Osmanlı'da sadece erkekleri kapsayan iki sayım yapılmıştı (Karpat, 2003). "Birincisinde vergi toplamayı düzenleme, ikincisinde ise askere alabileceği nüfus potansiyelini ölçme amacı ağırlık kazandı" (Tekeli ve İlkin, 2004: 31). Bu iki sayım da tüm nüfusu kapsamadıkları halde amaca hizmet etmeleri açısından tarihçiler tarafından sorunlu sayılmıyor. Hatta Ubicini 1844 sayım sonuçlarını kullanarak İstanbul hakkında önemli çıkarımlar yapıyor (1998).

Daha sonra, kısmi ya da merkezî üç sayım daha yapıldı, Nüfus İşleri Dairesi kayıt sistemini geliştirdi. İlk olarak Ticaret ve İnşaat Nezaretine bağlı olarak kurulan İstatistik Umum Müdürlüğü, İmparatorluk nüfusunu gösteren tahminler yayınladı, merkez ve taşra teşkilatını kurdu. Tabii eksiklikler vardı. Örneğin, kadın nüfus hâlâ eksik sayılıyor, göçerlere kimi zaman ulaşılamıyordu. Arnavutluk, Yemen, Arabistan gibi yerlerde dinî nedenlerle sayımlar reddedilmişti (Karpat, 2003). Ama bence esas sorun, yüzyılın sonlarına doğru ve bağımsızlığa kadar geçen sürede o kadar büyük nüfus hareketleri, ölümler ve toprak kayıpları yaşandı ki Osmanlı kayıt sistemi Cumhuriyet döneminde fazla işe yaramadı.[4]

Nüfus tezkeresi (kimlik belgesi) 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren verilmeye başlanmıştı ama bu yıllarda tüm nüfusu kapsayan merkezî bir nüfus kayıt sistemi henüz kurulmamıştı. Karpat, 1866'da yapılan sayımın bir amacının da bireylere kimlik belgesi sağlamak olduğunu ileri sürer (1978: 245). Ama bu sayım İmparatorluğun tamamını kapsamaz. Daha çok Balkan nüfuslarına yöneliktir. Avrupa ülkeleri ile ilişkiler sıklaştıkça onların benimsediği kimlik kartı ve pasaport uygulaması ister istemez Osmanlı'nın da kendi tebaasının kimliklerini belgelemeleri için bir uygulama başlatmasını gerektirdi. Bu yıllarda zaten bir merkezî nüfus sisteminin kurulması üzerinde de duruluyordu. Nüfus İşleri Müdürlüğüne ya da onun taşra teşkilatına gidip kayıt olmak, tezkere almak için yeterliydi. Deringil, Libya'da halkın Osmanlı yöneticilerinden memnun kaldığı için akın akın gidip kayıt yaptırdıklarını anlatan bir anıdan söz eder. Oysa aynı

4 Yine de İstanbul'da 1907 tahrir defterleri 1930'lara kadar kullanıldı. Bir başka çalışma için kullandığım, Duben ve Behar'ın kendi çalışmalarında (1996) kullanmak üzere Osmanlıca'dan Latin harflerine çevirttikleri 1885 ve 1907 sayımlarının İstanbul örnek hanelerinde 1930'lara kadar üyeler hakkında, örneğin, vefat etti gibi, notlar var.

insanlar merkezden gönderilen sayım memurlarını reddederek Libya'da sayım yapılmasını engellediler (Deringil, 2003).

Modern nüfus kütüklerinin ve sayımların oluşturulması 1880'lerden sonraya rastlar. Karpat'a göre 1880'lerde Osmanlı piyasalarında çok sayıda yabancı tüccar türedi. Hükümet, tebaasının nüfus tezkeresi edinmelerini bu nedenle zorunlu hale getirdi. Böylece, Osmanlı tebaasından olmayanları da kontrol etmek mümkün oldu. "Bu tezkerelerin mal alım satımında, miras devrinde veya bir işe ya da resmî herhangi bir iş yürütürken yetkililere gösterilmesi gerekiyordu. Tezkeresi olmayan bir kişi, işini fiilen yürütemediği gibi ağır para cezasına da çarptırılıyordu. Askerlik hizmetinden kaçmak için kayıt yaptırmamış bir kimse yakalandığında derhal askere çağrılıyordu" (Karpat, 2003: 72).

1881-82 tarihinde merkezî kayıt sistemine temel olması amacıyla başlatılan nüfus sayımları 1889'a kadar sürdü. Sonuçta, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki Osmanlı nüfusunun büyük bir bölümü kapsanmıştı. Göçebe aşiretlerin kayıt altına alınmaları mümkün olmuyordu. Kaba tahminler yapıldı. Arnavutluk'taki bazı kazalarda halk dinî nedenlerle sayıma karşı çıkmış, sayılamamıştı. Kadınların sayılmasında da önemli eksiklikler olduğu tespit edildi. Basra ve Bağdat'ta üç milyon kadar kadının sayılmadığı kayıtlara düşüldü. Oysa hükümet kadınların sayılmalarını mümkün kılabilmek için 21 yaşından büyük iki yetişkinin onaylaması halinde evhalkındaki bireylerin kendileri olmaksızın sayılabileceğini belirtmişti (Karpat, 2003: 71). Ancak, bu sayım Osmanlı devleti için oldukça sorunlu bir dönemde yapıldı. Yenilgilerle ciddi toprak kaybı yaşandı. Sonuçta bu veriler kayıt sistemine temel olarak alınamadı.

1905-07'de yapılan son Osmanlı sayımı kayıt sistemine temel oldu. Bu sayımın yapılış nedeni milliyetçilik akımının şiddetlenmesi ile farklı etnik grupların kendi büyüklüklerini abartarak bağımsızlık istemeleri olarak ifade edilmiş. Hükümet etnik grupların temsilcilikleri ile işbirliği halinde üç ayda tamamlanmak üzere sayımın gerçekleşmesi için çabalamış, ama olmamış. Sayım masraflarını karşılamak için, kaydedilen tüm bireylere nüfus tezkeresinin para ile verilmesi kararlaştırılmış (Karpat, 1985). Bu işlemin sahada ne tür sorunlara neden olduğu bilinmiyor. Ama para vermemek için yine bazı üyelerin kaydedilmediği düşünülebilir.

Nüfus tezkerelerinin ve pasaportların toplumsal kontrol ve gözetim amaçlı kullanımları 20. yüzyılın başından itibaren yaygınlaştı. Yağar'dan Ferdan Ergut'un aktarımına göre, "1911'de çıkartılan bir nizamname, polisin nerede ve ne zaman olursa olsun, nüfus cüzdanlarını kontrol etmesine cevaz veriyordu" (akt. Ergut, 2004: 184). Yine Ergut, 1916 yılında pasaport kanununda yapılan değişikliklerle polise geniş yetkiler verildiğini aktarmakta ve "bazı kimseler(in) pasaportları olsa dahi Osmanlı Ülkesine giremeyecekler(ini)" belirtmektedir (Alyot'dan akt. Ergut, 2004: 212).

Haneden aileye geçiş

1907'de yapılan bu son sayımda özel olarak bastırılmış "tahrir defterlerine" hanede bulunan tüm üyeler alt alta yazıldı. Bu üyelerin bir kısmının hane reisi ile akrabalık ilişkisi yoktu, ya da akrabalık ilişkisi belirtilmemişti. İstanbul'daki örnek hanelerden yola çıkarak 1885 ve 1907 sayımları arasında gözlediğim en önemli fark, akraba olmayan üyeleri kaydederken ilkinde açıkça "cariye", "zenciye" derlerken ikincisinde hiç cariye kelimesinin geçmemesi oldu. Evde cariye olarak çalıştığı belli olan kadınlara bu son sayımda "emektar" denmesi daha uygun görülmüştü.[5] Hanelerin kabaca yüzde yirmisinde akraba olmayan bir üye bulunuyordu. Osmanlı haneleri için hiç de şaşırtıcı olamayan bu kompozisyon, devletin yönetişimde etkinlik sağlaması için uygun bir sistem değildi. Çünkü örneğin, miras ve mal bölüşümünde hane temelindeki bilgilerden hak sahiplerini anlamak mümkün olmuyordu. Bu nedenle, 1913 yılında Sicilli Nüfus Nizamnamesi ile kayıtların "secereye göre" (baba soyuna göre) sıralanmasına özen gösterilmesi istendi.[6]

Hanelerden elde edilen bireylere ait bilgilerin nüfus kütüklerinde secereye göre yeniden düzenlenmesine nasıl ve ne zaman geçildiğine dair bilgi bulamadım. Muhtemelen Cumhuriyet döneminde secereyi esas alan bir nüfus kayıt sistemi kuruldu. Halen de kullanılmakta olan bu sistemde baba soyundan herkes aynı sayfada alt alta yazılır. Kadınlar evlenince baba soyundaki kütüklerinden koca soyunun bulunduğu kütüğe nakledilirler. Bir boşanma halinde yeniden baba soyundaki kütüğe dönerler. Tabii bu dönüşle birlikte soyadları da değişir. Bu düzenleme, medeni kanunda yer alan miras hakkının alt soylara göre alınacağı ve kız/erkek tüm çocuklara eşit olarak dağıtılacağı ilkesine uygundur.[7]

Hane sisteminden baba soyuna dayanan aile sistemine geçiş, yalnızca kayıt sisteminde değil, sosyal yaşam için de öneriliyordu. Ziya Gökalp daha Cumhuriyet kurulmadan önce "konak" tipi diye adlandırdığı hane sisteminden "yuva" diye adlandırdığı aile sistemine geçişin bir modernlik simgesi olduğunu yazdı (1992). Gökalp'in, "konak/yuva" ayırımını yalnızca geniş aileden çekirdek aileye geçiş olarak yorumlayanlara katılmıyorum. Zira burada amaç, esas olarak hane içinde birden fazla yetişkin erkeğin hane reisine bağımlı olarak yaşamasının önüne geçmek olduğu kadar akraba olmayanları da dışlamaktı.[8] Sirman,

5 Doğum yerleri "Çerkezistan" olarak verilen, ana ve baba isimleri Abdullah ve Havva olarak yazılanların en azından eskiden köle statüsünde olduklarını biliyoruz. 1907'de siyah ve beyaz köle ticareti yasaklanmıştı (Erdem, 1996).

6 Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün web sayfasından alınan bilgi (http://www.nvi.gov.tr)

7 Medeni Kanunun 496. maddesine göre ancak "altsoyu bulunmayan miras bırakanın mirasçıları, ana ve babasıdır. Bunlar eşit olarak mirasçıdırlar".

8 Hane örgütlenmesi ev içi köleciliği ile de meşruluk kazanmıştı. Hane reisi evdeki tüm kölelere nasıl sahipse, diğer üyelere de benzer biçimde sahipti. Kölecilik sürdüğü ölçüde devletin bireylere hâkim olması mümkün değildi. Ulus-devlet inşaası öncelikle yetişkin erkeklerin birbirlerine

genç erkekleri bir yandan hane reisinin otoritesinden kurtaran, öte yandan onlara kendi ailelerinin reisi olma şansı tanıyan bu "modern" ailenin ulus-devlet açısından önemli bir ideolojik adım olduğunu ileri sürmektedir (2006). Böylece yetişkin erkeklerin tümü dolayımsız bir biçimde, yani hane reisinin denetiminden geçmeden, devletin gözetimine girmiş olurlar. Aynı şekilde akraba olmayan üyeler de hane reisinin denetiminden çıkartılarak, varsa kendi soylarının altına eklendi ya da bağımsız bireyler olarak ayrı sayfada yer aldılar.

Özetle, nüfus kayıt sisteminde haneyi birim olarak alan sistemden, baba soyuna dayanan aile sistemine geçiş ulus-devlet ideolojisi ile birlikte başladı. Bu uygulama aynı zamanda toplumsal düzende de özendirildi.

Cumhuriyet döneminde nüfus bilgisinde kurumsal ve yapısal ayrışma

Cumhuriyete gelindiğinde, Dahiliye Bakanlığına bağlı Nüfus İşleri Müdürlüğü nüfus kütüklerini düzenlemeye ve bireylerin gözetim ve denetimlerini yapmaya devam etti. Esas önemli değişiklik, İstatistik Umum Müdürlüğü adıyla başlatılan yapılanma oldu. Sonraları adı Türkiye İstatistik Kurumu olarak değişen bu kurumun Nüfus Kayıt sisteminden tamamen bağımsız çalışması ve nüfus sayımları düzenleyerek istatistik analizler yapması kararlaştırıldı. Oysa Osmanlı döneminde bu iki ayrı kuruluş aynı veriler üzerinden faaliyetlerini yürütüyordu. Cumhuriyet döneminde 20. yüzyıl boyunca bu iki kurum arasında nüfus bilgisinin toplanması ve kullanılması açısından bir ortaklık öngörülmedi. Etkili bir yönetişimsellik ve gözetim için gerekli nüfus bilgisi üretme sorumluluğu, bu iki kuruma paylaştırıldı.

Nüfus kütüklerinde temel olarak alınan secerenin (aile ve baba soyunun) aksine, *de facto* sistemiyle veri toplayan nüfus sayımlarında "hane" temel birim olarak alınır.[9] Amaç, toplam nüfusu eksiksiz/fazlasız, doğru ölçmek olduğu için hane temelli kayıt tercih edilir. Sayımlar, nüfusa kayıtlı olsun ya da olmasın, Türkiye sınırları içinde yaşayan herkesi kapsamayı hedefler. Nüfus sayımları 1935'ten sonra beşer yıl ara ile 1990 yılına kadar tekrarlandı. Bu dönem içinde, ülkeye gelen göçmen sayısı önemli olmadığı için göçe kapalı bir toplum varsayımı pek de yanlış değildi. Dolayısıyla, sayımların evreni, "yurt" topraklarında yaşayanları referans alan bir ulusal nüfus tasavvuruydu. 1997 nüfus tespiti ve daha sonra 2000 nüfus sayımı sonuçlarında artık göçe kapalı nüfus varsayımının pek

sahipliklerini kaldırmakla başladı (Özbay, 1992). Şeriatın kaldırılmasıyla kölecilik meşruiyet zeminini kaybetti (Erdem, 1996).

9 *De facto* sistemi, tüm nüfusu *bulundukları yerde*, orada ikamet edip etmediğine ya da ikametinin yasallığına bakılmaksızın ve bir gün içinde sayma ilkesi iken, *de jure* nüfus, *ikâmetgah esasına* göre hanelerdeki bireylerin, sayım sırasında orada olup olmamasına ya da ikametinin yasallığına bakılmaksızın, sayılmasına dayanır. Bir gün ile kısıtlı değildir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/vitstats/serANotes.pdf .

de doğru olmadığı anlaşılmaya başlandı. Üstelik *de facto* sayım tekniği ile yapılabilen sahtecilikler arttı. Bütün bunlar, sayım teknikleri ve soru çeşitlerinin yeniden gözden geçirilmesi için uyarı niteliğinde sorunlardı. 2011'de tekrarlanması planlanan nüfus sayımlarında muhtemelen *de facto* sistemine başvurulmayacak.

Nüfus sayımlarının aksine, nüfus kütüklerinde ulusal nüfus, "yurttaşlık" bağı ile tanımlanır. Nüfus kütükleri bu açıdan sayımlara göre daha kesin ama dar bir ulus-nüfus tanımı yapar. Nüfusa kayıtlı olmayanların sayıları çok yüksek olduğunda kayıt sisteminden ulusa ilişkin gerçekçi istatistikler oluşturulamaz. Sayımlar bu nedenle uzun yıllar *de facto* sistemine göre yapılmış ve ulusa yönelik istatistiklerde kayıt sistemine göre üstünlüğü olduğu tartışmasız kabul edilmişti. Bu dönemde muhtemelen Nüfus İşleri Müdürlüğü, rejimin önemli saydığı bireylerin gözetimine yoğunlaştı. Böylece, hükümetler hem kimi bireyleri denetleyebilecek ve kayıtlı yurttaşların yasal sorunlarını düzenleyebilecek bir kayıt sistemini kullandı, hem de demografi mühendisliğinin gereklerini yerine getirebilecek istatistikler topladı.[10]

Cumhuriyetin başlarında nüfus sayımları temel olarak nüfusun büyüklüğü ve kompozisyonu ile ilgili bilgi vermeyi amaçlamıştı. Zamanla, (1970 sayımıyla birlikte), sayımlara doğurganlık, çocuk ölümleri ve göçlerle ilgili konularda birkaç soru eklenerek nüfusun dinamiği hakkında da daha ayrıntılı ve güvenilir istatistikler üretildi. Böylece gelecekteki nüfus tahminleri yapılabildi ve doğum ve ölümlerle ilgili etkili politikalar uygulanabildi.

Nüfus sayımlarından elde edilen istatistikler, tam olarak vatandaşların sayılarını belirlemez. Sayım verilerindeki nüfus, amiyane terimle "halk"tır. Halk, nüfusa kaydolmamış ama Türkiye sınırları içinde yaşayanları da içerir. Bunlar "kayıt-dışı nüfus" ya da "saklı nüfus" olarak adlandırılır. Sonuncu terim, özellikle 18 yaşını bitirdiği halde nüfus kaydı olmayan erkekler için kullanılır. Zira bunlar asker kaçağı olarak değerlendirilirler. Kayıtlı olmayan nüfus genellikle köylerde ve gelişmemiş yörelerde yaşayanlardır. Kaydolmamanın çeşitli nedenleri olabilir. Kimisi doğan çocuklarını kente gidip kaydettirme işlemi zor ve maliyetli olduğu için bunu erteler, ama kimi de bilinçli olarak TC hükümetlerinin gözetimine girmemek için kayıt dışı olmayı tercih eder. Kayıt dışı olmak askerlik yapmamaktan başlayarak bir dizi devlet yaptırımından kurtulmak anlamına gelebilir. Ama aynı zamanda kayıt dışı nüfus bazı yurttaşlık haklarından da yararlanamaz. Kimlik belgesi olmayan, resmî nikâh yaptıramaz. Yalnızca imamnikâhlı olanların bir kısmı zaten nüfus cüzdanı olmayanlardır. Toplu evlen-

10 İstatistiklerden yola çıkarak, evlenmelerin ve doğurganlığın teşvik edilmesi ve bu amaçla kürtaj başta olmak üzere doğum kontrolü tekniklerinin yasaklanması, öte yandan ölümlerin ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için çeşitli kampanyaların başlatılması da demografi mühendisliği olarak değerlendirilir. Tabii bunlar, Türkleştirme siyaseti çerçevesinde yapılan zorunlu din değiştirmeler, katliamlar, sürgünler kadar zalim tedbirler değiller. Sonuncular, sayım istatistiklerinden ziyade, nüfus kütük bilgilerinden elde edilen somut kişiler hakkındaki verilere dayanır ve rejimi tehdit eden unsurlar olarak değerlendirildiklerinden bu verilerin üretilip, korunması İçişleri Bakanlığı'nın sorumluluğundadır.

dirmeler, af yasaları ve nesep düzeltmesi (tahsis-i nesep) ile pekçok kişi nüfusa kaydedilmektedir. Kimliksiz çocuklar okula başlasa bile mezuniyetlerini alamazlar. Dolayısıyla, bazı aileler çocuklarının eğitimi nedeniyle nüfusa kaydolur, resmî nikâh yaptırır. Askerlikten kaçmak ulus-devletin çok önemsediği bir sorun olduğu için bu konuda daha ciddi tedbirler alınmıştır. Örneğin, köy muhtarları köyde kayıtlı olmayan askerlik çağındaki erkekleri bildirmediği takdirde cezalandırılır. Tabii aileye ve kaçak erkeğe de ceza verilir.

Genellikle, cezai yaptırımların fazlalığı nedeniyle erkek çocukların nüfusa kayıtları yaptırılır. Zaten miras nedeniyle de onların kayıtlarının yaptırılmasında aile açısından yarar vardır. Oysa kızlar için durum farklıdır. Onların kaydedilmemeleri İçişleri Bakanlığı açısından ikinci derecede önemlidir. Üstelik ulus-devlet öncesi miras paylaşımında kız çocukları dikkate alınmazken, yeni yasalar çocuklar arasında eşit paylaşım ilkesini getirmiştir. Bu kuralı benimsemeyen aile reislerinin kızlarını nüfusa kaydettirmemeleri yeterlidir. Aynı şekilde, Türk etnik kimliğine ait olmadığı halde yasaların zoruyla çocuklarına Türkçe isim koyma ve Türkçe konuşma zorunluluğu, ilkokulda öğretilen ulus-devlet ideolojisinin ailenin etnik ve dinî anlayışına ters düşmesi gibi nedenlerle devlete karşı pasif direniş yapmak isteyenlerin başvurdukları yöntemlerden biri, kızlarını kaydettirmemek olmaktadır. Onlar aile kültürü ile yetişir ve bu normları devam ettirmede öncülük ederler. Türk-Müslüman olmayan aileler oğullarına Türk-Müslüman isimleri koyarak özellikle askerlikte ve genel olarak kamusal hayatta onların ayrımcılığa maruz kalmalarını önlemek isterken, kızlarına aksine kendi etnik kültürlerinin gerektirdiği isimleri verir, onları kendi kültürel değerleri doğrultusunda yetiştirerek bir anlamda ulus-devlete karşı çıkarlar. Türkiye'de yaşayan Çerkez, Kürt, Ermeni, Rum, Musevi kökenli vatandaşların isimleri incelenecek olursa kızların etnik isimlerinin daha fazla olduğu açıkça görülecektir.

Türkiye, uzun zamandan beri nüfusa kayıtlı olmayanların görece büyüklüğü ile dünyada dikkati çeken ülkelerden olmuştur. UNICEF'in "kimlik belgesi her çocuğun hakkıdır!" kampanyası vesilesiyle 2002'de yayınladığı rapora göre Türkiye'de beş yaşına gelene kadar kimlik belgesi olmayanların o yaş gurubuna oranı yüzde 26 gibi çok yüksek düzeydedir. Aynı rapor bu sorunun evrensel olduğunu ve dünyada tahminen 50 milyon çocuğun nüfusa kayıtlı olmadığını belirtmektedir. Bu sayı doğan çocukların beşte ikisine karşılık gelmektedir. Diğer bir deyişle, dünyada her doğan beş çocuktan ikisinin kimlik belgesi yoktur (UNICEF, 2002).

Türkiye'de son yıllarda kayıt-dışı nüfusa ulaşmak için ciddi çabalar sergilendi. Artık UNICEF'in verdiği sayılar geçerliğini çoktan yitirdi. Milyonlarca insan sonradan nüfus kütüklerine geçirildi. Bu çabalar arasında etkin olan programlar, yeşil kart uygulaması, yoksullara verilen şartlı ayni ve nakdi yardımlardır. Geç kayıt cezası olan 26 lira, adrese dayalı kayıt sistemi kurulurken iki yıllığı-

na ertelendi. Taşra teşkilatı kendi içinde komisyonlar kurarak kayıtsız nüfusu en aza indirme yollarını aradı. Kızlarını kimliksizlikten dolayı okula göndermeyenlere yeşil kart çıkartmamak gibi yasada olmayan cezaların bile verildiğini gazeteler yazdı. "Haydi kızlar okula!" kampanyasının kayıtların tamamlanmasında etkin olduğu belirtilirken, örneğin Urfa'da çocuklarını okula göndermedikleri tespit edilen 240 kişi mahkemeye verildi.[11] 2006'da Emniyet Genel Müdürlüğünün bir genelge ile belirttiği gibi günümüzde sorun, kayıt-dışı nüfus ile kaçak göçmenlerin birbirine karışmasıdır. Genelgede sırf bu nedenle bile kayıt sisteminin acilen tamamlanması gerektiği belirtilmiştir.

Gazetelerde çıkan saklı nüfus haberleri özellikle Doğu ve Güney Doğu illlerini hedef aldı. Buralardaki merkezî yönetimin temsilcileriyle görüşmeler yaparak saklı nüfusun nasıl eritildiği anlatıldı. Bu haberlerden okuyucu olarak öğrendiğimiz iki önemli bilgiden biri devletin bu kez işi çok sıkı tuttuğu. Diğeri ise, daha önce bu bölgelerde binlerce insanın ve özellikle kadınların nüfus kaydının yapılmamış olduğu.[12]

Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi yurt ve yurttaş tanımlarına göre ayrışan "ulusal nüfus" tasavvurlarını yakınlaştırdı. Öte yandan, aynı dönemde sayıları giderek artan içe ve dışa doğru kayıt-dışı göç, ulusu tanımlama açısından sayımların güvenirliğini zedeledi. Günümüzde kayıt sistemi ile sayımlar arasında gözlenen fark, nüfusa kayıtlı olmamaktan çok, kayıt-dışı göç ile gelen ve gidenlerin yarattığı belirsiz durumlardan kaynaklanmaya başladı. Bu durumda *de facto* sisteminin *de jure* karşısındaki üstünlüğünden de söz etmek iyice zorlaştı.

Cumhuriyet döneminde kimlik belgeleri birkaç kez değiştirildi. Resimli nüfus cüzdanları soyadı yasasından sonra başlatıldı (Türköz, 2007). Küçük bir defter olan bu belgede bireyler yer değiştirdikçe kütüklerini de taşıyacakları ve cüzdanlarına yeni kütük yerlerini yazacakları tasarlandı. Oysa bu sistem işlemedi ve yürürlükten kaldırıldı. Nüfus Cüzdanlarının tek bir kart haline dönüşmesi, cüzdandaki pek çok bilginin var olan geri teknolojiyle sisteme işlenmesinin hemen hemen imkânsız olması ile açıklanabilir. Konuştuğum birkaç kişi kütüklerini taşımamalarının nedenini yetiştiği çevreye ihanet gibi algıladıklarını söyleyerek açıkladı. Baba ocağı ile ilişkilerin devam ettiğini gösterir bir simgeydi kütükleri değiştirmemek. Üstelik belki de ileride tekrar memlekete dönerlerdi.

Hızlı göçle birlikte büyük kentlerde yaşayan nüfus arttıkça kimin nereden geldiğini bir ölçüde gösteren cüzdanlardaki kütük bilgileri ek bir gözetim bilgisi haline geldi şüphesiz. Tıpkı doğum yeri bilgisi ve din bilgisi gibi. Kertzer ve Arel, kimlik kartlarındaki bilgilerin nüfusu ırk, etnik köken, din gibi faktörlere göre sınıflayan, ayırımcı bir işlev gördüğünü ileri sürerek eleştirir (2002). Öte

11 İhlas Haber Ajansı, 17.10.2006. *www.haberler.com/mus-snt-sakli-nufusu-ortaya-cikardi-haberi/* -(23.11.2008)

12 Bu tür haberler için bakınız: http://www.e-haber.com.tr/index.php?id=4930 (23.11.2008)

yandan, nüfus cüzdanlarından kimlik kartlarına geçişte yine pek işlemeyen "biyolojik ölçüm" bilgilerinden tamamen vazgeçildi.[13] Kimlik numaralarının verilişi ise çok yeni bir uygulama. Merkezî kayıt sisteminin elektronik ortama taşınmasından sonra başlatıldı. Yurttaşların iç göçle birlikte nüfus kütük bilgilerini taşıma zorunluluğu kaldırıldı. Ama kayıt sisteminde yurttaşların bulundukları yeri belirleme ciddi biçimde bir sorun olmaya devam etti. Adrese dayalı kayıt sistemi gözetim açısından önemli olan bu sorunu nihayet çözdü.

Kayıt dışı göç ve gözetimin artışı

Küreselleşme ile artan ulusaşırı göç hareketleri, güvenlik sorununu gelişmiş ülkelerin gündemine yerleştirdi. Soğuk Savaş döneminde tahmin edilebilir ve ölçülebilir nitelikte olan uluslararası göç artık denetlenmesi güç bir olguya dönüştü. Bu yüzden de özellikle kayıt-dışı göçlerle gelenlerin teröristlerle özdeştirildiği, ulus-devletlerin kaçak göçmenlere adeta sürekli savaş halindeymişçesine orantısız önlemler getirdikleri gözlendi (Coutin, 2003). Göç teorisyenleri kayıt-dışı göçün ülke ekonomisine önemli katkıları olduğunu vurgulayarak yöneticileri iki yüzlülükle suçladı (Massey, vd., 2005; Portes, 1997; Sassen, 2000; Vertovec, 2004). Ucuz ve güvencesiz emek, yeni dünya düzeninde kârları katlarken, göçmenlerin toplumsal yapıdaki istikrarı bozmamalarını sağlama görevi ulus-devletlerin sorumluluğuna verildi (Castells, 2006).

Özellikle Türkiye gibi iki yönlü kayıt-dışı göç hareketinin olduğu ülkelerde göç istatistikleri yetersizdir. Öte yandan, küresel ekonominin yarattığı ve eskiye göre önemli ölçüde farklılaşmış göç dalgalarının istatistiksel önemi de zaten azalmakta. Zira yeni göç hareketlerinin önemli bir bölümü, mekik göçü diye de adlandırılan geçici sürelerle ama sürekli bir hareketliliği içermektedir. Göç edenlerin tek tek niteliklerini bilmek sayılarından önemli hale geldi. Niteliksiz, sağlıksız, masraflı, öfkeli göçmenleri hiçbir yetkili istememekte. Bu hem terör tehlikesi ile açıklanmakta, hem de kalifiye göçmen almak isteyen ülkelerin göçmenleri kendilerinin seçme isteğinden doğmakta (Castells, 2006).

Göçmenlerin gelişmiş kimlik belgelerine sahip olmalarının bir başka yararı, sınır dışı edilmek istenen kaçakların nereye geri gönderilecekleri ve geri dönüşle ilgili masrafların kime ödettirileceği gibi konulara açıklık getirebilmesi.

---

13 Nüfus cüzdanlarından atılan bilgiler şunlar: Mezhebi, Meslek ve içtima-i vaziyeti, Boy, Göz, Renk, Vücutça sakatlığı veya noksanlığı, Medeni ve şahsi ahvalindeki tebeddülat, Yer değiştirme vak'alarının yazılacak yeri, İlk yoklama sütunu, Son yoklama sütunu, Celbü sevk ve bedeli nakti hanesi, Muvazzaflık devrine ait sütun, İhtiyata naklinden ihracına kadar cari muamelatı, Zat maaşı kaydı. Benim nüfus cüzdanımda ve ailedeki diğerlerinde mezhep, biyolojik ölçüm bilgileri dahil bu sorular boş bırakılmış. Demek ki 1930'ların sıkı devletçi politikaları nedeniyle konan biyolojik ölçüm soruları en azından 1940'lardan beri işlememiş. Tabii Sünni olmayan ya da Afrika kökenli vatandaşların nüfus cüzdanlarında da bu sorular boş bırakılmış mıydı bilemiyorum. İlginç bir başka açıklama ise "Medeni Hal" sorusu ile ilgili. Bu sorunun açıklamasında "boşamış" ve "boşanmış" maddeleri ayrı olarak var. Böyle bir ayrım da artık yapılmıyor.

Ulus-devletler açısından maliyeti giderek artan kaçakları sınır-dışı etme sorunları, kimlik belirlemede ileri teknolojilerle hazırlanan biyolojik ölçümlere itibar edilmesinin önemli bir nedeni oldu (Nadig, 2002). "Vatansızlar" (haymatlos) olarak anılan sığınmacıların bir kısmı kendi devletleri tarafından vatandaşlıktan çıkartılanlar olduğu gibi, bir bölümü de zaten hiçbir kayıt sistemine girmemiş olanlardır. Kimileri özellikle kimlik belgelerini yok ederek, ya da sahte belge ve evliliklerle geri gönderilmekten kaçmaya çalışmaktadır. Gelişmiş kimlik belgelerinde kişinin parmak izlerinden, damar biçiminden, gözlerinden vb. biyolojik özelliklerinden hareketle kimlikleri doğru olarak belirlenebilecektir. Ulusaşırı kayıt-dışı göçlerin denetlenemez boyutlara ulaşması, ulusal ve ulusaşırı güçlerin ihtiyacı olan tahmin edilebilirlik olgusunu ciddi biçimde tehlikeye atmaktadır. Bu sorunu, ulus-devletlere fon ve eğitim yardımları ile ülkede herkesin kayıt altına alınması ve davranışlarının takip edilebilmesiyle çözmeye çalıştıklarını düşünüyorum.

Gözetim, bireylerin kim oldukları sorusuyla başlar ve nerede oldukları, ne yaptıkları gibi ek bilgilerle gelişir. Örneğin, Merkezi Nüfus Kayıt Sistemi (MERNİS), "kim" sorusuna yanıt verebilirken,[14] Adrese Dayalı Nüfusa Kayıt Sistemi (AKS) "nerede" sorusuna[15] ve Kimlik Paylaşım Sistemi (KPS), kamu ile ilişkiler açısından, kişilerin "ne yaptıklarına" dair bilgiler verecektir.[16] Gelecekte özel alanda da bireylerin ne yaptıklarının kayıt sisteminin bir parçası haline geleceğini düşünmek zor değil. Çipli kimlik belgesine geçmeden bile, yalnızca kimlik numarasıyla yetkililerin ulaşabilecekleri bilgiler, mahkeme kayıtlarından banka hesaplarına kadar uzanan bir çeşitlilik içinde. Öte yandan, herhangi bir kamu ilişkisinde kimlik bilgileriyle ilgili yapılan bir yanlışın sonuçlarını da kestirmek kolay değil.

Gözetimin artışı herkesi ve her yurttaşı ayrı ayrı kapsayıcı olmaya çalışan ulus-devletin artık nüfusun yaş ve cinsiyete göre dağılmış halinden çok öte, bireylerin her gün çeşitlenen kimliklerini ve kimliklerine uygun davranış kalıplarını gösterecek bilgi birikimine ve istatistik analizlere ihtiyacı var. Öte yandan, dış dünyaya açılan, geçmişin korunaklı yurttaşları rekabet ve giderek artan eşitsizliklerin yarattığı şiddet karşısında yalnızca yurttaş kimliğine sığınarak güvenliğini sağlayamadığı için çeşitli alt gruplara dahil olarak dışlanmışlık ve korkularını alt etmeye çalışıyor (Kentel, Ahıska, Genç, 2007). Gözetim toplumu bir korku toplumudur aynı zamanda. Bireylerin korkuları, devletin terörizm, can ve mal güvenliği, toprak bütünlüğü gibi konularda ürettiği kaygı ve korkularla büyür ve hatta kamu dışında yeni gözetim biçimlerini de yaratır.

14 Merkezi Nüfus Kayıt Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.nvi.gov.tr/Hakkimizda/Projeler,Spot_Mernis.html

15 Adrese Dayalı Kayıt Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.nvi.gov.tr/Hakkimizda/Projeler,Aks.html

16 Kimlik Paylaşım Sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: http://www.nvi.gov.tr/Hakkimizda/Projeler,Kps.html

KAYNAKÇA

Canning, K. ve S. O. Rose (2001) "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations" *Gender & History*, 13(3): 427-443.

Caplan, Jane ve John Torpey (2001) "Introduction", *Documenting Individual Identity: the Development of State Practices in the Modern World* içinde, der. Jane Caplan ve John Torpey, Princeton, NJ: Princeton University.

Castles,, Stephen (2006) "Back to the Future? Can Europe Meet its Labour Needs through Temporary Migration?" *IMI, Working papers*, Oxford,

Coutin, Susan Bibler (2003) "Illegality, Borderlands, and the Space of Nonexistence", *Globalization Under Construction* içinde, der.Richard Warren Perry ve Bill Maurer, s. 171-202, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Deringil, Selim (2003) "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, 0010-4175/03/311-342.

Diken, Bülent ve Alırıza Taşkale (2010) "Terör ve Teröre Karşı Savaşın Kesişmeli Sentezi", *Toplum ve Bilim*, 117: 118-141.

Dönmez, R. Ö.vd (der.) *Türkiye'de Kesişen, Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler*, Say.

Duben, Alan ve Cem Behar (1996) *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık (1880-1940)*, İletişim.

Edge, Major P. Granville (1928) "Vital Registration in Europe", *Journal of Royal Statistical Society*, 91(3): 362. 346-393.

Erder, Sema (2003) "Global Flows of Huddles: The case of Turkey", *Migration and Labour in Europe Views from Turkey and Sweeden* içinde, der. Emrehan Zeybekoğle ve Bo Johansson, MURCIR and NIWL, İstanbul. 156-169.

Ergut, Ferdan (2004) *Modern Devlet ve Polis - Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İletişim.

Foucault, Michel (1991) "Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, Graham Burchell vd., der., s. 87-104, Chicago: University of Chicago Press.

Gökalp, Ziya (1992) "Aile Ahlakı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt 3, TC Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu, (ilk baskı 1917).

Gordon, C. (1991) "Governmental Rationality: An Introduction", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, Graham Burchell vd., der., Chicago: University of Chicago Press.

Higgs, Edward (2002) "The Rise of the Information State: the Development of Central State Surveillance of the Citizen in England, 1500-2000", *Journal of Historical Sociology*, 14(2): 175-197, webden erişim 16 Aralık 2002.

Hodgson, D. (1983) "Demography as Social Science and Policy Science", *Population and Development Review*, 9(1): 1-34.

İçduygu Ahmet ve Özlem Kaygusuz (2006) "The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42(3): 447-468.

Kaplan, Sam (2002) "Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials' Ethnological Reports on Cilicia", *Comparative Studies in Society and History*, 44(2): 344-369.

Karpat, Kemal (2003) *Osmanlı Nüfusu - 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul. (orjinal eser: *Ottoman Population 1830-1914*, 1985)

— (1978) "Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 9: 237-274.

Kentel, F., M. Ahıska, F. Genç (2007) *"Milletin Bölünmez Bütünlüğü" Algılar ve Zihniyet Yapıları*, TESEV Yayınları, İstanbul.

Kertzer, David I. ve Dominique Arel (2002) "Censuses, identity formation, and the struggle for political power", *Census and Identity - The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses, New Perspectives on Anthropological and Social Demography Series* (No. 1)

Lindisfarne, Nancy (2002) "Starting from Below Fieldwork, Gender and Imperialism Now", *Critique of Anthropology*, 22(4): 403-423.

Marx, Gary T. (2005) "Surveillance and Society", *Encyclopedia of Social Theory. (http://web.mit.edu/gtmarx/www/surandsoc.html) 05.10.2008*

Massey, Douglas S. vd. (2005) "Contemporary Theories of International Migration", *Worlds in Motion - Understanding International Migration at the End of the Millennium* içinde, 17-59, Oxford University.

Nadig, Aninia (2002) "Human Smuggling, National Security, and Refugee Protection", *Journal of Refugee Studies*, 15(1): 1-25.

Öktem, Kerem (2008) "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, no. 7 http://www.ejts.org/document2243.html

Özbay, Ferhunde (1992) "Changing Roles of Young Men and the Demographic Transition in Turkey: From Nation Building to Economic Liberation". *Seminar on Social Change and Demographic Transition, Family Structure and Gender Relations in Muslim Societies.* SOAS & UNESCO, Londra.

Portes, Alejandro (1997) "Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities", *IMR*, 31: 799-825.

Sassen, Saskia (2000) "Spatialities and Temporalities of the Global: Elements for a Theorization", *Public Culture*, 12(1): 215-232.

Şeker, Nesim (2007) "Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians", *Middle Eastern Studies*, 43: 461-474.

Sirman, Nükhet (2005) "The Making of Familial Citizenship in Turkey", *Citizenship in a Global World - European Questions and Turkish Experiences* içinde, der. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, 147-172, Routledge.

— (2006) "Akrabalık, Siyaset ve Sevgi: Sömürge Sonrası Koşullarda Namus - Türkiye Örneği", *Namus Adına Şiddet - Kuramsal ve Siyasal Yaklaşımlar*, der. Shahrzad Mojab ve Nahla Abdo, 43-61, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2004) "28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine", *Cumhuriyetin Harcı*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Topal, Çağatay (2005) "Global Citizens and Local Powers - Surveillance in Turkey", *Social Text*, 23(2): 85-93.

Türköz, Meltem (2007) "Surname narratives and the state-society boundary: Memories of Turkey's family name law of 1934", *Middle Eastern Studies*, 43(6): 893-908.

Ubicini, M. A. (1998) *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş: İstanbul (ilk baskı 1851).

Üngör, Uğur Ümit (2008) "Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering'", *European Journal of Turkish Studies*, no. 7, webden erişim 17 Kasım 2009, URL: http://ejts.revues.org/index2583.html

UNICEF (2002) *Birth Registration, Right from the Start*, Innocenti Digest no. 9.

Vertovec, Steven (2004) "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation", *The International Migration Review*, 38(4): 970-1001.

Wimmer, Andreas ve Nina Glick-Schiller (2002) "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences", *Global Networks*, 2(4): 301-334.

Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde nüfus kontrolü yaklaşımları*

*Elif Ekin Akşit***

Özet: Nüfus politikalarının doğumları azaltma ve artırmaya yönelik girişimlerinin kadınların bedenleriyle olan bağlantısı, istatistik ilminin devleti toplumdan önce gören hiyerarşisinde sıklıkla görünmez olur. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan örnekler de dahil olmak üzere bir yakın tarih çalışmasıyla bu bağlantıyı olduğundan biraz daha görünür kılmak mümkün olabilir. Bu yazıda bu tarihçe oluşturulurken devlet ve toplum ilişkilerinde kadınların bedenlerinin doğrudan telaffuz edilmese de önemli bir odak noktası olduğuna ilişkin çalışmalarla bir diyalog içine giriliyor. 1870'ten 1970'lere uzanan bir politik yelpazede nüfus politikalarının tarihçesi üzerinde durularak yeni gelişen AKP politikalarının ileride yeni çalışmalar tarafından yorumlanışında uzun tarih anlayışından faydalanmak hedefleniyor.

Anahtar sözcükler: Nüfus, beden, tarih, pronatalizm, antinatalizm, biyopolitika, ÜYTE Yönetmeliği

Bu yazıda, nüfus politikalarının tarihî çerçevesini ortaya koyarak kadınların bedenlerinin devletçe denetimine yaslanan bu tarihsel hattın eleştirisini amaçlıyorum. Nüfus artışı antik çağlardan 20. yüzyıla kadar devletlerce istenmiş ve siyasi teoride refahla özdeşleşmiştir. Çok çocukluluk desteklenmiş, evlenmemek devletçe kösteklenmiştir (Güneş, 2009). Nüfus teorilerinde önemli bir dönüm noktası oluşturan Malthus (1766-1834) doğal kaynakların sınırlı olduğunu vurgulasa da, 19 ve 20. yüzyıllarda devletin toplumdan yüksek nüfus beklentisi nüfus sayımlarının sistematize edilmesi, istatistik ilminin yaygınlaşması, devletin toplumu kontrol araçlarının gelişmesi ile farklı bir boyuta taşınmıştır. 1960'larda tersine dönen ve gelişmişliği nüfusun azlığı ile ölçen dönüşüm de bu birikim üstüne gelmiş ve yukarıda sayılan araçların aynı şekilde istihdam edil-

(*) Bu yazı Alev Özkazanç, Ayça Kurtoğlu ve *Toplum ve Bilim* hakemlerinin dikkatli okumaları sayesinde son halini almıştır. Elbette tüm sorumluluk yazara aittir.

(**) AÜSBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

mesiyle elde edilmeye çalışılmış, yani devletin toplum üzerindeki bir baskı aracı haline gelmiştir. Bu makalede, bu son süreçlerin Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de tecrübe edilişine, bu tecrübenin küresel eğilimlerle benzeşen ve benzeşmeyen yönlerine bakmak ve feminizmin biyopolitika analizi ile değerlendirmek hedeflenmiştir.

Bu yazı devlet, tıp, hukuk kesişmesi ve bu kesişimin (Smart,1992: 7; Crenshaw, 1993; 1989) bedenlere etkisinden söz eden birkaç benzeri çalışmanın bir parçası olarak düşünülmelidir (Miller, 2007; Akşit, 2008; 2009a; 2009b; Dayı, 2009; Kurtoğlu, 2009). Burada 1870'lerden 1970'lere uzanan bir politik yelpazede nüfus politikalarının tarihçesi üzerinde durmakla yetinilecek, ve söz konusu kesişimin bu tarihçeye yansımalarından söz edilecektir. Hukuk tarihi ve tarih içinde değişen ve dönüşen hukuk dili bize değişmezmiş gibi görünen kabullenimlerin ne kadar taze olduğunu, hangi noktalarda ve nasıl dönüştüğünü gösterir (Pocock, 1985). Bu minvalde, bu makalede de bu çeşit dönüşümlere ışık tutmak amaçlanırken nüfus kanunları, kararnameler ve fermanlar kullanılacaktır.

Hukuk tarihinin feminist kullanımının (Smart, 1990: 196; 1992) Foucault'nun biyopolitika kavramından esinlenen yönleri bu kaynakların değerlendirilmesi için uygun bir çerçeve oluşturmaktadır. Biyopolitika, yani devletin, siyasi gücünü hayatın her alanına ve bedene nüfuz ettirmesi fikri farklı tahakküm mekanizmalarının kesişiminde daha görünür olur (Hardt ve Negri, 2004; Rose, 2001). Osmanlı imparatorluğu da 19. yüzyıl boyunca oluşturduğu nüfus düzenlemeleriyle bu görünüme bir örneklem oluşturmaktadır. Cumhuriyet tarihine geçişte de, kadınlar başka birçok yönden de yönetim araçları haline gelirken devletin biyopolitik alanı da genişlemiştir.

Kadınların bedenlerinin düzenlenmesi hikâyesi de, yine farklı bilim alanlarının kesişimiyle değerlendirilmelidir. Foucault hukuktan ziyade tıp kurumuyla cebelleşmiş (2003) ama biyopolitika kavramı tıpçılar kadar hukukçuların da ilgisini çekmiştir (Smart, 1990; Miller, 2007; Saygılı, 205; Kurtoğlu, 2009). Hukukun kendini hiyerarşik bir merdivenin üstüne yerleştirerek objektifmiş gibi davranırken aslında cinsiyetçiliği norm haline getirmesi (MacKinnon, 1983, 1987: 199), Foucault'nun genelde bilim ve özelde tıp ilmi için söylediklerinin hukuka uygulanması için uygun bir zemin oluşturur (Smart, 1990: 197). Hukukun feminist analizi, bu şekilde, hukuk dilinin sadece profesyoneller tarafından çözülebilecek kodları olduğu varsayımını kırar, yani gündelik olayları hukuk diline çevirerek hiyerarşikleştiren hukuk ilminin yaptığının tersini yapar ve hukuk dilini gündelik hayatın tarihi üzerinden yeniden anlatır. Böylece ataerkilliğin eleştirisine dayanan bir güç teorisi olan ama bir devlet teorisine sahip olmayan feminizme (MacKinnon, 1983: 640), devlet ile kadınların ilişkisini tahlil edebilecek bir alan sağlar. Yakın tarihimizin incelenmesinde ihtiyacımız olan tam da budur: devletin hukuk diliyle, tıbbın bilim diliyle kadınlardan mesafe alırken onları giderek daha fazla tahakküm alanlarına nasıl kattıklarını ortaya koymak.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde bu konuyu inceleyen yegâne eser (Miller, 2007: 349-350), kadınlara söz konusu geçiş sürecinde biçilen rolün cinsel ve üremeyle ilişkili olduğunu savunur. Yukarıda feminist teorinin cinsel olanla toplumsal ve siyasi olanın birbirinden çok ayrı olmadığı konusunda hemfikir göründüğü anlatıldı, ama Miller bu ikisini birbirinden ayırır. Cumhuriyet döneminde kadınların sadece üreme kapasiteleriyle değil, sosyal ve siyasi kapasiteleriyle de bir kültür devriminin yerleşmesinde öncü rol oynadıkları (Akşit, 2005) ve bu öncü rolün kadınlardan beklenen işyükü ve arka planda durma davranışlarından pek bir şey eksiltmediği (Akşit, 2010) göz önünde bulundurulduğunda bu ayrım anlamını yitirir. Zaten siyasi olandan biyopolitik olana kaydırılan düşünme biçimi, esas "çıplak hayat"ta odaklanan devletin, vatandaşlarını toplumsal ve siyasi değil cinsel ve üremeyle ilişkili olarak kurgulamak istemesiyle alakalıdır (Agamben 1998; Miller, 2007: 350-352). Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların vatandaş olarak kabul edilmesinin cinselliklerinin de doğrudan devlet tarafından düzenlenmesi anlamına gelmesi, yani siyasetin bedende kurulumu süreci ise bu makalenin Osmanlı İmparatorluğu'na dair vurgusunu oluşturacak (Akşit, 2005: Bölüm 2; Miller, 2007: 357-358).

Bu bağlamda şimdiye kadar asıl olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde etnik nüfusun düzenlenmesi bağlamında ele alınagelen nüfus düzenlemeleri sorunu (Karpat, 1978, 2003; Shaw, 1978; Akarlı, 1972; Dündar, 2008), burada çocuk doğurmanın desteklenmesi/kösteklenmesi ekseninde ve sürekliliğe vurgu yapılarak düşünülecektir. Ama tahrir defterlerinin hane üzerinden de olsa bir nüfus kaydı değeri taşıması (Karpat, 2003) ve İkinci Mahmut'un yeni bir nüfus sayımı düzenini yeni bir ordu kurma girişiminin parçası olarak ortaya çıkarması (Shaw, 1978: 325), nüfus düzenlemelerinin çok daha geniş bir çerçevenin parçası olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Nüfusun 19. yüzyıl boyunca Müslümanlaşması ve bu Müslümanlaşmadan temel alan milliyetçilik, modernleşme çabalarının da seyrini belirliyordu.[1] Yeni bir neslin temsilcilerinin kaydı devletin görevi haline geliyor, artık doğar doğmaz ölseler bile kaydettirilmeleri gereken bebekler ebeveynin değil devletin parçası olarak görülüyordu. Bedenlerle ve ailelerle milliyetçiliğin yakından ilişkisi, aile araştırmalarına ilginin artması ve bir milletin değil kişilerin tarihleri olan hikâyelerin, özellikle kadın hikâyelerinin peşine düşülmesi ile daha fazla görünür oldu (Altınay ve Çetin, 2009; Köker vd., 2002).

Belli bir etnik nüfusu amaçlamakla bu nüfusun artışını sağlamayı amaçlamak benzeri bir milliyetçi saike işaret ediyordu. İlerleyen bölümlerde görülebileceği gibi pronatalizm politikaları geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde bir yandan istenen nüfusun artması, öte yandan istenmeyen nüfusun kontrol altına alınması halinde yürütüldü. Antinatalizm politikalarında ise ikinci amaç

1 Nüfus cüzdanlarındaki din hanesinin inatçı bekaası bu devamlılığın bir sonucu olarak da okunabilir (Esen ve Gönenç, 2008).

güçlendirilirken, ilki istenen nüfusun istendiği gibi gelişmesi halini aldı.

Bu yazıda topluma yönelik düzenleyici mantığın sosyal, siyasal ve hukuki bir tarihçesi, nüfusun yine tahakküm ekseninde ama bu sefer kadınların bedenlerini ilgilendiren "doğum" anahtar kelimesiyle inceleniyor. Bu incelemeyi yaparken çeşitli birincil kaynaklardan, yani arşivlerden, kanunlardan, söz konusu dönemlerin gazete ve dergilerinden, tutanaklarından faydalandım. Devlet arşivlerinden belgeler ve nüfus kanunlarını, nüfus politikalarının kendilerini apaçık gösterdiği alan olarak, hukukun yaşama müdahale etmek için kadınların bedenlerini nasıl esas aldığını gösteren hukuki düzenlemeler olarak değerlendirmeye çalıştım. Aynı zamanda, bu dönemde konu ile ilgili eserlere de değindim (Toros, 1975; Türkay, 1962; Özbay ve Shorter, 1968; Nüfus Etütler Enstitüsü, 1978; Fişek, 1966, 1967, 1986; Fatma Aliye, 2002; Adıvar, 1998). Bu kaynaklar ve teorik çerçeveyi Osmanlı ve Türkiye tarihinin analizini (Abou-El-Haj, 1992; İnalcik ve Quataert, 1997; İslamoğlu-İnan 2004; Ze'evi, 2006; Cin, 1974; Behar, 1996; Aytaç, 2007) tartışarak birleştirdim.

İlerleyen bölümlerde nüfus düzenlemelerinin tarihine bir girişten sonra iki düzenleme evresinden, devletin toplumu aile büyüklüğü üzerinden düzenlediği iki temel yaklaşımdan bahsedeceğim. Savaş sonrası yanmış, tükenmiş bir ülkede yeni cumhuriyete geçerken keskinleşen, ama aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlayan bir strateji olarak pronatalizmi ele alacağım. İkinci strateji, günümüzde aile planlaması denilince akla geleni ifade eder: gebeliği önleyici tedbirlerle sağlanan nüfus planlaması. Üçüncü ve sonraki bölümlerde sadece kaba hatları ortaya koyulacak olan bir üçüncü evreden söz ederek, AKP iktidarının yardımcı üreme tekniklerine (*ART*) ilişkin yaklaşımını ve "en az üç çocuk yapın" söylemini kısaca analiz edip bunu biyo-iktidar çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağım.

Nüfus düzenlemelerinin tarihi

Devletin nüfus üzerine politika belirlemesi küresel modernleşme hikâyelerinin önemli bir parçası olmuştur. 19 ve erken 20. yüzyılların yoğun savaş gündeminin getirdiği nüfus artışı isteminin ardından, altmışlı ve yetmişli yıllarda başlayan az çocuk doğrulması çağrısı geldi. Bu döngü bir yandan istenilen milli nüfusun çoğalabilmesi umuduyla, öte yandan da negatif-öjeniyle, yani "arızalı" yani hasta ve istenmeyen milliyetlerden ve ırklardan olanların da çoğalmaması niyetiyle başlamıştı (Öztan, 2006; Pfeffer, 1993: 13-17, 22). 19. yüzyılın sonunda şekillenmeye başlayan ve 20. yüzyılın başından itibaren rağbet gören bu söylemin ırkçı niteliği, dünyada yükselen faşist akımlarla beraber ortaya çıkmıştı; ama zamanla, tıp kurumunun da işbirliğiyle ırkçı görüntüsü özenle temizlendi (Pfeffer, 1993: 23). Bu esnada Hindistan gibi ülkelerin nüfusunun kontrolü konusunda kimse endişelenmiyordu çünkü özellikle bebek ölümleri sebe-

biyle söz konusu artış oldukça yavaştı (*a.g.e.*: 19). Aynı şekilde bebek ölümlerinin bekâr kadınlar ve alt sınıf işçilerin çocuklarında daha fazla olması, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da ölen bebeklerin ölmeseler zayıf karakterli, dejenere kimseler olacağına inanan doktorları pek üzmüyordu (Güvenç-Salgırlı, 2009: 75). Aslında 20. yüzyılda önleyici tıpla milliyetçi öjeninin, sağlığın peşinden gitmek ile sağlıksızlıktan kurtulmak arasındaki çizgilerin belirsizleştirilmesi bu alana da aksetmişti (Rose, 2001). 1960'lardan itibaren "gelişmekte olan" ülkelerin nüfus artışı, İngiltere gibi 1930'lardan itibaren düşük doğum ve ölüm oranlarını gelişmişliğinin madalyası yapmaya başlamış olan ülkeler için endişe vericiydi. Gerçi Hindistan ve Çin gibi ülkelerin hükümetleri 1950'lerin ortaları gibi erken tarihlerde aile planlaması politikalarını yürürlüğe koymuştu (Agyei, 1988: 2-3) ama "bilim" yine imdada yetişti ve aile büyüklüğü, bir ülkenin siyasi ve iktisadi gelişmişliğinin derecesini ölçmekte kullanılmaya başlandı (Pfeffer, 1993: 23; Agyei, 1988: 1).

Bedenlerden kopuk görünen istatistik ve objektif görünen hukuk ve tıbbın kadın bedenlerine, özellikle de siyah kadın bedenlerine, sömürge ülkelerden kadınların bedenlerine, istenmeyen etnik kimliklerle özdeşleşen kadın bedenlerine ve yoksul kadınların bedenlerine olan baskısı her bir yeni gelişmeyle daha da arttı (Harris, 1990; Crenshaw, 1993; 1989; Fineman, 1992, 1991). Nüfusun artmasının istendiği üreme-yanlısı (pronatalism) dönemlerde bile yer yer nüfus artışı kısıtlanan bu gruplar üreme-karşıtlığına (antinatalism) dayanan ırkçılığın nesnesi oldular. Bu iki eğilim de devletin kadınları düzenlemesinin bir yoluydu. Feminist hukuk teorisinin genel hatlarını çizen Fineman (2005; 1995) bu teorinin, büyük hukuk teorisinin her şeyi kapsama hırsı karşısında feministlerin teori ve pratiği beraber yürütme anlayışına dayandığını söylüyor (Fineman, 2005: 14, 19). Bu beraberlik bilinen kamusal özel ayrımlarının hukuk alanında da yıkılmasını gerektiriyordu ve hukuk teorisinde biyopolitika kavramının kullanılmasına giden yolda bu ayrım öyle bir sorgulandı ki devletin doğumları düzenlemek yoluyla, kamusallığın en soyut noktası gibi görünürken, özel alanın en dip noktasına yerleştirilen kadınların rahimlerini düzenliyor olduğunun farkına varılabildi (MacKinnon, 1983: 656; Fineman, 2005: 21, Miller, 2007: 350-352; Parla, 2000: 66).

Kadınların bedenlerinin bir devlet aygıtı haline gelmesi, ya da makineleşmesi olarak adlandırabileceğimiz bu süreç bazen çok doğrudan ve görünür yollarla, nüfus politikaları bağlamında ise daha alttan alta yürüyordu.[2] Üstelik bazen kadınların lehineymiş gibi görünen gelişmeler bu makineleşme sürecinin parçası olabiliyordu. Örneğin aile planlaması çalışmaları kadınlara kendi hayatla-

2 MacKinnon (1983) da zaten feminizmin devlet teorisini tecavüzün hukuki bir vaka olarak ele alınışında kurar ve kadınlara şiddeti ve tahakkümü başka her alanda normalleştiren devletin tecavüz konusunda da kadınları çaresiz bıraktığını söyler (651). Anneliğin hukukla ilişkisinin gözden geçirilmesi de benzeri problemleri beraberinde getirir (Fineman, 1992, 1991; Miller, 2007).

rında seçime dayanan bir özgürlük vaat ederken bir yandan da uygulanış şekilleriyle onları, örneğin öjeni "ilminin" parçası haline getirebiliyordu. 1840'larda İngiltere'de doğan sosyal tıp, 20. yüzyıl başında Amerika'da Halk Sağlığı Hareketine dönüşecekti (Soyer, 2005: 15-17). Daha sonra girişilen aile planlaması serüveni de tıbbın sosyal yönüyle yeni bir işbirliği olarak başladı ama bir yandan toplumla daha doğrudan bir bağ kurarken, öte yandan bu bağın şaibelerini savamadı. Gittikçe daha çok kurumsallaşan ve bürokratikleşen profesyonelizmle devlet arasındaki ilişkinin tıp boyutunun, aile planlaması pratikleriyle yeni bir boyut kazandığı aşikârdı. Kuşkusuz bu bilimsel yaklaşımlar sömürgeciliğin antropolojiyle olan flörtünde, yukarıda sözünü ettiğimiz ırkçı teorilerin ortaya çıkışında da etkili olmuştu (Asad, 1973). Ama aile planlaması fikri gibi görünürde milliyetçi saiklerden temizlenmiş çalışmalar belki çok daha çetrefilli idi. Zira aile planlamasıyla bir yandan yüksek doğum ve ölüm oranları dengelenebilecek, anne ölümleri önemli oranda azaltılabilecekken, öbür yandan sömürgeci ülkelerin her kılığa girmiş sömürgeleştirme politikaları burada da kendisine daha temiz ifade alanları bulacaktı. Mesela tıp, böylece aydınlanma ile beraber kendi tarihini de yazarken, sömürgeciliğin sömürülen ülkelere demokrasi, eşitlik vs. götürme ideallerini temizlik ve sağlık götürme fikriyle bütünleyecekti (Foucault, 2003: 33).

Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus düzenlemeleri

Önce çokeşlilik tartışmaları, daha sonra da vatana asker yetiştirmek söylemi üzerinden, savaşlarla azalan nüfusu çoğaltmaya yönelmiş olan Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları benzer bir yaklaşımın içinde yer alıyordu. 1926'da Medeni Kanunun kabulü, tartışmaların eksenini ikinci tip vurguya kaydıracak ama amacı değiştirmeyecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus düzenlemeleri ve Hukuku Aile Kararnamesi

Sömürgeciliğin şahlandığı, Avrupa merkezli bir dünya sisteminin kurulduğu, antropoloji ilminin ilerlediği, oryantalizmin "öteki"sini kütüphanelerden hayal ederek yarattığı geç 18. ve 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda geliştirilen nüfus politikaları daha çok daralan bir nüfuz alanı çerçevesinde, bu daralan çekirdeğe yeniden ve yeniden göç eden Müslüman nüfusunun yerleştirilmesi şeklindeydi (İnalcık ve Quataert, 1997: 647, 793). Bu anlamda bugünkü nüfus politikalarından elbette farklıydı.

Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih Sultan Mehmet'le en şaşaalı devrine girmesi de, 16. yüzyıldan itibaren modern bir devlet olma yoluna girmesi de, nüfus politikalarıyla gerçekleşmişti (İslamoğlu-İnan, 2004: 114; Abou-El-

Haj, 1992). 15. yüzyılda padişahların evlendikleri güçlü kadınlardan, örneğin Bizans ya da beylik hükümdarlarının kızlarından değil de sadece fethedilen yerlerden getirilen cariyelerden çocuk sahibi olmaya başlamaları gücün artık bölünemeyecek olması anlamına geliyordu. Göçebelerin Osmanlı devleti tarafından yerleştirilmeye ve vergilendirilmeye çalışıldığı 16. yüzyılda ise gücün merkezileşmesi önemli idi.[3]

> Osmanlı İmparatorluğu zamanında nüfus meselesi, bugün anladığımız anlamda üzerinde durulan bir konu olmamıştır. Bu dönemde imparatorluk arazisinin genişletilmesi ya da korunmasına bağlı olarak –özellikle askeri güçle ilgili– fazla nüfus isteği ve aynı zamanda tarihinin derinliklerinden gelen geleneksel bir inançla büyük ve kalabalık aile sahibi olma arzusu vardı (Fişek, 1967).

Aynı anda hem Osmanlı İmparatorluğu'na hem de altmışlı yıllar alt sınıf Türkiye ailesine atfedilen bu arzu, söz konusu aile tipinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri değişmemiş olduğu, yani hâlâ geleneksel (modern-karşıtı) olduğu düşüncesinin bir yansımasıdır. Ne var ki, bu değişmezliğe kanıt olarak gösterilen ve Osmanlı yazarların kitaplarından, romanlarından ve hatıralarından ipuçları edindiğimiz büyük aile tipi, bu yazarların çok büyük bir çoğunluğu gibi elit ailelerin bir özelliğiydi (Fatma Aliye, 2002; Adıvar, 1998, 2000). Yani nüfus politikalarının tarihi üzerine yazılmaya başlandığı anda Osmanlı İmparatorluğu'na atfedilen geniş aile tipi, İstanbul'da bile pek yaygın olarak bulunmamaktaydı (Behar, 1996; Duben ve Behar, 1996).

Öte yandan 19. yüzyılda imparatorluk da çok büyük değişimlerden geçiyor, örneğin artık tıp alanında da başka birçok Avrupai ürün gibi, var olan şifa arayışlarının yerini Avrupa menşeli klinik alırken (Ze'evi, 2005: 46, 123-4) kanunların dili de değişiyordu. Kısacası yeni tıp ve hukuk profesyonelleri devletle günümüze değin sürecek işbirliklerine başlıyorlardı. Kadınların artık başka şifacı kadınlar tarafından değil kliniklerde tedavi edilmesi sürecine girilirken, 18. yüzyıl sonundan itibaren devlet de kadınlara erkekler yoluyla değil doğrudan düzenlenmesi gereken bireyler muamelesi yapmaya başlıyordu (Akşit, 2005: Bölüm 2). Bunun iki anlamı vardı: bir yandan kadınlar devletçe muhatap kabul ediliyor, bir yandan bunun bedeli ağır oluyordu. Miller'a göre bu süreç Tanzimat'ta başlayıp 20. yüzyıla kadar sürdü ve toplumsal cinsiyet, liberal devletin kendisini kurarken dayandığı en önemli direklerden biri oldu (Miller, 2007: 357).

---

3 Öte yandan, Avrupa'dakinin aksine, Anadolu'da Galenci tıp yaklaşımı, yani kadınların üremedeki merkezî rolünü tanıyan düşünce biçimi Osmanlılarca da devralınmıştı (Ze'evi, 2006: 9, 18, 31). Ne var ki, devletin doğum kontrolünün yasaklanması ya da teşviki yoluyla nüfusu kontrol etme anlayışı, bireyleri, özellikle de kadınları kontrol etmeye dayandığı için, 19. yüzyılın önemli bir bölümünde bile kadınlarla doğrudan ilişkiye girmesi beklenemezdi. Zira, hızla bürokratikleşse ve merkezileşse de Osmanlı İmparatorluğu'nda son dönemlere kadar kadınları doğrudan düzenlenecek bireyler olarak görme anlayışı yoktu (Akşit, 2005, Bölüm 2).

Kürtaja ve fahişeliğe ilişkin kanunlar, kadınların bedenlerinin bir devlet aygıtı haline geliş sürecinin kendisini en çok belli ettiği alandı. Yeni kanunlarla kadınlar sadece devletin parçası olarak tanımlanmakla kalmıyor, cinsellik erkeklerden uzaklaştırılırken kadınların bedenlerine yerleştiriliyordu (Miller, 2007: 358). Örneğin kürtaj daha önceki Hanefi yaklaşımca daha sınırlı bir şekilde düzenlenirken (Hatem, 1997: 72) –kadınların eşlerinden izin alması gerekmiyor, ilk dört aya kadar kürtaj bir sorun olarak görülmüyor– 1859 Ceza Yasasıyla yasaklanıyor, kadınların rahmi kendilerine ait olmaktan çıkıp adeta devlete ait kılınıyordu (Miller, 2007: 359-361). Bu gelişmeler bir yandan fahişeliğin ve cinselliğin de yeniden düzenlenmesini beraberinde getiriyordu (Wyers, 2008).[4]

1835 itibariyle kuruluşu tamamlanan ve çoğunlukla Dahiliye Nezaretine bağlı kalacak olan Nüfus-u Umum İdaresi, Ceride-i Nüfus Nezareti adı altında millet ve lonca liderlerini nüfus memuru olarak görevlendirirken (Shaw, 1978: 326-328) vatandaşların varlığını da yeniden tanımlayacak temelleri atıyordu. 1835, 1838, 1844 ve 1857 tarihli sayım raporları (Shaw, 1978: 327), II. Abdülhamit döneminde, 1878 Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'yle yeni bir biçim aldı. Nizamname artık kadınları da muhatap alıyor ve sayıma katıyordu (Shaw, 1978: 332). Mıgırdiç Efendi nüfus-u umumu tespit edecek olan ekipte Ermeni milletinin iyi temsil edilmesini sağladı, elemanlarını Avrupa'ya öğrenime göndererek yetiştirdi (Shaw, 1978: 334). Gerçi 1900 ve 1902'deki değişiklikler ve 1914'te yayınlanan kanun, ilk nizamnamenin hükümlerini fazla değiştirmeden tekrar etmişti ama 1914'ü izleyen yıllarda Osmanlı nüfusu daha da çok değişti.

1914 Sicill-i Nüfus Kanunu'na göre Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerde sadece o zamana kadar alışılageldiği gibi evlilik değil, çocuk doğumları ve boşanmalar da kayda alınıyor ve öncekinden farklı olarak doğrudan Sicill-i Nüfus memuruna bildiriliyordu (Madde 29). Kanunun ilk maddesi herkesin kendisini kaydettirmekle yükümlü olduğu ile ilgiliydi ve Madde 13'te "kendini nüfusa kayıt ettirmemiş zükur ve inas yirmi beş kuruştan elli kuruşa kadar cezayı nakdiye mahkûm olurlar" derken kadın ve erkek ayrı ayrı belirtiliyordu.[5] Bu ve benzeri denetime dayanan modernlik gereçlerini geliştiren İttihat ve Terakki de, son Sicill-i Nüfus Kanunu'nu müteakiben çıkardığı Hukuku Aile Kararnamesiyle, elbette nüfus artışının öneminden de bahsedecekti. Gerçi kararname laikleşmenin bir vesikası olarak değerlendirilse de var olan farklı dinî müeyyidelerin biraraya getirilmesinden başka pek az işlevi vardı. Yine de, gerek farklı mezheplerin gerekse farklı dinlerin hukukunun aynı başlıkta toplanması önemli bir merkezileşme işaretiydi.

4 Ebeliğin profesyonelleşmesi Mısır'da Fransız okulundan devir alınan bir beden hukuku üzre gerçekleşiyor (Hatem, 1997: 67, 73); yine Mısır'da bakirelik farklı bir önem kazanıyordu (Kozma, 2004). Bu arada anneliğin anlamı değişiyor, dönüşüyordu (Tucker, 1997).

5 Ayrıca Foucault'nun disipline edici kurumlar değerlendirmesi kapsamında incelenebilecek şekilde hastane ve hapishanelerde doğan çocukların buranın idari amirlerinin yönlendirmesiyle kaydettirileceği ilan ediliyordu (Madde 22).

Bu çizgide düşünülünce, Hukuku Aile Kararnamesinin, her ne kadar yasaklamak fikri dile getirilmişse de zaten İstanbul'da çok yaygın olmayan çokeşliliği yasaklamamasında şaşılacak bir şey yoktu:

> Taaddüd-i zevcenin vâcibattan olmayıp umuri caizden olmasına ve umûri caizede veliyy ûl emrin tasarrufa salâhiyyeti kaidesi müsellemattan bulunmasına binaen taaddüd-i zevcenin men'edilmesi ve hiç olmazsa ilk zevcenin rızasının şart kılınması lüzumu vârid-i hatır olmuş ise de şer'i şerifin taaddüd-i zevceye müsaadesi fuhşun men'i ve *nüfus-i ehalinin tezyidi* gibi nice esbab ve mesalihe müstenid olup kadınların erkeklerden ez'afi müzaafe ziyade olduğu hali hazırda taaddüd-i zevcenin cevazına olan ihtiyaç...

Daha ilginç olan, çokeşliliği neden tamamen yasaklamadığıydı. Nüfusun artırılması, fuhşun önlenmesi ve kadın sayısının erkeklerden fazla olması gibi sebeplerle kararname, sadece evlenme sırasında, varolan eşin üzerine evlenmemek ve evlendiği surette kendisi veya ikinci kadın boş olmak şartının yazılabilmesi yeniliğini getirmişti (Cin, 1974: 301). Kısaca, İttihat ve Terakki'nin milli bir nüfus yaratma çabası sadece Teşvik-i Sanayi kanunlarıyla, Tehcir Yasasıyla ya da, örneğin Yanya'ya Müslüman nüfus aktarımıyla (BOA 1326) değil çokeşlilikle de sürdürülmeye çalışılıyordu.

Cumhuriyetin ilk yılları

1917 senesine ait Hukuk-u Aile Kararnamesi muhafazakârların ve azınlıkların tepkileri sebebiyle pek kısa bir süreyle –iki yıl, 20 Ramazan 1337/19 Haziran 1919'a kadar– yürürlükte kalacak olsa da, Ankara'da kurulan meclis ve Ankara hükümeti kararnameyi neredeyse hiç değiştirmeden –mesela çokeşlilik meselesi aynı kalacaktı– 1926 senesine değin kullanmaya devam etti (Cin, 1974: 305-310). İsviçre Medeni Kanunu'nu model alan yeni hukuk sistemi ise, çokeşliliğe son verirken nüfus artış politikalarına devam edecekti. Üstelik bu sefer çokeşliliğin devam ettirilmesi gibi bu konuda etkililiği tartışılır yöntemler yerine tıp fakülteleriyle el ele vermek bu yaklaşımı daha da güçlendirecekti.[6]

1926'da 1889 İtalyan Ceza Yasası devralınırken kürtaj gibi hususlarda sekülerleşen Katolik hukukunun sıkı denetimi de devralınmış oluyor, 1938'de ise bu gibi maddeler İtalya'da 1930'da şekillenen Codici Rocco'nun "Irkın bütünlüğüne ve sağlığına karşı cürümler" bölümüyle değiştiriliyordu (Miller, 2007: 362). Artık kadınlar kürtaj olarak ya da zina yaparak sadece ırkın bütünlüğünü ve sağlığını değil, "Adabı umumiye ve nizamı aile aleyhinde cürümler" formülasyonuyla (*a.g.e.*: 369) kamu ahlâkını ve ailenin temelini de sarsabiliyordu. Yani kadınların bedenleri devletin ve ailenin kesiştiği noktayı sağlamlaştıran önem-

6 Bu minvalde Cumhuriyetin kuruluşunda kadınların tıptaki temsili pek dikkate alınmayacaktı (Bayrakçeken-Tüzel, 2004).

li birer aygıt haline gelmişti. Namus da bu önemi kapsayacak şekilde devlet tarafından yeniden tanımlanmıştı (Koğacıoğlu, 2004; Miller, 2007: 372). Mesela her ne kadar çocuk düşürmek engellenmeye çalışılıyorduysa da bu eğer namusu kurtarmak adına gerçekleştiriliyorsa –yakın zamana kadar sürecek bir şekilde– ceza hafifliyordu.

Daha 1920'lerden itibaren Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti eliyle kurulan müesseseler ve 1945'ten itibaren kurulmaya başlanmış olan Halk Sağlığı ya da Nüfus Etütleri gibi bölümler işi sadece hukukçulara bırakmıyor, yapılan araştırmalarla, belirlenen politikaların isabetliliğini artırıyordu (Kahya, 2000: 404-5; Özbay ve Shorter, 1968; Toros, 1975). Ne var ki bu politikaların uygulayıcılarını bulmak zor işti (Toros, 1975: 4). Tıp ve hukuk kurumları ve sosyal bilimlerin kesişimselliği arasında asılıp kalan uygulayıcılar bir yandan kendilerini milliyetçi saikler konusunda savunma yapmak durumunda hissederken, bir yandan da gelişmişliğin tesisi için çalışmalarına devam ettiler (Toros, 1975: 2-4).

Doğurganlığın düşürülmesi

1 Nisan 1965 tarihli ve 557 sayılı nüfus planlaması hakkında kanun 1920'lerin doğurganlık politikalarını tersine çevirdi, halen yürürlükte olan 24 Mayıs 1983 tarihli ve 2827 sayılı kanun da bunu perçinledi ("Nüfus Planlaması Hakkında Kanun," 1965; 1983; Toros, 1975: 9; Fişek, 1967). DPT'nin kuruluşundan sonra hazırlanan planın ekonomik büyüme hedefini yakalamak, nüfus artış hızının düşürülmesine bağlıydı. Bu minvalde nüfus kontrolü nüfus düzenlemeleri için önemli bir anahtar kelime haline geldi. Böylece ikinci ve yeni bir döneme girilmişti ama kadınların bedenlerinin makineleşmesi aynı süreklilikte ve artan bir hızda devam ediyordu.

Bu ikinci dönemle gelen en büyük problem aile planlamasının, yani bu yıllarda nüfus artışının kontrol altına alınması niyetinin tek tek ailelere daha iyi bir hayat getirebilecek olması değildi. Buradaki problem, aslında nüfus artışının desteklendiği dönemlerde de telaffuz edilen ama bu yeni antinatalizm döneminde ön plana çıkartılan bir şekilde istenmeyen milliyetlerden, eğitimsiz ve alt sınıf kadınları "çocuk yapmaya" ehil görmeme problemiydi. Doktorların kadınları ve bedenlerini çocuksulaştıran ve önemsizleştiren yaklaşımlarının bir devamı bu anlamda toplumsal yönleri ile ele alınmaya çalışılan tıp meselelerinde de ortaya çıkıyordu. "Binlerce yıllık bir yaşam tipini miras almış bir topluma da aile planlaması kavramını sunmak ve bu yeni tip yaşam tarzını hazmettirme(nin) yavaş yavaş olabilecek" bir iş olduğunu söyleyerek Kibele heykelcikleriyle Anadolu'daki kadınlar bir tutuluyor, hayatın köylerde değişmediği düşünülüyor ve ilan ediliyordu (Toros, 1975: 5).

Bu dönemde Nusret Fişek (1914-1990) gibi halk sağlığına önem veren tıpçı-

lar, hem sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hem de aile planlaması ile ilgili çalışmalar yürüttüler. 1960 askerî darbesini takip eden 12.1.1961 tarihli ve 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesine Dair Kanun gibi kanunlar da bu çalışmaların birer ürünüydü. Fişek'e göre doğum kontrolünü yasak olmaktan çıkarmak, istenmeyen gebeliklerinden kurtulmaya çalışırken ölme ve kısır kalma riskiyle karşılaşan kadınların hakkı idi. Yani kadın sağlığını kadın hakları ve dolayısıyla insan hakları çerçevesinde ele almıştı.

Kısacası doğum kontrol yöntemleri sunmayı, istenirse kullanılabilir hale getiren ama zorunlu kılmayan, devlet eğitiminden bağımsız annelik bilgisini hiçe saymayan bir anlayışın da darbe sonrası dönemde ortaya çıkması durumu karmaşıklaştırıyordu. Bu ikinci çerçevede sunulabilen aile planlaması pratikleri toplumun farklı kesimlerine kısa zamanda etki edecekti. Mesela "gebeliği önleyici metotlardan haberdar etme" misyonu da bu başarıya haizdi (Toros, 1975: 114; Özbay, 1968: 13). Yine de Türkiye, paralel bir tarihî seyir izleyen Ortadoğu devletleri arasında bilgilendirme amaçlı aile planlamasından değil, DPT prensipleri doğrultusunda doğurganlığı düşürme amaçlı aile planlamasından yana olan tek ülke olarak anılmakta (Agyei, 1988: 5).

Özetle köylerle şehirler arasında aşılması güç sınırların olduğu 1920'lerden 1965'e kadar pronatalizm egemenken, bu sınırların hızla dönüştüğü 1950'lerden itibaren antinatalizm tam yol ilerlemişti. İlk dönemde "düşük ve gebeliği önleyici ilaç ve araçların satılması, kullanılması ve bu konuda eğitim ve propaganda yapılmasının yasaklanması, altı çocuktan fazla çocuklu annelere ödül ve madalya verilmesi gibi konular" yasalarda yer almıştı, hatta herhangi bir doğum kontrol yöntemi kullanmak yasaklanmıştı. 1950'li yıllarda bir yandan arzu edilen nüfus artışı sağlanıp öte yandan da söz konusu köy-kent sınırları belirsizleşince, bu yasakların kaldırılması önemsenmeye başlamış, ama bu sefer de aile planlaması sadece nüfusun –devlet tarafından, profesyoneller eliyle– kontrolü olarak tanımlanmaya başlanmıştı (*Cumhuriyet Halk Fırkası Programı*, 1931: 33; Fişek, 1967; "Nüfus Planlaması Hakkında Kanun," 1983; Türkay, 1962; Güriz, 1971: 14). Halk, en iyi halde, gebeliği önleyici yöntemleri bilmeyen, küçük aile normunu kabul etmeyen ya da doğum kontrolü için çaba harcayacak kadar motive olmayan ve eğitilmesi gereken bir homojen kitle olarak görülüyordu. Programı yürütmekle sorumlu hekimlerin büyük çoğunluğu halk eğitimine gereken önemi vermedikleri için bu işbirliğindeki çatlaklar, bu işe gönül vermiş doktorlar tarafından başından beri tespit ediliyordu (Fişek, 1967; Fişek, 1966).

Yine de, 1958 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, üniversite profesörleri, Adli Tıp yetkilileri ve Türk Jinekoloji Derneği uzmanlarının önerisi doğrultusunda yasalardan doğum kontrolünü yasaklayan hükümlerin kaldırılmasını Adalet Bakanlığı'ndan talep etti (Güriz, 1971: 26). Ne var ki aile planlamasının Beş Yıllık Kalkınma Planına alınması, beş yıl süren uğraşlar sonucu mümkün olacak ve 10 Nisan 1965 tarihli Nüfus Planlaması Yasası çıkacaktı. Adalet

Partisi hükümeti de 10 Şubat 1967 plan stratejisi kararıyla bu "liberal" eğilimi devam ettirdi (Nüfus Etütleri Enstitüsü, 1978: 11; Fişek, 1967; "İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı," 1967). 1968-1972 planı her sene kadın nüfusunun yüzde beşine ulaşma hedefi koyacak, 1973-1977 arası için yapılan üçüncü plansa Ana-Çocuk Sağlığı kavramı ile aile planlaması kavramlarını birleştirmeyi hedefleyecek ama başarısız olacaktı (Nüfus Etütleri, 1978: 12).

Bu gelişmeler olurken bir yandan da karşıt görüş iyice yerleşmiş ve 1971 yılında Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılan Milli Nizam Partisi, nüfus planlamasını kesinlikle reddettiğini nüfus siyaseti programının 94. maddesinde açıklamıştı:

> Kökü dışarda olan kozmopolit ve gayrimilli teşekküllerin manevi istila hareketlerine muvazi olarak maddi sahadaki bir tatbikatı olmak üzere girişilen ve "aile planlaması, nüfus siyaseti, doğum kontrolü, gebeliği önlemek, istediği kadar çocuk yapma hürriyeti" adları altında yürütülen milli gelişmeyi engelleme hareketinin şiddetle karşısındayız (akt. Güriz, 1971: 35-36; *Milli Nizam Partisi Program ve Tüzük*, 1970: 32, 33).

Radikalliğiyle ve marjinalliğiyle adeta söz konusu ettiği politikaları güçlendiren bu gibi çıkışların günlük yaşamın parçası haline gelmesi artık düzenlenen nüfusun milli bir kimliği de kapsıyor olduğu anlamına geliyordu. Demek ki içine girilen yeni aile planlaması paradigması, 19. yüzyılda olduğu gibi gelişmişlikle milliyetçiliği beraber elde etmeye çalışırken bedenleri araçsal kılan siyasi projelerin benzeri araçsallık hayalleriyle çakışıyordu. 1965 seneli kanunun yerine gelen ve kadınların hayatını tehlikeye atan düşükleri düzenleyen, bir önceki kanunu günün şartlarına uyarlamakla yetinen Mayıs 1983 tarihli ve 2827 sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun, başka her türlü siyasi projeyi bertaraf ederken bedenleri araç olarak kullanmanın devletin tekelinde olduğunu gayet kesin bir dille hatırlatıyordu:

> Madde 2 - Nüfus planlaması, fertlerin istedikleri sayıda ve istedikleri zaman çocuk sahibi olmaları demektir.
>
> Devlet, nüfus planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır. Nüfus planlaması gebeliği önleyici tedbirlerle sağlanır.
>
> Gebeliğin sona erdirilmesi ve sterilizasyon, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır.
>
> Bu Kanunun öngördüğü haller dışında gebelik sona erdirilemez ve sterilizasyon veya kastrasyon ameliyesi yapılamaz.

Ne var ki bu kararlı dil aynı zamanda çelişkiliydi de: ilk paragrafla ikincisi özneleri bakımından –fertler ve devlet– çelişiyordu. Gebeliği önleyici tedbirlerle sağlanan nüfus planlamasının isteyenin istediği kadar çocuk sahibi olmasını engelleyici bir tarafı vardı. Üstelik doğurganlık ortalama aile için verili kabul edil-

mişti. Çocukları olmayan ve gelişen teknoloji doğrultusunda bu ikinci tip aile planlamasını talep eden vatandaşlar halihazırda devlet tarafından bir ölçüde desteklense de kanundaki ifade bunu kapsamıyordu. Zaten üçüncü paragrafta devletin gözetim ve denetimi vurgusu planlamadan çok kontrol boyutunun altını çiziyordu. Dördüncü paragrafta 1920'lerdeki pratiklerden kurtulma amaçlanırken, şişle çocuk düşürme ve saire gibi gerek kadınların hayatına ve sağlığına gerekse ve eğer düşmediyse bebeklerin sağlığına mal olan pratikler sanki önce geçerli olan ve her türlü doğum kontrol yöntemini yasaklayan kanunun bu pratiklere katkısı yokmuş gibi kadınların hatalarına bağlanıyordu. Nüfus politikalarının kendisini apaçık gösterdiği alan olarak hukukun yaşama müdahale edebilmek, daha çok da kontrol edebilmek için bedeni nasıl esas aldığı bu hata atfında ortaya çıkıyordu. Hukuk böylece kadınların bedenlerini hukuki metinlerde yeniden kuruyor ve onlara yeni görevler atfedebiliyordu (Saygılı, 2005: 337).

Zaten bu önceki kanunu yok saymak ve azgelişmişlikle doğurganlığı birleştirmek, değişiklik hiç olmamışçasına, devlet her zaman aile planlamasını savunurmuş, bu doğasında varmışçasına hareket etmek ve faturayı kadınlara kesmek (İlkkaracan, 2008), sadece kanunun değil nüfus planlamasına katkıda bulunan literatürün en başarılılarının bile önemli bir parçasıydı:

> Doğurganlık düzeyi sosyal ve ekonomik gelişmişliğe bağımlıdır. Doğu illerinde doğurganlığın yüksek oluşunun nedeni az gelişmişliktir. Bu bölgede sosyal ve ekonomik gelişme programlarına hız vererek fazla çocuklu olmanın aileye güç değil, yük olacak düzeye eriştirilmesi önemlidir. "Fazla çocuk yapmayın" sloganıyla yapılacak bir kampanya ters tepki yapabilir. Ana ve çocuk sağlığını korumak amacıyla doğumlar arası aralığın en az iki yıla çıkarılması için gebeliği önleyici yöntem kullanmanın yaygınlaştırılması daha uygun bir yöntemdir (Fişek, 1986).

Yakın tarih

2008 yılında ülkenin başbakanının 8 Mart Kadınlar Gününde kadınlara "En az üç çocuk yapın" konulu bir çağrı yapması nüfus düzenlemelerinin doğrudanlığına karşı yerleşen tepkiyi dile getirmeyi amaçlıyor ama nüfus düzenlemeleri açısından yeni bir dönemin başladığını da haber veriyordu (Çetik vd., 2008). Bu cümle 2008 yılında sarf edilse de yeni eğilim 2007 yılında şekillenmeye başlamıştı. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik "sahip olduğumuz genç nüfus aslında bir avantaj olması gerekirken bir dezavantaj olarak karşımıza çıkmıştır" derken Sağlık Bakanı "aile planlaması" kavramı yerine "üreme sağlığı" kavramının kullanılması gerektiğini, insanlara, zorla "sen çocuk yapmayacaksın" denemeyeceğini söylemişti (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı*, 2007). Sağlık Bakanı Recep Akdağ aile planlaması kavramının kendisi ve temsil ettiği kitle için çocuk yapmama emri anlamına geldiğini ifade ederken başbakanın 2008 beyanı için gerekli zemini hazırlamış ve AKP'nin farklı etnik

kimlikten geniş kitlelerden oy toplamasına sebep olan bir kaygıyı açık seçik dile getirmişti. Ne var ki, aynı zamanda içinde yer alınan ve 19. yüzyıldan beri süregelen siyasa bu kaygıların dile getirilmesiyle değişmiyordu ("Her Ailenin 3 Çocuğu," 2008). Başbakan Tayyip Erdoğan başka bir konuşmasında devlet ve millet arasındaki ayrımın ortadan kalktığına vurgu yapsa da devlet ve toplum arasında var olan ve birincisinin ikincisini araçsallaştırdığı işbölümünün nasıl değişebileceğini düşündüğüne dair bir şey söylemiyor ("Kardeşlik Ruhunu," 2008). Bir yandan yeni sigorta kanunlarıyla, özellikle çalışan ve çocuk sahibi kadınların tek çocukları bile olsa altından kalkamayacakları düzenlemeler getirirken bu öneri tepkiler yaratıyor, ama diğer iki devlet politikası ile aslında benzeşiyor (Türk Tabipler Birliği, 2008).

Üçüncü bir aile planlaması dönemine geçiliyor olduğunun ipuçları olan bu haberler, kaçınılmaz olarak yeni teknolojilerin devlet politikalarında doğrudan yer almasıyla da bütünleşiyor. Çok çocukluluğun olduğu gibi tüp bebeğin desteklenmesi, ya da son günlerde "Türk soyunu korumak için bankadan bebek yapana üç yıl hapis" gibi başlıklarla verilen 6 Mart 2010 tarihli *Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik* (ÜYTE Yönetmeliği) bu bütünleşmenin örnekleri. Her ne kadar bu gibi yeni yönetmelikler bu yazıda belirtilen çerçevenin bir devamı niteliği taşısa da, "Türk soyunun korunması" gibi provokatif ifadeler artık bu gibi yönetmeliklerde yer almamaktadır. Ne var ki yönetmeliğin mimarlarından Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürü Doç. Dr. İrfan Şencan'ın verdiği röportajlarda (Aydın, 2010; "Tüp bebeğe sınırlama," 2010) "Türk soyunun korunması" prensibinin Türk Ceza Kanunu'nda var olduğunu iddia etmesi, geçmişle kurulacak olan bu bağlantıyı sağlamlaştırmaktadır. Halbuki Türk Ceza Kanunu, Sekizinci bölüm, Aile Düzenine Karşı Suçlar başlığında ele alınan "Çocuğun soybağını değiştirme" konusu, "Türk soyunun korunması" üzerinden değil, Madde 231'de belirtildiği gibi "Bir çocuğun soybağını değiştiren veya gizleyen kişi"nin cezalandırılmasıyla ilgili olarak kullanılmaktadır. Yani ÜYTE Yönetmeliği, Altıncı Bölüm "Yasaklar ve Sorumluluklar ile Denetim ve İdarî Müeyyide" başlığı altındaki Madde 18/5, 6, 7 ile, sadece yabancı ülkelerde sperm bankasından alınacak spermlerle hamile kalmak değil, "Türk" olduğu iddia edilen spermlerle hamile kalmak da düzenlenmektedir. Bu da Türk soyunun korunmasından daha çok, yeni nüfus politikalarında mevcut hükümetin biyopolitik iktidarını sağlamlaştırmasına yorulmalıdır. Zaten aynı müeyyidenin devamı olan 18/8 de embryo transferini sayıca kısıtlayarak başarısının bir kısmını kadınların rahimlerinin deney tüpü gibi kullanılmasına bağlı olarak sağlayan Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri'nin bu başarısını sınırlamakta, ama bu kısıtlamayı sağlarken kadınlara kulak vermeyerek bu sefer de rahimleri kadınların değil devletin olarak tanımlamaktadır.

Devlet örneğin kısırlık tedavilerini desteklese de söz konusu tedavileri istedikleri kadar ve daha çok kontrol edebildikleri şartlar altında almak isteyenler

kuşkusuz yoksullar olmayacaktır. Bu gelişme de AKP'nin kendi makbul vatandaşını yaratması sürecinin bir parçası olarak düşünülebilir ve bakabileceği kadar çocuk yapması beklenen vatandaşlar üstünde bir baskı anlamına gelebilir (Michie ve Cahn, 1997). Eğer amaç kadınları güçlendirmek ve seçme şanslarını artırmaksa, yeni sömürü alanlarında da mücadelenin devam etmesi gerekir (George, 2008). Zira bu gelişmelerin bizi, cinselliğin hukuk dilinde üretilip bedene nüfuz etmek için kullanıldığı bir teknik ve stratejiler bütünü olarak biyo-iktidarın alanına bir önceki aile planlaması paradigmasından çok daha fazla soktuğu söylenebilir. Bir yandan toplumda halk için halka rağmen popülizmine karşı biriken tepkilerin sözcüsü olurken öte yandan da kapitalizmin her türlü gelişmesine önem veren AKP hükümeti için de uygun bir stratejidir. Özetle, kadınların "üç çocuk yapmaları" tartışılırken de, her üç aile planlaması döneminde de egemen olan ve kadın bedenine bir makine veya bir taşıyıcı olarak yaklaşan mantık egemendir.

Miller'ın kürtaj ve zina ile örneklediği yeni namus kurgusu, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri pronatalizmi açısından değerlendirildiğinde, kadınların rahimlerinin araçsal değerinin tam da nasıl işlediği görünür oluyor: Nüfusu artırmak –ve daha sonraki dönemlerde de azaltmak– makbul vatandaşın zuhuruna yönelik adımların neredeyse bilimkurgusal ürkünçlükte bedenlenmesi yoluyla atılması anlamına geliyor (Atwood, 1986).

Sonuç

Bu makalede mevcut literatürde genellikle yüzeysel olarak ele alınan Osmanlı İmparatorluğu'ndan örnekler temel alınarak bir aile planlaması tarihçesi çıkarmaya ve devletin hukuk ve tıp söylemleriyle bedenlere dair nasıl bir araçsallık tanımladığını anlayarak yeni oluşmaya başlayan doğum politikasının değiştirmediği bir biyo-iktidar hikâyesi anlatmaya çalıştım. Hukuk ve tıp alanlarında gerçekleştirilen nüfus düzenlemesi çalışmalarının, toplumla ilişkiler iyileştirmeye çalışılırken bile genelde topluma ve özelde kadınlara hep aynı araçsallık bağlamında yaklaştıklarının altını çizdim.

Her ne kadar annelik kavramı ve doğurganlığın birbirlerinden söylemsel düzeyde ayrılışı bilimsel yazında ve kanunlarda önemli yer tutsa da, nüfus düzenlemelerinin bu soyutluk düzeyinden faydalanarak bedenleri siyasetin nesnesi haline getirdiğini belirttim. Yeni kanunlar söz konusu olduğunda, sınırlar belirlenirken, konunun sadece iktisadi ve siyasi yönlerinin değil, bu yönlerin doğrudan bağlantılı olduğu bedenler üzerindeki tasarruflarının da göz önüne alınması ve devletin nüfus politikalarına araç olan kadınların bu süreçlere müdahale edebilecekleri siyasi gereçlerin geliştirilmesi gerekir.

Ülkemizde nüfus planlaması çalışmalarının örneğin kısırlık teknolojilerini de dahil ederek girdikleri yeni yolda, Tıp Fakültelerindeki Toplum Hekimliği felse-

fesine uygun programlar antinatalist politikalara iştirakleri sebebiyle dışarıda bırakılıyor. Belki Toplum Hekimliği de dahil olmak üzere kadınların merkeze alındığı yaklaşımlar geliştirebilecek grupların, burada anlatılan tarihçeyi göz önünde bulundurarak içinde bulundukları politikaları yeniden gözden geçirip karşı-politika üretmeyi başarmaları şimdilik hayal olabilir, ama toplumsal cinsiyet alanındaki araştırmaların gelişmesi ve özellikle teknoloji ve kadın vücudunun biyopolitik düzenlemesi gibi konulara olan artan ilgi bunu hayal olmaktan çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Abou-El-Haj, R. A. (1992) *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, New York: SUNY Press.

Adıvar, H.E. (1998) *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları.

Agamben, G. (1998) *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, çev. Daniel Heller Roazen, Stanford: Stanford University Press.

Agyei, W.K.A. (1988) *Fertility and Family Planning in the Third World: A Case Study of Papua New Guinea*, Londra: Croom Helm.

Akarlı, E. (1972) *Ottoman population in Europe in the 19th century: its territorial, racial, and religious composition*, Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümüne sunulmuş Doktora Tezi.

Akşit, E.E. (2010) "Latife'nin bir Jesti: Doğu ve Batı Feminizmleri ve Devrimle İlişkileri", *1908-2008 Jön Türk Devriminin Yüzüncü Yılı*, der. Sina Akşin ve Barış Ünlü, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

— (2009a) "Kısırlık: Olanak ve Tahakküm", *Fe Dergi*, 1/2.

— (2009b) "Osmanlı Imparatorluğu ve Türkiye'de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları", *SBF Dergisi*, 64/1: 1-21.

— (2005) *Kızların Sessizliği*, İstanbul: İletişimYayınları.

Altınay, A.G. ve Çetin, F. (2009) *Torunlar*, İstanbul: Metis Yayınları.

Atwood, M.E. (1986) *The Handmaid's Tale*, Boston: Houghton Mifflin.

Aytaç, A.M. (2007) *Ailenin Serencamı*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Asad, T. (1973) (der.) *Anthropology and the Colonial Encounter*, New York: Humanity Books.

Aydın, Ayşe (2010) "Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürü Irfan Şencan: Tek embriyo kısıtlaması ile anne ve bebek ölümlerini azaltacağız", *Ayşe'nin İkizleri*, 6 Mart http://www.aysenikizleri.com/YaziDetay.aspx?ArticleID=785

Bayrakçeken-Tüzel, G. (2004) *Being and Becoming Professional: Work and Liberation Through Women's Narratives in Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ Sosyoloji.

Behar, C. (1996) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara: Başbakanlık İstatistik Enstitüsü.

BOA (1326) Başbakanlık Osmanlı Arşivleri DH.MKT. 1238 40 28/Ra.

Cin, H. (1974) *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 341, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Crenshaw, K. (1993) "Demarginalizing the interaction of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and anti-racist politics", *Feminist legal theory: Foundations* içinde, der. D. Weisberg, s. 383-411, Philadelphia: Temple University Press.

— (1989) "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color", *Stanford Law Review*, 43/6: 1241-1299.

Çetik, A. vd. (2008) "Erdoğan: En az üç çocuk doğurun", *Hürriyet e-Gazetesi*, http://www.hurriyet.com.tr/gundem/8401981.asp?m=1, 7 Mart.

Dayı, A. (2009) "Kadın Sağlığı Hareketi: Güçten Güvenlik ve Saygıya", *Fe Dergi*, 1/2: 55-69.

Duben, A. ve Behar, C. (1996) *İstanbul Haneleri*, İstanbul: İletişimYayınları.

Dündar, F. (2008) *Modern Türkiye'nin Şifresi / İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Esen, S. ve Gönenç, L. (2008) "Religious Information on Identity Cards: A Turkish Debate", *Journal of Law & Religion*, 23: 579-603.

Fatma Aliye (2002) *Hayattan Sahneler (Levayih-i Hayat)*, Tülay Gençtürk Demircioğlu (ed.), Istanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Fineman, M. (2005) "Feminist Legal Theory," *Am. U. J. Gender Soc. Pol'y & L.* 13-23.

— (1995) "Feminist Theory and Law," *Harv. J. L. & Pub. Pol'y* 18: 349-368.

— (1992) "The Neutered Mother," *U. Miami L. Rev.* 46: 653-670.

— (1991) "Images of Mothers in Poverty Discourses," *Duke L. J.* 40: 274-295.

Fişek, N. (1986) "Türkiye'de Aile Planlaması Program Stratejisi", *Toplum ve Hekim*, 41.

— (1967) "Türkiye'de Nüfus Planlaması", *Tıpta Yenilikler*, İstanbul: Eczacıbaşı İlaç Fabrikası Yayını.

— (1966) *Problems Starting a Program in Family Planning and Population Programs*, Chicago: The University of Chicago Press.

Foucault, M. (2003) *The Birth of the Clinic*, çev. A.M. Sheridan, Londra: Routledge.

George, K. (2008) "Women as collateral damage: A critique of egg harvesting for cloning research", *Women's Studies International Forum*, 31: 285-292.

Gimenez, M. E. (1991) "The Mode of Reproduction in Transition: A Marxist-Feminist Analysis of the Effects of Reproductive Technologies", *Gender and Society*, 5/3: 334-350.

Güneş, H.H. (2009) "İktisat tarihi açısından nüfus teorileri ve politikaları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/28: 126-138.

Güriz, A. (1971) "Türkiye'de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28/1-4: 13-40.

Güvenç-Salgırlı, S. (2009) *Eugenics as Science of the Social: A Case from 1930s Istanbul*, Yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi.

Hardt, M. ve Negri, A. (2004) *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, New York: Penguin.

Harris, A.P. (1990) "Race and Essentialism in Feminist Legal Theory", *Stanford Law Review*, 42: 581-616.

Hatem, M. (1997) "The Professionalization of Health and the Control of Women'sBodies as Modern Governmentalities in Nineteenth-Century Egypt", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early Modern Era* içinde, der. Madeline C. Zilfi, s. 66-80, Leiden: Brill.

İnalcık, H. ve Quataert, D. (1997) (der.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.

Inhorn, M. C. (1994) *Quest for Conception: Gender, Infertility, and Egyptian Medical Traditions*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

İlkkaracan, P. (2008) "Sexuality as a contested political domain in the Middle East", *Deconstructing sexuality in the Middle East: challenges and discourses* içinde, der. P. İlkkaracan, s. 1-16, Aldershot: Ashgate.

İslamoğlu-İnan, H.C. (2004) *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kahya, E. ve Erdemir, A. (2000) *Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Karpat, K.H. (2003) *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

— (1978) "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 9/3: 237-274.

Koğacıoğlu, D. (2004) "The Tradition Effect: Framing Honor Crimes in Turkey", *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 15(2): 118-51.

Kozma, L. (2004) "Negotiating Virginity: Narratives of Defloration from late nineteenth-century Egypt", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 24/1: 55-65.

Köker, E. ve Tan, M vd. (2002) *Anneanne: Sırlarını Eskitmiş Aynalar*, İstanbul: Chiviyazıları.

Kurtoğlu, A. (2009) "Biyolojik üreme ve cinsel vatandaşlık bağlamında cinsiyet değiştirme", *Fe Dergi*, 1/2: 79-88.

MacKinnon, C.A. (1987) *Feminism unmodified: discourses on life and law*, Cambridge: Harvard University Press.

— (1983) "Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence", *Signs*, 8/4: 635-658.

Michie, H. ve Cahn, N.R. (1997) *Confinements: Fertility and Infertility in Contemporary Culture*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Miller, R (2007) "Rights, Reproduction, Sexuality, and Citizenship in the Ottoman Empire and Turkey", *Signs*, 32/2: 347-373.

Nüfus Etütleri Enstitüsü (1978) *Turkish Fertility Survey 1978*, Ankara: Hacettepe Institute of Population Studies.

Özbay, F. ve Shorter, F. (1968) "Fertility and Family Planning in the Etimesgut Rural Health Region", *Conference on Turkish Demography*, İzmir: February 21-24.

Öztan, G. (2006) "Türkiye'de öjeni düşüncesi ve kadın," *Toplum ve Bilim*, 105: 265-282.

Parla, A. (2000) "The 'Honor' of the State: Virginity Examinations in Turkey", *Feminist Studies*, 27/1: 65-88.

Pfeffer, N. (1993) *The Stork and the Syringe*, Cambridge: Polity Press.

Pocock, J.G.A. (1985) *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Rose, N. (2001) "The Politics of Life Itself", *Theory, Culture & Society*, 18/6: 1-30.

Saygılı, A. (2005) "Modern Devlet'in Beden İdeolojisi Üzerine Kısa Bir Deneme", *AÜHFD (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi)*, s. 323-340.

Shaw, S.J. (1978) "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 9/3: 325-338.

Smart, C. (1992) "Disruptive bodies and unruly sex: The regulation of reproduction and sexuality in the nineteenth century", *Regulating Womanhood: Historical Essays on Marriage, Motherhood, and Sexuality*, der. C. Smart, 7-32, Londra: Routledge.

— (1990) "Law's Power, the Sexed Body, and Feminist Discourse", *Journal of Law and Society*, 17: 194-210.

Soyer, A. (2005) *Hekimlerin Sınıfsal Kökeni*, İstanbul: Sorun Yayınları.

Toros, A. (1975) *Tarsus II: Doğurganlığın Düzenlenmesi Üzerine Sosyal Bir Deneme*, Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı.

Tucker, J. (1997) "The Fullness of Affection: Mothering in the Islamic Law of Ottoman Syria and Palestine", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* içinde, der. Madeline C. Zilfi, s. 232-252, Leiden: Brill.

Türkay, O. (1962) *Türkiye'de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme*, Ankara: Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası.

Wyers, M.D. (2008) The New Republic's "other" daughters: legislating national sex and regulating prostitution in İstanbul, 1880-1933, Ph.D., Department of Near Eastern Studies, the University of Arizona.

Ze'evi, D. (2006) *Producing Desire: Changing Sexual Discourse in the Ottoman Middle East*, Berkeley: University of California Press.

Cumhuriyet Halk Fırkası Programı (1931) İstanbul.

— (2008) "Her Ailenin 3 Çocuğu Olmazsa Nüfus İhtiyarlar", *Vatan e-Gazetesi*. http://w9.gazetevatan.com/haberdetay.asp?Categoryid=1&Newsid=166627, 12.03.

— (1917) "Hukuk-u Aile Kararnamesi", *Düstur, II. t. c. IX. sh. 762 vd.* Kasım 1333,

— (1967) "İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Hedefleri ve Stratejisi", *Resmi Gazete*, 10 Şubat.

— (2008) "Kardeşlik Ruhunu Kurda Kuşa Yem Ettirmeyiz", Yeni Şafak e-Gazetesi. http://yenisafak.com.tr/politika/?t=09.01.2008&c=2&i=92341, 09.01.

— (1965) "Nüfus Planlaması Hakkında Kanun", No. 557, *Resmi Gazete*, 10 Nisan.

— (1983) "Nüfus Planlaması Hakkında Kanun", No. 2827, *Resmi Gazete*, 27 Mayıs.

— (1300[1882-1883]) "Sicill-i nüfus kanunu", *Düstur*, 3-8; 15-24 .

— (1330 [1914]) *Sicill-i nüfus kanunu*, İstanbul: Hilal Matbaası.

— (2010) "Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik", *Resmî Gazete* 27513, 6 Mart, http://rega.basbakanlik.gov.tr/main.

aspx?home=http://rega.basbakanlik.gov.tr/eskiler/2010/03/20100306.htm&main=http://rega.basbakanlik.gov.tr/eskiler/2010/03/20100306.htm.

— (2010) "Tüp bebeğe sınırlama", *Cumhuriyet e-gazetesi*, 16 Mart, http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=117312.

— (2010) "Türk soyunu korumak için bankadan bebek yapana üç yıl hapis", *Milliyet* e-gazetesi, 15.03, http://www.milliyet.com.tr/-turk-soyunu-korumak-icin-bankadan-bebek-yapana-3-yil-hapis/yasam/sondakika/15.03.2010/1211502/default.htm.

— (2004) *Türk Ceza Kanunu* 5237, 26.9, http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html.

— (2007) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı*. 22. Dönem 5. Yasama Yılı 58. Birleşim, 01 Şubat.

— (2008) "Türk Tabipler Birliği: "AKP Gerçek Yüzünü, Kadına Bakışında Gösterdi", *Ankara Haber Ajansı*. http://www.haberler.com/turk-tabipler-birligi-akp-gercek-yuzunu-kadina-haberi/, 13 Mart Perşembe.

Karşılaştırmalı bir bakış açısından sosyal güvenlik reformunun emek piyasasına etkisi

*Aslıhan Aykaç Yanardağ**

Özet: Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de aşama aşama yürürlüğe giren sosyal güvenlik reformunu, sosyal güvenlik sistemi ile emek piyasası arasındaki ilişki çerçevesinde değerlendirmektir. Sosyal güvenlik sistemi, çalışanlar için emeklilik, tasarruf, sağlık gibi alanlarda çeşitli hizmetler sunarken, çalışmayan kesimin de temel insani hizmetlerden yararlanmasına yönelik düzenlemeler içerir. Sosyal güvenlik sisteminin çalışanlara yönelik hizmetleri, çalışma koşullarını ve çalışma hayatının uzun dönem getirilerini, özellikle çalışma hayatının sonrasında emeklilik döneminin ekonomik temelini düzenlediği gibi, daha yapısal olarak emek piyasasının yapısını da etkiler. Bu anlamda sosyal güvenlik sistemi, emek piyasasının özelliklerini de göz önüne alarak yapılandırılmalı, emek piyasasını karşılayabilmelidir. Öte yandan, küreselleşmeyle birlikte dönüşüme uğrayan ulusal ekonomiler ve bunların uluslararası işbölümü içinde yer alma biçimlerini, emek piyasasındaki koşulların artık uluslararası dinamiklerden daha fazla etkilendiğini, özellikle esnek uzmanlaşmanın yeni hâkim üretim modeli olarak istihdam biçimlerinde, çalışma şartlarında ve emeğin sosyo-ekonomik yapısında önemli dönüşümlere yol açtığını göz önüne aldığımızda sosyal güvenlik sistemleri, içinde bulundukları tarihsel bağlamda emekle özgün bir ilişki ve bir karşılıklılık kurarlar. Dolayısıyla, sosyal güvenlik sistemleri içinde bulundukları sistemin yanı sıra tarihsel bağlamdaki işlevleriyle de değerlendirilirler.

Çalışmanın ilk bölümünde sosyal güvenlik sistemi ve emek piyasası kavramsal olarak tanımlanacak; bu iki kavram arasındaki ilişki çeşitli sistemlerden örneklerle açıklanacaktır. Bunu takiben, emek piyasasının yapısı ve buna karşılık hedeflenen sosyal güvenlik sistemi ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır. Mikro düzeyde ise, sektörel karşılaştırmalar örnek olarak kullanılarak, Türkiye'de öne çıkan emek sorunlarına karşılık gelecek sosyal güvenlik politikaları önerilecektir. Bu çerçeve içinde Türkiye'de istihdamın önemli bir kesimini oluşturan tarım, turizm ve tekstil sektörleri istihdam özellikleri, emek piyasalarının yapısı açısından karşılaştırmalı olarak incelenecek; bu analiz sonucunda sosyal güvenlik reformunun Türkiye'de çalışan kesimin parçası olan farklı grupları ne derece kapsayabildiği değerlendirilecektir. Burada ortaya çıkan sorunlar saptandıktan sonra, sosyal güvenlik reformunun bu sorunları ne derece çözmeye çalıştığı analiz edilecektir. Son olarak giriş kısmında anlatılan kavramsal çerçeve içinde reforma yönelik alternatif yaklaşımlar önerilecektir.

Anahtar sözcükler: Sosyal güvenlik sistemi, emek piyasası, küreselleşme ve emek, tarım, turizm, tekstil

(*) Ege Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Giriş

Sosyal güvenlik sistemi, çalışan ve çalışmayan nüfusa sunduğu güvencelerle, toplumun demografik yapısına uyum derecesiyle emek piyasasının yapısını ve kompozisyonunu doğrudan belirler. Bu belirleyicilik yalnızca primlerle ve vergilerle elde edilen gelirin dağılımından ibaret bir mali belirleme değil; aynı zamanda toplumun hangi kesiminin emek piyasasında ne kadar yer alacağını ve hatta emeğin yeniden üretimini sağlama biçimlerini de etkileyen sosyal bir boyut taşır. Örneğin daha çok refah devleti tartışmalarında yer bulan kadın emeğine sunulan sosyal güvenlik, kadınların işgücüne katılımını doğrudan belirleyen bir unsurdur. Esping-Andersen'ın üçlü modelinde sosyal demokrat refah devletleri kadınların işgücüne katılımını destekleyecek annelik izni, çocuk bakımı ve desteği gibi politikalar içerirken, muhafazakâr refah devletleri bunun tersi politikalarla kadınları emek piyasasının dışına iter, dolayısıyla evin geçiminden erkeğin sorumlu olduğu patriarkal aile yapısına uygun politikaları benimser (Esping-Andersen, 1990). Bu tür tercihler sistemin ekonomik anlamda sürdürülebilirliği kadar kamu yararı, toplumsal refah ve yeniden dağıtım, emek piyasasının yapısı gibi farklı koşullara bağlı olarak şekillenir.

Sosyal güvenlik sistemi toplumsal işlevinin ve diğer ekonomik kurumlarla ilişkilerinin ötesinde, içinde bulundukları tarihsel bağlamın politik, ekonomik ve sosyal dönüşümleriyle doğrudan ilişki içindedir. Bu ilişki, yalnızca etkin oldukları ulusal ekonomiler düzeyinde değil aynı zamanda bölgesel ve uluslararası düzeylerde de varlık gösterir. Daha somut bir ifadeyle, kapalı korumacı ulusal ekonomilerin hâkim olduğu bir uluslararası düzende yürürlükte olan sosyal güvenlik sistemleri, dışa açılmış ve uluslararası sermaye hareketlerinin belirleyiciliğindeki bir ekonomik ortamdaki sosyal güvenlik sistemlerinden farklı olacaktır. Sosyal politika alanındaki tarihsel dönüşümlere küresel dönüşümler çerçevesinde baktığımızda tarihsel bağlamın ve farklı analitik düzeyleri kapsayan geniş bir çerçevenin önemi daha da netleşecektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden inşa döneminde sosyal politikaların iyileştirilmesinin yanı sıra, faşizme ve Bolşevizme karşı ulusal bütünleşme görevi de üstlenen refah devletleri, kapitalist gelişmeyle birlikte sosyal politikanın da yükselişte olduğu sistemler haline geldiler. Yeniden inşa döneminin Keynezyen uzlaşısı, tam istihdam, yüksek ücretler, sermaye ve emek arasında bir anlaşma, talepte ve üretimde süreklilik anlamına geliyordu. Bu dönem ekonomik büyümenin sosyal güvenliğe tehdit yaratmadığı, refah devleti modellerindeki farklılaşmaya rağmen istihdamın ve sosyal güvenliğin emek yanlı olarak düzenlendiği bir süreçti. Özellikle savaş sonrası dönemin kapalı, korumacı ve ulus-devlet ekseninde örgütlenmiş ekonomileri, üretimi, ücretleri ve talebi devletin ekonomi politikalarına göre belirlediği için bu dönem sürekli bir ekonomik büyüme ile birlikte emeğin tam istihdam koşullarında yüksek sosyal güvence ile çalıştığı bir dönem oldu.

Esping-Andersen'ın geniş kabul gören üçlü refah devleti tipolojisi, hane ya da aile gibi geleneksel sosyal dayanışma mekanizmalarının yapısal katkısını gözardı etmesi yönüyle, özellikle kadınları, kadının hane içindeki ücretsiz hizmetlerinin refah sağlaması ve refah dağıtması açısından önemini dikkate almaması yönüyle ciddi eleştiriler almıştır (Esping-Andersen, 1999: 12). Bu eleştiriler, bir yandan aile ve geleneksel sosyal dayanışma mekanizmalarını kullanan Güney Avrupa refah devletlerinin üçlü tipolojiye eklenmesi ve bu sayede ailenin yapısal bir unsur olarak analize dâhil edilmesiyle, diğer yandan refah politikalarının kadın emeği ile ilişkisinin vurgulanmasıyla yeni boyutlar kazanır. Güney Avrupa refah modelinde aile, sosyal refah sağlamada ve sosyalleşmede birincil konumdadır (Moreno, 2006: 379). Dört refah devleti modelinde de kadın emeği, özel uygulamalar gerektiren ve genel olarak emek piyasasının yapısında önemli değişiklikler yaratan bir konumdadır. Kadın emeği, gerek emek piyasasının şekillenmesinde gerekse kadınların işgücüne katılımına göre refah politikalarının belirlenmesi anlamında refah devleti ve sosyal politika için tayin edici konumdadır. Bununla ilgili en temel çalışmalardan birinde Ann Orloff, ailenin rolü, cinsiyet sınıflandırması, ücretli işe ulaşım ve hanenin özerkliğini, yeni değişkenler olarak refah devleti analizine ekler ve bu sayede bu literatüre gelen temel eleştirilere karşı bir çözüm üretmiş olur (Orloff, 1993).

Küreselleşme sürecinde ortaya çıkan ekonomik dönüşümler küresel sermayeyle birlikte ulusal ekonomilerin de yeniden yapılanmasını beraberinde getirdi. Bu dönemde üretim süreçleri, istihdam biçimleri ve sermaye ile emek arasındaki ilişki değişirken devletin ekonomik rolünde de radikal değişiklikler görüldü. Bir yandan gelişen ve yaygınlaşan ulaşım ve iletişim teknolojileri sayesinde sermayenin artan hareketliliği diğer taraftan Soğuk Savaş sonrası ulusal ekonomiler için kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmenin tek uluslararası seçenek olarak öne çıkması, ulus-devletlerin sermaye akışlarını çekmek için hem ekonominin denetiminden, hem de yeniden dağıtım ve emek yanlı bir dengeden vazgeçmelerine sebep oldu. Bunun yanı sıra sermaye hareketliliğiyle uyumlu bir biçimde esnek uzmanlaşmanın yeni üretim biçimi olarak yaygınlaşması, bu model altında emeğin giderek daha kırılgan bir duruma zorlanması, özellikle standart olmayan istihdam biçimlerinde ve temel çalışma standartlarına dahi uygun olmayan koşullarda çalışmaya zorlanması yeni sosyal sıkıntılar yarattı. Genel olarak artan rekabet ve reel ücretlerdeki düşüş çift gelirli hane türünün yaygınlaşmasına, bu anlamda kadınların ve bazı gelişmekte olan ülkelerde çocukların da işgücüne yaygın katılımına yol açtı. Dolayısıyla bu noktada dikkat çekici dönüşüm, artan sermaye güdümüne ve azalan devlet denetimine karşın emeğin, neredeyse erken sanayileşme dönemi emeği için geçerli olan olumsuz koşullara ve yoksullaşmaya maruz kalmış olmasıdır.

Refah devletlerinde 1980'den sonra başlayan ve küreselleşmeyle birlikte yoğunluk kazanan kriz dönemi, üretimin küresel bir düzleme yayılması ve artan

sermaye hareketliliğine karşı tam istihdam, yüksek ücretler ve geniş sosyal koruma ağının sürdürülemeyeceği bir durum yarattı. Sonuçta ortaya çıkan refah devletleri krizi, eşitlik ve tam istihdam arasındaki tercihten doğdu (Esping-Andersen, 1996). Dolayısıyla refah devletlerindeki ve genel olarak dünyada sosyal politika uygulamalarındaki düşüş ya da gerileme, ekonomik büyümenin gerilemesinden değil, küresel ekonominin öngördüğü küresel işbölümünün tam istihdam ve buna ek olarak eşitlikçi bir refah anlayışına imkân tanımamasından kaynaklandı. Özellikle standart dışı istihdam biçimlerinin yaygınlaşması, düzensiz ve geçici istihdamın artması, kayıtdışı istihdam ve kadın emeğinin bütün bu olumsuzluklardan en fazla etkilenen kesim olması, emeğin daha fazla sosyal korumaya gereksinim duymasına yol açtı. Bu nedenle, aslında devletin liberalleşmesiyle azalması beklenen sosyal güvenlik harcamaları artmaya devam etti (Buğra ve Keyder, 2007).

Refah devletinde ve sosyal politikadaki genel dönüşüm, gelişmiş ülkelerden çok gelişmekte olan ülkelerde daha derin bir etki gösterdi. Refah politikalarındaki gerileme, sosyal güvenlik ağlarının zayıflaması ve devletin sermaye yanlı politikalara eğilmesi, tam istihdamın yerini iş güvenliğinin ve hatta sürekli istihdamın olmadığı, daha çok geçici, yarı-zamanlı, parça başı, sözleşmeli ya da ev eksenli işlere bıraktığı bir ortam yarattı (Standing, 1999). Özellikle sermaye hareketliliğine endeksli bu yeniden yapılanma süreci, emeği piyasadaki talebe ve sermayenin yatırım tercihlerine karşı durma gücünün olmadığı çok daha kırılgan bir konuma sürükledi. Deacon'a göre küreselleşme ve sosyal politika arasındaki temel paradoks, neo-liberal politikaların sermayenin gücünü, yani kârlılığını artırdıkça emeğin gücünü ve kendi kendine yetme imkânını azaltmasından kaynaklanıyor. Artan eşitsizlik daha fazla ve daha etkin sosyal politikayı gerektirirken küçülen devlet ve sermayenin giderek büyüyen hâkimiyeti bu sosyal politikaları çok maliyetli kılıyor (Deacon, 2006). Sosyal güvenlik yatırımlarının ve hizmetlerinin giderek daraldığı bu ortamda iki temel sorun hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde yapısal unsurlar olarak kemikleşiyor. Bunlardan birincisi eşitlik ilkesinin bozulması sonucu artan yoksulluk (Şenses, 2000), ikincisi ise formel sektörün daralması ve tam istihdam ilkesinin geçerliliğini kaybetmesi sonucu olan sosyal dışlanma (Munck, 2004).

Neo-liberal küreselleşme, devletlerin sosyal politika uygulamaları üzerinde iki yönlü bir baskı yarattı. Bir yandan kamu sektörünün hem istihdam hem maliyet hem de sunduğu hizmetler yönüyle daralmak zorunda kalması; yani neoliberal ekonomi politikalarıyla uyumlu olarak devletin hem piyasanın denetiminden hem de bir ekonomik aktör olarak piyasadaki konumundan vazgeçmesi, diğer yandan giderek yoksullaşan ve büyük bir dışlanmışlar grubu yaratan standart dışı çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalması, söz konusu baskının iki boyutuydu. Devletler çeşitli politika araçlarını kullanarak bu baskıyı aşmaya çalıştılar. Örneğin Latin Amerika'da sosyal güvenlik harcamalarının

kısılması sosyal güvenliği yalnızca en yoksul ve en muhtaç kesime odaklarken, özellikle orta kesimleri olumsuz etkiledi (Riesco, 2009). Şili'de başlayan ve daha sonra Arjantin, Meksika ve Kolombiya gibi diğer Latin Amerika ülkelerinde de uygulanan özelleştirmeler, devletin neo-liberal ekonomi politikalarıyla uyumlu olarak sosyal güvenliği, kamu yararı ilkesinden uzaklaştırıp piyasa koşullarına göre tüketilen bir metaya dönüştürdü (Uğur, 2004: 72). Küreselleşmeyle birlikte küresel işbölümü içinde daha önemli bir yer kazanan Çin de demir pirinç kasesi (iron rice bowl) olarak tanımlanan iş güvencesi, sabit gelir ve ücret dışı haklara dayalı politikadan vazgeçip kapitalizmin ülkede yarattığı yeni koşullara yönelik sosyal politikalar uygulamaya başladı. Artan işsizliğe yönelik sosyal politikalar, işsizlere yönelik eğitim programları ve artan eşitsizliğe yönelik evrensel hizmet sunan sağlık sistemi anlayışının adalet, eşitlik ve etkinlik prensiplerine göre yeniden düzenlenmesi, Çin'deki sosyo-ekonomik yapı göz önüne alındığında olumlu gelişmeler olarak değerlendirilebilir (Xiong, 2009).

Türkiye'deki sosyal güvenlik reformunu bu gelişmelere paralel olarak değerlendirdiğimizde, aslında bu reformun ekonomi politikalarındaki yapısal dönüşümün beklenen bir sonucu olduğunu ve dünyadaki gelişmelerle büyük oranda paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Ancak bu tartışmalar içinde Türkiye'nin durumunu özgün kılan, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeye kıyasla Türkiye emek piyasasının özgün bir yapıya sahip olması ve bu özgün yapının yakın bir gelecekte Türkiye'yi dünya ekonomisi içinde farklı bir konuma getirme potansiyelidir. Dolayısıyla burada üzerinde durulması gereken, Türkiye'de sosyal politikanın yalnızca küresel ekonomik koşullara göre değil, aynı zamanda emek piyasasının özgün koşullarına göre düzenlenmesi gerektiğidir. Bunu daha iyi anlamak için emek piyasasını bir bütün olarak değerlendirmekte fayda var.

Emek piyasasına genel bir bakış

Emek piyasasının bugünkü durumunu tanımlayabilmek için 1970'lerin sonunda ithal ikameci sanayileşmeden ihracata dayalı sanayileşmeye geçiş ve buna imkân tanıyan neo-liberal ekonomi politikalarının benimsenmesi önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Bu dönüm noktası, korumacı devlet politikaları altındaki kapalı ekonomilerin dünya piyasalarından pay almayı hedefleyen dışa açılma süreci ve bu dönüşümün emek piyasasındaki yıkıcı etkisiyle paralellik gösterir (Çetik ve Akkaya, 1999: 58-59). Bu nedenle Türkiye emek piyasasının bugünkü koşulları küreselleşmeyle birlikte birçok gelişmekte olan ülkede yaşanan dönüşümlerle benzeşir, bu anlamda dünyadaki genel eğilimlerle de uyumludur.

Küreselleşmeyle birlikte üretim ilişkilerinin ulus-devlet sınırlarını aşıp bölgesel ve küresel işbölümü çerçevesinde yayılması emek açısından önemli yenilikler getirdi. Bunlardan en önemlisi emeğin daha ekonomik ve etkin kullanı-

mına yönelik esnek uzmanlaşma üretim biçiminin yaygınlaşması oldu (Sabel, 1997). Piyasa dalgalanmalarına ve talep değişikliğine çabuk uyum sağlayan esnek uzmanlaşma, üretimin ürünün yalnızca belli bir parçasında uzmanlaşmasını, emeğin de sayısal olarak, ücretlere bağlı olarak ya da yapılan işin niteliğine göre işlevsel olarak esnek kullanımını öne çıkardı. Emeğin kazancından ya da çalışma koşullarından çok sermayenin kâr oranlarını ve maliyet hedeflerini dikkate alan bu esneklik, taşeron ve dışarıya iş verme gibi yöntemlerle emek maliyetini azalttı. Buna bağlı olarak standart istihdam biçimleri yerini yarı-zamanlı ve parça başı işlere, geçici işlere bıraktı. Kamu sektöründe sözleşmeli işçilerin sayısında patlama yaşanırken, özel sektörde prim usulü çalışanlar ya da parça başı çalışanlar arttı. Dolayısıyla emeğin bütününe baktığımızda Fordist üretim modeli altında fabrikalarda tam zamanlı standart işlerde çalışan erkek egemen emek, yerini sosyal anlamda karmaşık, kadınların daha çok enformel olarak katıldığı, istihdamın çeşitlilik gösterdiği bir yapıya bıraktı. Kadın istihdamı neo-liberal ekonomi için önemli bir emek kaynağı oldu. Kadın emeğinin daha ucuz ve daha esnek olması belli sektörlerde özellikle kadınların tercih edilmesiyle sonuçlandı. Bütün bu dönüşümleri besleyen başka bir unsur ise sendikal hareketin 1980'den sonra anayasal kısıtlarla ve çeşitli yasaklarla engellenmesi oldu. Kamu sektöründe sendikal hareketin engellenmesi, lokavtın uluslararası standartlara rağmen yasal olması, emek örgütlenmesini ve mücadelesini bastırdı. Sermaye yanlısı bu dönüşüm 1980'lerden bugüne reel ücretlerde önemli bir gerileme yaşanmasına yol açtı.

Buraya kadar anlatılan dönüşüm, esnek uzmanlaşma, işin düzensizleşmesi, kayıtdışı istihdamın ve özellikle kadın emeğinin kayıtdışı kullanımının artması, sendikal hareketteki çöküş ve ücretlerdeki düşüş, küreselleşmenin emek üzerindeki etkisi açısından dünya genelindeki görüntüyle paralellik gösterir. Dolayısıyla belli ölçüde dünya ekonomisinin parçası olan Türkiye, dünya ekonomisindeki genel eğilimlerin de temsilcisidir. Özellikle 1980 yılındaki siyasal ve ekonomik dönüşümler, 12 Eylül darbesi ile birlikte siyasi örgütlenmeye ve sendikal hareketlere gelen yasaklar ve yapısal uyum sürecinin ivmelenmesi, küresel dinamiklerin etkisini pekiştirmiştir. Yabancı sermaye yatırımlarına davetkâr bir ortam yaratılarak talep odaklı üretimin, dolayısıyla taşeronlaşmanın önü açılmış, bu da standart olmayan istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasına, emeğin yalnızca örgütsel hareket açısından değil, maddi koşullar ve sosyal bileşenleri açısından da sınıfsal zemini kaybetmesine sebep olmuştur. Ancak bu dönüşümler, Türkiye'de bazı özgün koşulların ve ilişkilerin de değişmesine yol açtı. Özellikle nüfusun önemli bir kesimini istihdam eden tarım sektöründeki dönüşüm genel olarak emek piyasasını değiştirdi.

Türkiye'de emek piyasasına dair özgün koşullara baktığımızda giderek büyüyen bir hizmetler istihdamı, buna karşılık daha yavaş bir hızla küçülen tarım istihdamı ve göreli olarak yerinde sayan bir sanayi istihdamından söz edebiliriz.

Hizmetlerdeki büyümeye karşın tarım istihdamındaki azalmanın oldukça sınırlı olması ve tarımın hâlâ önemli bir istihdam alanı olması, sosyal güvenlik reformunun kurgulanması açısından da önem taşır. Buna reformun kapsamı ile ilgili olarak yeniden değineceğim. Türkiye'de emek piyasasının özgünlüğünü belirleyen en önemli unsurlardan biri işgücüne katılma oranının oldukça düşük bir düzeyde olmasıdır. 2009 Ekim döneminde işgücüne katılma oranı % 48,8 iken, bu rakam erkekler için % 71,2, kadınlar için % 27,1'dir (TÜİK, 2010). Burada dikkat çeken, küreselleşmeyle birlikte kadın emeğinin ülkemizde ve benzeri gelişmekte olan ülkelerde yeni bir emek rezervi olarak görülmesine rağmen kadınların işgücüne katılma oranındaki düşüklüktür. Bu oran tarımda ücretsiz aile işçiliği ile ortalamanın üstüne çıkarken kentte özellikle göç ile ilişkili olarak daha da düşer (Özar ve Günlük Şenesen, 1998). Burada sorun, literatürde yaygın olarak tartışıldığı gibi yalnızca kadın emeğinin kayıtdışı olarak ya da ücretsiz aile işçiliği olarak istihdam edilmesi değil, kadın emeğinin görünmez olması, yaptığı işin ve kullandığı emeğin dikkate alınmamasıdır (Çınar, 1994). Burada önemli bir yapısal dışlanma söz konusudur.

İşgücüne katılımın düşük seyrinden başka, kayıtdışı istihdam da emek piyasasındaki yapısal sıkıntılardan biridir. Kayıtdışı istihdam ile ilgili net bir veri elde etmenin zorluğuna karşın, 2009 Ekim verilerine göre yaptığı işten ötürü herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışanların oranı % 44,5 olurken, tarımda bu oran % 86,3 ve tarım dışı sektörlerde % 30,4 olmuştur (TÜİK, 2010). Bu sıkıntıyı iki yönlü değerlendirmek gerekir. Birincisi kayıtdışı istihdam, işsizlik sorununa çözüm olması ya da ekonomik hareketlilik sağlaması gibi sebeplerle çözüm olarak hoş görülse de devlet için ve özellikle sosyal güvenlik sistemi için önemli bir gelir kaybı yaratır. Dahası, kayıtdışı çalışan kesimin de yeşil kart alarak ya da akrabaları üzerinden bağımlı olarak sosyal güvenlik sisteminden faydalanmaları sistemin aktif/pasif dengesini de alt üst eder. Son olarak, tarımdaki emeğin sistemin dışına itilmesi sosyal güvenlik sisteminin toplumun önemli bir kesimine ulaşmadığının bir göstergesidir. Her ne kadar Türkiye'de tarım üreticisi kapitalistleşmemiş küçük üretici olsa da bu, bu kadar geniş bir kesimin sistemin dışına itilmesi için geçerli bir sebep değildir.

Aşağıda üretim ilişkileri ve özgün emek taleplerine göre değerlendirilecek üç sektördeki kayıtlı işçi sayıları Tablo 1'de sunulmuştur. Buna göre, Türkiye'de toplam kayıtlı işçi sayısı beş milyonun biraz üzerine çıkarken, çalışma yaşındaki nüfusun ancak çok küçük bir kısmını kapsamaktadır. Bu bir yandan kayıtdışı istihdamın yaygınlığını, diğer yandan ise işgücüne katılımın yapısal bozukluğunu göstermektedir. Bu durumu sosyal güvenlik sistemi açısından değerlendirdiğimizde, sistem emek piyasasındaki yapısal sorunlardan dolayı hem kaynak kaybetmekte, hem de bağımlılardan dolayı maliyet yüklenmektedir.

TABLO 1
Toplam Kayıtlı İşçi Sayıları

Tarım	96.682
Turizm	583.244
Tekstil	327.929
Toplam	5.398.296

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2009.

Sonuç olarak, küreselleşmeyle birlikte esnek istihdam biçimleri, artan kayıtdışılık ve işin düzensizleşmesi, kadın istihdamının her alanda artması ve bütün bu olumsuz etkilere karşı emeğin tek güvencesi sendikal hareketin de zayıflaması ile emek için küresel boyutta kırılgan bir ortam ortaya çıkmıştır. Küresel koşulların yanı sıra yüksek oranda kayıtdışı istihdam, tarım sektörünün büyüklüğü ve kadınların işgücünden dışlanması gibi Türkiye'ye özgü yapısal sorunlar, küreselleşmenin getirdiği zorluklara yeni bir boyut katmıştır. Mevcut küresel ve yerel koşulların bileşiminde, sosyal güvenlik reformu emek piyasasının düzenlenmesinde çok önemli bir işlev taşımaktadır.

Sosyal güvenlik reformunun farklı emek piyasalarına etkisi

Türkiye'de emek piyasasının yapısı, genel koşulları, üretim ilişkilerini ve çalışma hayatına dair sorunları saptamak açısından önemlidir. Ancak her bir ekonomik faaliyet alanı, kendine özgü bir üretim sürecine ve buna bağlı üretim ilişkilerine sahip olduğundan, aynı zamanda üretilen metanın cinsinden kaynaklanan birtakım özgün koşullara sahiptir. Bu özgün koşullar her bir faaliyet kolu için farklı emek piyasalarına işaret eder; bu nedenle sosyal güvenlik alanında da uygulamaların evrensel ve standart olamayacağını gösterir. Bir başka önemli unsur da küreselleşmeyle birlikte bazı ekonomik alanların diğerlerinden daha fazla önem kazanması, buna bağlı olarak daha önce önem taşımayan bazı alanların artık emek için önemli istihdam alanı yaratmasıdır. Küreselleşmeyle birlikte öne çıkan başka bir değişim de standart istihdam biçimlerinden çok, esnek uzmanlaşma modeliyle birlikte çok farklı istihdam biçimlerinin yaygınlık kazanmasıdır. Bunlar özellikle yarı-zamanlı çalışma, geçici istihdam, parça başı iş ve literatürde giderek daha çok yer bulan ev eksenli çalışma biçimleridir. Bu yeni istihdam biçimleri de evrensel ve standart bir sosyal güvenlik modelinin yetersiz kaldığı noktalardan biridir.

Bu dönüşümleri anlamak için Türkiye'de gerek istihdam açısından gerekse gayrisafi yurtiçi hâsılaya katkısı açısından önemi büyük olan üç ekonomik alandan örnek vermek açıklayıcı olacaktır. Ekonomik katkıları açısından ve Türkiye'nin özellikle üzerine eğildiği alanlar olmaları yönüyle büyük benzerlik gös-

teren bu üç alan, ürettikleri meta, üretim süreçleri ve üretim ilişkileri açısından farklıdırlar. Bu farklılık az önce vurgulandığı gibi farklı emek piyasaları yaratır. Bu anlamda üç alanın karşılaştırmalı analizi sosyal güvenlik sisteminin karşılayıcılığı açısından değerlendirildiğinde önemli sonuçlar verecektir. İlk bakışta imalat sanayinden tekstil sektörü ve hizmetlerden turizm sektörü, esneklik, işin düzensizleşmesi, kayıtdışılık ve artan kadın emeği istihdamı açısından küresel dönüşümleri yansıtır. Ancak özgün üretim koşulları, iki sektörün emek piyasalarında farklılaşmaya yol açar. Son olarak tarım sektörü, Türkiye'de önemli bir istihdam alanı olarak varlığını sürdürürken küresel dönüşümleri yansıtmadığı gibi, klasik emek piyasası kavramlarıyla açıklanamayacak kadar piyasa ekonomisinin ve kapitalist üretimin dışında kalır. Bu da sosyal güvenlik reformunun sosyal rolü açısından dikkate alınması gereken bir ayrıntıdır.

Türkiye'de bulunan birçok ekonomik faaliyet alanı içinde bu üç sektör, hem temsilî özellikleri hem de özgün koşulları açısından sosyal güvenlik reformu ve emek piyasası ilişkisi için uygun bir analitik alan yaratmaktadır. Öncelikle biri imalat sanayinden diğeri ise hizmetler sektöründen seçilen tekstil ve turizm sektörleri, Türkiye'nin 1980 sonrası dışa açılma sürecinde artan bir öneme sahip, Türkiye'nin küresel ekonomiye eklemlenme alanları olmuştur. Özellikle küresel işbölümü içinde giderek önem kazanan dışa iş verme (outsourcing) ya da taşeronlaşma (subcontracting) süreçleri Türk tekstil sektörünün büyümesinde etkili olmuştur. Bunun emek üzerindeki etkisi ise sektörün büyümesinde olduğu kadar olumlu olmamıştır. Tekstil emeği yine küresel dönüşümlerin etkisiyle esnek ve düzensiz istihdam nedeniyle kırılgan bir duruma sürüklenmiştir. Yine 1980 sonrası hızlı bir büyüme ve uluslararasılaşma gösteren turizm sektörü Türkiye'nin yalnızca ekonomik değil aynı zamanda kültürel anlamda da küresel dünyayla eklemlenmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle 1990 sonrasında Türkiye her turizm sezonunda yeni bir turist sayısı rekoruna ulaşarak büyümesini sürdürmüştür. Ancak küreselleşme ve sermaye birikimi açısından olumlu algılanan bu büyüme emek açısından yeni birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. İmalat sektörünü temsil eden tekstilde daha çok esnek ve düzensiz istihdam gözlenirken, turizmde kayıtdışı istihdam birincil konumdadır, esnek, düzensiz, mevsimlik istihdam bunu takip eden koşullardır. Tarımın bu sektörel karşılaştırmaya dâhil edilmesinin sebebi diğer iki sektörden farklıdır. Dışa açılma sürecinde önem kazanan tekstil ve turizm sektörlerine karşılık tarım geri plana itilmiş, hem devlet desteğinin zayıflaması hem de yapısal olarak kapitalist üretim sürecinin bulunmaması tarım sektörünün ekonomik olarak önem kaybetmesine yol açmıştır. Buna karşılık tarım istihdamı ülke genelinde büyük bir orandadır. Aralık 2009 değerlendirmesinde tarımda istihdam oranının % 24 olması tarımın yapısal olarak emek piyasasının en yerleşik kollarından biri olduğunu göstermektedir (TÜİK, 2010). Dolayısıyla, Türkiye'de emek piyasası üzerine yapılacak herhangi bir değerlendirmenin bu kadar büyük bir grubu dışlaması mümkün değildir.

Sonuç olarak, bu üç sektörün seçilmesi bir yandan Türkiye'de emek piyasası üzerinde etkili olan yapısal dönüşümlerin tarihsel ardalanını göstermesi açısından, ama aynı zamanda söz konusu dönüşümün lineer ve tek tip bir etkisi olmadığını, tam tersine dikkat çekici bir çeşitlenmeyi vurgulaması açısından seçilmiştir. Bu sektörlerin derinlemesine incelenmesi, farklılıkların önemini netleştirecektir. Sosyal güvenlik sistemleri açısından değerlendirildiğinde, yapısal dönüşümlerin sektörel yansımalarının ve emek alanında yarattığı sosyo-ekonomik sonuçlarının sosyal güvenlik reformuna ne kadar yansıtıldığı son bölümde üzerinde durulacak en merkezî sorudur.

Tekstil

Tekstil sektörü, özellikle küreselleşmeyle birlikte gelişmekte olan ülkelerin ucuz emeği kullanarak dünya ekonomisine eklemlendiği birincil ekonomik kollardan biri oldu. Örneğin, Asya'da ve Latin Amerika'da ucuz emeğin bolca bulunduğu ve vergi ve denetimden uzak yerlerde kurulan ithal işleme alanları (Export Processing Zones), tekstil üretiminin önemli merkezleri oldular. Burada dikkat çekici olan, tasarım, pazarlama ve diğer beyin gücüne dayalı işletme hizmetlerinin merkez ülkelerde gerçekleşmesi ve çevre ülkelerde yalnızca düşük vasıflı düşük ücretli işlerde kol gücüne dayalı emek-yoğun bir üretimin gerçekleşmesidir (Arrighi ve Drangel, 1986). Küresel düzleme yayılan bu işbölümü içinde Türkiye de emek-yoğun üretim sürecinin bir parçası oldu.

Türkiye'deki tekstil üretimi daha çok küçük işletmelerde ve atölyelerde, piyasadaki dalgalanmalar ve taleplere paralel olarak düzensiz bir süreçte ve özellikle kadın emeğinin büyük oranda kayıtdışı bir biçimde istihdam edilmesiyle gerçekleşmektedir. Kayıtdışı çalışma, sağlıklı istihdam verisi oluşturmayı zorlaştırmaktadır. 2008 verilerine göre dokuma işkolunda yaklaşık 592.000 kayıtlı çalışan görülmekteyken, gerçek rakamın üç milyona yakın olduğu tahmin edilmektedir (Öz İplik-İş, 2009). Üretimdeki esneklik, büyük firmaların küçük işletmelere ve atölyelere iş vermesiyle sağlanıyor. Bu esnek üretim biçiminde istihdam edilecek en esnek emek de kadın emeği oluyor. Kadın emeği ile ilgili iki nokta burada dikkat çekiyor. Birincisi kadınların hanedeki konumları işlerindeki konumlarını da belirliyor. Hanede ücretlerin emeğin yeniden üretimi için yeterli olup olmaması, hanenin ek gelirleri, hanenin büyüklüğü ve hanedeki çalışan nüfus, kadınların çalışmasında belirleyici oluyor. İkinci olarak, sektörde işbölümünün büyük ölçüde cinsiyete dayalı olması, emek piyasasının yapısını da belirliyor (Eraydın ve Erendil).[1] Üretim ilişkileri açısından tekstilde sürekli bir üretim söz konusu değildir; bunun yerine üretim siparişe göre gerçekleşir

1 Jenny White'ın İstanbul tekstil piyasasına dair çalışması (1999) üretim süreci ve emek hakkında detaylı bilgi verirken, Deniz Yükseker, Laleli-Moskova mekik ticaretini anlattığı çalışmasında (2003) tekstil piyasasındaki üretim ilişkilerini anlatır.

(Erendil, 2000). Dışa iş verme ve taşeron üretim sektörün önemli dinamiklerinden biridir. Bu anlamda bugün tekstil sektöründe geçerli olan üretim biçimi ve üretim ilişkileri 19. yüzyıl *putting-out* sisteminden farklı değildir. Tekstil üretiminde tek bir iş bölümü geniş bir alana yayılmış, parçalara ayrılarak üretim süreci farklı bir organizasyona gitmiştir. Emek açısından bakıldığında, seri üretim olmaması sonucunda sosyal güvenliğin, iş güvencesinin, sürekli ve düzenli istihdamın olmadığı, aksine büyük oranda düzensiz istihdam, parça başı iş, ev eksenli üretim gibi standart olmayan istihdam ilişkilerinin öne çıktığı, işin düzensizliğinin kayıtdışı istihdam için ortam yarattığı bir durum ortaya çıkar.

Eraydın ve Erendil, tekstil sektöründe çalışanları dört gruba ayırır. Bu dört grup daha çok piyasadaki ve üretim ilişkilerindeki konumlarına göre ayrılırlar, dolayısıyla her birinin emek piyasasında kalma süreleri, iş güvence dereceleri farklıdır. Birinci grup işletme sahibi olan, yani belli ölçüde sermaye birikimi sağlamış ve üretim ilişkilerinde daha belirleyici konumda olan üreticilerdir. Bunlar diğerlerine göre daha eğitimli, piyasa içinde yükselme potansiyeli daha fazla olan gruptur. İkinci ve daha büyük grup ücretli işçilerdir. Bunların içinde aracılar ve yöneticiler de bulunmakla birlikte büyük kesimi üretimde fiilen çalışan kesimdir. Buradaki ücretli işçilik, iş güvencesi ve sosyal güvencenin olduğu formel, tam zamanlı ve sürekli istihdam anlamına gelmez; yalnızca emeğin ücret aldığı anlamına gelir. Üçüncü grup aile işçileridir. Bunlar daha çok aile reisinin sahip olduğu ve yürüttüğü aile işletmesinde, örneğin bir atölyede çalışan kesimdir. Çekirdek aile için bir ücret ilişkisi söz konusu olmasa da geniş aile üyeleri ücret karşılığı çalışırlar. Dördüncü ve son grup ise ev eksenli çalışan kadınlardır. Dört grup içinde en zor şartlarda çalışan ve en korumasız kesim budur; çünkü piyasada diğer işçilerle rekabet güçleri olmadığı gibi, aracının taleplerine karşı pazarlık da yapamazlar. Ayrıca ulaşım maliyetlerini artırmaları da onlar için olumsuz bir unsurdur.

Sonuç olarak tekstil sektörü, büyük oranda kadınların düzensiz ve kayıtdışı olarak istihdam edildiği, dışarıya iş verme ve fason ilişkilerle esnek bir üretim biçiminin hâkim olduğu bir ekonomik alandır. Üretim sürecinin değişkenliği ve cinsiyete dayalı yapısı emek piyasasının baş tanımlayıcılarıdır. Emek piyasası çok küçük bir birincil emek piyasasına karşılık büyük bir ikincil emek piyasasından oluşur;[2] iki kesim arasındaki geçirgenlik küçük girişimcilerin piyasaya girmesi ve üretim ilişkilerinde kalıcı bağlantılar kurmasına bağlıdır. Burada çalışan kadınlar genelde geniş aileden gelir, asgari ücretin altında ücretlere çalışır, çoğu zaman genç, eğitimsiz ve bekârdırlar.

Tekstil istihdamını sosyal güvenlik sistemi açısından değerlendirdiğimizde, özellikle kayıtdışı istihdam ve ikinci olarak düzensiz istihdam konusunda yeni sosyal politikaların zorunluluğu daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır. Sosyal güvenliğin yalnızca formel ve tam zamanlı istihdam biçimleriyle ilişkilendi-

2 Birincil ve ikincil emek piyasaları için bkz. Giddens, 1973; Loveridge ve Mok, 1979 ve Peck, 1996.

rilmesi kayıtdışı ve düzensiz istihdamın sosyal güvenlik sisteminin dışına itilmesine sebep olmaktadır. Öte yandan bu parçalanmış, standart olmayan istihdam biçimlerine de sosyal güvence verilmesi bunlardan da belli ölçülerde prim alınması ve sosyal hizmet verilmesi sosyal güvenlik sistemine hem girdi sağlayacak, hem hizmet ağını düzenleyecek, ayrıca çeşitli yolsuzlukların da önüne geçecektir. İkinci olarak tekstil sektörü cinsiyete dayalı işbölümünün belirgin bir biçimde gözlemlendiği bir ekonomik alan olarak kadınlara yönelik sosyal güvenlik düzenlemelerini de zorunlu kılmaktadır. Örneğin, evde çalışan kadınlara yönelik bir sosyal güvenlik planı emek sömürüsünün denetimi açısından faydalı olacaktır. Ev eksenli istihdam, çalışma koşullarının denetim dışında kalmasından dolayı emek sömürüsünü pekiştirmektedir; bu koşullarda çalışanlara en azından bir sağlık ve emekliliğe yönelik güvence verilmesi emek sömürüsünü azaltır, uzun vadede bu kişilerin devletten sosyal yardım gereksinimini azaltır.

Turizm

Sahip olduğu kaynaklara rağmen Türkiye'nin turizmdeki gelişimi oldukça geç başlayarak son yirmi yılda hız kazanmıştır. Türkiye, dünyada gelen turist sayısı ve turizm kazançları açısından ilk on ülke arasında yer alırken, turizm sektörünün ülke ekonomisine katkısı hem gelir olarak hem de istihdam olarak azımsanmayacak düzeydedir. Tablo 2, son on yılda Türkiye'deki doğrudan ve dolaylı turizm istihdamının seyrini göstermektedir. Bunun dışında, turizmin diğer ekonomilerde yarattığı istihdam etkisi ile çok daha geniş bir kesime iş imkânı sağladığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Tablo 3, istihdamdaki çarpan etkisiyle birlikte turizm ekonomisindeki doğrudan ve dolaylı istihdamı göstermektedir. Ancak her iki tablodaki rakamlar mevsimlik istihdamı ve kayıtdışı istihdamı yansıtmamaktadır. Turizmde doğrudan, dolaylı ve uyarılmış istihda-

TABLO 2
Turizm Sektöründe Doğrudan ve Dolaylı İstihdam

Yıllar	*Doğrudan istihdam*	*Doğrudan ve dolaylı istihdam*	*Toplam*
1999	563200	406900	970100
2000	514248	371534	885782
2001	527213	380900	908113
2002	527114	380828	907942
2003	564796	408053	972849
2004	503339	363652	866991
2005	469541	339233	808774
2006	461897	333710	795607
2007	422784	305452	728236
2008	436561	315406	751967
2009	443109	320137	763246

Kaynak: WTTC, 2009.

TABLO 3
Turizm Ekonomisinde Doğrudan ve Dolaylı İstihdam

Yıllar	*Doğrudan istihdam*	*Doğrudan ve dolaylı istihdam*
1999	698600	1203300
2000	642784	1107160
2001	673426	1159940
2002	702333	1209730
2003	751856	1295030
2004	767810	1322510
2005	733016	1262580
2006	759357	1307950
2007	771403	1328700
2008	790365	1361360
2009	798269	1374970

Kaynak: WTTC, 2009.

mın net bir biçimde hesaplanamaması ve kayıtdışı istihdamın azımsanamayacak boyutu, turizm istihdamı konusunda gerçekçi rakamlar elde edilmesine engel olur. Ancak sektörün işleyişi, turizm hizmetlerinin üretimi, üretim ilişkileri, işin niteliği ve istihdam biçimleri, turizm emek piyasası hakkında açıklayıcı olacaktır.

Turizm sektörü tüketiciye konaklama, ulaşım, yeme-içme ve eğlence gibi farklı hizmetler sunar. Bu hizmetlerin her biri farklı bir üretim süreci ve birbirinden bağımsız farklı işbölümü sonucu ortaya çıkar. Dolayısıyla turizm emek piyasasının en önemli özelliği bu çok parçalı yapısıdır. İkinci olarak, turizm gerek geliştiği bölgeler gerekse benzer kaynaklardan yararlanması sonucu tarımla rekabet içindedir. Genellikle az gelişmiş ve doğası bozulmamış yerlerde gelişen turizm hem toprak ve emek gibi temel ekonomik kaynakları tarımdan alır; hem de alternatif bir ekonomik alan olarak tarımın devam etmesine ya da gelişmesine ket vurur. Zaman zaman tarım ve turizm birbirlerini tamamlayıcı bir ilişki içine girerler; bu özellikle turizm sezonunun kısa olduğu yerlerde görülür (Aykaç, 2009). Üçüncü olarak, genellikle deniz-kum-güneş temelli kitle turizmi yaz mevsiminde etkindir, bu alanda istihdam çoğu zaman ve emeğin büyük bir kesimi için mevsimliktir. Turizm mevsiminin uzunluğuna ve bölgenin ekonomik özelliklerine göre turizm işçileri sezon dışında ya işsiz kalırlar, ya geçici işlerde düzensiz olarak çalışır ve günü kurtarmaya çalışırlar ya da tarım sektörüne dönerler. Bu anlamda turizmde esneklik işlevsel değil daha çok sayısal bir esnekliktir ve turizm sezonuna göre belirlenir. Sektörün mevsimlik yapısı sonucu dışarıya iş verme ve düzensiz istihdamın emek piyasasında yapısal unsurlar olması turizmin dördüncü bir özelliğidir. Turizm hizmetlerinin büyük ölçüde ev işlerini andırması bu sektörde kadınların kolaylıkla istihdam edilmesine ve ucuz emek olarak kullanılmasına yol açar. Turizm piyasasının az sayıda büyük işletme ve buna karşılık çok sayıda küçük işletmeden oluşması emek piya-

sası için açıklayıcıdır. Öncelikle bu küçük işletmelerin önemli bir kısmı aile işletmesidir, neredeyse tamamen aile emeğine dayalıdır; bu da kayıtdışı istihdam için uygun zemin hazırlar. Çekirdek ailenin üyeleri emek açısından yetersiz kaldığında geniş aile üyeleri yeni emek kaynağı olur. Küçük işletmelerin ücretsiz aile işçiliğine dayalı yapıları, bu kesimin sosyal güvenlik sisteminin dışında kalmasına ve çoğu zaman kendisi sosyal güvenlikten yararlanan hane reisine bağımlı olarak sisteme fazladan yük getirmelerine yol açar.

Bunun dışında turizmde emek piyasası az sayıda yüksek vasıflı ve yüksek ücretli işe karşılık çok sayıda düşük vasıflı ve düşük ücretli iş imkânı sunar. Başka bir deyişle emek piyasası küçük bir birincil emek piyasasından ve büyük bir ikincil emek piyasasından oluşur. İki kesim arasındaki geçişler ise oldukça sınırlıdır. Başka bir deyişle, bir işçinin piyasadaki hiyerarşik örgütlenme içinde yükselmesi ve daha iyi bir konuma gelmesi oldukça zordur. Bunun en temel sebebi, birincil emek piyasasındaki işlerin daha çok pazarlama ve işletme yönetimi gibi işin örgütsel kısmı ile ilgili beyin işleri olması, buna karşılık ikincil emek piyasasındaki işlerin daha çok turizm hizmetlerinin üretimi ile ilgili kol gücüne dayalı işler olmasıdır. Bu anlamda emek piyasasının iki kesimi neredeyse tamamen birbirinden bağımsızdır.

Sonuç olarak, turizm emek piyasası esneklik, düzensizlik, kadın emeğinin yaygın kullanımı, kayıtdışı istihdam ve sendikal hareketin yokluğu gibi özellikleriyle emeğin küresel dönüşümlerini temsil ederken, birden fazla üretim süreci ve işbölümü içermesiyle, mevsimlik istihdam yaratması, tarımla arasındaki bağımlılık ilişkisiyle ve de emek piyasasındaki dağılımla özgün özelliklere sahiptir. Bütün bu özellikler, emeğe verilen sosyal güvencenin ve iş güvenliğinin tek tip, evrensel bir modelle sağlanamayacağına işaret eder. Bu hem sosyal güvenlik sisteminin etkinliği açısından hem de kamu yararı açısından önemli bir unsurdur.

Tarım

Tarım sektörü Türkiye'deki en büyük emek piyasalarından birine sahiptir. Tablo 4, son beş yılda tarım alanında çalışanların cinsiyete göre dağılımını gös-

TABLO 4
Tarımda İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre Dağılımı (000) +15 yaş

	Kadın	*Erkek*	*Toplam*
2004	2565	3148	5713
2005	2367	2787	5154
2006	2295	2613	4907
2007	2288	2578	4867
2008	2354	2663	5016
2009 Eylül	2793	2961	5754

Kaynak: TÜİK, 2010.

terinektedir. Aynı zamanda kendine özgü üretim ilişkileri ve emek yoğun yapısı nedeniyle de diğer istihdam alanlarından belirgin biçimlerde ayrılır. Bununla birlikte küreselleşme ve neo-liberal ekonomi politikalarından en olumsuz etkilenen üretim alanı olması sebebiyle de tarım, piyasadaki marjinal konumuna bağlı olarak özel birtakım sosyal politika düzenlemelerini gerektirir.

Türkiye tarımsal yapısında yaygın görüntü küçük üreticiliktir. Burada dolaysız üretici kendi toprağı üzerinde, kendisinin ve ailesinin emeğini kullanarak hem kendi geçimi için hem de küçük oranda da olsa piyasa için üretim yapmaktadır (Boratav, 1980: 51). Ücretsiz aile işçiliğine dayalı bu üretim biçimi, Türkiye için kapitalist ya da başkasının yanında çalışmaya bağlı yarı-feodal üretim biçimlerinden daha belirleyicidir. Türkiye'de yaygın olan tarımsal yapıda serınayedar ve ücretli işçinin birbirinden ayrıldığı ve piyasa için üretim yaptığı kapitalist tarımdan söz etmek oldukça küçük bir kesim açısından açıklayıcıdır. Düşük oranda da olsa ücretli işçilik ya da farklı köylü-işçi kategorileri görülse de piyasa ekonomisine sürekli ve sistematik olmayan, geçici bir üretim yapılması gerçek anlamda bir kapitalist üretim sürecinin göstergesi olamaz.

Keyder tarımsal yapı ile ilgili olarak üç noktaya dikkat çekiyor. Öncelikle Türkiye'de tarımsal yoksulluk diğer gelişmekte olan ülkelerde, örneğin Latin Amerika ülkelerinde görülen topraksızlıktan kaynaklanan yoksulluktan farklı. Burada yaygın olan küçük toprak sahipliği ya da orta köylü kategorisinde üretimi belirleyen toprağın büyüklüğü ve aile emeğinin sayısı (Keyder, 1989). Dolayısıyla diğer sektörler için kullanılan emek piyasasına dair araçlar tarım için açıklayıcı olmuyor. İkinci olarak 1970'lerde başlayan ve hâlâ devam eden köyden kente göç, hem kırsal nüfusun ve tarımsal istihdamın azalmasına yol açtı hem de küçük köylünün toprağını kiraya vererek kentte kazandığı ücrete ek gelir elde etmesi biçiminde yeni bir üretim ilişkisi doğurdu. Bunun sonucunda tarımsal yapı orta köylüden yana muhafaza edildi. Üçüncü olarak Keyder, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da mülkiyet ilişkilerinin Akdeniz ve Ege'den farklı olduğunu, bunun da farklı üretim süreçlerini ve üretim ilişkilerini beraberinde getirdiğini vurguluyor. Bu da tarımda emek yapısının karmaşık ve çok çeşitli olduğuna işaret ediyor.

Tarımda ücretli işçi olarak değerlendirebileceğimiz kesim özellikle Ege'de pamuk ve Karadeniz'de fındık toplama işleri için kendi topraklarından ve köylerinden gelen mevsimlik işçilerdir. Bu işçiler genellikle toprak sahibine daha yakın olan bir aracının bağlantıları sonucu toplu olarak bir bölgeden bir bölgeye gidiyor ve hasat süresince kalarak iş bittiğinde köylerine dönüyor. Burada da kayıtdışı ilişkiler belirleyici ve iş güvencesi ya da sosyal güvenceden söz etmek mümkün değil. Çoğu zaman bu ücretli işçiler topraklarının küçük olmasından ya da aile emeğinin yetersiz olmasından bu yolu tercih ediyorlar. Ücret karşılığı çalışan mevsimlik işçiler tarım sektörünün en yoksul ve en zor şartlarda yaşayan kesimini oluşturmaktadır.

Nasıl bir sosyal güvenlik sistemi?

Türkiye'de istihdamın önemli alanları olan üç sektör karşılaştırıldığında yapısal çıkarımları mümkün kılacak benzerlikler dikkat çekmektedir. Özellikle küçük işletmelerin ağırlıkta olması ve bu alanlarda kendi hesabına çalışan bir emek kesiminin olması bu durumu karşılayacak sosyal güvenlik sisteminin yapısı açısından belirleyicidir. Aynı zamanda kayıtdışı istihdamın ve emek-yoğun üretim biçiminin yaygınlığı, iş güvencesinin olmaması ve ücretlerin de düşüklüğü yalnızca bu üç sektör için değil, Türkiye'deki emek piyasasının büyük bir kısmı için anlamlıdır. Bütün bu benzerlikler evrensel düzeyde bir sosyal güvenlik anlayışı için bir temel oluşturabilir; ancak sektörel farklar, belli sosyal grupların belli iktisadi faaliyet kollarında yığılması, üretim biçimlerindeki ve üretim ilişkilerindeki farklılıklar, evrensel sosyal korumanın ötesinde düzenlemeleri zorunlu kılar.

Türkiye'de kapitalist üretim biçiminin ve üretim ilişkilerinin en zayıf olduğu ekonomik alan tarımdır. Toprak dağılımından ve sosyal yapıdan kaynaklanan kısıtlardan dolayı tarımda birikimin oluşması ve metalaşmanın yaygınlaşması da sınırlıdır. Geçimlik tarımın yaygınlığı ücretsiz aile işçiliğini de beraberinde getirmektedir. Kadınların yaygın olarak bu koşullar altında çalışması kadın emeğini görünmez kıldığı gibi sosyal koruma gereksinimini de artırıyor.[3] Bunun ötesinde çocuk istihdamının da azımsanmayacak oranda olması, bu çocuklara yönelik sosyal güvenlik düzenlemeleri gerektirmektedir. Bugün genel sağlık sigortasına bağlı olarak çocuklar 18 yaşına kadar ücretsiz sağlık hizmeti alsalar da çalışan çocuklara yönelik ek programlar emeğin yeniden üretimi açısından gereklidir. Son olarak tarım kesimi içinde sayısal olarak daha küçük ancak çalışma koşulları ve üretim ilişkilerindeki kırılgan konumları nedeniyle mevsimlik işçiler de sosyal güvenlik sisteminden tamamen dışlanmış bir kesimdir.

Turizm sektörü ise tamamen kapitalist üretim ilişkilerine dayalı bir ekonomik alan olarak, ağırlıklı olarak küçük işletmelerden oluşur, ancak az sayıdaki büyük işletme de yüksek istihdam sağlamaktadır. Turizm sektöründe en belirleyici unsur istihdamın büyük oranda sezonluk olmasıdır. Türkiye'de turizmin geleneksel deniz turizmine dayalı olması istihdamı da turizm sezonunun iklimsel kısıtlarına bağımlı kılmaktadır. Bu nedenle sezonun en uzun olduğu turizm merkezlerinde bile istihdam süresi sekiz ayı geçmemektedir. İkinci olarak, turizm özellikle genç istihdamı sağlamaktadır. Ancak gençlerin hem kayıtdışı hem de sezonluk çalışmaları tasarruf ve birikim eğilimleri açısından önemli kısıtlar yaratmakta ve bu nedenle gelecekte sosyal güvenlik gereksinimlerini artırmaktadır. Son olarak, tarımın turizmin önceli olması, turizm sezonu dışında istih-

3 Kadınların işgücüne katılım oranlarına bakıldığında ücretsiz aile işçiliğinin hesaplamalara katılıp katılmaması büyük farklar yaratmaktadır. Bu fark, kayıtdışı ve sosyal güvencesiz olsa da ücretsiz aile işçiliğinin, özellikle tarıma dayalı ekonomileri olan kırsal alanlarda belirleyicidir.

damın tekrar tarıma kaymasına, dolayısıyla tarım-turizm istihdamı arasında bir geçirgenliğe yol açmaktadır.

Son olarak tekstil sektöründeki istihdamı özgün kılan unsurlar, esnek üretim ilişkileri ve buna bağlı olarak en esnek emek grubu kadınların tekstil sektöründeki çoğunluğudur. Tekstil ürünlerinin talep odaklı üretim zincirlerinden olması, üretimin piyasadan gelecek talebe göre dalgalanmasına yol açar. Buna bağlı olarak dışa iş verme, başka bir deyişle fason üretim yaygınlaşır. Ortaya çıkan farklı istihdam biçimlerinin ortak noktası esnek, düzensiz, geçici ve kayıtdışı olmalarıdır. Farklı istihdam biçimleri çalışanlara yönelik sosyal güvenlik hizmetlerinde de bir farklılaşmayı zorunlu kılar.

Bu üç sektöre bakarak yapılabilecek en temel çıkarım, üretim ilişkilerindeki farklılığın, aynı zamanda farklı çalışma koşullarına, maddi koşullara ve en önemlisi farklı istihdam biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açtığıdır. Bu çeşitlilik, emek piyasasındaki farklı grupların gereksinimlerine yönelik çeşitli sosyal güvenlik planları oluşturulmasının evrensel kapsayıcılıktan daha etkin bir çerçeve olacağına işaret etmektedir.

Emek piyasası açısından sosyal güvenlik reformunun sonuçları

Sosyal güvenlik sistemindeki reformları iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Birinci grup reform, örgütsel değişiklikleri kapsamaktadır. Buna göre daha önce kamu sektörü, özel sektör ve serbest çalışanları ayrı ayrı kapsayan üç kurum, Sosyal Güvenlik Kurumu çatısı altında birleştirilmiştir. Halen bu geçiş sürecini yaşamakta olan kesim kendi sandıklarının uyum uygulamalarına göre kazanılmış haklarını korumakta ve yeni düzenlemelerden de faydalanmaktadır. Bu, özellikle emeklilik planları için belirleyicidir. Bu örgütsel düzenleme emeklilik yaşının artırılması, primlerin düzenlenmesi, primler ve bunlara karşılık gelen sosyal güvenlik hizmetleri açısından olumlu, ancak sistemin toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmesi, özellikle emek piyasasında ortaya çıkan gereksinimleri karşılaması açısından yetersiz bir gelişmedir.

İkinci başlık, sağlık ve emeklilik hizmetlerinin birbirinden tamamen ayrılmasıdır. Sağlıkta genel sağlık sigortası uygulaması toplumun her kesiminin çalışma alanı ya da yararlanma şartları ne olursa olsun sağlık hizmetlerinden eşit bir biçimde yararlanmasını öngörmektedir. Ancak burada eşitlik asgari düzeyde gerçekleşen bir eşitlik olduğu için bazı kesimlerin sağlık hizmetindeki gerileme, diğer bir grupta iyileştirme anlamına gelmektedir. Dolayısıyla herkese eşit sağlık hizmeti sloganı, asgari düzeyin ötesinde bir sağlık hizmeti söz konusu olduğunda istihdam statüsüne göre farklı kısıtlarla, özellikle katılım payı desteğiyle başka bir boyuta ulaşmaktadır. Sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olanlar istihdam statüsüne bağlı olarak farklı miktarlarda katkı payı ödeyerek özel hastane-

lerden de hizmet alabilmektedir. Benzer bir şekilde belli bir fark ödeyerek öğretim üyesi muayenesinden faydalanmak da tüm sosyal güvenlik kapsamındaki kesim için mümkündür. Ancak sistemin asgari düzeyde sağladığı eşitlik, gelir düzeyine bağlı olarak parası olana daha fazla ve daha iyi sağlık hizmeti sunulması yönüyle bozulmaktadır. Bu durum kamu yararı ilkesinin yerini kapitalist mantığın aldığını göstermektedir. Üçüncü olarak, emekli, dul ve yetimlerden sağlık hizmetleri için katılım payı alınması yine eşitlik ilkesine gölge düşüren bir ayrımdır.

Birinci başlık altında değinilen yeni örgütsel yapı, görev ve yetki dağılımında da önemli bir değişiklik getirdi. Buna göre, yeni oluşturulan Sosyal Güvenlik Kurumu sağlık hizmetlerinin teşhis, tedavi yöntemi, sağlık hizmetlerinin türü ve kapsamı, aynı zamanda miktarı ve süresi ile ilgili tek yetkili kurum olmuştur. Bu durumda da temel birtakım sağlık hizmetlerinin ve tedavilerin sosyal güvence kapsamı dışında kalmasına yol açarak yeni bir mağduriyet biçimi yaratmaktadır.

Sosyal güvenlik reformu ile birlikte en köklü değişiklikler emeklilik alanında görülmektedir. Bu değişiklikler şu anda emek piyasasında yer alan nüfusun dışında gelecek kuşaklar açısından da çok önemli sonuçlar yaratmaktadır. Birinci değişiklik, kademeli olarak emeklilik yaşının yükseltilmesi ve 2048 yılında erkekler ve kadınlar için 65 yaşta eşitlenmesidir. İkinci olarak emeklilik gün sayısı yine kademeli olarak 7000 günden 9000 güne yükseltilmektedir. Beş günlük iş haftasına göre tam istihdam edilen bir kişi için bu kabaca 37,5 yıllık bir çalışma hayatına tekabül etmektedir. Son olarak, emeklilik aylıklarında da asgari düzeyde bir eşitlenme hedeflenmektedir. 25 yıllık bir çalışma hayatı sonunda emekli olan SSK ve Bağkur çalışanları maaşlarının % 65'ini, Emekli Sandığı çalışanları ise % 75'ini hak ederken, sosyal güvenlik reformu ile birlikte 2015 sonrasında bütün emeklilik aylıklarının % 50 düzeyine çekilmesi hedeflenmektedir (Çelik, 2007: 296). Bu değişiklik de çalışanları hem tam zamanlı çalışmaya hem de emekli olmadan mümkün olduğunca çalışma hayatında kalmaya teşvik etmektedir.

Çalışma süresi ve yaş düzenlemelerinin dışında primlere yönelik düzenlemeler de sosyal güvenlik açısından ayrı bir tartışma konusu yaratmaktadır. Prime esas gün sayılarının yükseltilmesi, prime esas kazanç düzeylerinin yükseltilmesi, prim oranlarının yükseltilmesi ve işsizlik sigortası gibi yeni primlerin sisteme dâhil edilmesi sosyal güvenlik sisteminin finansal sıkıntısını hafifletmeye yönelik gelir artırıcı yeniliklerdir (Özsuca, 2003). Primlerin aynı zamanda Sosyal Güvenlik Kurumu'nda birleştirilen Bağ-Kur, Emekli Sandığı ve Sosyal Sigortalar Kurumu için eşitlenmesi, emek piyasasındaki sektörel yoğunlaşmaları, örneğin tarım istihdamının ağırlığını ve gelir dağılımındaki artan eşitsizliği gözardı etmektedir.

Ancak bu değişikliklerin emek piyasası ve hatta ülkenin demografik yapısı açısından yaratacağı sonuçlar düşündürücüdür. Türkiye'de emek piyasasının yapısı

küreselleşme ile birlikte öne çıkan dönüşümleri temsil etmektedir. Standart olmayan istihdam biçimleri, kayıtdışı ve düzensiz istihdamın yaygınlığı çalışan kesim açısından iki önemli koşulu göstermektedir. Bunlardan birincisi gelir düzeylerindeki düşüklük, ikincisi ise iş güvencesinden yoksun olmalarıdır. Her iki koşul da çalışan kesimin emeklilik için gerekli gün sayısını tamamlamakta karşılaşacağı zorluklara ve olası bir isteğe bağlı emeklilik durumunda gelirlerinin buna yeterli olmayacağına işaret etmektedir. Çalışma süresinin uzatılması, bireylerin daha uzun süre çalışma hayatında kalmasını sağlarken, yeni gelen nesillerin iş bulmasını zorlaştıracağı için bir "genç işsizler" ordusu yaratacak, bu kitlenin yoksulluk ve sosyal dışlanmayla kırılgan bir konuma itilmesi yeni bir sosyal koruma gereksinimi doğuracaktır. Dolayısıyla, sosyal güvenlik sistemlerinin mevcut çalışan kesimle sınırlı kalmayıp gelecek nesilleri de kapsayacak bir demografik değerlendirme sonucu yeniden yapılandırılmaları gerekir (Palme, 2007).

Demografik açıdan bakıldığında sosyal güvenlik sistemiyle ilgili iki nokta dikkat çekmektedir. Öncelikle geçmiş dönemlerde siyasi hedefler ve oy kaygısıyla gerçekleşen erken emeklilik uygulamalarının bugün çalışan kesim için yarattığı bağımlılık yüküdür. 1994 yılında çıkarılan 3374 sayılı kanun, emeklilik yaşını kadınlar için 38 erkekler için 43 olarak düzenlemiştir; bunun en önemli sonucu çalışma hayatlarının verimli döneminde emekli olan bu kesimin kendilerinden sonra gelen kuşaklar boyunca yarattığı bağımlılık yüküdür (Acar ve Kitapçı, 2008: 88). İkinci nokta ise Türkiye'nin yaşlanma hızının, başka bir deyişle yaşlı ve sosyal güvenliğe bağımlı kesimin, çok hızlı bir biçimde büyümekte olmasıdır. Buna göre, 2000-2025 yılları arasında düşük seyreden yaşlı bağımlılık oranının, nüfusun yaşlanması ile birlikte 2025-2050 yılları arasında ciddi bir artış göstermesi beklenmektedir (Oktayer ve Çak, 2007: 7). Bu öngörü sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılanmasında merkezî bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla 2000-2025 yılları arasında istihdamı artırıcı politikalar üretilmesi, girişimciliğin ve yatırımların artırılması, dolayısıyla sosyal güvenlik sistemi için gelir yaratılması, bugün çalışma yaşında olanların yaşlılığında onlara sosyal güvenlik kaynağı yaratacaktır. Ancak mevcut sosyal güvenlik reformu bu tür demografik analizlerden çok, giderleri azaltıcı ve gelirleri artırıcı politikalar üzerinde durmaktadır. Bu da sosyal güvenlik sorununun kısa vadede çözümlense bile uzun vadede yeni sorunlara gebe olduğunu göstermektedir.

Bütün bu değişikliklerle birlikte özel sektörün bireysel emeklilik seçeneklerini piyasaya sürmesi ve devletin aslında emeklilikten çok bir tasarruf planı olan bu sistemleri desteklemesi, emeklilik yaşını beklemek istemeyen kesime bir seçenek sunmuş, ancak bu seçenek özellikle sağlık hizmetini kapsamaması sebebiyle yeni soru işaretleri ortaya koymuştur. Gerek sağlıkta gerek emeklilikte özel sigorta, belli bir gelir düzeyi varsayıldığında yapısal olarak etkin olacaktır. Ancak Türkiye'deki mevcut işsizlik rakamları ve gelir dağılımı ile bu seçenekler ancak küçük bir grup için anlam taşımaktadır.

Bu belli başlı değişikliklerden de anlaşılacağı gibi sosyal güvenlik reformu, emek piyasasındaki gelişmeleri, örneğin tarımsal kesimin yavaş küçülmesine karşılık hızlı büyüyen hizmetler sektörünü, kayıtdışı ve düzensiz istihdam sonucu sosyal güvenlik sisteminin dışında kalan büyük bir kesimi, işgücüne katılmayarak eşleri ve babalarının sosyal güvenliğinden faydalanan kadınları, yakın bir gelecekte işgücüne katılacak olan genç nüfusu ve bunların emek piyasasındaki etkilerini göz önüne almamıştır. Sosyal güvenlik reformu yalnızca sosyal güvenlik sisteminin devlete mali yük yarattığı ve bu yükün azaltılması gerektiği prensibine dayalı olarak biçimlenmiştir. "Reform devlet katkısını azaltmakta, halen devletin ödediği katkının çalışanlar tarafından ödenmesini öngörmektedir" (Çelik, 2007: 293). Oysa asıl sorun kısa vadede sistemin mali yükünü azaltmak değil, uzun vadede gelirleri artırarak, örneğin buna bağlı olarak emek piyasasındaki kayıtdışı istihdam sorununa çözüm getirerek, kadınların işgücüne katılımını destekleyerek ve bunun için istihdam vergilerinden indirim yapıp formel sektörü genişleterek sosyal güvenlik ağını uzun vadede genç nüfusu da kapsayacak şekilde geliştirmektir. Aksi takdirde, bu kısa vadeli, maliyeti azaltıcı düzenlemeler dünyadaki diğer örneklerde de olduğu gibi, en iyi ihtimalle çalışan yoksullar ordusu yaratacak, en kötü ihtimalle de sosyal dışlanma ve yoksulluğu pekiştirerek, en alt tabakayı genişletecek ve devlete yeni bir yük yaratacaktır. Dolayısıyla doğru zamanda sosyal güvenliği toplumsal gereksinimlere göre düzenlemeyen ve mali hedeflere odaklanan devlet, kısa bir zaman sonra yoksullukla mücadele için de yeni bir mali yükün altına girecektir.

Sonuç

Türkiye'deki emek piyasasını küresel emek dönüşümünün yansımalarıyla ve farklı ekonomik kolların emek piyasalarında öne çıkan üretim ilişkileri ışığında değerlendirdiğimizde, son dönemde uygulamaya konan sosyal güvenlik reformu, yapısal fakat kısa dönemli, evrensel fakat asgari düzeyde hizmet sunmaktadır. Bu durum gündelik hayatın her ayrıntısında farklı biçimlerde karşılaştığımız çalışan yoksulların, sosyal dışlanmışların, işsizlerin ve yoksulların durumunu iyileştirmemektedir. Bu nedenle devletin reform ve özelleştirme çözümleri, sistemin mali yükünü azaltmaktan öteye gitmediği gibi, sosyal güvenlik sisteminin kamu yararına yönelik sosyal kapsamının da gerçekleşmesine imkân tanımaz.

Türkiye'de emek piyasasında önemli yer tutan sektörlere baktığımızda, sosyal güvenlik reformunun sektörel değişimler sonucu ortaya çıkan yeni konulara ve gereksinimlere de cevap veremediğini görmekteyiz. Örneğin ihracata dayalı sanayileşmenin önemli kalemlerinden tekstil sektöründe ucuz, güvenliksiz, örgütsüz emek özellikle standart dışı biçimlerde çalışmak zorunda kalan kadınları etkilemektedir. Ancak sosyal güvenlik reformu, emek piyasasının önemli

bir grubu olan bu düzensiz istihdam edilen kesimi tamamen gözardı etmektedir. Kayıtdışı istihdamın en yaygın olduğu turizm sektörü aynı zamanda sezonluk istihdam nedeniyle de yeni sosyal güvenlik yaklaşımlarını gerektirmektedir. Buna benzer olarak son 25 yılda Türkiye'nin önemli bir yatırım alanı olarak öne çıkan turizm sektöründe çalışanların büyük bir kesimi sezonluk çalışmakta, dolayısıyla yılın belli bir bölümünde sosyal güvenlik kapsamında yer alırken, nerdeyse yarısı kadar bir bölümün de kayıtdışı çalışmaktadır. Bu durum, kendileri ile birlikte ailelerini de sosyal güvenlik sisteminin dışında bırakmaktadır. Tarım sektöründe de başka bir biçimde de olsa mevsimlik çalışan önemli bir kesim vardır ve bu grup, Türkiye'de tarımsal yapının özgünlüğünden dolayı ücretli çalışsalar dahi en alt tabakada kalan gruptur. Dolayısıyla emek piyasası altındaki sektörel yapı, asgari düzeydeki evrensel hizmetlerden çok özgün çalışma koşullarını karşılayacak farklı hizmetlere gerek duymaktadır. Sosyal güvenlik sisteminin tek bir çatı altında toplanması pratik açıdan faydalıdır, ancak bu tek tip bir hizmet anlayışını ve tek yönlü bir bakış açısını gerektirmez. Bunun yerine sistemin özel koşullara ve gruplara göre esnetilmesi, farklı hizmet ve planlar sunması gerekmektedir. Bu konuda öncelikli olan kayıtdışı istihdam ve kadın emeğidir. Kadınların işgücüne katılımının bu derece düşük olduğu koşullarda dengeli bir bağımlı oranından söz etmek mümkün değildir. Kadın emeğinin formel sektöre kazandırılması, sosyal güvenlik reformunun birincil amacı gibi görünen mali yükünü de azaltacaktır.

Bir bütün olarak değerlendirirsek, sosyal güvenlik reformu bugüne kadar emek yanlı bir yenilik getirmemiş, dahası sistemin mali yükünü azaltmak için sosyal güvenlik hizmetlerini asgari düzeye indirmeyi ve hizmetleri özelleştirmeyi hedef edinmiştir. Reform, giderleri azaltmak yerine gelirleri artırmaya yönelik politikalarla, örneğin istihdam vergilerinde indirimle ya da primlerde indirimle formel sektörü genişletmeli, kadın istihdamını artırarak bağımlıların sayısını azaltmalı ve son olarak sunulan hizmetleri farklı sektörlerin ve grupların farklı gereksinimlerine göre düzenleyerek sistemi etkinleştirmelidir. Bu sayede giderler azaldığı gibi gelirler de artacak, sistemin işlerliği olumlu yönde ilerleyecektir. Bütün bu değerlendirmeleri yaparken, sosyal güvenlik sistemindeki reformların yalnızca bugün çalışan kesimi ilgilendirmediğini, Türkiye'de her yıl emek piyasasına girmeye çalışan genç nüfusu ve gelecek kuşakları da ilgilendirdiğini vurgulamakta fayda var.

KAYNAKÇA

Acar, Ibrahim Attila, ve Ismail Kitapçı (2008) "Sosyal Güvenliğin Demografik Boyutu: Türkiye'deki Emeklilik Sistemindeki Değişim", *Maliye Dergisi*, no. 154.

Arrighi, Giovanni ve Jessica Drangel (1986) "The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone", *Review*, 10(1).

Boratav, Korkut (1981) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim, İstanbul.

Buğra, Ayşe (2008) *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim, İstanbul.

Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder (der.) (2007) *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru*, İletişim, İstanbul.

Cam, Sürhan (2002) "Neo-liberalism and Labour within the Context of an 'Emerging Market' Economy-Turkey", *Capital & Class*, Summer, 77: 89-114.

Cantillon, Bea, Ive Marx ve Karel Van den Bosch (2007) "Eşitlikçilik Bilmecesi: İstihdam, Ücret Eşitsizliği, Sosyal Harcamalar ve Yoksulluk Arasındaki İlişkiler", Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder (der.), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru* içinde, İletişim, İstanbul.

Çelik, Aziz (2007) "Sosyal Güvenlik: Reform Değil Karşı Devrim", *Almanak 2006 Analizleri*, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.

Çetik, Mete ve Yüksel Akkaya (1999) *Türkiye'de Endüstri İlişkileri*, Tarih Vakfı, İstanbul.

Çınar, Mine (1994) "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Homeworking Women in Istanbul, Turkey", *World Development*, 22 (3): 369-380.

Deacon, Bob (2006) "Küreselleşme ve Sosyal Politika: Hakkaniyetli Bir Refaha Tehdit", Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder (der.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde, İletişim, İstanbul.

Eraydın, Ayda ve Asuman Erendil (1999) "The Role of Female Labour in Industrial restructuring: New Production Process and Labour Market Relations in the Istanbul Clothing Industry", *Gender, Place and Culture*, 6(3): 259-272.

Erendil, Asuman Türkün (2000) "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli - Üretim ve İşgücünün Değişen yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, 86: 91-117.

Esping-Andersen, Gosta (1990) *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton.

— (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford University Press, Oxford.

— (1996) "After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy", Gosta Esping-Andersen (der.), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies* içinde Sage, Londra.

Giddens, Anthony (1973) *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson.

Keyder, Çağlar (1989) "Social Structure and the Labour Market in Turkish Agriculture", *International Labour Review*, 128(6): 731-744.

— (1983) "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, 11(1).

Koray, Meryem (2005) *Sosyal Politika*, İmge, Ankara.

Loverdige, R. ve A. L. Mok (1979) *Theories of Labour Market Segmentation: A Critique*, Nijhoff.

Moreno, Luis (2006) "'Süper Kadınlar' ve Akdeniz Refahı", Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder (der.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde, İletişim, İstanbul.

Munck, Ronaldo (2004) *Globalization and Social Exclusion: Transformationalist Perspective*, Kumarian.

Oktayer, N. ve M. Çak (2007) *Sosyal Güvenlik Perspektifinde Mikrofinans Sisteminin Değerlendirilmesi*, 22. Maliye Sempozyumu'na Sunulan Bildiri, http://www.sdu.edu.tr/sempozyum/2006/maliye/PDF/oktayer_cak.pdf.

Özar, Semsa, ve G. Günlük-Şenesen (1998) "Determinants of Female (non) Participation in the Urban Labor Force in Turkey", *METU Development Review*, 25(2): 311-328.

Öz İplik-İş Sendikası, Tekstil Sektörü Değerlendirme Raporu 2009 Yılı Beklenti ve Önerileri, 14.1.2009, http://www.oziplikis.org.tr/tr.

Özsuca, Şerife (2003) "Küreselleşme ve Sosyal Güvenlik Krizi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(2).

Palme, Joakim (2007) "Sustainable Social Policies in an Era of Globalisation: Lessons from the Swedish Case", *Social Policy Journal of New Zealand*, no. 32.

Peck, Jamie (1996) *Work-Place: The Social Regulation of Labor Markets*, Guilford Press.

Riesco, Manuel (2009) "Lain America: A New Developmental Welfare State in the Making?", *International Journal of Social Welfare*, no. 18.

Sabel, Charles F. (1997) "Flexible Specialisation and the Re-emergence of Regional Economies", Amin, Ash (der.), *Post-Fordism: A Reader* içinde, Blackwell, Londra.

Standing, Guy (1999) *Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice*, Macmillan Press, Londra.

Şenses, Fikret (2000) *Yoksulluk: Küreselleşmenin Öteki Yüzü*, İletişim, İstanbul.

Tokol, Aysen (2000) *Sosyal Politika*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı, Bursa.

TÜİK (2010) "Hanehalkı İşgücü Araştırması 2009 Ekim Dönemi Sonuçları", *TÜİK Haber Bülteni*, 15.01.2010, sayı 10.

Uğur, Suat (2004), *Sosyal Güvenlik Sistemlerinde Özel Emeklilik Programlarının Yeri ve Gelişimi*, Tisk Yayınları, Yayın No: 244, Ankara.

White, Jenny B. (1999) *Para İle Akraba*, çev. Aksu Bora, İletişim, İstanbul.

WTTC, Travel and Tourism Economic Research, 2009, http://www.wttc.org/eng/Tourism_Research/Tourism_Impact_Data_and_Forecast_Tool/index.php.

Xiong, Yuegen (2009) "Social Change and Social Policy in China: National Adaptation to Global Challenge", *International Journal of Japanese Sociology*, no. 18.

Yükseker, H. Deniz (2003) *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İletişim, İstanbul.

Yas ne zaman birleştirir?: Açık yaralarla yaşamak

*Aksu Bora**

Özet: Bu yazıda, "Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna yanıt aramaya çalışacağım. Toplumsalın kurucu bir ögesi olarak ortak tarihin, ortak travmaların ve yasın bu sorunun yanıtı olup olamayacağını tartışacağım. Bu tartışma, duyguların birer toplumsal fenomen olarak nasıl işlediklerine, bir anlamda "duyguların ekonomi politiğine" de değinmeyi gerektirecek. Böyle bir çerçevede, Max Scheler'in "hınç" kavramı üzerine söylediklerinin bugün Türkiye toplumu açısından nasıl anlamları olabileceğine ilişkin bazı düşünceler geliştirmeye çalışacağım. Farklı sınıflardan kadın ve erkeklerin öznelliklerinin temel bir bileşeni olarak görülen güçsüzlük duygusunun kaynaklarını ve yarattığı dünya ve kendilik algısını böyle bir çerçeve içinde yeniden değerlendireceğim. Aynı zamanda, toplumsal ortaklığın kurulduğu bir alan olarak şefkatin (compassion) politik bir kavram olarak ele alınmasının açacağı ufka dikkat çekeceğim.

Anahtar sözcükler: Yas, travma, hınç, hafıza, Türklük

1

"Keder savaş çığlığından başka neye dönüştürülebilir?" diye soruyor Judith Butler *Kırılgan Hayat*'ın (2005) önsözünde. Belki de dünyamızı saran bu kederin ne olduğunu sorarak başlamalıyız. Türümüze ait bir ölümlülük bilincinin kederi mi bu, yoksa başka bir şey mi? Varoluşumuzla mı ilgili, yapıp ettiklerimizle mi? Onu tarihin belirli bir anına yerleştirebilir miyiz, yoksa zaten hep orada mıydı? Kederimizin nedeni üzerine düşünmek için ise, Alphonso Lingis'e kulak vermemiz gerekebilir:

> Cemaatin, ortak bir şeyleri –ortak dilleri, ortak bir kavramsal çerçeveleri– olan ve ortaklaşa bir şeyler –bir ulus, bir kent, bir kurum– inşa eden belli sayıda birey tarafın-

(*) Abant Izzet Baysal Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

> dan oluşturulduğu düşünülür genellikle. Bense her şeyi terk edenleri, ölmekte olanları düşünmeye başladım. Ölüm herkesi tek başına yakalar; herkes yalnız ölür demiştir Heidegger. Ama yaşayanların ölmekte olanlara eşlik etmesi zorunluluğu hakkında düşünecek uzun saatlerim oldu hastanelerde. Yalnızca ellerinden geleni ardına koymayan doktorlarla hemşireler için değil, ölen kişinin yanında son ana kadar kalmaya giden ve artık yapılacak hiçbir şey kalmadığında da onun yanında kalan, kalmak zorunda olduğunu yüreğiyle bilen kişi için de geçerli bu zorunluluk. Dünyanın en zor şeyidir bu, ama yapılması gereken şeyin bu olduğunu biliriz. Hem de sadece ölmekte olan kişi annemiz, babamız veya sevgilimiz olduğu, hayatımızı birlikte geçirdiğimiz biri olduğu için değil; yan yatakta ya da yan odada tek başına ölen hiç tanımadığımız biri olduğu zaman da kalırız.
>
> Sadece bireysel ahlâkın kritik noktası mıdır bu? İnsanları ister hastanelerde olsun ister köprü altlarında tek başlarına ölmeye terk eden bir toplumun kendisini kökten yıktığını düşünmeye başladım ben kendi hesabıma (1997: 7-8).

Hastanelerde, köprü altlarında, yerle bir olan duvarların altında, bombalanan şehirlerde, maden ocaklarında, sel basan köylerde, dağ başlarında kurşunlandıklarında... Yaşayanların ölmekte olanlara eşlik etmesi toplumun varlık koşuluysa, bu eşlik etmenin ne ölçüde, hangi durumlarda gerçekleştiği, kimlerin tek başlarına ölmeye terk edildikleri, varoluşsal bir problem olarak ele alınmayı hak ediyor demektir. Bu durumda yas, sadece bireysel bir deneyim değil, hatta folklorik bir araştırma alanı da değil, toplumsalın devamında kritik önemde bir eylemdir.

Böyledir, çünkü biz, her birimiz, birbirimizle ilişkilerimiz içinde kurarız varlığımızı. Toplumsallık tek tek bireylerin bir nedenle (rasyonel fayda ya da birbirine zarar vermekten kaçınma gibi) biraraya gelmesi değildir. Toplumsallık, bizi kuran ilişkilerdir; varlığımızı borçlu olduğumuz ilişkiler. "... insani yaşam, köklerini her zaman, asla terk edemeyeceği ya da tümüyle aşamayacağı bir insanlar ve insan yapısı şeyler dünyasından alır. (...) Hiçbir insan hayatı, hatta vahşi doğada yaşayan münzevinin hayatı da dahil, başka insanların bulunuşuna doğrudan ya da dolaylı yoldan tanıklık eden bir dünya olmadan varolamaz. İnsanların birlikte yaşıyor olmaları gerçeği bütün insani etkinliklerin koşuludur..." (Arendt, 1994: 57-58). Dünyada olmak, insanın ikinci doğuşudur: Hemcinsleriyle ilişkiler içinde varlık bulur çünkü. Duygular, şefkat, yas, korku ve öfke, bu anlamda insanlığımızın asli ve değerli hatırlatıcılarıdırlar (Nussbaum, 2004). Yas, yalnızca kaybolanın arkasından duyulan üzüntü değildir. Butler'a göre, söz konusu olan şey, bağımsız bir "ben"in bir "sen"i kaybetmiş olmasından çok, bu kaybın benliğin bir parçasının da kaybı anlamına gelmesidir: "Bir düzeyde "sen"i kaybettiğimi düşünürken, beklenmedik bir şekilde, "ben"im de kaybolduğumu keşfederim. Bir başka düzeyde, belki de "sende" kaybettiğim, hakkında hali hazırda kelime dağarcığım olmayan şey, münhasıran ne benden ne de senden oluşan, ama bu terimleri farklılaştıran ve ilişkilendiren *bağ* olarak kav-

ranması gereken ilişkiselliktir" (2005: 38). Bu anlamda, özerk ve denetlenebilir bir kendilik mefhumunun, yas karşısında geçersizleştiği söylenebilir; çünkü her kendilik, başkalarıyla ilişkiselliği içinde vardır ve böyle kurulur. Bu bağlardan birinin yitirilmesi, sadece bir nesnenin kaybı değil, kendiliğin bir parçasının da kaybı anlamına gelir.

Tersinden bakarsak, kendiliğin kuruluşunda bazı ilişkiselliklerin kesildiğini, bazılarının güçlendirildiğini, bazılarının kaybının yasının tutulmasının uygun bulunduğunu, bazılarının kesilmesinin ise istendik bir şey olarak tanımlandığını söylemek mümkündür. Bir kaybın yasını tutmak, sadece kayıp duygusuna değil, aynı zamanda, bu duygunun uygunluğuna ilişkin bir yargıya da işaret eder (Nussbaum, 2001). Eğer kaybettiğimiz nesne (ve onunla bağımız) bu anlamda "uygun" ise, bu kayıp yası tutulabilir bir kayıp olarak görülür. Kimi durumlarda ise, bir kayıptan da herhangi bir bağdan da söz edilemez bile. Çünkü kaybolan, insanlık ailesinin bir parçası değildir, bizimle herhangi bir bağı yoktur, aslında o varlık alanında bile değildir – yaşarken de, öldükten sonra da. Judith Butler (2005: 49-50), Filistin kökenli bir Amerikan vatandaşının *San Francisco Chronicle* gazetesine vermek istediği ölüm ilanının hikâyesini anlatırken, tam olarak buna işaret eder: İsrail askerleri tarafından köyünde asma yaprağı toplarken, çiftlikte çalışırken, evinin önündeyken... öldürülen bir dizi erkek, kadın ve çocuk için bir ilandır bu. Her birinin adı, yaşı, ne yapmaktayken öldürüldüğü belirtilir ve her biri için "sevgiyle anılacaktır" ya da "tüm tanıdıkları onu özleyecektir" türünden ifadeler kullanılır. Yani her biri, hikâyesi olan, sevilen, insanlığın birer parçası olan kişiler olarak gösterilir. Gazete, önce ölüm belgesi olmaksızın bu ilanı kabul edemeyeceğini, ölüm belgeleri verildiğinde ise, "kimseye hakaret etmek istemedikleri"ni söyleyerek ilanı yayınlamayı reddeder. Butler sorar: "Yasın ve kaybın kamusal beyanının neresi anma metinlerinin hakaret işlevi görmeye başlayacağı kadar "hakaret edici" olabilir? (...) Bu yası tutulamaz yaşamların kaybına yol açan şiddet ile kamusal olarak yaslarının tutulması üzerindeki yasak arasındaki ilişki nedir? Bu şiddet ile yasağın her ikisi de aynı şiddetin biçim değiştirmiş halleri mi?"

2.

Hangi yaşamların yasının tutulup hangilerinin tutulamayacağına karar vermek, aynı zamanda bu yaşamları sona erdirme gücüne de sahip olan bir iktidarın yetkisindedir. Bu iktidar, kendini şiddetle kurar ve yeniden üretir. Butler'ın örneğinde iktidar, 11 Eylül sonrasında ABD yönetimidir. Dünya Ticaret Merkezine yapılan saldırıda öldürülenlerin birer birer anılması, isimlerinin kayda geçmesi, hikâyelerinin anlatılması, böylelikle "biz"in kaybolmuş parçası olarak yaslarının tutulmasına karşılık, Afganistan'da köyleri bombalanarak öldürülen, tutsak edildikten sonra işkenceyle öldürülen Afganlılardan hiç bahsedilmemesi, ABD

yönetiminin kendi ulusal ve uluslararası şiddet politikalarını yürütebilmesinin meşrulaştırılmasını sağlamıştır. Böyle bir meşruluk zemini hazırlanırken Dünya Ticaret Merkezine yapılan saldırıyı kınayan ama aynı zamanda bu saldırının nedenlerini, ABD'nin saldırgan politikasını sorgulayanlar da hızla "bahaneciler" ve hatta "işbirlikçiler" olarak adlandırılmış ve "biz"in dışına atılmışlardır.

Böylece kurulan toplumsallık nasıl bir şeydir? 11 Eylül sonrasında Amerikan toplumunu esir alan paranoya ve mağduriyet hissi, kendini her yere asılan bayraklarda gösterir. Bayrağın bu aşırı kullanımı, Amerikalıların kendi uluslarına duydukları sevgiyi değil, o "biz"e aidiyetlerini gösterme telaşını yansıtır. Sara Ahmed (2004: 73-74) bizi, bu süreci basitçe korkunun insanları biraraya getirmesi olmanın ötesine giden bir düzenleme olarak dikkatle ele almamız gerektiği konusunda uyarır: Burada önemli olan, korku deneyiminin, kendilerini saldırı altında hisseden bireylerin ulusla hizalanmalarına yol açmasını, bunu yapmalarını sağlayan bütün hizalama mekanizmalarını dikkate alabilmektir. Bu işlemin sonunda, korku deneyimi sevginin vatanperver bir bildirisine dönüşür. Evler, bayraklarla donatılarak ulusun sembolik mekânları haline gelir. Bayrakların böyle sürekli kullanımı, bir birliktelik ve adanmışlık duygusunun işareti olur.

Vamık Volkan'ın "seçilmiş travma" kavramı, toplumsallığın böyle kurulmasının mekanizmalarını anlamamıza yardımcı olur. Seçilmiş travma, toplumun yaşadığı travmatik bir olayın hafızada yeniden canlandırılmasıdır. Ancak bu canlandırma basitçe bir "hatırlama" değil, olayın paylaşılan bir zihinsel temsilidir – gerçekçi bilgileri de içeren, ama bunun yanına fantezisel beklentileri ve kabul edilemez olduğu düşünülen fikirlere karşı savunma ve yoğun duyguları da içeren bir temsil. Ve bu temsil, üstesinden gelinmemiş bir yasla bağlantılıdır (Volkan, 1999: 46).

Maruska Svasek (2005), Südet Almanları örneğinde, seçilmiş travmanın nasıl kimlik kurucu bir işlevi olabildiğini incelediği yazısında, Almanya'da kendilerini "evsiz" hisseden Südetlerin bu hislerinin gerisindeki deneyim, anlamlandırma ve hatırlama süreçlerini yorumluyor. Travmanın paylaşılması, kuşaktan kuşağa aktarılması ve politikleştirilmesi, ona "seçilmiş" niteliğini kazandırırken, aynı zamanda bu travmanın odağında durduğu kimliğin sadece anlam ve idrak açısından değil, bedensel boyutta da bu yaranın izlerini taşıdığını söylüyor. Bu yara izleri, daha sonra yeniden dönüleceği gibi, bedensel hafızanın parçaları oldukları kadar, aynı zamanda, toplumsal kimliklerin de çevresine örüldüğü odaklardır. Bunlar, Benjamin'in (1993: 123) belirttiği gibi, geleneksel bir hikâye üzerine ya da bir anlatı çerçevesine oturmadıkları sürece, deneyimleşemezler. Ortak deneyimlere dönüştürülmemiş travmatik anılar, "travmatik belleğe" kaydolur; bu, bizim benlik kuruluşumuza içkindir ama bilinçli anılar içinde bulunmadığı için bu içerilmenin ne türden formlar, ne türden ilişki ağları yarattığını bilebilmemiz mümkün olmaz.

> Korku, dehşet, çaresizlik, öfke gibi şiddetli duyguların eşlik ettiği travmatik olaylar, onları doğrudan yaşayanlar veya tanık olanların sembolize edip öyküleştirmelerine direnirler. Travmatik olayların bellek izleri, sözün, simgeselin sınırlarını aşar. Travmanın yol açtığı duyusal ve duygusal ayaklanma, ete, başka bir deyişle, bedensel belleğe kaydedilir. Katlanılmaz görüntüler, sesler, dokunmalar, kokular gibi duyusal imgeler ve şiddetli duyguların mekânıdır "travmatik bellek" (Kaptanoğlu, 2009: 33).

Travmatik bellek ve bu belleğin oluşturduğu benlik düzeyi çerçevesinde düşündüğümüzde, Türkiye tarihinin son derece zengin bir örnek oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Altı yüz yıllık bir imparatorluğun dağılması, büyük toprak ve nüfus kayıplarının verilmesi ve dağılmış imparatorluğun yerine yeni bir rejimin kurulması, son derece travmatik olaylardır. Ancak iş bununla da bitmez, bütün bu değişim ve altüst oluşun hikâyeleştirilme biçimi de bu deneyimleri "travmatik hafıza"ya dahil etmek için kurgulanmış gibidir. Yeni rejimin adeta bir "reddi miras" temelinde kurulduğu, söz konusu reddin sadece eski rejime ilişkin hukuki, siyasal ve ekonomik düzenlemeleri değil, dağılma sürecinde yaşanan çok sayıda travmatik olayla birlikte eski rejimin yarattığı kültürü, tarzları ve yordamları da içerdiği söylenebilir.

> Birinci Dünya Savaşı'nda imparatorluk olmaktan çıkan Avusturya'da bu deneyim verimli bir melankoli yaratır, Rusya'da yerini yeni bir global misyona bırakırken, Yeni Türkiye'de militan bir unutuşla geçiştirildi. Melankoli satır ve laf aralarına gömülmüştü; (...) Sadece imparatorluğun çöküşü değil, çeyrek yüzyıl boyunca bu çöküşe refakat eden kitlesel travmatik deneyimler de unutuşa terk edildiler. (...) Erken Cumhuriyet, sadece elitinin veya nüfusu içindeki grupların faili veya zanlısı olduğu travmalarla değil, "lehdar" olduğu travmalarla da yüzleşmeyi men etmişti (Bora, 2009: 8).

Bu menediş, yalnızca İmparatorluğun dağılması ve erken Cumhuriyet süreciyle sınırlı değildir üstelik. Sonraki dönemde yaşanmış her türlü toplumsal travmaya karşı tavır da ilk dönemin oluşturduğu "akla" uygun biçimde, yok saymaktır. Dersim ve Şeyh Sait isyanları, sürgünler, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan büyük kıtlık, darbeler, Maraş, Sivas ve Çorum katliamları, Erzincan ve Marmara depremleri... Böylece, yalnızca bazı yasların tutulamaz kılınmasından değil, aslında, yasın menedilmesinden söz etmemiz gerektiği ortaya çıkar. Bu bakımdan, "seçilmiş travma" kavramından çok "travmatik bellek" kavramı işimize yarayacak gibi görünür – en azından, "üst kimlik" olduğu iddia edilen Türklük bağlamında.

3.

Tanpınar'dan etkileyici bir alıntıyla başladığı yazısında Yörük, Türkiye toplumunun kurucu travmalarını ve Türk kimliğinin oluşumunda bu travmaların yarattığı yaraların temel önemde olduğunu anlatıyor:

> 'Niçin geçmiş zaman bizi bir kuyu gibi çekiyor? İyi biliyorum ki aradığım şey bu insanların kendileri değildir; ne de yaşadıkları devre hasret çekiyorum. (...) Hayır, muhakkak ki bu eski şeyleri kendileri için sevmiyoruz. Bizi onlara çeken bıraktıkları boşluğun kendisidir. Ortada izi bulunsun veya bulunmasın, içimizdeki didişmede kayıp olduğunu sandığımız bir tarafımızı onlarda arıyoruz'. Tanpınar'ın işaret ettiği boşluk, yaşanılan zamandan koparılıp dışlanmış, bununla da kalmayıp ötekileştirilmiş bir geçmişin yarattığı boşluktur.
>
> Ama hiçbir boşluk ya da yokluk, olduğu haliyle yaşanmaz. Yokluk, 'arzu'yu üretir; özneyi yaratır, kimliklendirir (2002: 309).

Bahsedilen neyin yokluğudur? Yörük'ün "ötekileştirilmiş bir geçmiş" dediği şey, nedir gerçekte? Yokluğun yarattığı özne, nasıl bir öznedir?

Bu soruları bir yandan tutulabilir ve tutulamaz yasların neler olduğu ile, ama diğer yandan, yasın topyekün menedilmesiyle ilişkili bir soru olarak düşünmek, ufuk açıcı olabilir. Mutluluğu "Türküm" demekte bulan ve bu Türklüğün bedeninde taşıdığı yaraları yok sayan Türk, kendini bir boşluğun, yokluğun üzerine inşa eder. Bu bakımdan, Akyıldız'ın (2010: 25) "Türkiye toplumunu birarada tutan şey nedir?" sorusuna verdiği yanıtı, "bir yokluktur" diye de okuyabiliriz: "geniş kitlelerin Türklük'ü sorgulamaması, Türk olmayı normal, üzerine düşünülmemesi, daha doğrusu eleştirel bir mesafe alınmaması gereken bir varlık durumu olarak yaşaması". Burada söz konusu olan şey yalnızca siyasal bilincin eksikliği değil, kendilik algısındaki derin bir boşluktur da. Akyıldız'ın (2010: 26) "Türklük şuuru" dediği şey, bu boşluktur aslında.

Bir kendiliğin etrafında örüldüğü boşluk, zihinsel ve imgesel olmasının yanı sıra, bunlardan daha önce, maddi yokluklarla yaratılmıştır: Her şeyden önce, geniş topraklar üzerinde yüzlerce yıl hüküm sürmüş olan bir imparatorluğun yokluğu. Sonra, bu geniş topraklar üzerinde birlikte yaşayan insanların önemli bir bölümünün ve onlarla birlikte dillerinin, yaşam yordamlarının, farklılıklarının yokluğu. Üstelik bu ikinci yokluk, mübadele, göç ve tehcirle yerlerinden edilmiş gayrımüslimlerin mal varlıklarının Müslüman ellere geçmesini de içerdiği için, sadece bir yokluğu değil, unutulmak istenen bir suçu da içermektedir. "Millet-i hâkime" iken gayrimüslim ticaret burjuvazisinin egemenliği altına giren Müslüman "ahali"nin egemenlik konumunu ihya etme arzusu ve mazlumluk duygusu, bu travmanın bedensel ve duygusal izleridir.

Müslüman olmayan nüfusun fiziksel ve simgesel yokluğuyla kurulan "Müslüman ve Türk Anadolu" imgesi ile bu imgenin bileşenlerinden biri olduğu bu coğrafyanın zaten her zaman Türklerin ana yurdu olduğu yolundaki söylem, inkâr ve unutma ile inşa edilmiştir. Ancak yine Tanpınar'dan atıfla söylersek, "Mazi, daima mevcuttur" ve unutulmuş olanlar, Yörük'ün de belirttiği gibi, arzu olarak mevcudiyetini sürdürür.

Böyle bir travma üzerine kurulmuş olan ulus-devlet, yalnızca alansal bir egemenlik kurmaz, bununla birlikte, imparatorluk tebâsı olmaktan yurttaşlar ha-

line geçen kitlelerin psiko-sosyal donanımlarını da ulusal idealleri gerçekleştirecek şekilde biçimlendirir. "Bu gelişme, (...) yeni bir devlet-eksenli toplumsallaşma sürecinin doğuşuna işaret eder (Açıkel, 2002: 118). Açıkel, devletin toplumu "toplumsallaştırma" sürecinin son derece örgütlü ve kurumsal destekle yürütüldüğünü anlatarak bu toplumsallaştırmanın daha önce cemaatin yaptığını farklı bir içerikle tekrarladığını ileri sürer. Tıpkı cemaatin yaptığı gibi, psikolojik özdeşleşme, içselleştirme, yansıtma gibi mekanizmalarla devlet, bireyleri ulusal-kozmosa dahil eder. Böylelikle, modern öncesi ile modern, grup psikolojisi ile akıl, cemaat ile toplum arasındaki geçişlilik sağlanmış olur. Bu geçişliliği sağlayan temel faktör, milliyetçiliktir. Aynı zamanda, milliyetçilik, devletin kutsiyeti fikri etrafında şekillenmiştir.

> Iddia edilebilir ki, uzun eğitim, öğretim ve özdeşleşme süreçlerinden geçirilen ve siyasal otoriteye bağlı bir bürokratik gelenek ve sunuf-u devlet yaratma tekniği, diğer bir ifadeyle kullara devlet terbiyesi kazandırma biçimleri; ulus-devlet tarafından toplumun uluslaştırılmasında da en temel referans olarak kullanılmıştır. Önemli bir farkla, sultan ve onun bürokrasisi arasında kurulan –patrimonyal– ilişkiyi, bir başka formda devlet ve toplum arasında da kurularak; yani kayıtsız şartsız sadık bir emperyal-bürokrasi yaratma idealinden ulus-devlete sadık bir ulus-toplum yaratma idealine doğru evrilerek. Patrimonyal bürokratik gelenekten partimonyal yurttaşlık sistemine dönüşerek. (..) Kitlesel toplumsallaşma açısından bakıldığında bu süreç, karmaşık bir itaatkârlaştırma süreci olarak çıkmıştır ortaya (Açıkel, 2002: 120).

Açıkel'in sözünü ettiği itaatkârlaştırma süreci, yalnızca zihinlerin değil, bedenlerin eğitilmesini de içerir. Bedensel hafızanın nasıl işlediğini etkileyici bir biçimde anlattığı yazısında Saime Tuğrul, toplum üyelerinin hafızalarına, bedenlerine giren ve onları ulus ile eriyik bir ilişki içine sokan bir itaatkârlaştırma sürecinden söz eder ki bu bize Sara Ahmed'in "kendini ulus ile hizalama" olarak bahsettiği dahil olma mekanizmasını anımsatır. "Milli bayramlar, bayrak törenleri gibi tekrarlar ve ritüellerle sağlanan eşzamanlılık deneyimleri, topluluk bireylerini bağlar, yandaş bir bütünlük oluşturur. (...) ezberletilen "Türküm Doğruyum" Andı, İstiklal Marşı, organik bir besin gibi, beynimizden öte, bedenimizin içindedir. Ortak duygu, kan dolaşımı gibi, bireyler arası anlam dolaşımını sağlar. Bu ortak duygu, bireysel dürtülerden daha önemli ve önceliklidir" (2010: 51).

Tekrarlar, ritüeller, nutuklar ve yasın menedilmesi üzerine kurulu "Türklük şuuru", Türkiye toplumunu birarada tutabilir mi? Travmatik hafızaya kaydedilmiş bütün o bilgi, tutul(a)mamış yas, hikâyesi anlatılmamış yaşantılar... nereye gider? Belki de şöyle söylemeliyiz: Türklük şuuru, kederli bir şeydir ama kederinin kaynağını bilememektir de aynı zamanda.

4.

"Türkiye toplumunu birarada tutan şey nedir?" sorusu, bu birarada duruşun pek de sorunsuz olmadığı düşüncesini imâ eder. Öyledir de. Birarada duran –duruyormuş gibi yapan– durmayacağından korkulan "parça"lara dikkatle bakmak, bu imânın anlamını düşünmeye yardımcı olabilir.

Toplumsal kimlikler, bir "ortaklık" çevresinde kurulur. Bu ortaklık, hemen her zaman, yaradır. Ortak bir travma, kimliğin kurucu ögesidir – yukarıda sözünü ettiğim göç etmiş Südet Almanlarında olduğu gibi.

> Mağdur topluluğun üyeleri, toplu travmalarını geçmişe gömmüş, unutmuş gibi görünseler bile, gündelik hayatları, tutumları, davranışları ve çevreleriyle ilişki kuruş tarzlarındaki tutukluklar veya aşırılıklar, gelenek ve göreneklerine sinen etkilerle, travmanın örtük izlerini genç kuşaklara aktarırlar.(...) Topluluğun ortak travması çevresinde kurulmuş yalıtılmış topluluk kimliği, kendi içine dönük yüzünde, kimliğinin temel unsuru olan ortak travmayı sürekli canlı tutarak kendini pekiştirir. Topluluğun dışındakiler ise, onların acılarını anlaması mümkün olmayan, anlamak istemeyen "ötekiler"dir artık (Kaptanoğlu, 2009: 34).

Bir travmanın çevresinde kurulan topluluk kimliği, yani "seçilmiş travma"ya dayalı kimlik, bazıları tarafından politikanın temeli olmak için fazlasıyla sorunlu bulunur. Örneğin Nietzsche'nin hınç (resentiment) modelinden yola çıkan Wendy Brown (akt. Ahmed, 2004), mâduniyet politikalarında yaraların fetişleştirildiğini öne sürer. Yaranın fetişleştirilmesi, onu tarihin dışında, ezel ebed bir gerçekliğe dönüştürdüğü ve böylelikle özneyi ancak bu yarayla var kılabildiği için sorunludur.

Aynı zamanda, yaranın unutulması da problemlidir. Unutmak, şiddetin ve incinmenin tekrarıdır çünkü. "Unutmak, zaten yaranın fetişleştirilmesinin bir parçası olan unutuşun tekrarlanması olacaktır" (Ahmed, 2004: 33) Yapılması gereken, bu yaranın nasıl, ne zaman, kim(ler) tarafından açıldığını hatırlamaktır. İster bireyin ister toplumun bedeninde olsun. Yaraların tanıklıklarını okumak, şimdi ile geçmiş arasındaki bağlantıları düşünmeyi de içerir. Böyle bir düşünme sürecinin kendisi, yaranın fetişleştirilmesinin yerine farklı hatırlama biçimlerini koymamızı mümkün kılar. Ki bu hatırlamalar, öcün değil, sağaltımın araçları olabilsinler. Arendt (1983: 36-37), geçmişi onunla hesaplaşarak alt etmenin, hele Yahudi soykırımı gibi bir olayda, mümkün olmadığını söyler ve ekler: "Erişilebilecek en üst nokta, bunların olduğunu ve başka türlü de olmadığını bilmek, buna dayanmak, tahammül etmek, sonra da bunun ne sonuç doğuracağını görüp beklemektir." Birinci Dünya Savaşı üzerine, kırk yıl kadar, olup bitenlerin hakikatini yansıtan bir edebiyatın ortaya çıkamadığını, ta 1954 yılında William Faulkner'ın yazdığı "*A Fable*"a kadar bu savaşın nasıl bir acı yarattığının, nasıl bir yara açtığının hakikatine yaklaşılamadığını öne sürer. Faulkner'ın eserinde de bir şeylerin

"hesaplaşılarak aşılması" söz konusu değildir. Okur gözyaşı döker, geriye kalan trajik bir duygudan ibarettir. Yarattığı sarsıntıyla, bu savaş gibisinden bir olayın nasıl yaşandığını, hakkını vererek anlamamızı sağlayan trajik bir duygu. "Geçmişi onunla hesaplaşarak aşmamız, en az geçmişi olmamış kılmak kadar imkânsızdır. Ama onu hakkını vererek anlayabilir, onunla uzlaşabilir, ona alışabiliriz." Yara trajiktir ama onu fetişleştirmek, trajediyi anlamamızı kolaylaştırmaz.

Ulus-devletin kuruluşundaki büyük travmalar ve bu travmalara ilişkin yasın menedilmesi, "mağdur topluluklar" söz konusu olduğunda, bir başka biçime bürünür. Tıpkı Cem Kaptanoğlu'nun yukarıda alıntılanan sözlerinde ifade edildiği gibi, mağduriyet, bu toplulukların kendilerini bir kimlik olarak ifade etmelerini mümkün kılan esastır. Yaşanan ortak travma etrafında örülen kimlik, bu travmanın çeşitli biçimlerde canlı tutularak yeni kuşaklara aktarılmasıyla pekiştirilir. Türküler, efsaneler, kahramanlar, zulüm hikâyeleri, zalim hikâyeleri... Bu ortaklık, "Türkiye toplumunu birarada tutan şey" değildir ama tersine, "Türkiye toplumu" diye bir gerçekliğin giderek soluklaşmasının parçasıdır. Ancak, ihmal edilmemesi, gözden kaçmaması gereken bir risk, "mağdur topluluklar"ın kategorik olarak birbirlerinden farklı olduklarının unutulmasıdır. Böyle bir unutuş, toplumsal gerçekliğin hakikatine el değdirmeyi, onu derinlemesine kavramayı güçleştirecek bir etki yapar. Sanki bir "ortaklık alanı" ve bunun karşısında da o alana eşit mesafede bazı "farklılıklar" varmış gibi düşünmek yerine, bütün bu seçilmiş travmaların oluşturduğu kimlik yapıları ile ortaklık alanı arasındaki ilişki ve bağlantıları analiz edebilmek gerekir – ancak bu şekilde bir ortaklık alanının yaratılma koşulları hakkında düşünebilmek mümkün olur ve "Türkiye toplumunu birarada tutan şey nedir?" sorusu olgusal bir soru olmanın ötesine geçebilir...

"Yaranın fetişleştirilmesi"nin bir yüzü de yara etrafında örülen topluluk kimliğinin mağduriyetten başka her şeye körleşmesidir. Hiçbir topluluk, ne kadar zulme uğramış, ne kadar yaralı olursa olsun, bu yaradan ibaret değildir. Başkalarını yaralama yeteneği olduğu gibi, "içerdeki hainler"e karşı şiddet kullanması da ender görülen bir tutum değildir. Dolayısıyla, seçilmiş travmaların "seçilmiş" oluşunun, topluluğun tarihinin bir parçası olmasından çok, bu tarihin inşasının odağına konması anlamına geldiğinin hatırda tutulması gerekir. İşte burada, hangi yasların tutulabilir, hangilerinin tutulamaz bulunduğu sorusu, kritik bir önem kazanır.

5.

Seçilmiş travmalar etrafında kurulan topluluk kimliklerini yası toptan men ederek muhtemel bir "ortaklık" alanının dışına iten Türklük şuuru, bu muhtemel alanın yokluğunun bilinçsiz kederidir. Yokluğu hisseden ama bunun anlamını bilemeyen bir bilinç. Öyle ki, yokluğu yarım kalmış hikâyelerle, bağlamından

(yerinden yurdundan) edilmiş motiflerle, kederin ve yasın üzerine örten öfke anlatılarıyla kapatmaya çalışır. Fethi Açıkel'in şu sözlerindeki gibi:

> Kutsal Mazlumluk, geç kapitalistleşmenin ve hızlı modernleşmenin şiddeti karşısında toplumsal, kültürel ve imgesel yurtsuzlaşmaya uğrayan; mülksüzleşerek altlarındaki maddi zemini hızla kaybeden yığınların güç istemlerini temsil eden baskıcı-nevrotik bir siyasal ideolojiye dönüşme momentidir. Bir toplumsal yapının kapitalizme, uluslararası güç dengeleri ve modernleşmenin patolojileri içinde ürettiği savunma, karşı çıkma ve eklemlenme stratejisidir. Kutsal Mazlumluk, Türk milliyetçiliğinden İslâmi motiflere, kapitalizm öncesi değerlerin yüceltiminden yarı-cemaatçi toplum anlayışına, anti-kozmopolitan yönelimlerden idealize edilmiş nostaljik bir tarih anlayışına, şüpheci bir dünya kurgusundan ezikliğin bireysel görünümlerine kadar pek çok söylemsel ögeyi içinde barındıran ve modernleşme süreci içinde, Türk Sağının geliştirdiği en önemli ideolojik dizgedir (1996: 155).

Türk Sağının geliştirdiği bu ideolojik dizgenin nasıl bu kadar başarıyla yaygınlaştırılabildiği, nasıl bu kadar uzun ömürlü olabildiği ve bir toplumun can damarlarına nasıl bu kadar derinlemesine nüfuz edebildiği, toplumsal, kültürel ve imgesel yurtsuzlaşmanın biçimlerine yakından bakılarak anlaşılabilir. Geç kapitalistleşme ve hızlı modernleşme ne demektir? Bu süreç bireylerin yaşamlarında ve anlam dünyalarında ne türden etkiler yapar? Bu etkileri nasıl algılar ve anlamlandırırlar?

Kutsal Mazlumluğu bir ideolojik dizge ve bu dizgenin insanların gündelik pratiklerinde kullandıkları çeşitli anlamlandırma araçlarının kaynağı olarak görerek, bu pratikleri analiz etmeye çalıştığımız bir araştırma, bu soruların yanıtlarına ilişkin çok sayıda ipucunu barındırıyordu.

2004-2005 yıllarında İlknur Üstün ile birlikte yaptığımız bu araştırma (Bora ve Üstün, 2005), demokratikleşme bağlamında cinsiyet ilişkilerinin işleyiş biçimlerini görmeyi amaçlıyordu. Gündelik yaşamın derinliklerine nüfuz etmiş şiddetin siyasal süreçlerle bağlantılarını ortaya koymak ve bu şiddetin kaynaklarına dair ipuçları elde etmek, araştırmanın hedefleri arasındaydı. Çeşitli yaşlardan, farklı sınıflardan, etnik köken ve dinsel kimliklerden kadın ve erkeklerle yaptığımız derinlemesine görüşmeler, bize gündelik hayatta yaşanan şiddetin boyutları ve derinliğine ilişkin bir fikir verdi. Görüşmelerin hemen tamamında, neredeyse istisnasız olarak, çeşitli biçimlerde şiddet ve engellenmeye ilişkin ifadeler yer alıyordu. İşkenceye varan fiziksel şiddetten içselleştirilmiş yasaklara kadar geniş bir deneyim alanı, kişilerin bastırılması, engellenmesi ile biçimlenmişti. Böylesine yaygın bir şiddet olgusunun insanların öznelik kapasitesini nasıl örseleyebildiğine ilişkin çok sayıda örnekle karşılaştık. "Adım sessiz Öznur'du. Biraz konuşmaya başlayınca, rahatsızlık vermeye başlamıştım. Susturmak için de şiddete başvuruyordu. (...) Beni kendi benliğine sokmaya çalışması, kendi onuruna göre yontmak istemesi, beni onun eşi olarak görmek is-

temesi, beni rahatsız ediyodu..." türünden durumun tamamen bilincinde olunduğunu gösteren ifadeler kadar "ben de diyorum ki onların istediği gibi bi insan olayım, bakalım ne olacak. Yine sıkılıyorum, yine sıkılıyorum"... örneğindeki gibi, yaşadığı sıkıntının kaynağını genel bir "onlar"a atfedenler de vardı.

Öznelik kapasitesi, kişilerin yaşadıkları toplumsal ilişkilerin, toplumsal bağlamın içinde hareket etme imkânlarının genişliğine işaret eden bir kavramdır. Kadınlar ve erkekler bu bağlamın içinde ama kimi zaman bu bağlamı kendi hareket alanlarını genişletmek üzere açarak, biçimlendirerek hareket ederler. Bu hareket imkânı cinsiyete ve sınıfa göre farklılık gösterir. Ancak, bu farklılığın araştırmaya başlarken düşündüğümüz kadar büyük olmadığını gördük. Her şeyden önce şiddetin çeşitli biçimleri, hareket alanını son derece daraltıyordu. Üstelik de şiddetin mağduru sadece kadın ve çocuklar değil, erkeklerdi de. Erkeklerin şiddet deneyimleri daha güç ifade edilmekle birlikte, yüzeyin hemen altında duruyordu. Okulda, askerde, iş yerinde ve ailede. "O kadar kişinin içinde kalın, gürgen sopayla elime bi vurdu, ben elim koptu zannettim. Ağlayamıyorum da. Ağlasam rahatlayacam. Kızlar var ve kıpkırmızı kesildim"... Şiddetin kadın ve erkekler için farklı biçimler alması ve onlar tarafından da farklı hikâye edilmeleri üzerinde andığım çalışmada durmuştuk. Bu bağlamda ise önemli olan, şiddetin gündelik hayatın akışlarını, karşılaşmalarını ve ilişkilerini biçimlendiren temel faktör olduğunu vurgulamak.

Aynı zamanda, Açıkel'in sözünü ettiği yurtsuzlaşmanın da şiddetle bağlantılı, temel bir yaşantı olduğunu fark ettik. Ancak bu yaşantı, şiddet kadar hikâye edilebilir ve dolayısıyla bilince çıkartılmış bir şey değildi. Tersine, hikâye edilemezliği zaten yurtsuzlaşmanın temel bileşenlerinden biriydi.

Dünyada yeri olmamak, bir inanç ve değer sorunu değildir, maddi, tarihsel ve politik nedenleri ve boyutları vardır. Her şeyden önce, fiziksel olarak yerinden olma, toplumsal değişimin bir kuşağın kendi yaşam süresi içinde tanık olacağı kadar hızlanması, bu değişim içinde var kalacak, güçlenecek araçların giderek azalması gibi maddi süreçleri hatırlamak gerekir. Türkiye'nin yakın tarihi, bütün altüst oluşlar, unutuşlar, büyük ve sert kesintiler ve tutulmayan yaslarla birlikte düşünüldüğünde, yurtsuzluğun cinsiyet ve sınıf farklarını ikincilleştiren bir toplumsal fenomen olduğunu söylemek mümkündür. İnsanların kendilerini ve dünyayı içinde anlamlandırdıkları "büyük hikâyeler"den yoksun kalışlarının hem kişisel hem de toplumsal düzeyde ciddi bir güç kaybı ve öznelik kapasitesinin örselenmesi anlamına geldiği anlaşılıyor. Nitekim, yaptığımız araştırmada bu güçsüzlük halinin nispeten dışında durabiliyor gibi görünenler, kendi hikâyelerini böyle bir "büyük hikâye" içine yerleştirebilen, bunun diline sahip kişilerdi. Kimi zaman politik, kimi zaman ise doğrudan politik demenin kolay olmadığı ama belirli bir dünya kavrayışının varlığına işaret eden bir dil.

Yaptığımız görüşmeler bize insanların hayatlarını bir deneyim olarak hikâye edebildikleri, dolayısıyla da kendilerine imgesel bir yurt, bir anlam dünyası edi-

nebildikleri durumların, istisnasız bir biçimde, bir travmayı odak alarak oluşturulan grup aidiyetlerine sahip olunduğu durumlar olduğunu gösterdi. Yukarıda değinildiği gibi, bir seçilmiş travma etrafında kurulan hikâye, kendi içinde tutarlı, bütünlüklü ve bu nedenle de sağlam görünen bir yurt işlevi görebiliyor. Başkalarına kapalı da olsa, grubun sürekli canlı tuttuğu bir yas durumu, hikâyenin de canlı kalmasını sağlıyor (ki karşılaştığımız hiçbir örnekte bu hayatiyeti sürdürmek zor değildi, sadece görüşmeleri yaptığımız bir yıl içinde bile, toplulukların bedenlerine yeni yaralar eklendi).

Buna karşılık, Açıkel'in sözünü ettiği türden bir Kutsal Mazlumluk, güçlü bir duygusal enerji ile desteklenen, ancak bunu anlamlı, bütünlüklü bir anlatıya dönüştürme becerisinden ve olanağından yoksun bir "ruh hali"ne işaret ediyor. "Kutsal Mazlumluk, içinde ezikliğin ve acı söyleminin önemli bir yer tuttuğu –Hegelyen bir ifade ile– kapitalizmin Türk-İslâm coğrafyasındaki "tinsel görüngüsü"dür. Sınıfsal ve kültürel olarak maddi dayanaklarını yitiren, toplumsal sürecin edilgen-ezik öznelerinin; köksüzleşmiş yığınların; periferinin-taşranın zincirlerinden boşalmış enerjisinin; arabeskin "ben de Allahın kuluyum" diyen öznesinin baskıcı bir siyasal aygıtla eklemlenmesidir. Yığınların, ekonomik rekabetin gerilimine ve güç fetişizmini körükleyen bir siyaset söylemine teslimiyetidir" (Açıkel, 1996: 163).

Bu mazlumluk söyleminin nasıl bir iktidar talebi ve arzusu içerdiği, andığım yazıda etraflıca tartışılıyor. Bu noktada bu tartışmaya eklenmesi gereken, bahsi geçen edilgen-ezik öznelerin yalnızca alt sınıflardan ve "yığınlar"dan ibaret olmayıp orta sınıfları da içerdiğidir. Çünkü geç kapitalistleşme ve hızlı modernleşmenin yarattığı yersiz yurtsuzluk, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yapısındaki ciddi değişimler nedeniyle, onlara da sirayet eden bir anlam dünyası sarsıntısı yaratmıştır. Sermaye yapısındaki ve bileşimindeki değişimler ve bu değişimin kendine bir siyasal temsilci bulması, mazlumluk psikolojisinin orta sınıflar arasında da kendine ciddi bir dayanak bulmasına neden olmuştur.

Max Scheler "Önemli bir sosyolojik yasaya uygun olarak, bir grubun fiilî gücüyle politik, anayasal ya da geleneksel statüsü arasındaki uzlaşmazlık büyüdüğü oranda bu psikolojik dinamit de etkisini artıracaktır. Belirleyici olan, bu iki etmenden birinin varlığı değil, ikisi arasındaki farktır" diyor ve ekliyor: "Belirtmek gerekir ki, intikam duygusu, 'incitici' olarak hissedilen ancak kişinin kontrolü dışında olan kalıcı durumlara karşı yöneldiği –başka bir ifadeyle, incinmenin bir kader olarak yaşandığı oranda– ressentiment'a dönüşmeye yatkındır" (2004: 11).

2007 yılında, Cumhurbaşkanlığı seçiminin öncesinde düzenlenen Cumhuriyet mitingleri, Scheler'in sözünü ettiği türden bir hıncın billurlaştığı bir örnekti kanısındayım. Basında bir "toplumsal refleks" olarak adlandırılan bu ruh hali, gerçekten de refleksiyonu dışarıda bırakan bir refleks izlenimi veriyordu. Her ne kadar politik dile tercüme edilmiş ve bu nedenle bir "büyük hikâye" içine yerleştirilmesi mümkün görünse de, bu mitinglerin ve bunlar etrafında örülen

söylemin bize böyle bir hikâye anlatmaktan çok, dinmek bilmeyen ve yatıştırılması mümkün olmayan bir hınca işaret ettiği söylenebilir.

Böylece, şiddetle yoğrulmuş ve insanların öznelik kapasitelerinin örselenmiş oluşuyla belirlenen bir toplumsallıktan söz etmek gerektiği anlaşılıyor. Bir yanda seçilmiş travmalar etrafında kurulan topluluk kimliklerinin, bir yanda da yası men ederek, onun yerine hıncı geçirerek bu kimlikleri kenara iten, kendini oluşan bu büyük boşluğun üzerinde kurarken bu boşluğu bir "ruh hali", bir "duygulanımlar dizisi" ile kapatmaya çalışan Türklük şuurunun iki temel izlek olarak belirdiği bir toplumsallık.

6.

> Duyguların toplumu anlamada ne işe yaradığı birçok sosyal bilimciye göre anlamsız bir soru. Yapılar dururken, üstelik söylem denilen temsil biçimi ortaya çıkmış ve "Yapı mı, söylem mi?" savaşları kızışmışken, duygular akıllara bile gelmiyor. Zaten bilim akıl olduğuna göre ve duygular da aklın zıddı olduğuna göre, duygudan bilimsel bir şekilde söz edilemeyeceği görüşü sosyal bilimlere hâkim. Tabii burada sosyal bilim derken psikolojiyi dışarıda bırakmak gerekiyor çünkü duygular aslında psikologların çalışma alanı addediliyor. Bireyi çalışma alanının merkezine alan bir yaklaşımın duygulara yer vermemesi mümkün görünmezken, toplumu merkeze alan sosyoloji, ekonomi ya da siyaset biliminin bireysel olduğu düşünülen duygulara nasıl bir yer açacağı sorun yaratıyor (Sirman, 2010: 30).

Oysa duygunun yalnızca bireyde değil, toplumsalın içinde de cisimleştiği bilgisi, siyasetçilerin hiç unutmadığı ve eylemlerinde hep hesaba kattıkları bir bilgidir. Toplumsal olanın idaresine ilişkin teknikler, her zaman duygulanım yaratma araçlarını içermiştir. Yukarıda bahsedilen bütün siyaset teknikleri, "savaş uçaklarımız teröristlerin tepesine bomba yağdırdı" manşetleri, Fethi Açıkel'in "toplumun uluslaştırılması" diye bahsettiği ve yasın men edilmesi de dahil olmak üzere, toplumun bedenindeki gerçek ya da muhayyel yaraları dikkate alan, bunlara el atan tekniklerdir.

Solun eşitlik, özgürlük ve adalet taleplerinin toplumda karşılığını bulduğu dönemlerin de toplumdaki duygusal iklime müdahil olunabildiği dönemler olduğunu unutmamak gerekli: Adaletsizlik karşısında öfke ve isyan yaratabildiği, ezilenler arasında dayanışma ve kardeşliği mümkün kılabildiği sürece sol, bir siyaset alternatifi olarak varlığını sürdürebilmiştir. Bunu yalnızca bir "kitlelerin kalbinden yakalanarak manipüle edilmesi" süreci olarak görmek, siyasetin alanını daraltmak ve araçlarını güdükleştirmek anlamına gelir. Söz konusu olan şey manipülasyon değil, insani varoluşun çok önemli bir kipini hesaba katmaktır.

Bu anlamda solun eşitlik söyleminin esasen vatandaşlık ve haklar çerçevesinde kuruluyor oluşunun ve dayanışma, şefkat, birbirini gözetme gibi insan-

lar arası değerlerin dinsel söylem alanına ve "hayır hasenat işlerine" hasmış gibi görülmesinin solu güçten düşüren, pırıltısını ve cazibesini yitirmesine neden olan bir eğilim olduğunu düşünüyorum. Türkiye solunun bugün içine düştüğü devletçi çerçeve bu eğilimin bir sonucudur. "Bir Umut" gibi girişim ve deneyimlerin, ezilenler arası dayanışmanın örgütlenmesi, insanlar arası ilişkilerde şefkat ve yardımlaşmanın siyasal değerler haline getirilmesi konusunda attıkları adımların değeri, bu nedenle de çok büyüktür. Burnu büyük bir "sınıf eksenli yaklaşım"dansa insanları varlıklarının bütünüyle kavramayı, bu bütünün insanlar arasındaki gündelik ilişkiler içinde kurulduğunu dikkate almayı mümkün kılan bu türden siyasal deneyimleri öne çıkarmak, sol adını hak eden bir siyasetin yolunu açacaktır.

Türkiye toplumu eğer kederinden kurtulacak, yaralarını tanıyıp varlıklarını kabul edecek, Kutsal Mazlumluğun hıncıyla değil, dünyada olmanın insanlar arasında olmak demek olduğunun bilgisiyle birarada duracaksa, böyle bir siyasete ihtiyacımız var.

KAYNAKÇA

Açıkel F. (1996) "Kutsal Mazlumluğun Psikopatolojisi", *Toplum ve Bilim*, no. 70, s. 153-193.

— (2002) "Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi*, 4. Cilt (Milliyetçilik), İstanbul: İletişim Yayınları.

Ahmed S. (2004) *The Cultural Politics of Emotion*, New York: Routledge.

Akyıldız K. (2010) "Vatan, Türklük ve Kalıcılaşmış Olağanüstü Hal", *Toplum ve Bilim*, no. 117, s. 19-41.

Arendt H. (1994) *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.

— (1983) *Men in Dark Times*, Orlando: Harcourt.

Benjamin W. (1993) "Baudaleire'de Bazı Motifler", *Son Bakışta Aşk* içinde, çev. Nurdan Gürbilek, İstanbul: Metis Yayınları.

Berlant L. (2004) *Compassion/The Culture and Politics of an Emotion*, New York: Routledge.

Bora A., Üstün İ. (2005) *Sıcak Aile Ortamı: Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*, İstanbul: Tesev Yayınları.

Bora T. (2009) "Geçmişle Hesaplaşma: Müşküller ve Yordamlar", *Birikim*, no. 248, s. 7-17.

Butler J. (2005) *Kırılgan Hayat/Yasın ve Şiddetin Gücü*, çev. Başak Ertür, İstanbul: Metis Yayınları.

Kaptanoğlu C. (2009) "Travma, Toplumsal Yas ve Bağışlama", *Birikim*, no. 248, s. 32-36.

Lingis A. (1997) *Ortak Bir Şeyleri Olmayanların Ortaklığı*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Nussbaum M. (2001) *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, New York: Cambridge University Press.

— (2004) *Hiding from Humanity/Disgust, Shame and the Law*, Princeton: Princeton University Press.

Scheler M. (2004) *Hınç*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Kanat Yayınları.

Sirman N. (2010) "Kıskançlığın Ekonomisine Doğru", *Amargi*, no. 16.

Svasek M. (2005) "The Politics of Chosen Trauma: Expellee Memories, Emotions and Identities", *Mixed Emotions* içinde, der. Kay Milton ve Maruska Svasek, Oxford: Berg Publishers.

Tuğrul S. (2010) "Ritmik beden, belleğin ritmi: Bir 29 Ekim anısı", *Toplum ve Bilim*, no. 117, s. 41-56.

Volkan V. (1998) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, Boulder: Westview Press.

Yörük, Z. (2002) "Politik Psişe Olarak Türk Kimliği", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Ansiklopedisi*, 4. Cilt (Milliyetçilik). İstanbul: İletişim Yayınları.

Birarada tutulmak – Birarada yaşamak

*Cem Kaptanoğlu**

Grup psikolojisi adlı eserinde S. Freud (1921), Schopenhauer'den aktardığı aşağıdaki hikâyeyle, biraraya gelme ve birarada durmanın veya grup, toplum olmanın dinamiklerine göndermede bulunur.

> Bir yığın kirpi soğuk bir kış günü ısınmak ve ayazda donup kalmamak için birbirlerine iyice sokulmuştu. Gelgelelim, çok geçmeden biri ötekilerin dikenlerini kendi vücudunda hissetti, bu da onları yine birbirlerinden uzaklaştırdı. Isınma gereksinimiyle ne zaman birbirlerine yaklaşsalar, dikenlerinin birbirlerinin vücuduna batması gibi tatsız bir durumla karşılaşıyorlardı. Böylece bir süre iki kötüden biriyle ötekisi arasında gidip geldiler, sonunda birbirlerinin yakınlığına en çok katlanabilecekleri bir uzaklık keşfettiler, bunun sağladığı az buçuk bir ısıyla yetindiler ister istemez.

Toplumsalın oluşumunda birbiriyle çelişen iki etken rol oynar. Birincisi, bir topluluğu oluşturan özneler tarafından paylaşılan ortak bir duygu, bu duyguyla iç içe geçmiş "ısınmak" gibi bir ortak talep ve can yakan, batıcı okların dayattığı fark. E. Laclau (2005), toplumsalı inşa eden bu iki mantıktan birinciyi *eşdeğerlik*, ikinciyi ise *fark* mantığı olarak adlandırır. Birbiriyle uyumsuz hatta birbirine düşman olan *eşdeğerlik* ve *fark*, toplumsalın inşası için birarada olmak zorundadırlar çünkü toplumsal, fark ve eşdeğerlik arasındaki yok edilemez gerilimin üzerinde kurulur. "İki kötüden biriyle ötekisi" arasında gidip gelen kirpiler, duygu ve taleplerindeki eşdeğerlik ağır bastığı için, birarada kalırlar. Kirpi yığınını birarada tutan, "birbirlerinin yakınlığına en çok katlanabilecekleri bir uzaklık" (fark) ve "ısınma gereksinimi" (eşdeğerlik) arasında, eşdeğerlik lehine ağır basan dengedir.

Toplumsal gövdenin dağılmaması için, onu oluşturan farklı toplulukları ya-

(*) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Psikiyatri Anabilim Dalı.

tay olarak kesen eşdeğer taleplerin ve bunlara eşlik eden ortak duygulanımların yaşanması gerekir. Toplumsal gövde, doyurulmayan tikel (singular) talepler denizidir. Tikel bir doyurulmamış talebin toplumsal bir talebe dönüşebilmesi, ancak ötekilerin doyurulmamış talepleriyle biraraya gelebilmesiyle mümkündür. Bu biraraya gelişin genellikle kendiliğinden olmadığını, bir inşa sürecini gerektirdiğini vurgulamak gerekir. Tikelden başlayıp toplumsala giden bu inşa süreci, tikel yoksunluk ve eksikliklerin toplumsal alanda eşdeğerlik ve eş duygulanımlar üretecek bir öyküye/anlatıya, bir başka deyişle söyleme dahil edilmesi çabasıdır. S. Freud'un (1921), toplumsal bağın libidinal bağ olduğunu söylerken vurguladığı şey, toplumu birarada tutan temel bağın, çimentonun söz konusu eş duygulanım olduğudur. Açıktır ki duygusal bir yatırım almamış hiçbir öykü, ideolojik söylem, toplum için özdeşim nesnesine dönüşemez. Lacan, bu duyguya *jouissance* (keyif) adını verir ve öznenin nesneye yatırımının kökeninde başlangıçtaki eksiği geri kazanma arayışı yani duygu/*jouissance*'ın olduğunu söyler. İlksel anne-çocuk ilişkisinin mitsel bütünlüğüne ulaşmanın imkânsızlığını, ulaşılan her ikame nesnenin efsanevi "okyanussal duygu"yu yaşatamayacağını, bu nedenle *jouissance*'ın imkânsız olduğunu ekler. *Jouissance* imkânsızdır çünkü her özne ve topluluk için "ısınma talebi"nin olduğu yerde, hayatın veya "öteki"nin "batıcı okları" da olacaktır. Eksik öznelerin yani üşüyenlerin olduğu yerde, açlıktan özgürlüğe sonsuz sayıda yoksunluk göstereni ve bunların doyurulmasını engelleyen oklar da vardır. Yoksunluğunu, eksikliğini gidermek için talep eden, arzulayan, özdeşimler kurarak nesneye yatırımlar yapan öznenin yoksunluğunu radikal olarak bitirecek "yüce nesne"yi bularak tamamlanması yani "okyanussal duygu"yu veya "huzursuz hazzı" yaşaması imkânsızdır. Bu nedenle Lacan, Freud'un libido teriminin yerine "*hazda huzursuzluk*" anlamındaki *jouissance*'ı kullanmıştır. Bir topluluğun birarada kalabilmesi için ortak öykülerinde ve davranışlarında cisimleşen özgül bir *jouissance*, bir başka deyişle ortak bir duygusal yaşantı veya "keyif" zorunludur. E. Laclau'nun (2005) deyişiyle, "her toplumsal bütün, anlamlandırıcı ve duygusal boyutlar arasındaki dağılmaz eklemlenmeden kaynaklanır." Duygusal boyutun olmazsa olmaz niteliği, toplumsalın inşasında salt bilişsel veya rasyonel olanın yetersizliğine işaret eder. Toplumsalın kuruluşunda *fark* ve *eşdeğerliği* eklemleyen anlamlandırıcı boyut, oluşturduğu söylem veya öyküye bir topluluğun yatırım yapabilmesini sağlayabilmelidir. Topluluğu oluşturan özneler, tüm farklılıklarına rağmen söylemin içinde kendi doyurulmamış tikel taleplerinin çözümünü görmeli veya geçmiş bugün ve gelecekle bağlantılarını yeniden kuran öyküyü ortak duygularla kendi öyküleri olarak benimseyebilmelilerdir. Bu benimseme veya özdeşim, yeni toplumsal kimliklerin, politik öznelerin kuruluş süreci ve yeni bir toplumsal "hazda huzursuzluk" *jouissance* rejimidir. Buradaki duygu yalnızca ortak sevinç, coşku anlamında değildir, hatta ortak huzursuzluk, acı ve vazgeçişten alınan haz, toplumsal *jouissance*'ın temel özelliğidir. Toplumsal *jouissance*'ın sim-

gesel düzen içinde evcilleştirilemezliği, yeni öykülerin, özdeşimlerin, kimliklerin, kurulma dinamiğinin kökenidir. E.Laclau (1994), "Yoksunluk, eksiklik ve özdeşim, siyasetin temel kategorileridir, siyasetin diyalektiği, özdeşleşme ve bunun başarısızlığı üzerine kurulmuştur" derken toplumsal siyasal özdeşimlerin başarısızlığının ardında toplumun devingen *jouissance*'ının, "hazda huzursuzluk" rejiminin yattığını belirtir.

Toplum diye bir şey var mıdır?

Toplumsalın kuruluşunda can alıcı öneme sahip özdeşimi (identification), "nesneye duygusal bağlanımın ilk biçimi" olarak tanımlayan S. Freud (1923), özdeşim yoluyla duygusal bağ kurulan nesnenin/ötekinin, ego'da değişime yol açmamasının olanaksız olduğunu belirtmiştir. Freud için özdeşim, nesnenin bir veya daha fazla özelliği açısından, özdeşim nesnesi "gibi olmak" veya ona benzemektir. Ego'nun tüm özdeşimleri tamamlanma ve bütünlük arayışının ürünüdürler. Ego özdeşimler yoluyla kendini kurar, kimlikler edinir. Bir başka deyişle her ego özdeşiminin ardında, bütünlük arzusunu doyuramamış bir önceki özdeşimin eksikliğine değin hayal kırıklığı vardır. Özdeşimler kurarak ulaşılmak istenen tamlığı, bütünlüğü vaat eden yer, yani "ego ideali" hep ulaşılamaz kalır. Çünkü yukarıda *jouissance*'ın imkânsızlığıyla ilgili olarak da değinildiği gibi özdeşimlerle ulaşılmak istenen tamlık, felsefi anlamda "varlıkta yoksunluk"un aşılması arzusudur ve bizatihi bu nedenle canlı organizma veya toplum için imkânsızdır. "Toplum diye bir şey yoktur" diyen E.Laclau ve C. Mouffe (1985), özne gibi toplumun da simgeselleştirmeye, bütünleştirmeye direnen bir antagonizma üzerine kurulmuş olduğunu yani bütünlüğünün imkânsızlığını belirtirler. Bu bağlamda toplum için mümkün olan tek bütünleşme, imkânsız, mitsel bir tümlüğün temsilini üstlenen bir kısmilik tarafından sağlanabilir, daha doğrusu ancak bu nesne tarafından tümlük yanılgısı yaratılabilir. İdeolojik fantezilerin yaptığı da bu değil midir? J. Copjec (2003), bu durumu kısmi nesnenin bütünün parçası olmadığı, "bütün olan parça" olduğu şeklinde açıklar. Bütün olan parça Lacan'ın "benim keşfim" dediği "*objet petit a*"dır. Toplumun imkânsız bütünlüğünü tamamlayacağı yanılgısını yaratan kısmi nesnedir. Sonuç olarak özne veya toplum için "*objet petit a*"ya radikal bir yatırım aracılığı dışında ulaşılabilir bir *jouissance*/keyif yoktur. Ancak onun üzerinden tutkulu öznel veya toplumsal bağlılıklar canlanabilir, politik olan inşa edilebilir.

Ego'nun temel fantezisi, özerk ve bütün bir kendilik inşasıdır. Bu bütünlük yanılsamasını üretebilmek için farklı ne varsa ayırır-böler ve bilinçdışına bastırır (represyon) ancak rüya görmekten, dil sürçmelerinden, semptomdan, hatta delirmekten kurtulmaz. Bu anlamda ego, öznenin ayna imgesinde, organizmanın kökensel organik düzensizliğinden, bölünmüşlüğünden kaçabileceği bütünlük yanılsaması yaratan bir beden/korpus ile özdeşleşir. Bir başka deyişle ego'nun,

bedene (korpus) değin korporatist fantezisi ve buna dayalı bir arzusu vardır. Benzer şekilde sol ya da sağ toplumsal ideolojiler için korporatif yani uyum içinde çalışan organlardan oluşan bir beden/korpus olarak toplumun, temel ideolojik fantezi olduğunu söyleyebiliriz. S. Zizek'e göre (1999), "Toplum her zaman, simgesel düzenle bütünleştirilemeyen antagonistik bir yarılma tarafından kat edilir. Toplumsal-ideolojik fantezinin iddiası ise, 'olmuş' bir toplum, antagonistik bir bölünme ile malul olmayan bir toplum vizyonu inşa etmektir. Bunun en açık seçik örneği tabii ki, korporatist toplum vizyonu: organik bir bütün olarak, farklı sınıfların her birinin işlevine göre bütün'e katkıda bulunan uzuvlara organlara benzediği bir toplumsal beden olarak toplum vizyonudur."

Korporatist ideolojinin yüce nesnesi: Beden olarak Türkiye toplumu

Türkiye toplumu yaklaşık yüz yıldır "korporatist toplum vizyonu" ile birarada tutulan bir toplumdur. Reddedilemez sınıfsal, etnik, dinsel, mezhepsel vb. farklılıkların mücadele alanı olarak Türkiye toplumunda, organ olarak kendilerine biçilen rolü, işlevi yerine getiremeyenlerin korpus'un dışına atılması veya korporatist vizyonun onları düşmanlaştırması, operasyonlarla bastırması, bölmesi, tedip, tenkil, tehcir hatta katletmesi sürpriz değildir. Türkiye toplumu, parçalanıp dağılan, "hasta adam" metaforuyla anılan bir imparatorluğun, elde kalan parçalarından kuruldu. Zihinlerde Sevr haritasıyla temsil edilen bu parçalanmışlığı bütünlemek isteyenlerin korporatist ideolojiye, birbirinin "lazımı ve melzumu" organlardan oluşan sağlıklı bir beden olarak topluma radikal bir yatırım yapmaları tesadüf olamazdı. Hastalık halinin tersi olarak, organları uyum içinde çalışan beden olarak toplum vizyonu, Cumhuriyet kadrolarının "bütün olan kısmi nesne"si yani "*object petit a*" olarak ideolojik fantezilerinin *jouissance*/keyif üreten "yüce nesne"si oldu. Onlar için, "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" dışında her şey teferruattı. Toplum, temel düsturu "Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle" olan korporatist, faşist ideolojik fantezinin nesnesi olarak kuruldu, daha doğrusu kesilip biçildi. "Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna yanıt ararken, toplumsalın inşasında inanılmaz ölçülerde müdahil olan devleti, bu sürecin tek öznesi gibi görmek yanlış olacaktır. Zaten Türkiye toplumunun bugünkü durumu, devletin tüm yaptığı operasyonlara rağmen istediği "sağlıklı" bedeni yaratamadığının kanıtı. Ancak tüm bedeni travmatik izlerle dolu bu topluma hal hatır sorarken ilk sorunuzun, "ne yaptın?", "ne oldu?" değil "kim yaptı?" olması da olağan.

Farklılıklarıyla, çatışmalarıyla birlikte yaşamasına izin verilmeyen, fakat sadistik bir fanteziyi gerçekleştirmek için kesintisiz operasyonlarla birarada tutulan toplum, kendi bedenine yabancılaştı. Ne zaman farklı toplumsal grupları ortaklaştıran eşdeğer talepler toplumsal öyküye kaydedilse, geniş kesimlerin

yüreğini titreten toplumsal *jouissance*/keyif toplumsal gövdeye yayılsa, toplumun tüm haz bölgeleri hemen iğdiş edildi. Toplumun "hazda huzursuzluk" rejiminin ideolojik "yüce nesneleri" olarak "Demirkırat"tan "Karaoğlan"a oradan "devrim"e tüm yatırımlarına, korporatist ideolojik fantezinin zinde korpus'unu, "toplumsal bünyeyi", bozduğu için acımasızca müdahale edildi. Başlar ve ayakları sabitleyip mutlaklaştıran korporatizmi, korpus'un mutena organlarının sakinleri dışında kimse sevemedi. Toplumun siyasal özdeşimlerinin, özdeşim-hayal kırıklığı-yeniden özdeşim olması gereken olağan diyalektiği, özdeşim-darbe-hayal kırıklığı şeklinde işledi. Toplumsal eksikliğin simgesel düzendeki gösterenlerinin yasaklanması bu eksikliği idare edebilecek, toplumsal özdeşimlerin diyalektiğini sürdürecek tek araç olarak siyaseti iğdiş etti. Toplumsal *jouissance*/keyif yeraltına indi, dağa çıktı, içeri kapatıldı, dışarı kaçtı, "öteki"nde veya kendi içinde patladı.

Türkiye'de egemen ideoloji olarak korporatizm/Kemalizm (Parla,1989), doğal olarak geniş toplumsal grupların farklılıkları ve eşdeğer taleplerini eklemleyen, onlarda eş duygulanımlar yaratan bir söylem veya topluma yayılmış bir *jouissance* (keyif) yaşantısı oluşturamadı. Lider olarak Atatürk, devletin tüm aygıtlarının gürültücü ve yıldıran çabasına rağmen geniş toplumsal kesimlerin özdeşim kurarak birbirleriyle kaynaştıkları "ego ideali" yerine yükselemedi. En azından S. Freud'un (1921), lideri olan "kaynaşmış" bir kitlenin jouissance/duygu durumuna değin şu tanımına yaklaşılamadı; "... tek ve aynı nesneyi ben ideali'nin yerine geçiren, dolayısıyla kendi ben'lerinde birbiriyle özdeşleşen bireyler topluluğudur." Burada ben ideali yerine geçirilen nesne, liderdir. Bu bağlamda Atatürk, bireyselliği üzerinden toplumun simgesel birliğini sağlayan bir lider de olamadı. Aksine Cumhuriyet bürokrasisinin çizdiği, milli bünyeye zararlı her şeyden özenle arındırılmış kutsal Atatürk profili, kitlelerin onunla özdeşim kurmalarını iyice zorlaştırdı. Bir bakıma topluma yapılan M. Kemal'e de yapıldı. "Mustafa" veya "Veda" filmleri üzerine yapılan tartışmalar bu bağlamda ilginçtir. S. Freud (1921), toplumun kuruluşu veya kitlenin oluşumu için, özdeşim kurulan nesnenin mutlaka lider olması gerekmediğini, özdeşim nesnesinin –ben ideali– bir fikir de olabileceğini belirtmişti. "... bir fikrin, bir soyutlamanın liderin yerini alıp alamayacağını ve ortak bir eğilimin, belli sayıda insanın paylaşabileceği bir dileğin aynı biçimde bu yere talip olup olamayacağını düşünmemiz gerekir". Bir ideoloji olarak Kemalizm, bu yere talip oldu ama hiçbir zaman oraya oturamadı. Ancak o yere talip olan ötekileri "kökü dışarıda" veya tehlikeli düşmanlar olarak gördü. Kemalist bürokrasinin iktidar bloğundaki büyük ağırlığı nedeniyle Kemalizm, toplumun değil ama devletin egemen ideolojisi olabildi. Kemalizm ve Atatürk yani bir lider veya "soyutlama, fikir" olarak halkın gözünde "*objet petit a*" yani "Yüce nesne" düzeyine yücelemedi.

Tarihsel kapatılmadan güncel "açılım"a: Bastırılanın geri gelişi

Bunca toplumsal travma, hoşnutsuzluk ve huzursuzluk üreten sistem, topluma sürekli "birlik beraberlik" veya "yek vücut olma" çağrıları yapmasına rağmen farklı toplum kesimlerinin ortak doyurulmamış talepler için ortak ideolojik fantezilere yatırımlar yaparak biraraya gelmelerini engelledi. Oysa Türkiye toplumunun birarada yaşamayı öğrenmesinin yolu, böylesi biraraya gelişlerden geçiyordu. İzin verilmedi. Devleti kuran parti Cumhuriyet Halk Partisi'nin ise, eşdeğer demokratik toplumsal talepleri toplumsal farklılıklarla eklemleyen tutuk, ikircikli ama etkili bir söylem oluşturduğu tek dönem "Halkçı Ecevit"in 1970'lerdeki yükseliş dönemi oldu. Bu dönem dışında Halk Partisi, "Halk"ını kurma çabası bir yana, "Halk"ın inşası, kendisinin de açıktan taraf olmak durumunda kalacağı bir toplumsal bölünmeyi getireceğinden "Halk"tan uzak durdu. Bedenin tümü dururken, içinde ayakların da olduğu bir kısım organla özdeşleşmek bölücülük olurdu, bu da CHP'ye yakışmazdı, o bütün bedendi, toplumun efendisiydi. "Halk"ın inşasındaki bu başarısızlık yalnız CHP'nin değil Cumhuriyetin en büyük başarısızlığıydı. Çünkü ancak sınıfsal, dinsel, etnik, cinsel, mezhepsel vb. kimlikleri kesen eşdeğer demokratik talepler zincirine, güçlü duygularla yatırım yapmış, bu idealle özdeşim kurmuş ve bu taleplerine ulaşmasını engelleyenleri düşman değil "hasım" olarak görebilen bir "halk"ın varlığında, bir başka deyişle bölünmüş bir toplumda farklılık ve çatışmalara rağmen birarada yaşamak mümkün olabilirdi. Bunun başarılamadığı Türkiye toplumu gibi toplumlarda ise, farklılıklar birarada tutuldular ama birarada yaşayamadılar.

AKP'nin acemice, tutarsız, yetersiz de olsa "açılım" girişimlerinin, toplumda yarattığı duygu ve anlamlandırmalar bu açıdan çok önemlidir. İlk kez bir siyasi otorite toplumu farklılıklarıyla tanıma niyetini açıkladı. Görülmeyenlerin veya toplumsal gövdede rahatsız edici bir semptom olarak görülenlerin hep içlerine attıkları kimlikleri toplumun simgesel düzeninde, siyasette ilk kez göründü, varlığı söze döküldü. Farklı toplumsal gruplar, düşman "öteki"lerin kendilerini ne kadar, nasıl tanıdıklarını onların ağzından dinleme, kendi yaralarını onlara gösterme fırsatını buldu. Henüz ilk adımı atılmış olan ve sürekli açılıp kapanan bu sarsak süreç, her ne olursa olsun Türkiye toplumu için yeni ve önemli. "Açılım" tarihsel bir kapatılmanın dil sürçmesi, semptomu veya "bastırılanın geri gelişi"nin gösterenidir. Bu nedenle yalnızca bir gösteren olarak bile toplumsal jouissance/keyif yaratmaması imkânsızdır. Bunun toplumda yarattığı etkiyi şaşırarak izleyenlerin, "aldanma" olarak değerlendirenlerin, küçümseyenlerin gözden kaçırdığı, öteki tarafından tanınmanın tekil veya toplumsal öznelerde yarattığı duygu/*jouissance*'dır. Topluluklar da özne gibi kendi kimliklerini ötekinde tanıyarak kurarlar. Öteki tarafından tanınan biz, yani ötekindeki biz ve bizim tarafımızdan tanınan öteki, yani biz'deki öteki (kısaca ötekindeki biz -

bizdeki öteki) öznenin veya toplumun duygu/*jouissance* rejiminin temel unsurudur. Bir başka deyişle aşkın ve siyasetin temel dinamiğidir. Siyaset, bu tanıma/tanınma yani bizi ve ötekini değiştiren, özdeşimleri alt üst edip, hem öteki hem biz olan kolektif kimlikler inşa eden süreç olmaksızın imkânsızdır. Ortak anlam ve duygular üreten toplumsal öyküler ancak bu yolla yatırım alır. "Açılım" süreci kısa sürede kapatılsa da veya her toplumsal açılımın hayal kırıklığı yaratacak bir "aldanma"yla malul olduğunu bilsek de (mutlu aşk yoktur!), hep kapanmış, kapatılmış bir toplum için güncel "açılım", pratik sonuçları açısından eksik ve tutarsız ancak toplumsal duygulanımlar açısından etkili bir adımdır.

"Ötekiler" çalmadı, zaten yoktu

Cumhuriyet, Türkiye toplumunun kaynaşmış bir kitle olmadığı gerçeğiyle kuruluşundan bu yana travmatik bir şekilde yüzleşti. Toplumun heterojen yapısının, bütünleşmesini imkânsız kılan bölünmüşlüğünün üzerinin zorla örtülmesi sürecinde başvurulan yaygın şiddet, toplumsal bellekte derin izler bıraktı. Tüm bunlara rağmen korporatist ideoloji varlığını ve egemenliğini sürdürüyor. Çünkü korporatizm, yalnızca "toplum, tüm organları uyumlu işleyen bir organizma gibi bütündür" iddiasını ileri sürmez. Ayrıca ve özellikle toplumsal düzen beklenildiği gibi tıkır tıkır işlemiyorsa, toplumsal gövdenin bütünlüğünü, uyumunu, "balansını" bozan bir bozguncu "öteki" icat eder. Cumhuriyetin sahipleri, başka deyişle "öteki" mucitleri, Cumhuriyet tarihi boyunca bu işlemi "düşman konsepti" kavramı üzerinden yürüttüler. Cumhuriyet'in onu yok etmeye çalışan iç ve dış düşmanları vardı ve onlar karşısında "tek vücut" olunmalıydı. Görüleceği gibi gerçekte toplumsal bütünlük, korporatizm için yalnızca "öteki"lerce çalınmış bir ideal olarak vardır. Bu ideal durumun, yokluğuyla toplumda kendini her zaman hissettirmesi istenir. Çünkü korporatist ideolojiyi canlı tutan, "Neden yok?" sorusuna verdiği şu yanıttır: "Ötekiler çaldı!" Korporatizm, eşyanın tabiatı gereği totalizasyonu imkânsız olan toplumun bu imkânsızlığını pek de dert etmez. Onun derdi, ideolojik fantezisinin ayrılmaz parçası olan bozguncu "düşmanlara" duyulan toplumsal öfkeyle söz konusu toplumsal imkânsızlığın üstünü örtmektir. Korporatizm için "düşman konsepti", en az tıkır tıkır işleyen "beden-toplum" ideali kadar önemlidir. Yukarıda vurgulandığı gibi korporatizm, kendisini ancak "düşman konsepti" üzerinden var edebilir. İç ve dış düşmanlar, gerçekte istikrarlı, uyumlu olan toplumsal kimliği bozan şer güçler olarak topluma sunulur. Milliyetçilik ise, düşman inşa ve etkisizleştirme operasyonunun önemli bir aracıdır. Milliyetçiliği besleyen güç, ulusun bütünlüğü ile ulaşılacak Nirvana'nın vereceği keyfin/jouissance ruhsal enerjisinin, o keyfi bizden çalan "öteki"ne saldırganlık olarak yöneltilmesidir. Türkiye toplumunda devletin "düşman konsepti", Zizek'in (2002) "toplumsal keyif/jouissance hırsızı" dediği "öteki"lerin seçilip, kışkırtılmış milliyetçiliğin önüne atılması yoluyla topluma yayılır.

Yukarıda vurgulandığı gibi korporatist ideoloji için toplumsal düzeni bozan düşmanları saptamak yeterli değildir, aynı zamanda düşman ve düşmanlıklar üretmek de gerekir. Söylem düzeyinde üretilen düşmanlıkların, "düşmanlara" karşı farklı toplumsal grupları biraraya getirebilecek duygusal enerjiyi ortaya çıkarması imkânsız gibidir. Bu nedenle söylem düzeyinde reddedilen toplumsal farklılıklar, psikolojik harp yöntemleriyle travmatik gerçekler olarak toplumsal belleğe kaydedilmelidir. Bu yolla farklılıklar düşmanlığa dönüştürülür. Cumhuriyet'in son 50 yılı bu tür operasyonların "binlerce" örneğiyle doludur. "Dış düşmanlar" mitinin kendi başına toplumu savaş hali dışında –örneğin, Kıbrıs savaşı– birarada tutmaya yeten bir "öteki"lik üretemeyeceği açıktır. Bu nedenle Türkiye toplumunun her zaman "iç düşman"ları da olmuştur. Bu da toplumun kendi içinde düşmanlıkların üretilmesiyle mümkündür. Sağ-sol, Alevi-Sünni, laik-antilaik, Türk-Kürt vb. toplumsal bölünmeler, provokasyonlarla kan davalarına dönüştürülmüş ve toplum kimlikler üzerinden bölünerek, Türkiye toplumu, içine kapanmış cemaatler topluluğu haline getirilmiştir. Hıristiyan azınlıklar ise uzun vadede korporatif/faşist yöntemlerle toplumun birarada tutulma işlemini zorlaştıracaklarından ilk fırsatta Türkiye toplumunun dışına sürülmüşlerdir. Onlar gönderildikten sonra "biz bize benzeriz" diyebilmek çok daha kolay olmuştur. Türkiye'de kalan ancak birbirine düşmanlaşmış toplumsal grupların devletten temel beklentileri, "öteki" toplumsal grupların ve devletin gazabına uğramadan, bu coğrafyada birarada durabilmekti. Devlet, birbirine düşmüş toplulukları, birarada tutan, birbirine karşı koruyan kurtarıcı rolünü, durumdan vazife çıkararak üstlendi. Türkiye toplumunda her şeye rağmen hâlâ en güvenilen kurumun ordu olması veya "bize eli sopalı biri gerekli" inancının toplumdaki yaygınlığı şaşırtıcı değildir. Çünkü düşmanlaştırılmış farklı toplulukların, birbirlerine güvendiklerinden daha çok, birbirlerini yok etmelerini engelleyerek onları birarada tutan güce, kavgayı ayıran sözde hakeme, kurtarıcıya güvenmeleri anlaşılır bir şeydir. Korporatist egemen ideoloji, düzenin içeriğine toplumsal kayıtsızlığı arttırmak için "Toplumsal kargaşa ortamında düzen ihtiyacı, düzenin somut içeriğinden daha acil hale gelir" (Laclau, 1998) şeklindeki sosyal psikoloji kuralından sonuna kadar yararlanmıştır. Türkiye toplumundaki farklı toplumsal gruplar, "öteki"leştirilerek kargaşa ortamına itilmiş ve "bir düzen olsun da ne olursa olsun" noktasına getirilmiştir. Türkiye toplumu, Hobbes'un evrensel olduğunu iddia ettiği toplumsal düzensizlik (doğa durumu) nedeniyle değil, ama devlet yapımı, yapay aşırı düzensizlik nedeniyle "Leviathan"a bağlanmıştır. Bu bağlanma, her an düzeni yerle bir edebilecek bir kaosun, parçalanma korkusunun yarattığı toplumsal çaresizliğin sömürüsüne dayalı bir rızayı da içerir. Bu gayri meşru yollarla rıza üretiminin önemli aracı "Ergenekon", "Leviathan"ın yani toplumu düzene sokmak adına teslim alan "canavar"ın, toplumu "az buçuk" bir düzene hasret bırakan diğer yüzüdür.

Korporatif toplumdan korpus'suz topluma birarada yaşamak

Türkiye toplumu, çok uzun süredir farklılıklardan yok edilecek düşmanlar, çatışmalardan kan ve korku üreten ve bu yolla kendi iktidarını sürdüren bir rejim tarafından birarada tutuldu. Söz konusu birarada tutma uygulamasının sonucu olarak, farklı toplumsal grupların geçmişten gelen karşılıklı güvensizlik ve korkuları, grup belleklerindeki veya öykülerindeki travmatik izler, birarada yaşamalarının önünde hâlâ önemli bir engel. Yavaş da olsa, iki başlı "Leviathan", koruyuculuğuna sığınılacak kurtarıcı güç olma özelliğini toplumsal ve küresel yeni güçler lehine yitiriyor. Bir başka deyişle ulusötesi ve ulusal iktidarın bileşenleri yeniden düzenleniyor. Türkiye toplumu, düzenin bütünlüğünü temsil eden, toplumun her adımında ona bakıp onay istediği "büyük Öteki"nin yani "Leviathan"ın çöküşüne tanıklık ediyor. Yenisinin kaç dişi olacağına değin mücadele halen sürmekte. Toplumun imkânsız tamlığının bir başka deyişle, malum sağlıklı bedenin peşindeki her iktidarın temel toplumsal-ideolojik fantezisi olarak korporatizm, rötuşlanmış haliyle iktidar bloğu içindeki gücünü gelecekte de sürdürebilir. Buna engel olabilecek tek şey, "bedensiz" demokratik bir toplum talebinin, farklı toplumsal kesimlerin gözünde, gönlünde ideolojinin "yüce nesnesi" düzeyine yükseltilebilmesidir.

KAYNAKÇA

Copjec, J. (2003) *Imagine there's no Woman: Ethics and Sublimation*, MIT Press, Cambridge.

Freud, S. (1921) *Kitle Psikolojisi*, çev, K. Şıpal, Cem Yayınevi, İstanbul.

— (1923) "The Ego and the Id", *On Metapsychology the Theory of Psychoanalysis* içinde, Penguin Books, Middlesex.

Laclau, E. (2007) *Popülist Akıl Üzerine*, çev. N. B. Çelik, EposYayınları, Ankara.

Laclau, E. ve L. Zac (1995) "Aralığı Kapatmak: Siyasetin Öznesi", der. E. Laclau, *Siyasal Kimliklerin Oluşumu* içinde, çev. A. Fethi, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Laclau, E. (1998) *İdeoloji ve Politika*, çev. H. Sarıca, Belge Yayınları, İstanbul.

Laclau, E. ve C. Mouffe (1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, çev. A. Kardam, Birikim Yayınları, İstanbul.

Parla, T. (1989) *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zizek, S. (2002) *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, çev. T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.

— (2002) *Kırılgan Temas*, T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.

"Zaman geri alınsın"

*Meltem Ahıska**

"Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" Neden bu soru? Neden şimdi soruyoruz? Bu konu etrafında *Toplum ve Bilim* dergisinde yayımlanmış makalelerde de dile getirildiği gibi, iki yüzyıl önce klasik sosyolojinin "modern topluma" dair endişe dolu, hatta Barbara Marshall'ın dediği gibi nostaljik sorusunu hatırlatıyor. Endişe dolu, çünkü katı olan her şeyi buharlaştıran kapitalizmin alt üst edici dinamikleri sınıf çatışmasını derinleştirmeye devam edebilir, toplumsal dağılmayı, en kötüsü de yeni patlamaları ve devrim kalkışmalarını getirebilirdi. Nostaljik çünkü "modern"in karşıtı olarak yeniden hayal edilen "geleneksel" toplumlardaki kişisel ilişkiler, kültür ve inanç örüntüleri insanları birarada tutabiliyor, yaşama bir anlam ve kalıcılık verebiliyordu. Peki, "modern toplumu" birarada tutan neydi, dahası ne olmalıydı? Tümünü olmasa da birçok sosyoloğu disiplinin içine yerleştiren bu soru, başta Fransız Devrimi olmak üzere, devrimci kalkışmalardan duyulan dehşeti ve endişeyi, süreklilik ve kalıcılık idealleri ile yatıştırmaya yönelmişti. Modern toplumu bilmeye, açıklamaya ve bazen de anlamaya soyunan bu sosyologlar varolanı açıklamanın ötesinde geleceğe ilişkin idealler koyma, toplumsal "hastalıkları" sağaltma misyonunu da biçiyorlardı kendilerine. Marx'ın devrimci hayal gücüyle kıyaslandığında, modernliğin getirdiği dönüşümlerin ateşini söndürmeye yarayan idealler. Sosyologlar tarafından ortaya konulan bu ideallerin büyük kısmının, bizzat toplumun tutkalı olacak bir toplum ve toplumsallık anlayışını, bir görme biçimini ürettiğini biliyoruz. Sadece akademik olarak değil, ideolojinin ve politikanın da malzemesi olarak.

Bu türden bir sosyolojinin bu anlamda en önemli işlevi, değişen ama aynı zamanda durağan, tarihsel ama aynı zamanda sonsuz bir modern toplum imgesi

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

oluşturarak hem geçmişe hem de geleceğe el koymak, modernliğin çatışmalı zamanını teorinin düzlemine yer-leştirmek, farklı zamansallıkları (bununla birlikte farklı ve eşitsiz yaşantıları) toplum denilen mekânsal kurgunun içinde belirli bir düzene koymak olmuştu. Ulus, toplumsal imgelemin mekânsallaştırılmasının en önemli ölçeklerinden biriydi. Dahası, modernliği ölçen ilerilik-gerilik, ilerleme-durağanlık gibi zamansal kıstaslar hegemonik söylemde Batı ve Doğu olarak kodlandığında yekpareleştirilmiş zaman, bir yerleşiklik kazanıyordu.

Bilmediğimiz şeyler değil. Bir çağrışımdan yola çıkarak, bilindik, çokça eleştirilmiş olanı tekrar etmiş oldum. Ancak amacım soruyu sabitleyip, tarihteki çok farklı bağlamlar ve çerçeveler arasında bir özdeşlik kurmak değil. Tam tersine, bu hatırlamadan hareketle soruyu güncelleştirmek. Çünkü *Toplum ve Bilim*'in sorusunun zamanı bana önemli geliyor. Türkiye'de resmî ideolojinin milli zaman - milli yer denkleminin, en başta Kürt "meselesi"nin ayrıştırıcı gücüyle bozulduğu ve geçmişin karanlık katmanlarının Ermeni soykırımı tartışmasıyla ve Dersim, Sivas, Maraş gibi şiddetle sarmalanmış başka birçok toplumsal travmanın yeniden gündeme gelmesiyle deşildiği bugünlerde, birleşik bir *yer* olarak hayal ettiğimiz toplumun içine çözücülüğü hayli yüksek farklı *zamanlar* giriyor. Şimdi çoğullaşıyor ve zaman zaman patlıyor. Her kriz gibi imkânlı ve her krizde olduğu gibi zor bir dönem. Ancak eğer klasik sosyolojinin sorusunu tekrar etmek suretiyle geleceği ipotek altına almak ve bu farklı zamanları toplum olarak bildiğimiz aynı yüzeye yapıştırmak istemiyorsak, sorunun çağırdığı ortak paydaları saptamakla yetinmeyip bugünü parçalayan farklı zamansallıkların ve buralarda beliren farklı taleplerin ve umutların da izini sürebilmemiz gerekir diye düşünüyorum. Bu aynı zamanda bugünden yarına arzuladığımız *toplumsallığın* ne olduğunu da yeniden sorgulamak anlamına gelecektir.

Toplum ve Bilim'in 117. sayısındaki Deniz Yükseker'in yazısı bu anlamda çok düşündürücüydü. Hem maddi hem de manevi boyutlarıyla borçluluk ilişkilerini bir tutkal olarak ele alan bu ilginç ve önemli yazıdan, borçlanma yoluyla sadece birbirine bağlanma, ilişkilenme şekilleri değil, kapitalizm içinde pazarlanan, metalaştırılan, iktidarın yatırım alanı haline getirilen tekçi bir zamanın şiddeti de çıkıyor kanımca. Belirli bir hayat tarzını kışkırtarak, arzuyu erişilmesi gereken belirli bir gelecek imgesiyle boyunduruk altına alarak yaygınlaşan borçlanma ve kredi ilişkilerinin iflaslara, yıkımlara, tükenip gitmeye yol açtığı bir toplumda, kimileri geleceği bugünden tüketerek palazlanabilirken, kimileri zamandan düşüyor. İktidarın dilinin zamansal şiddetini 'çağdaşlaşmak', 'ilerlemek' gibi terimlerden biliyoruz. Evet, 'bölünmez bütünlüğü' korumak için sürekli ileri doğru estirilen kasırga, çok değişik yaşantıları tahmin edilemeyecek noktalarda, kimi zaman bir banka kuyruğunda, kimi zaman aynı marka cep telefonunda, kimi zaman "geçmişimizi" reklamların arasına serpiştiren bir televizyon dizisinde yan yana getirip birleştirebiliyor. Kemal Derviş, *Financial Times* gazetesine küresel krize bir çözüm önermek için yazdığı yazıda tam da mo-

dern zamanı yakalamanın bu birleştirici ama bir o kadar da zorba arzusunu kışkırtmaktan bahsediyordu. Derviş'e göre kapitalizmin küresel krizini aşmanın yolu, "gelişmekte olan" ülkelerde harcamaları ve tüketimi artırmak, yani modernleşme *arzusunu* daha çok ve daha çok kamçılamaktır. Ancak çok alametler belirdi, harcamak ile harcanmak birbirinden hiç de bağımsız değil bugün. Örneğin, her geçen gün bir yenisine tanık olduğumuz kadın cinayetleri, kadınların harcadığı emekle ayakta duran, "sevgi"nin ve tüketimin mabedi ailenin iflas haberini vermiyor mu? İntihar eden gençlerin sayısının giderek artması geleceğin tükenmekte olduğunu göstermiyor mu? "Taş atan çocuklar" toplumun kendine tuttuğu gelecek aynasını parçalamıyor mu? Pınar Öğünç, İstanbul'un kıyılarında çalışan işçi çocukların ve gençlerin duvar yazılarıyla, kendi harcanmış gündüzlerini geceleri sokaklarda dile getirdiklerini yazıyordu. "İnsanlık ölmedi sokaklarda yaşıyor" diyordu bir duvar yazısı, bir diğeri de, TKP'nin "Zamlar geri alınsın" sloganını "Zaman geri alınsın" diye değiştirerek zamanın şiddetine karşı çıkıyordu. Zamanını satarak sermayeyi üreten işçi sınıfının kendi zamanına sahip çıkıp onu başka bir şekilde düşünmek ve eylemek için kullanması bugün içinde düşünülebilecek en radikal taleplerden biri (*Toplum ve Bilim*'in 116. sayısındaki Özgür Soysal'ın Rancière'le ilgili yazısı bu açıdan çok önemli düşünceleri dile getiriyor). Belki de önce, *meşgul* ve *işgal* sözcükleri arasındaki ilişkiyi yeniden düşünerek, bizi belirli bir şekilde meşgul eden işlerin, heveslerin ve arzuların bir yandan da bugünü baskı altına alan işgal biçimlerine denk düştüğünü görmeliyiz. Buradan hareketle, toplumu hem birleştiren hem de parçalayan zamanın politikasına dair yorumlar yapmaya başlayabiliriz.

"Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna dair

*Alev Özkazanç**

Öncelikle bir "Toplumu birarada tutan nedir?" sorusunun sorulma koşulları üzerine düşünerek başlamak istiyorum. Aslında bu sorunun siyasal düşüncede yakıcı biçimde tekrar gündeme gelmesi, küresel post-modern bağlamda ulusal toplumun karşılaştığı sarsıcı deneyimlerden kaynaklanıyor. Bu koşullar birçok coğrafyada farklı biçimler alıyor olsa da tipik olarak çözülme, ayrışma ve sürekli bir kriz hali olarak tecrübe ediliyor. Ancak bu sorunun, içinde yeni bir anlam kazandığı bu güncel bağlama rağmen, sadece içinden geçmekte olduğumuz döneme özgü olduğu söylenemez, çünkü aslında "toplumu birarada tutan nedir" sorusu (burada toplum derken hep "ulus-toplum" kastediliyor elbette) tipik olarak "modern" bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyıldan günümüze siyasi düşünce ve siyasi ideolojiler tarihi içinden bakarsak bu soruya üç farklı yanıt verildiğini söylemek mümkün. Bunlardan ilki, toplumu hukuk ve yasa etrafında bir sivil birlik olarak kurmayı öneren liberal-demokratik yanıt, ikincisi toplumu organik-kültürel bir birlik olarak kurmayı öneren muhafazakâr-milliyetçi yanıt, üçüncüsü ise toplumu eşit ve özgür üreticiler-yurttaşlar birliği olarak tahayyül eden cumhuriyetçi-sosyalist yanıttır. Bunlardan ilk ikisinin toplumu, ulus-toplum olarak kurmakta daha hegemonik olarak öne çıkmış olduklarını, üçüncü yanıtın ise, tam da ulus-toplum düşüncesini yardığı için daha marjinal kaldığını söyleyebiliriz. Bu iki büyük gelenek siyasal düşünceler ve ideolojiler bazında rahatça ayrıştırılabilse de, gerçekte her ulus-toplumun tarihsel-sosyolojik gerçekliği, her ikisinin karmaşık biçimlerde eklemlendiği ve "ulusal" biçimler aldığı özgül oluşumlar yaratmıştır.

İkinci olarak, daha soyut bir düzeyde bu sorunun kavramsal olarak ne anlama geldiğine dair bir değerlendirme yapmamın gerekli olduğunu düşünüyorum.

(*) AÜSBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Gerçekte, bir toplumun "birarada olması" ne demektir? Birarada olmanın, varolmanın göstergeleri nedir? Peki, bunun karşıtı nedir? Parçalanma mı, bölünme mi, çözülme mi, çürüme mi? Bildiğimiz anlamda ulus-toplumun çözülmesinin farklı tezahürleri, biçimleri ve dereceleri olabilir. En görünür ve açık olandan en derin ve teşhisi zor olana doğru sıralarsak şu gibi tezahürlerden söz edebiliriz; bir ulus-devletin içerden ya da dışarıdan gelen bir güce toprak vererek parçalanması; federasyon, konfederasyon şeklinde bölünmeler; çok büyük nüfus hareketleri ve dış göçler yoluyla nüfus kaybetme; aynı vatan-toprak üzerinde süregiden iç savaş durumları; toplumların devrimci durumlarda ikiye bölünmesi; iç savaş şeklini almasa da ona yakın savaş-benzeri durumlar, düşük yoğunluklu çatışmalar ve nihayet, çok daha derin ve genel bir çözülme, yozlaşma, kimlik kaybı, kişilik bölünmesi, yoğun suç, şiddet, intihar, alkolizm, anomi gibi olgularla yüzeye çıkan içe patlamalar. Çözülmenin aldığı farklı biçimler tartışmasından geriye dönerek birarada olmanın farklı anlamları üzerine düşündüğümüzde şunu görürüz: Bir toplumun birliğinin görünür şekilde dağıldığı sınır-durumlar (bölünme ve iç savaş durumu gibi) dışında, toplumun birliği sorusu, nihai olarak toplumun kimliği nedir sorusuna dönüşmektedir. Bu da, toplumun kuruluş ve işleyiş kurallarının (resmî ve gayri-resmî) neler olduğu sorusunun yani toplumun anayasasının-kuruluşunun niteliği sorusunun yanıtlanmasını gerektirir.

Son olarak, bir toplumun "ne olduğu" sorusu kaçınılmaz olarak "ne olabilir", "ne olmalıdır" ve "ne olmasını istiyoruz" sorularına verilen yanıtlarla da ilgilidir. Toplum dediğimiz şey, nesnel bir birlik olarak değil, ancak onu bir birlik olarak kurma mücadelesi yoluyla kurulan ya da kurulamayan bir şey olduğu ölçüde, bu alandaki söylemsel mücadelelerin analiz edilmesini gerektirir.

"Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna doyurucu bir yanıt vermek, yukarıdaki farklı değerlendirme düzeylerine dair ayrıntılı analizler yapmayı gerektirir. Hiçbir şekilde bu iddiayı taşımayan bu kısa değini yazısında ben, bu değerlendirme çerçevesinde Türkiye'ye dair bazı sorular sormak ve birkaç düşüncemi paylaşmakla yetineceğim.

İlk değerlendirme düzeyine ilişkin olarak sorulması gereken soru, Türkiye ulus-toplumunun özgül kuruluş dinamiklerinin neler olduğu sorusudur. Türkiye toplumunun kuruluşunda (tarihsel ve süregiden) sivil-liberal öğeler ile muhafazakâr öğelerin karmaşık eklemlenmeleri nasıldır? Hangi siyasal güçler neden ve nasıl Türkiye toplumunu sivil-liberal bir birlik olarak kurma mücadelesi vermekte ve nasıl bir toplumsal tabana, ne tür arzulara hitap etmektedirler? Benzer şekilde, hangi siyasal güçler, hangi toplumsal talep ve arzulara referansla toplumu kültürel-organik bir birlik olmaya davet etmekte ya da zorlamaktadırlar? Ve en önemlisi bu iki tür eğilim, tarz ve söylem arasındaki geçişler ve eklemlenmeler, gerilim ve çatışma noktaları nelerdir? Bu mücadeleler ne anlamda bir "birlik" tahayyülünü kurmayı başarmakta, hangi farklı dışlamalara neden olmakta ve ne gibi farklı çözülme dinamiklerini harekete geçirmektedir?

Bugün Türkiye'de şiddetli biçimde çatışan söylemler, toplumun bir beka sorunu yaşadığı konusunda hemfikirdir ve birbirine tamamen zıt öneriler getirerek bölünme ve ayrışmanın, yozlaşma ve çürümenin önüne geçme iddiasını taşımaktadırlar. Böylece Türkiye toplumunu iki farklı biçimde yeniden-kurmaya yönelik iki söylem arasındaki mücadele giderek kızışmaktadır. Bir yandan mevcut kuruluşumuzu, anayasal yurttaşlık adı altında liberal-demokratik ilkeler çerçevesinde yenilemek isteyenler, öte yandan reaksiyoner milliyetçi-ulusalcı söylemler, karşılıklı olarak birbirlerini çözülüş sürecini derinleştirmekle suçlamaktadır. Geçmişten bugüne otoriter devletçiliğin ve reaksiyoner ulusalcılığın birlik-bütünlük söylemlerinin toplum üzerinde ne kadar güçlü bölücü ve çözücü etkiler yarattığı açıktır ve Türkiye'de eleştirel düşünce asıl olarak bu konuya odaklanmıştır. Daha az açık olan nokta ise, organikçi-kültürel toplum kurgularının ne gibi "sahici" insani arzulara yaslandıklarıdır. Aynı şekilde, tartışılması atlanan başka bir nokta, liberal-demokrat bir hak-hukuk söyleminin toplumun mevcut çözülüş dinamiklerine karşı ne kadar etkili olabileceği sorusudur. Etkili olmak bir yana, acaba derinden çatışmalı ilişkileri sadece hak-hukuk söylemiyle düzenlemeye çalışmak, ya da çatışmanın derinlerine inmeksizin hukuksal düzenlemeye zorlamak, çatışmayı ve husumeti derinleştirmek riskini taşımıyor mu? Liberalizmin zaafı daima faşizmin içindeki sahici toplumsal kaygıyı tanımayı reddetmek olmuştur. Bu insani ve toplumsal kaygı, tüm toplumların eksikliğini hissettikleri ve sosyalist alternatifin zayıf olduğu hallerde çoğu zaman faşizan söylemler tarafından tahakkümcü öğelerle eklemlenen "birlik" arzusudur. Yani hak ve hukukun ötesine geçen, onu aşan ya da içini dolduran daha maddi bir kuruluş arzusu.

İkinci düzeye ilişkin olarak paylaşmak istediğim görüşler ise şunlardır: Türkiye toplumunun mevcut hali-kuruluşu, toplumu bir birlik olarak kurmaya değil, daha çok çözülme dinamiklerini beslemeye yaramaktadır. Türkiye toplumunun, hem toplumun birliğinin açıkça sarsıldığı sınır-durumlar açısından hem de çok daha derin bir çürüme ve kimlik krizi açısından ciddi çözülme emareleri gösterdiği açıktır. Türkiye toplumunun mevcut hali, bir toplumsal cinsiyet metaforu kullanırsak, "şiddetli geçimsizlik" halidir. Ciddi şiddet ya da şiddet tehdidi içeren, ağır ruhsal sıkıntıların yaşandığı, kimseyi mutlu etmeyen, buna rağmen kutsal devlet ideolojisi çerçevesinde ama daha çok da pragmatik bağımlılıklar ve çıkar ilişkileri etrafında örülen bir yapının birarada tuttuğu bir insanlar topluluğu. Korku ve korku dengesi, çaresizlik, karamsarlık, umutsuzluk, pragmatizm ve boşvermişlik gibi duyguların birbirine bağladığı insanlar.

Çözülme dinamiklerinin bu vahameti karşında bugün birçok eleştirmen, Türkiye toplumunun dibe vurduğunu düşünmektedir. Oysa her zaman kötünün de kötüsü olabileceğini hatırlamak ve Türkiye'nin daha kötüye gitmesine engel olan şeylerin neler olduğunu sormak önemlidir. Üstelik, daha kötü olmayı önleyen şeyler ile daha iyi olmayı sağlayacak şeyler birbiriyle aynı olma-

sa da aralarındaki ilişkileri de saptamak gerekir. Bugün Türkiye'nin daha kötüye evrilmesini frenleyen asıl faktörler, kendisini yenilemeye zorlanan devlet aklı ve küresel dinamiklere eklemlenerek büyümeye devam eden kapitalist ekonomi gibi sistemsel faktörlerdir. Yine de örneğin, Kürt savaşının çok daha derinleştiği 90'lı yıllarda düşük yoğunluklu çatışmanın tüm Türkiye sathına yayılmasını önleyen şey, sadece sistemik faktörlere indirgenemez. Ya da benzer şekilde Türkiye'nin başka bazı ülkelerdeki gibi şiddetli bir din ve mezhep savaşına sürüklenmemesinin, egemenlerin rasyonaliteleri dışındaki nedenlerini bulup ortaya çıkarmak anlamlıdır. Bu bağlamda şu soruyu sormak anlamlı olabilir: Türkiye toplumunun ortaklık deneyimi nasıldır? Ortak kurumlarımız ortaklık duygumuzu nasıl şekillendirmektedir? En önemli ortak deneyim zemini olarak öne çıkan olguyu, yani hâlâ doymamış bir piyasa toplumu oluşumuzu ve bunun yarattığı güçlü birleştirici etkileri bir yana bırakırsak, Türkiye toplumunun siyasal ve kültürel deneyimlerinin ortaklığı da dikkat çekicidir. Türkiye toplumu, hâlâ ve ciddi şekillerde milli eğitim sistemi, ordu, çok partili parlamenter sistem ve medya gibi "ortak" kurumlar tarafından deneyimleri ortaklaştırılan bir toplumdur. Bu deneyimlerin çoğu zaman bir ortaklaşa sahip olma değil de, ortaklaşa maruz kalma deneyimleri olduğu doğrudur. Yine de bu kolektif deneyimlerin salt tahakküm pratiklerine indirgenmeden eleştirel olarak ele alınması gerekir. Bu bağlamda örneğin, çocuğunu okula göndermemek, askere gitmeyi reddetmek, seçimlerde oy kullanmamak, televizyon izlememek gibi tutumların çok zayıf olmasının kültürel nedenlerini anlamak önemlidir. Ortaklık deneyimimizi anlamaya çalışırken daha da ileri giderek şu soruyu sorabiliriz: siyasal çatışma ve didişme tarihimizin bizzat kendisi, yani karşılıklı şiddet ve öfke içeren çatışmaların acı anıları acaba bizi birbirimize bağlayan bir şey olabilir mi? Siyasal tarihimizin hiç de az olmayan travmatik olayları, bırakıp gitmek yerine, ya da ötekilerle birlikte kendini de imha etmek yerine, bizleri bu yere, coğrafyaya ve kaçınılmaz olarak ötekilere bağlayan güçlü bir "acı vatan" hissi yaratmıştır diyebiliriz. Belki de, bu acı vatan hissidir Türkiye toplumunu hem birbirine düşkün yapan hem de birbirine düşüren. Ve belki de bu acı vatan hissinin bir yerinde, ortak sefaletimizi ortaklaşa ürettiğimiz yönünde bir sezgi de vardır.

Ve nihayet sonuncu ve bence öne çıkarmamız gereken en önemli nokta, Türkiye toplumu "ne olabilir" ve "ne olmasını istiyoruz" sorusuna vereceğimiz yanıttır. Diğer iki değerlendirme düzeyine dair yapacağımız analizleri yönlendiren asıl kaygı bu olmalıdır. Bu sorunun yanıtı aynı zamanda Türkiye toplumunun daha iyi bir kuruluşa doğru evrilmesi için ne gibi potansiyelleri olduğunun ortaya konulmasını gerektirir. Ulus-toplumların kuruluşunda hep marjinal kalmış olan ve\fakat güçlü biçimde somutlandığı momentler dışında da daima en tedirgin edici bir hayalet olarak kendini hissettiren cumhuriyetçi-sosyalist tahayyülü geliştirmek için sormamız gereken soru şudur? Bugün liberal-demokratik ve reaksiyoner muhafazakâr söylemler ya da her ikisinin karmaşık sentezini yapa-

rak çok daha etkin bir iktidar etme pratiği geliştirenlerin gözünden, elinden, denetiminden kaçan insani ve toplumsal arzular nelerdir? Ancak bu insani ve toplumsal arzuları tam olarak kavrayıp örgütlemeyi başardığımızda ya da bu süreç içinde "Türkiye toplumunu birarada tutan nedir" sorusuna tam bir yanıt verebileceğimizi düşünüyorum. Yani, Türkiye toplumunun gerçekte "ne olduğunu" ancak onu yaparak anlayabiliriz.

Gönülsüz Cumhuriyet

*Kerem Ünüvar**

Türkiye toplumu çok uzun zamandır bir çözülme halinin arazlarını yaşıyor. Cumhuriyet projesinin, zaten çok sağlam bir zemine oturmayan kendi dayanaklarını, kendi marifetiyle ortadan kaldıran etkinlikleri bunun aslî sebebi sayılmak gerekir. Bir medenileştirme projesi derekesinde ele alınan, imparatorluktan ulus-devlete geçişin yalnızca en otokratik yanlarını hesaba katarak miras oluşturan, milliyetçiliği ve –iktisadi olmayan– devletçiliği kendi ideolojik payandaları olarak benimseyen bir rejimin, 86 yıllık tarihi bundan ibarettir. Yurttaşlık nosyonunu dışlayıp, ülke nüfusunun bileşenlerini yalnızca Türklükle –ve Sünni Müslümanlıkla– bağlı ve bağımlı kılan bir anlayışın, milliyetçiliğin en kıyıcı hallerinin gölgesinde biçimlendirilen bir tebaa algısının varlığı da bu tarihin en baskın katmanını oluşturmaktadır. Kürt sorunundan Ermeni kıyımına, son dönemde toplumun karşısına çıkan ve yalnızca devletin suçlanarak sorunun çözümünün ötelenemeyeceği bu hal, aynı zamanda bu toplumun bir cumhuriyet olamamasının da en berrak halidir.

* * *

Cumhuriyet algısı, insanlık tarihinde kesin ve geri dönülmez bir noktayı işaret eder. Modern çağ, kendisinden önceki dönemlerden farklı olarak toplumları, kendi irade ve isteklerinin biçimlendirdiği yönetim şekillerine tâbi kılmıştır. Bu yönetim şekilleri meclise sahip krallıklar biçiminde varolabildiği gibi, yalnızca halkın iradesini temsil eden ve kendi üzerinde bundan başka bir irade tanımayan cumhuriyetler olarak da biçimlenebilirler. Bir meclise sahip toplumlar, bu meclisler vasıtasıyla temsilcilerini seçme, alınan kararlara bu "aracı"larla müdahil olma ve –daha gelişmiş biçimlerde– temsilcilerini geri çağırma hakkı-

(*) İletişim ve Birikim Yayınları.

na sahiptirler. Bir yurttaş tanımı ve her yurttaşın eşitliği prensibinden hareketle biçimlenen bu idare şekli, dayandığı amiller nedeniyle her yurttaşın aynı zamanda eşdeğerliğini de kabul etmek, bunun üzerine bina edilmek zorundadır. Yurttaş cumhuriyetlerinin kendi meşruiyetlerini kayıt altına alabilecekleri, en korunaklı alan burasıdır.

Yurttaş sıfatı, belirli bir etnik-dinsel kimliği diğerlerine üstün kılmadan, her vatandaşın kendini geliştirme, toplumsal özgürlüğünü garanti etme ve varlığını korumayı en olmazsa olmaz şart halinde savunmayı gerektirir. Yurdu paylaşan her bireyin, aslî ve dokunulamaz hakları kadar, siyasi görüş, iktisadi varoluş, insanca bir yaşamı arzu etme haklarını da korumakla mükelleftir. Cumhuriyet idealinin yavan bir söz dizgesi olarak kalmasına karşı çıkan ve ona aslî yaşamsallığını sağlayanlar da bu nedenle cumhuriyet fikrini eşitlik-özgürlük-kardeşlik şiarıyla yoğuranlar olmuştur. Boş bir özgürlük vaadinin, sadece doğma fiiliyle sınırlı bir eşitliğin ya da diğerkâm olmayan bir kardeşlik vaadinin yerine, bunları somutlaştıracak ve ortak bir hayatın temel şartları haline getirecek müdahale ve etkiler bu mücadelelerden feyz alırlar. Fransız Devrimi'ni, etrafındaki tüm mutlakî rejimler için bir korku nesnesi haline getiren de, devrimin içindeki bu ruhtur. Bu nedenle muhafazakârlar devrim fikrinden değil, bu fikrin içerdiklerinden korkarlar.

Bireylerin insani yetilerini geliştirmeye yöneltecek bir özgürlük, bu özgürlüğün koşullarını ve kendini geliştirmenin somut imkânlarını sunacak bir eşitlik ve bunun yalnızca bazı bireylere değil, tüm bir yurttaşlar topluluğuna şamil olması gerektiğini savunan kardeşlik anlayışının önemi de buradan gelir.

* * *

Türkiye'de cumhuriyet hakkındaki sözler ve tartışmalar adeta bir kompozisyon yarışmasına katılan adayların ruh haliyle yalnızca 29 Ekim haftasında serdedilir. Cumhuriyetin mana ve ehemmiyeti ancak kurucu atanın marifetiyle anlatılır. Ancak burada da söze yansıyan sadece devletin idare şekli olarak cumhuriyetin "yüceliğidir". Resmedilen, sunulan tanımlar da bununla ve heykellere yaraşır bir soğuklukla sınırlıdır. Fakat bütün bu süreçte devletin niteliği dışında cumhuriyet olmak üzerine tek bir söz, bunun gerekleri üzerine tek bir faaliyet görmek mümkün değildir. Kürt sorununun ya da Ermeni soykırımı tartışmalarının yoğunluğu dahi bu süreci kışkırtmaz. Karşımızda, varlığı kendinden menkul bir böbürlenme ve her böbürlenmede olduğu gibi, böbürlenmenin gereklerini yerine getirmekten aciz bir haleti ruhiye vardır. Roma'nın cumhuriyet olması ile Türkiye devletinin idare şekli arasındaki farkı kapatan da işte bu ruhsuzlaştırılmış algıdır. Ancak asiller için yurttaşlık söz konusudur.

"Kürt Açılımı"nın, bu dönemde karşılaştığı sıkıntı da bu noktadan kaynaklanmaktadır. Kürt açılımı ya da "sorun"un çözümü bahsi hızla "milli birlik ve beraberlik" projesine intikal ederken, Türkiye toplumunun cumhuriyet olama-

ma halini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Kürtlerin cumhuriyetin yurttaşları olduğu, dolayısıyla eşit, vazgeçilmez hakları bulunduğu ve bunu korumanın cumhuriyetin yükümlülüğü ve sorumluluğu olması gerektiği fikri göz önüne alınmadan, yaşanan sorunların çözümü bir mühendislik projesine havale edilmiştir. Dolayısıyla cumhurun bir parçası olarak Kürtlerden değil, hakları verilmek gereken bir azınlıktan –ki azınlık tabiri de cumhuriyet fikriyle çelişir, ulus-devlet cumhuriyetiyle pek güzel masedilir– bahsediliyor havası sözkonusudur. Yukarıda değinildiği gibi yurttaşlar toplumu olmaya kendini bu kadar kapatmış, çok açık bir biçimde etnik kimlik temelli bir millet tanımına kilitlenmiş bakış açısı akılları tutmuştur. Son dönemde gelinen nokta ise millet tanımının etnik bir kimliğe işaret etmediği iddiasını, bu tarifin sahipleri açısından da geçersiz kılmıştır. Zira burası bir cumhuriyetse ve yurttaşlar arasında tam bir eşitlik/eşdeğerlik sözkonusu ise kent merkezlerine yayılan ve etnik çatışmaların sınırına dayanan bir toplumsal ruh hali sözkonusu olmazdı.

* * *

Türk milliyetçiliğinin yaklaşık bir asırdır devam eden ve bu toprakların asıl sahibinin Türkler olduğunu, "diğer"lerinin ancak bunu kabul edip, karşısında boyun eğdiğinde makbul sayılacağını muştulayan fikrî bütünlüğü kendi açısından doğal sınırlarına ulaşmıştır. Öz vatandaşlarının Türk-Sünni-erkek teslisinden üretildiğini, diğerlerinin kozmetik müdahalelerle bu tanımın etrafına monte edilebileceğini uman zihniyet, bugün aslî projesinin başarısızlığı ile karşı karşıyadır. Kimi zaman durumunu, "artık kendini Türk olarak tarif etmenin bile suç sayıldığı günlerde yaşamak"la tarif edip, hançeresinden öfke kusan ve efendi olmanın kibriyle ama mazlumluğunun altını çizerek konuşan bu dilin sahipleri, bu mazlumluk söyleminin nasıl bir güç arzusuna denk düştüğünün gayet bilincindedirler. Belirli bir yüksek doz tedip/linç tehdidini elinin altında tutan; kendi efendilik söylemine karşı eşitlik diskurunu öne çıkaranları "zaten kardeşiz" salvolarıyla geçiştirmeye çalışan; küstahlığını pervasız Dersim örneğiyle teferiş eden bakışın sahibidir bunlar. Ve ağızlarını her açtıklarında Anayasa'daki vatandaşlık tanımının dahi onlara fazlaca bol geldiğini haykırmaktadırlar.

* * *

Türkiye toplumunu bu nedenle "birarada tutan"ın, devletle aynı ruh iklimini paylaşan, sonsuz bir eşitsizlik tasavvuru olduğu iddia edilebilir. Yurttaşlar, kendi aralarında –ister ulus-devletin yarattığı travma olarak tarif edilsin, istenirse Tanzimat'tan bugüne uzanan ve Müslüman kimliğinin diğer kimliklerle eşitliğinin yarattığı alerjiye değinilsin– bu eşitsizliğin tarafı olmaktan şikâyetçi değillerdir. Cumhuriyet yalnızca bir idare şekli olarak tasnif edilip, "yaşatıldığı" sürece, toplum da bu "biçim"le birarada durmayı kabullenmiştir. Zira kesin bir eşitliğin, bu eşitliğin olmazsa olmaz kabulünün yerine, eşit"miş" gi-

bi davranmak hem söylem düzeyinde hem de pratik hayatta herhangi bir zorluğu aşmak/çözmek yükümlülüğünden de toplumu azade kılmaktadır; ve aslında başka hiçbir dışsal faktör tanımlamadan toplumun böyle bir eşitlik fikri ve talebine de uzak durmayı tercih ettiği ortadadır. Erkekler-kadınlar, laikler-AKP'liler, Türkler-Kürtler-Ermeniler-Rumlar, Müslümanlar-Hıristiyanlar-Yahudiler, metropollüler-taşralılar, zengin taşralılar-fakir taşralılar, orta sınıflar-diğerleri, Anadolu'nun batısında kalanlar-doğusunda kalanlar, *Taraf* okuyanlar-okumayanlar vb.vb. Birbirine karşı bu kadar mesafeli bir eşitsizliği her sabah yeniden kuran, öğle tatiline kadar dahi bunun envai çeşidini üretebilen bir toplumun eşitlik, eşitsizlik kelimelerini söz dağarcığından çıkarmış olması ortadayken, durumu cumhuriyet olmama halinden başka ne anlatabilir gerçekten?

Abstracts (İngilizce özetler)

The historical roots of the provincial bourgeoisie in Turkey

AYŞE DURAKBAŞA

This article is based on research which was carried out in five cities in Turkey, namely, Muğla, Aydın, Denizli, Gaziantep, and Kahramanmaraş, oral history interviews with members of locally notable families and interviews with persons influential in the industrial, commercial and cultural lives of these cities. The question of whether the influence of locally notable families still persists is investigated through data collected and the oral narratives of these interviews, and is evaluated basically according to different paths to social class formation such as the bourgeois business class and rentiers or educated middle classes. According to the findings of the research, even though historically notable local families have significantly influenced the formation of a local bourgeoisie in Turkey, new groups of capitalists and entrepreneurs that have grown and integrated with the global economy in the economic process after the 1980s have also become urban actors. In different generations of notable local families, the changes in education, occupational choice, entrepreneurship and businessman identity, as well as in political choices show that local notable families still have influence on the formation of the local elite and urban middle class in provincial cities in Turkey and they exploit different strategies to mark their difference and maintain their influence in the social sphere, if not in the economic sphere today.

Keywords: Social class, social mobility, local elite, provincial bourgeoisie, middle classes, locally notable families, Anatolian tigers, Bourdieu, cultural capital, symbolic capital

*

The space of lifestyles in provincial cities: Culture and distinction

MELTEM KARADAĞ

This article is based on research about *eşraf* and businessmen in three provincial cities, namely Denizli, Gaziantep, and Kahramanmaraş. Drawing upon the oral history and in depth interviews with members of *eşraf* and business families in these provinces, the article identifies the effect of religion and ethnicity on cultural preferences and taste. The interviews show that while Western life styles and the Kemalist ideology had previously been markers of status, recent accounts indicate that businessmen among the provincial bourgeoisie on the rise in the recent decades have taken their part within the symbolic struggles, adopting Islamic lifestyles. Moreover, the interviews with the businessmen highlight the interplay between class and other lines of social division such as ethnicity. Drawing on theories on the relationship between class and cultural consumption the article argues that ethnicity and religiosity play an important role in shaping cultural identifications.

Keywords: Cultural capital, taste, ethnicity, Islamic lifestyles

*

Women's role in struggles for status waged by locally notable families

GÜL ÖZSAN

This article is based upon the data collected in our research project conducted in Denizli, Aydın, Muğla, Kahramanmaraş and Gaziantep and entitled "The Role of Local Notables in the Formation of a Provincial Bourgeoisie and Middle Classes in Provincial Towns in Turkey" (Durakbaşa, Karadağ, and Özsan, 2008, funded by TÜBİTAK). Elaborating upon interviews held with women of locally notable (*eşraf*) families, the article aims to demonstrate the significance of these women's activities in struggles for status waged by these families. The roles assumed by women within locally notable families are of crucial importance in their relationships with both local and administrative elites (various groups of government officials) on the one hand, and lower-status families in provincial towns on the other. The abovementioned women assume fundamental roles in the formation of social capital and the conversion of various forms of capital. The primary argument of this article is that it is women that act as constitutive agents for the identity of *eşraf* within these families. These women try to become empowered within the family while acting as pivotal agents for the betterment of class positions of their families. It is

claimed that women from locally notable families simultaneously seek to empower both positions, thus gender and class identities intertwine in their struggles.

Keywords: Local notables, locally notable families, status, struggle for status, women's positions, social capital, and cultural capital

*

Contemporary Turkish business environment

AYŞE BUĞRA - OSMAN SAVAŞKAN

This article investigates the contemporary Turkish business environment shaped by the economic, political and cultural transformations of the past 30 years. The changes in the forms and mechanisms of state intervention in the economy, the spatial relocation of industry and the rise of Anatolian capital, the cleavages within the business community generated by the increasing salience of Islam in society and politics are some of the interrelated themes that will be pursued in the article. In this context, we draw attention to the continuing significance of state intervention, albeit in different forms and through new mechanisms. In fact, a new group of state-created businessmen can be said to emerge under the new circumstances in ways which are reminiscent of the earlier trends in the Republican business history. Today, economic and political relations at the local level have acquired a novel significance which cannot be overlooked in the analysis of state-business relations. It seems important, however, not to exaggerate the significance of these relations within the national economy and the dynamics of state-business relations. It also seems important to go beyond the sweeping generalisations about the "conservative Anatolian bourgeoisie" to see how different configurations of interest and class strategies characterize and shape the contemporary business community in its complexity.

Keywords: Industrial relocation, state-business relations, voluntary business associations, conservative Anatolian bourgeoisie, newly rising business groups

*

The periphery of Kemalism: The Party, state, and society in early Republican Turkey

MURAT METİNSOY

This article focuses on the local political dynamics of the early Republican era. Taking under close scrutiny the local organizations of the Republican People's Party, it aims to shed light on the unexplored aspects of early Republican politics, i.e. the social composition of the local party administrations, the intra-party rivalries, social contestations over the party organizations in localities, relations between the party and state administrations, and the organizational strength of the party in

remote parts of the country. Its preliminary conclusion is that the official image of the RPP and the Kemalist elite as a bureaucratic, strong, disciplined, well-organized, well-equipped, homogenous and monolithic entity did not represent the characteristics of the local party and state apparatuses. Drawing on the local intra-party rivalries, manipulation of the party and state administrations by local social dynamics, tensions between the local party and state authorities, and the organizational weaknesses of the party and the state, this article argues that these local realities of the party and the state might have likely compelled the central elite to merge the party with the state in 1936.

The Kemalist elite and the RPP in the early Republican era have usually been evaluated according to the model of the central party organization. The relatively coherent, strong party organizations and homogenous social compositions of the party membership in the capital city and a few urban centers have led scholars to believe that the central party administration and the Republican elite exerted great influence over the entire party organization throughout the country. However, a closer look at the localities has made it difficult to argue that the central elite managed to fully control local party branches, state administration and local social dynamics.

Rather than the central bureaucratic elite, mostly the informal interest groups including influential and wealthy households and persons in localities directed, influenced, and manipulated the party and state apparatuses. That is to say, rather than being a bureaucratic extension of the central elite, the local party organizations constituted contestation terrains on which conflicting and rival interest groups competed with each other for economic interests and political power. Therefore, several conflicts, quarrels, and even fights broke out among local party administrators and party members. Furthermore, many local interest groups and influential households outside the party tried to take control of or manipulate the party and state administrations. In addition, the state administrators cemented strong ties with local wealthy families and were involved in local politics. Therefore, the center did not manage to establish a harmonious relationship between the party and local state authorities in many places. Finally, in contrast with the strong, well-organized and well-equipped image of the party organizations in a limited number of urban centers, the local party branches throughout Anatolia were mostly deprived of even basic equipment, infrastructure, organizational strength, and financial power to carry out their tasks. The deficiencies of the local party organizations usually do not comply with a strong, disciplined, and bureaucratic party ascribed to it by scholars.

Keywords: Republican People's Party, Kemalism, early Republican era, single-party period, political life in localities, center-periphery relations, local administrations

*

Nation-state, surveillance and population registration systems in Turkey

FERHUNDE ÖZBAY

This paper argues that the stories about the production and the use of population knowledge are an important yet neglected area of interest in social sciences. Nation-states produce and use population knowledge for planning the welfare services as well as for maintaining the social order, which requires social control and surveillance of individual citizens. Here, I summarize the development of population knowledge since the 19th century Ottoman era, by pointing out the important breaking points in terms of state-surveillance. Population registration based on addresses and public knowledge sharing systems created the opportunity to have rich information about every individual citizen. At the same time, the availability of such rich population knowledge will serve to further the domination of national and transnational powers on individuals and groups through nation-states.

Keywords: Population, surveillance, nation-state, population registration system, population censuses, unregistered population

*

The history of population politics and women in Turkey

ELİF EKİN AKŞİT

This article argues that population politics should be understood as a century-long effort of the modern state to regulate women's bodies. The connection between state figures and bodies can only be restored by understanding such politics in a wide array of different governments as well as different states with stories of continuity and rupture, such as the Ottoman and Turkish states. This essay focuses on population politics and women in the twentieth century from the 1870's to 1970's. This *longué duréé* is presented for further studies to evaluate the population politics of the recent Justice and Development Party.

Keywords: Population, women, history, pronatalism, antinatalism, biopolitics

*

The impact of the social security reform on the labor market in Turkey

ASLIHAN AYKAÇ YANARDAĞ

The purpose of this study is to evaluate the social security reform gradually taking effect in Turkey in terms of its impact on the labor market. Social security systems include a variety of services for workers such as savings, pensions and health care and provide basic coverage for the non-working segments of the society. The services provided for workers not only regulate the working conditions and the long-term returns of the work period especially through the pension system, but also have structural implications for the labor market. In this sense, social security systems need to establish a reciprocal relationship with the labor market. However, the financial concerns of the social security system jeopardize the social dimension of social security provision. On the other hand, the transformation of national economies under globalization and their modes of integration with the global economy indicates that labor markets are to a great extent under the influence of global dynamics, especially seen in the impact of flexible accumulation as the dominant mode of production on employment patterns, working conditions and the social composition of the labor force. Therefore, social security systems develop a unique relationship and reciprocity with labor markets, directly shaped by the historical milieu. Social security systems need to be analyzed with respect to the historical context of the systems they exist in.

This article makes a conceptual introduction to social security systems and labor markets. The relationship between the two structures is further illustrated with cases from different systems. Next, the social security reform in Turkey is evaluated with respect to contemporary transformations in the labor market. On a micro level, sector-based comparisons of agriculture, tourism and textiles help to demonstrate the diversity of the labor issues that need to be addressed by the social security reform in Turkey. Finally, the success of the social security reform in meeting the needs of the labor market is critically evaluated with policy suggestions to further enhance its impact on the labor market.

Keywords: Social security systems, labor market, globalization and labor, agriculture, tourism, textiles

*

When does mourning unite the society: Living with traumas in Turkey

AKSU BORA

This paper tries to answer the question "what keeps Turkish society together?" or "what maintains the social fabric of Turkish society?". I will discuss whether common history as the constituting element of the social, common traumas and

mourning could be the answers to these questions. Such a debate necessitates touching upon the functioning of emotions as social phenomena. This means looking at "the economy politics of the emotions." In this context, some new ideas and meanings related to Turkish society inspired by Max Scheller's concept of "resentment" will be developed. I will reconsider the sources of the feeling of impotence as a basic element of the subjectivites of women and men from different classes, with its effects on the perceptions of the self and the world. At the same time, I will try to point out the potentials and horizons of "compassion" as a political concept and one of the most critical fields of collectivity.

Keywords: Mourning, trauma, resentment, memory, Turkishness

Yazarlara not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte bir sayfayı geçmeyen İngilizce-Türkçe birer özet, açıklayıcı nitelikte anahtar sözcükler/keywords iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların toplumbilim@iletisim.com.tr adresine word.doc olarak gönderilmeleri gerekir. Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Biçim: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve "age.", "agm." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987; 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra "vd." ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyad-

larına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience*, Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture*, 1(1): 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers*, 75(2): 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/time" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeoisie in Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim

112

Ergur Tüketimin sınıf ölçütlerini görünmezleştirici etkisi **Altuntaş** Enformel bir emek biçimi olarak sokak toplayıcılığı **Kurtuluş - Purkis** Lefkoşa'nın dışlanmış göçmen-enformel emekçileri **Lüküslü - Çelik** Sessiz ve görünmez, "genç" ve "kadın": Ev kızı **Türk** Erkeklik çalışmaları için bir imkân olarak Pierre Bourdieu **Polat** Cinsiyet ve mekân: Erkek kahveleri **Alpan** Dönüm noktasında hayat ve siyaset: Orak, çekiç ve mübadiller **Düzgün** Birikim, hegemonya ve Yuvarlak Masacılar **Kundakçı** Weber'deki Marksizm **Karahanoğulları** İktisatsız bir "Değer Kuramı": Negri ve Hardt **Alada** Yeni liberalizmin kökleri var (mı?): Bir eleştiri üzerine

113

Buğra Sınıf ve siyaset **İnsel** Sosyal sınıflar tarihe mi karıştı? **Özselçuk - Madra** Sınıf ilişkisinin imkânsızlığı ve bir düstur olarak komünizm **Akdemir - Odman** Tuzla'da örülen ve üstü örtülen sınıfsallıklar **Koçak** Türkiye işçi sınıfı oluşumunun sessiz yılları: 1950'ler **Yılmaz** Nöbetleşe yoksulluktan müebbet yoksulluğa **Yanardağ** Turizm sektöründe işçi sınıfı oluşumu **Bojadžijev** Göçmenlerin mücadeleleri ve sınıf analizi **Bora - Erdoğan** Korkut Boratav'la sınıf analizi üzerine **Nalbantoğlu** Prof. Şerif Mardin'in bir 'sanı'sı üzerine

114

Akşit Kızların eğitimi, kadınların bilgisi ve kamusal alan **Tüzel** Kemalizm, profesyonelizm ve ataerkil tezahürler **Sayılan - Özkazanç** İktidar ve direniş bağlamında toplumsal cinsiyet **Kurtoğlu** Erkek egemenliği, kültürel şiddet ve hukuk **Berksoy** Devlet stratejilerinin bir tezahürü olarak polis alt-kültürü **Danış - Parla** Irak ve Bulgaristan Türkleri: Göçmen, dernek ve devlet **Değirmenci** Dünya müziği söylemlerinde Romanlık ve Roman müziği **Odabaş** Cumhuriyet dönemi sıhhiyesi ve hekimleri, 1920–1946 **Saracoğlu - Başak** Firmalar arası değişim ilişkileri kapsamında fason üretim

115

Turan Oryantalizm, sömürgecilik eleştirisi ve Ahmet Rıza **Erozan** Aydın meselesi ve daimon **Nalbantoğlu** *Aura* ve ötesi **Balaban** Kentsel dönüşüm-göç ilişkisinde mimari analizin rolü **Altıparmak** Türkiye'de orantısız güç kullanma sorunu **Demirer** Kürt Newroz bayramı ve Türk Nevruz bayramı üzerine **Paker** Güvenlik endüstrisi ve güven(sizliğin) inşası **Yardımcı** Özel güvenlik, kent yaşamı ve yönetimsellik **Kalaylıoğlu** İsveç'te göçmen politikası

116

Bozarslan Bir "bölücü" ve "birleştirici" olarak şiddet **Komsuoğlu** Türkiye'de klientalist ağlar **F.Ş. Cantek - L. Cantek** Erken Cumhuriyet dönemi politik mizahında tahkir **Soysal** Rancière'in politik olanı yeniden düşünme girişimi **Geniş** İstanbul'da güvenlikli siteler **Atılgan** Türkiye Çalışanlar Partisi girişimi **Öge** "Dış Türkler" odaklı faaliyet gösteren resmî kuruluşlar **Erdağı - Dinçer** Hayra yorumlamak: Benjamin ve Dellaloğlu **Özdemir** Marksist uluslararası hukuk yazınından bir örnek

117

Yükseker Toplumsal tutkal olarak borç ve borçluluk **Akyıldız** Vatan, Türklük ve kalıcılaşmış olağanüstü hâl **Tuğrul** Ritmik beden, belleğin ritmi: Bir 29 Ekim anısı **Çelik** Türkiye'de cep telefonu, melankoli ve teknoloji **Nalbantoğlu** "Gündelik yaşam" popülizminin eleştirisi **Özsan** Beyoğlu'nda iki berber: İki ayrı anlatı tipi ve iki ayrı erkeklik **Diken - Taşkale** Terör ve teröre karşı savaşın kesişmeli sentezi **Çobanoğlu** Fethullah Gülen'de hoşgörü, diyalog ve ahlâk düşüncesi **Köker** Ünsal Oskay'ın kronolojik ve açıklamalı bibliyografyası **Özdemir** Ünsal Oskay'ın popüler kültür üzerine düşünceleri **Özbudun** Claude Levi-Strauss'u hatırlamak... **Kuran** "Toplumsal Bilimlerde Kriz mi?"

Birikim Yayınları